ÉRTELMISÉGI KARRIERTÖRTÉNETEK, KAPCSOLATHÁLÓK, ÍRÓCSOPORTOSULÁSOK

2.

ÉRTELMISÉGI KARRIERTÖRTÉNETEK, KAPCSOLATHÁLÓK, ÍRÓCSOPORTOSULÁSOK

2.

Szerkesztette
Biró Annamária – Boka László

Partium Kiadó – reciti
Nagyvárad – Budapest, 2016

A könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

Minden jog fenntartva.

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A kötet a Partiumi Keresztény Egyetem és az MTA BTK
Irodalomtudományi Intézet együttműködésében valósult meg.

Tördelés, grafika: Vincze Judit
ISBN: 978-615-5478-29-1
ISBN: 978-606-8156-81-1

© Szerzők és szerkesztők, 2016
© Partium Kiadó – reciti

TARTALOM

ELŐSZÓ 7

Szegedy-Maszák Mihály
ÉRTELMISÉGI CSOPORTOSULÁSOK KÍSÉRLETEI
A MAGYAR KULTÚRA ÁTALAKÍTÁSÁRA
A XX. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN 15

Jankovits László
JACOBUS PISO KAPCSOLATKERESÉSEI
A LAJTÁN INNEN ÉS TÚL.....27

Ötvös Péter
AZ ŐSZ HAJÚ GYERMEK
Puer senex a magyar irodalmi kultuszban 37

Maczelka Csaba
NEMZETTUDAT, FORDÍTÁS ÉS SZÁMKIVETETTSÉG
AZ 1580-AS ÉVEK ANGLIÁJÁBAN:
BUDAI PARMENIUS ISTVÁN ÉS THOMAS NICHOLLS 47

Balázs Mihály
TÚL A FELEKEZETI HATÁROKON
Körmöczi János kapcsolatrendszeréhez 63

Egyed Emese
ASSZONYKÖRBŐL ÍRÓVILÁGBA
Újfalvi Krisztina útjai..... 77

Milbacher Róbert
„SEM UTÓDJA, SEM BOLDOG ŐSE…”
Az irodalmi elődd megkonstruálásának stratégiái..... 99

Szilágyi Márton
ARANY JÁNOS TÁRSADALMI STÁTUSZÁNAK VÁLTOZÁSAI 109

Keszeg Anna
ZSINDELYNÉ TÜDŐS KLÁRA (1895–1980) PÁLYAKÉPE.....125

Visy Beatrix
HANGYAGIRLS – MARGIT, MAGDA, MÁRIA ÉVEI
Női sorslehetőségek a századfordulón..... 137

Balázs Eszter
ÉRTELMISÉGELLENESSÉG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELSŐ FELÉBEN: „KÁVÉHÁZI STRATÉGÁK" ÉS „LÓGÓS" ÍRÓK BUDAPESTEN 153
Szénási Zoltán
GUBANCOS KAPCSOLATHÁLÓ
Egy „úgynevezett »irodalmi« vita" tanulságai 181
Szilágyi Zsófia
A DILETTÁNS ÍRÓ ALAKJA
Kosztolányi Dezső kortársi környezetében és egyes műveiben 191
Biró Annamária
ÉRTELMISÉGKÉPZETEK A NÉMET ÉS MAGYAR AKTIVIZMUSBAN 205
Tverdota György
BABITS, AZ ÍRÁSTUDÓ 227
Boka László
APÁK, FIAK, ATYAI MENTOROK
Jékely és Kuncz Aladár 241
Vallasek Júlia
BALÁZS FERENC, A JÓZAN UTÓPISTA 261
Kálai Sándor
EGY ELFELEJTETT KRIMISZERZŐ(PÁROS?): LOUIS LUCIEN ROGGER 273
Balázs Imre József
TARDOS TIBOR ÉS A FORRADALMI SZÜRREALISTÁK HÁLÓZATAI 283
Bedecs László
EMLÉKEK FELVONULÁSA
Bertók László korai költészete 297
Görözdi Judit
GRENDEL LAJOS „SZLOVÁK ÍRÓI" KARRIERTÖRTÉNETE 307
Csehy Zoltán
STIGMA VAGY VÉDJEGY?
Három „meleg" költői karrier a magyar szubkulturális sajtó tükrében 321
Németh Zoltán
„AZ ÚR NYOLCADIK KERÜLETE"
Új média, hálózat, karrier 333

ELŐSZÓ

2015. szeptember 10–11-én zajlott le Nagyváradon, a Partiumi Keresztény Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi tanszékének szervezésében az az interdisziplináris konferencia, melynek válogatott, szerkesztett anyagát tartja kezében az olvasó. A két évvel korábban útjára indított tudományos konferenciasorozat – amely reményeink szerint 2017-ben folytatódik ismét – hézagpótló szerepet kíván betölteni a hazai irodalomtörténeti és kultúratudományi vizsgálódások keretein belül az értelmiség-kutatás mindezidáig feltáratlan, ámde nagyon is összetett, történeti, elméleti és szociológiai kereteket egyaránt igénylő folyamataiban. Kötetünk – a konferenciákhoz igazodva, s az első, hasonló című kötet visszhangján, sikerén is felbuzdulva –, közel 25 előadó tanulmányát nyújtja e témában, a „második felvonás" legjavának eredményeit tehát, eltérő korszakokra, egyénekre és csoportosulásokra, valamint kapcsolati hálókra összpontosító kutatások mentén.

Konferenciánk plenáris előadásának megtartását Szegedy-Maszák Mihály professzor úr vállalta el. Mindannyiunkat megrázott az időközben bekövetkezett, tragikusan korai halála, de az ő nyitóelőadásának még általa jóváhagyott, szerkesztett verziójával nyitjuk e második kötetünket. Előadása megrázóan őszinte, összegző és konfesszionális volt egyszerre: ebben a 20. század második felének talán kevéssé ismert, ámde kora kulturális közegét tudatosan átalakítani szándékozó magyar értelmiségi csoportosulásokról ejtett szót. Tanulmánya ennek megfelelően szakmai közösségek mentén íródott, mégis személyes tapasztalatokkal teli, mely nem zárkózik el a kényesebb – élő személyeket, pályatársakat és a politikai hatalmat is érintő – kérdésektől sem. Írása elvi alapállásként is felmutatható, Tanár úr pályájának méltó mementójaképp.

Az ezt követő kötetbeli írások javarészt tematikájuk kronologikus sorrendjében követik egymást. Egy 16. századi erdélyi szász humanista költő és diplomata

karrierlehetőségeit, megvalósult és dugába dőlt próbálkozásait mutatja be Jankovits László tanulmánya, mely életrajzi momentumokat ütköztet a szövegek újraolvasásából nyert információkkal. Az elemzés hatásosan bizonyítja, hogy már a 16. században sem volt elég egy fényes karrierhez az egyházi körök támogatása, a világi tekintélyek közbenjárása nélkül ez csak részben nevezhető sikeresnek. Életrajz és szövegekben megjelenő, jól elhelyezett toposzok összefonódásáról szól Ötvös Péter meggyőző tanulmánya, mely a többszörösen feldolgozott, ugyanakkor életrajzi rejtélyekkel bővelkedő Rimay János 'önimázsépítő' stratégiáit vizsgálja. Az európai irodalomban is ismert bölcs gyermek toposza visszatérő motívum Rimay kapcsolatépítési és öndefiníciós stratégiáiban, ám Ötvös szerint óvatosan kell bánnunk az ebből levonható, Rimay szakmai tudására (és nem mellékesen életéveire) vonatkozó következtetésekkel. Maczelka Csaba tovább tágítja a karriertörténetekre vonatkozó források és módszerek körét. A kiindulópont ebben az esetben a 16. század végi Anglia és két földrajzilag, illetve tematikailag ehhez köthető életút, Budai Parmenius István és Thomas Nicholls szövegeken keresztül vizsgált alkotói stratégiája. Az angol nemzettudathoz, protestantizmushoz való viszonyulás, illetve a nemzeti és latin nyelv tudatos használata és az ezekre való építkezés döntheti el egy-egy életút sikerességét – bizonyítja Maczelka Csaba. A felekezeti meghatározottság még a 18–19. század fordulóján sem elhanyagolható, hiszen az egyházak kezében levő cenzúra még mindig döntő hatással lehet egy-egy életút sikerességére. Balázs Mihály egy katolikus polihisztor és egy unitárius rektor összedolgozását vázolja fel a felvilágosodás eszmeköréből is levezethető vallási türelmesség bevonásával, egyúttal felhívja a figyelmet mind Körmöczi János, mind pedig ifj. Cserey Farkas hagyatékának jelentőségére és a további kutatások fontosságára.

Előbbre ugorva az időben, az írói/költői karrier a 19. században már nem csupán a férfiak sajátja, ezért különösen fontos Egyed Emese kéziratos forrásokat is feldolgozó tanulmánya, melyben az egyik legtehetségesebb erdélyi költőnő, Újfalvi Krisztina költői önmegvalósítását vizsgálja. A még nem publikált forrásokból közölt részletek és a hozzájuk kapcsolódó elemzés azt világítja meg, hogy Újfalvi olyan költői társaságot próbált szervezni, amely a kor sajátossága, és amelyben a hatásos költői megszólalás egyben a sikert is biztosítani tudta. Milbacher Róbert nagyhatású párhuzamokkal mutatja be, hogy mind a 19., mind pedig a 20. században milyen jelentőséggel bírt az irodalmi elődd kijelö-

lése, a hozzá való igazodás, illetve a poétikai hagyomány egy-egy aspektusának elrejtése. Petőfi elrejt előlünk valamit Vörösmartyból, Ady pedig Vajdából, ha elődd-utód kontextusban olvassuk őket, ezért érdemes odafigyelni a gyakran reflexió nélkül átvett, nem kellően kételkedő irodalomtörténeti megállapításokra. Szilágyi Márton jelen tanulmányában nem a költőt, hanem a társadalmi státuszai által meghatározott, közéleti Arany Jánost állítja vizsgálódása középpontjába. A szakmai életútból sejtett, sejthető jellem vonásai tovább erősödnek mindennek hatására, hisz a lakhely- és státuszváltások vázolásával egy töprengő, vívódó ember képét kapjuk, aki igyekszik gondosan megtervezni a társas életben pozíció-meghatározó jelleggel bíró lépéseit is. Zsindelyné Tüdős Klára egészen másfajta karriert futott be, mint a 19. századi Újfalvi Krisztina, közös bennük azonban a tudatos építkezés. Keszeg Anna nem véletlenül választott vizsgálata tárgyául egy olyan életutat, mely több művészetnek is a csomópontjában található. Az életút narratívumait vizsgáló szöveg többek között azt is bizonyítja, hogy a 20. századi karrierépítésben elengedhetetlen a társadalmi háló, illetve fontos az azt jól mozgató és a társadalmi folyamatokat szerencsésen átlátó stratéga tudatos koncepciója, akár saját szerepéről is.

Visy Beatrix itt közölt tanulmánya egy másik, közelebbről ismerni vélt „asszonyszors" mentén fejti ki alapvető állításait. Kaffka Margit életútján belül tanulmánya olyan sors-lehetőségeket vizsgál, amelyek egyrészt az író magánleveleiből, másrészt fiktív hősei konstruált életútjaiból adódnak össze az olvasás folyamataiban. Ezek a mindmáig levethetetlen feminin hangsúlyok nehezékei és elősegítői is egyúttal az irodalmi befogadásnak. A tanulmány olyan regényeket érint, illetve elemez, amelyek a nőemancipáció kérdéseit vagy az értelmiségi nő életlehetőségeit, belső és külső konfliktusait ábrázolják. Ezen konfliktusok különös fényben jelenítődtek meg az első világháború idején. A világégés többszörösen terhelt időszaka számos egyéni életút, több írói-értelmiségi csoportosulás és kapcsolatháló vizsgálatát is szükségessé teszi, ugyanakkor korábbi csoport-narratívák változását, módosítását is előidézte. Balázs Eszter tanulmánya azt bizonyítja, hogy a Nagy Háború idején a hátországban maradt „kávéházi" értelmiségi megítélése milyen rohamosan változott csupán egy-két év alatt is, és lett a jól informált író-újságíró alakjából a harcmezőt kerülő, az ott zajló eseményeket megítélni képtelen puhány lebzselő. A korabeli értelmiség-ellenes attitűdök átfogó vizsgálatát elvégző tanulmány a „lógósok" cso-

portmegjelölésben a kezdeti, antiszemita töltetű ábrázolásmódokra is rámutat. Az *untauglich* értelmiségiek összetett problémakörét, azok naplókban, levelekben is rögzített lelkiismereti megnyilvánulásait, illetve a militáns nacionalizmus hívei részéről az őket ért kíméletlen vádakat is sorolja Szénási Zoltán tanulmánya, mely folytatja tulajdonképpen a korábbi gondolatmenetben is kiemelt, ismert 1915–16-os Ady–Rákosi vita bemutatását. Tanulmánya a vita hátterét is elemzi mindezek fényében, a képletesen Ady riválisává emelet Gyóni (Áchim) Géza esetében azt is kimutatva, hogy a lebzselő hátországi értelmiség költői képe tulajdonképpen tőle ered. Írása rávilágít ugyanakkor arra is, hogy az ilyen, „úgynevezett irodalmi" viták eltérő hagyomány- és irodalomkoncepcióval, más-más nemzetképpel és haladáseszménnyel rendelkező csoportosulásokat mutatnak meg, ezek pedig az irodalmi és társadalmi modernség valamint az attól viszolygó konzervatívok közt folytatott, 1908–1909-es polémiák egyenes ágú leszármazottai.

Szilágyi Zsófia remek írása a dilettáns, a kontár, a műkedvelő, illetve a tehetségtelen író alakvariánsait sorjázza. Tanulmánya Kosztolányi, illetve részben Karinthy szemszögéből vizsgálja a képletes „céhbeli" beengedés, beavatás aktusait a 20. század első évtizedében, hogy később magukat is immár „beavatóként" tárgyalja. Tanulmánya tulajdonképpen arra keres remek példákat – akár az átvitt értelemben sokszoros apafiguraként megidézett, *Nyugat*-alapító, szerkesztő Osvát, és a hozzá való viszonyulás révén – hogy az íróvá váláshoz nem szükséges felsőfokú végzettség, speciális diploma: olyan értelmiségi pálya ez, amelyet a „céhes befogadás", az irodalmi intézményrendszer szereplőinek álláspontja alakít ki. Biró Annamária a német és magyar (és osztrák) aktivizmusban használt, igen változatos értelmiség-definíciókat vizsgálja elsődlegesen. Tanulmánya egyszerre hézagpótló történeti kutatás és komparatív tárgy-, illetve diskurzuselemzés, melyben remek példákat találunk az előző problémakör mentén is megidézhető – tehát beavatást váró, illetve annak elmaradását követően új intézményrendszert (és ezáltal új, saját beavatót) teremtő, találó – értelmiségi csoportosulásoknak, nevezetesen Kassák és köreinek olykor amorf világlátása vizsgálatához. Ez utóbbiak formálódó mivolta magát az értelmiségi korabeli változó definícióit teszik kérdésessé az aktivizmus eltérő irányvonalai és programírásai mentén. Tverdota György tanulmánya címéből adódóan nem kis feladatra vállalkozik: remek írása Babits, az írástudó értelmiségi szerepét vizsgálja, értelemszerűen az ismer-

ni vélt, jobb és baloldalon egyaránt megbotránkozást keltő Babits-esszéből – *Az írástudók árulása* (1928) – kiindulva. Írása ennek forrásait is szisztematikusan felgöngyölíti, amint szembesíti az ebben állítottakat, a modernség korában induló költők, írók megtapasztalt történelmi dilemmáival, s végül hatásosan bizonyítja, hogy Babits ismert írásának értelmiségi alapállását nem Julien Benda és nem a pillanat ihlette: az esszencializmus jegyeit is magán viselő, Babits-féle értelmiségi-eszményt az említett írása keletkezési idejét megelőző történelmi tapasztalatok indukálták.

Boka László a kötetünk más írásaiban is felvetett elődd-utód problematika mentén jegyzi tanulmányát, de immáron nem csak képletes apák és fiak viszonyát vizsgálva, hanem valóságosakat is, amint Jékely Zoltán „örökségében" az író-értelmiségi apák és ugyanazon „szakmát" választó fiak helyzetét, pontosabban annak előnyeit és hátrányait veszi számba, miközben komparatív vizsgálódása értelemszerűen kiterjed a kapcsolathálók mentén az atyai jóbarátokra, mentorokra is. Kuncz Aladár ilyetén való bemutatása, (s egyáltalán a Kuncz-örökség és eszmeiség Jékely-féle folytatása) eddig feltáratlan összefüggésekre világíthat rá a két életmű iránt akár külön-külön is érdeklődők számára. Az első kötetünkben éppen a publicista Jékelyvel foglalkozó Vallasek Júlia ezúttal sem marad „csupán" irodalmi körökben, amint egy „józan utópista", Balázs Ferenc életútjának felvázolását tűzi ki célul. Írása az 1919 után kényszerből formálódó erdélyi irodalom egyik legelső jelentős válogatása – a *Tizenegyek Antológiája* – mentén vizsgálja a kötet egyik legfőbb ideológusának is számító író, költő, publicista, világutazó, unitárius lelkész Balázsnak a változatos értelmiségi életútját. Kálai Sándor tanulmánya már más irányba, de szintén tovább tágítja a karrierre vonatkozó elképzeléseinket. Míg az előző szövegek zöme olyan életutakat vizsgált, amelyek kedvelt irodalomtörténeti kutatási témák, Kálai a krimi-szerzők világába enged betekintést. A témából adódóan mármár nyomozást kell folytatni a szerzők felfedése érdekében, hisz a nemzetközi sikert is magáénak tudható Aczél–Aigner párosról eddig igen keveset lehetett tudni. A francia kultúrkörhöz kapcsolódik és a közvetítői szerep fontosságára hívja fel a figyelmet Balázs Imre József értekezése, aki Tardos Tibor életútját vázolva ismerteti azokat a hálózatokat, amelyeket a forradalmi szürrealisták Európa-szerte létrehoztak, és amelyek képesek voltak művészeti irányzatokat meghatározóvá tenni egy-egy rövidebb időszakra.

A kötet négy utolsó tanulmánya már a kortárs magyar irodalomba enged betekintést, természetesen az egyéni vagy csoportos karriertörténetek, mai hálózatok mentén. Bedecs László kötetünkben található tanulmánya a 20. század derekán indult magyar költői pályák mentén a Bertók Lászlóét, egészen pontosan annak „korai szakaszát" vizsgálja. Az idézőjel a korai jelzőben azért indokolt, mert a vizsgált oeuvre tekintetében ez meglehetősen nagy, de csekély költői hozadékot biztosító időintervallumot jelent. A tanulmány a ma ismert bertóki hang- és verstechnikának a nyolcvanas éveket megelőző időszakát tárja fel, ugyanakkor a nyilvánvaló eltéréseken túl párhuzamokat, előzmény-szövegeket, motívumokat és alkotói attitűd-változatokat is felmutat. Görözdi Judit már írása címében is némiképp meghökkentő módon a „szlovák író" Grendel Lajos egyéni, sajátos karriertörténetének vizsgálatát ígéri. Tanulmánya azokat a tényezőket vonja többes irányból górcső alá, amelyeknek következtében a szlovák kulturális közeg és irodalomtörténet-írás ma is szlovák íróként tekint a vizsgált szerzőre, illetve amiért szlovák értelmiségi karrier-szempontok és kapcsolathálók is „felelőssé tehetők" mindezért.

Csehy Zoltán alapvetően szövegeken keresztül, közösség-formáló narratívákon át vizsgál egy képletes, de nagyon is valóságos kommunitást, a „meleg irodalom" közép-európai változatainak a hazai képviselőit, amint összegző írást közöl az 1989 után hazai tájakon is lassan emancipálódó LMBTQ irodalom jelenségeiről. E problémakör mentén a stigma vagy védjegy, árujegy összetett, irodalomszociológiai, pszichológiai, sőt ideológiai aspektusai kerülnek vizsgálat alá, olyan szerzői életművek mentén, mint Nádasdy Ádám vagy Gerevich András. Legalább ilyen fontos hozadéka a tanulmánynak az a történeti korvizsgálat, mely a nyíltan ellenséges vagy lekicsinylő többségi recepcióban az irodalmi-kulturális önmeghatározás eme nem könnyű formájának igen göröngyös és szűk utat szabott. Kötetünket, interdiszciplinaritása okán, illetve a vizsgált tárgy kortárs sikerei és hatáselv-aspektusai kapcsán is, Németh Zoltán remek, elgondolkodtató tanulmánya zárja. „Az Úr Nyolcadik Kerülete" nem csupán egy konkrét munkát – Pál Dániel Levente e néven született Facebook-szövegeit – elemzi, hanem azt a kérdést is vizsgálja, hogy mennyiben változtathatja meg egy új medialitás, egy újabb médiaforma megszületése az irodalmi alkotások létfeltételeit, pozícióit és társadalmi rangját.

E zárótanulmány már kinyitja abszolút jelenünk és közeljövőnk felé azt a kérdéscsokrot, hogy a Gutenberg-galaxis látni vélt végével, a digitalizált alko-

tásmódokkal, az online könyvtárral és nonlineáris alkotásokkal az irodalmi szöveg egysége és rangja mennyiben változik meg, s közben a többi, felsorolt írással együtt mintegy arra is ösztönöz, hogy – értelmiségi karriertörténeteket vizsgálva, szinkrón és diakrón kapcsolathálókat vagy változó írócsoportosulásokat elemezve – azt a történetileg változó esztétikai értéket értsük szükségszerűen újra, amit közösségileg csak úgy hívunk, irodalom.

a szerkesztők

Szegedy-Maszák Mihály

ÉRTELMISÉGI CSOPORTOSULÁSOK KÍSÉRLETEI A MAGYAR KULTÚRA ÁTALAKÍTÁSÁRA A XX. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN

A cím többet ígér, mint amit nyújtani tudok. Csakis néhány olyan szellemi törekvésről szólhatok, amelyhez közel kerültem. Töredékes szellemi önéletrajznak is lehetne nevezni ezt a gondolatmenetet. Kényesnek tekinthető kérdéseket sem fogok megkerülni. Elfogultan ítélek, vállalva a tévedés kockázatát. Vázlatomnak az lehet érdeme, hogy jórészt kevéssé ismert *értelmiségi csoportokról* próbálok az alábbiakban szót ejteni.

Ismeretes, hogy Szegedy-Maszák Aladár 1947-ben elhagyta Magyarország washingtoni követségét. Egyik testvére börtönbe került, szüleit kitelepítették. Mi is kétszer rákerültünk az elszállítandók jegyzékére, hála az Államvédelmi Hatóság alkalmazottjának, akit családjával az apai nagyszüleim államosított házába beraktak. Ha játszottam a kertben, ő többször is rámfogta a fegyverét. Össze voltunk csomagolva, és én az ablakból néztem, megáll-e a teherkocsi. Feleségem még az 1970-es években is talált olyan dobozt, amelybe apám a kitelepítés esetén általam olvasandó könyveket készített össze. (Sajnos, olykor még álmomban ennél az ablaknál figyelek, pedig azóta felnőttek a fák, és már nem lehet kilátni az utcára.) Anyai nagyapám (aki évtizedekkel születésem előtt meghalt) egykori parádéskocsisának a fia a Belügyminisztériumban dolgozott, és ő mentett meg bennünket. Ez a családi háttér arra tanított, hogy távol maradjak a közvetlen politikai ellenállástól. Miután első zongoratanáromat, Kócsi Erzsébetet férjével, a történeti író Asztalos Miklóssal (1899–1986) 1951-ben budai házából Köröstadányra telepítették ki, a Moszkva, azaz Széll Kálmán téri Hannig zeneiskolába kerültem át, ahol Hannig Pál és felesége, Ragyóczy Jolán tanított zongorát, Felvinczi Takács Alice hegedűt, Petneki Jenő szolfézst. Tanuló társaim közé tartozott a később, 1968-ban, illetve 1964-ben Németországba távozott zeneszerző, Gárdonyi Zsolt (1941-), Szathmáry

Zsigmond (1939-), ez utóbbinak orgonistává lett Lilla húga (1944-), az utóbb óangol irodalommal foglalkozó Perényi Erzsébet (a hegedűs Eszter és a csellista Miklós testvére) vagy Mályusz Elemér Károly nevű fia, aki végül a matematikusi pályát választotta. Visszatekintve úgy sejtem, ebben az „államilag engedélyezett" iskolában kaptam az első ösztönzéseket arra, miként lehetne az adott keretek között némileg változtatni a magyar művelődésen. Magától értetődik, hogy a növendékek még inkább csak hallgatták a szülők eszmecseréit. Különösen a kiváló tanár Szathmáry Lajos (1903–1994) otthonában folyt beszélgetések adtak szellemi táplálékot. (Ha jól sejtem, ő a Magyar Közösség szellemi köréhez tartozhatott.) A növendékek többsége végül nem a zenét választotta hivatásnak; a szülők azzal a hátsó gondolattal járatták gyerekeiket e magániskolába, hogy a muzsikálás elválaszthatatlan az értelmiségi léttől, és a zenében nem érvényesül a politikai hatalom kényszerítő ereje. A Hannig iskolában töltött idő ugyanúgy a rendszerrel nem rokonszenvező, a korban „reakciósnak" nevezett polgári középosztály életmódjához tartozott, mint „Mimi néni", azaz Endrédyné tánciskolája a Gerlóczy utcában.

1956 törést okozott ennek a kitelepítéssel és sok esetben börtönbüntetéssel sújtott osztálynak az életében. Nagyon sokan eltávoztak azok közül, akiket tisztelni és szeretni lehetett. A puha zsarnokság több szempontból erősebben kényszerítette az embereket alkalmazkodásra.

Egy évvel az egyetem befejezése után, 1967-ben az akkoriban az Európa Kiadónál dolgozó Hankiss Elemér közvetítésével kerültem kapcsolatba Németh G. Bélával, aki afféle verselemző műhelyt hozott létre. Kettejük barátságát erősítette, hogy együtt távolították el őket az Eötvös Collegiumból, és Horváth János fogadta be őket a lakásába. Figyelemre méltó módon, nagyon különböző hátterű fiatalok között teremtődött közös nevező. Szörényi László katolikus nevelést kapott, Veres András apja 1963-tól 1970-ig a Munkaügyi Minisztériumot vezette, Ujhelyi Mária szintén ismert mozgalmi családból származott, Vajda András horthysta tiszt fia volt, Korompay (H.) János nagyapjának, Horváth Jánosnak az örökségét képviselte, Zemplényi Ferenc kikeresztelkedett, módos vállalkozók hangsúlyozottan polgári értékrendet valló leszármazottjának mondhatta magát. Az akkor Irodalomtörténetinek nevezett Intézet Ménesi úti szobáiban hetente tartott megbeszéléseken nagyon sok időszerű kérdést megvitattunk. Nemcsak az irodalomra terjedt ki a figyelmünk. Szövegelemzéseket készítettünk, de Németh G. Béla ösztönzésére mindig történeti szempontok érvénye-

sítésével. Hankiss *A népdaltól az abszurd drámáig* (1969) című kötetéből főként „A »vershelyzet«" és a „Kihez szól a vers?" című tanulmány szempontjait vettük figyelembe. Rendszeresen olvastuk a nyugati (elsősorban angol, francia és német nyelvű) szakirodalmat, a New Criticism, a francia strukturalisták munkáit, de az orosz formalistáktól és a cseh strukturalistáktól is igyekeztünk tanulni. Gyökeresen szakítottunk az akkoriban Magyarországon hivatalosnak számító szemlélettel. Félretettük az eszmei mondanivaló fogalmát, tartalom és forma kettősségét, és a lengyel fenomenológus Roman Ingarden nyomán jelentésszinteket különböztettünk meg. Szerkezeti egységeket jelöltünk ki. Nem vettük adottnak, állandónak egy mű jelentését, helyette Gadamer szellemében hatástörténet földerítésére törekedtünk. Voltak, akik később nem az irodalomtudományt választották hivatásként. (Szöllősy-) Sebestyén András például nyelvész lett. A csoport egyetlen munkás származású tagja, az Angyalföldön született Zubreczky György, már nem szerepelhetett *Az el nem ért bizonyosság* (1972) című tanulmánygyűjteményben, mert közvetlenül a könyv kéziratának leadása után külföldre távozott. Az irodalomelméleti vonatkozásban rendkívül tájékozott, otthon elvont festményeket alkotó Dienes László – a *Korunk* egykori szerkesztőjének a Szovjetúnióban született fia – turista útlevéllel Olaszországba utazott és nem tért vissza. A kötet Arany János korai lírájával foglalkozott, vagyis addig elhanyagolt művekre irányította a figyelmet. Más költők – így Kosztolányi, József Attila és Pilinszky – verseivel is foglalkoztunk, de ezek a munkák sajnálatosan félbemaradtak, részben a bennünket ért támadások miatt.

Néhányan Bonyhai Gábor (1941–1996) szimbolikus logikai, valamint Petőfi S. János (1931–2013) jeltudományi tanfolyamára is jártunk. Tudtuk, hogy 1956 után Hankiss Elemérhez hasonlóan Petőfi is „büntetést" kapott. Nemzetközi összefüggésbe igyekeztünk helyezni a magyar irodalmat. Ezekben az években azt lehetett hinni, hogy az irodalom- és a nyelvtudomány nagyon közel került egymáshoz. Nem foglalkoztunk a szerzők életrajzával, ehelyett a szöveg belső szerkezetének a föltárására törekedtünk. Amikor Arany János *A lejtőn* című költeményének elemzését megmutattam Németh G. Bélának, azt mondta: így a brabanti csipkeverésről is lehet értekezni. Azt tanácsolta: tegyek olyan állításokat, amelyeknek lesz visszhangja. Elemzésemet megfejeltem egy bevezetéssel. Ez váltotta ki a *Népszabadság* indulatát: a kötetet az a vád érte, hogy kétségbe vonja nemzeti értékeinket.

Az érintkezés Petőfi S. Jánossal sajnálatosan megszakadt 1969-ben, amikor ő Svédországba távozott. Szerepét Szépe György vette át. A szemiotika (szemiológia) hatása érzékelhető a Hankiss által szerkesztett *Formaalkotó elvek a költői műalkotásban* és *A novellaelemzés új módszerei* (mindkettő 1972) című kötetben. A továbbiakban a nyelvészet és irodalomtudomány közeledése már ábrándnak bizonyult, és a csoport érdeklődése egyre inkább a bölcseletre, lélektanra, történelemre, szociológiára irányult. Részt vettünk a stukturalizmusról folytatott ismert vitában, kísérletet tettünk arra, hogy megvédjük Hankiss Elemért az akkor már Pándi Pál szerkesztette *Kritiká*ban. Egyik (utóbb tragikus véget ért) fogdmegjétől még ugyanabban a számban megkaptuk a magunkét.

Németh G. Béla munkacsoportja más szakmákban (nyelvészetben, művészettörténet-írásban, valláskutatásban, bölcseletben, sőt természettudományban) dolgozó tudósokkal és kolléganőkkel kibővítve hozta létre a *Forradalom után – kiegyezés előtt* című tanulmánykötetet, amely szintén rendszeres megbeszélések nyomán és azzal a szándékkal készült, hogy az önkényuralom természetét derítse föl. Talán ezzel magyarázható, hogy meglehetős késéssel, csak 1988-ban jelent meg. A továbbiakban a fiatalok már önállóan folytatták tevékenységüket, *Szövegmagyarázó Műhely* néven. Ennek a mozgalomnak Horváth Márton Iván nevű fia, Balassi Bálint és József Attila életművének, továbbá a számítógépes irodalomtudománynak kiváló szakértője is tagja lett, valamint az irodalomelmélettel és a balti államok kultúrájával foglalkozó Bojtár Endre, a reneszánszról értekező Ács Pál, a metafora mibenlétét elemző Bezeczky Gábor, a beszédaktus elméletet az irodalomtudományban alkalmazó Kálmán C. György, valamint Németh G. Béla tanítványai közül Reisinger János és (Erdélyi) Kiss Mihály. 1979-ben öten cikket közöltünk Esterházy Péter *Termelési-regény*éről a *Mozgó Világ*ban, érzékeltetve, hogy a hivatalosan támogatott irodalommal szemben az új prózaíró nemzedék tevékenységét igyekszünk méltatni. A csoport *Ismétlés a művészetben* címmel ülésszakot is szervezett, amelynek anyaga 1980-ban jelent meg.

Évekkel később ez a közösség is szétszóródott, a két legutóbb említett tagja közül az egyik adventista prédikátor lett, a másik egy ideig a Pázmány Péter Egyetemen oktatott, de újabb tevékenységéről nincs tudomásom. E társaság a közvéleményt, a hivatalosan szentesített értékrendet az irodalom középiskolai oktatásának megváltoztatásával próbálta átalakítani. Két célkitűzésünk volt: a művek értelmezésének módját akartuk kicserélni és az iskolai tananyag, sőt álta-

lában a kánon átalakítására törekedtünk. Nem vitás, hogy e kezdeményezésnek voltak politikai vetületei. Olyan írókat hívtunk meg az MTA Irodalomtörténeti (későbbi nevén Irodalomtudományi) Intézetébe, ahol a többségünk dolgozott, akik szemben álltak a politikai hatalommal – például Mészöly Miklóst és Eörsi Istvánt. Sokat jártunk tanári továbbképzésre, majd később néhányan nyaranta leutaztunk Csíkszeredára, hogy az ottani fiataloknak is tartsunk előadásokat. Először a tananyagot próbáltuk megújítani – Illés Bélát Ottlik Géza váltotta föl, bekerült a Biblia, Széchenyi és Kemény Zsigmond –, majd három tankönyvet és hozzájuk csatlakozó szöveggyűjteményt jelentettünk meg 1979-ben, 1980-ban és 1982-ben. A Tankönyvkiadó pályázatára névtelenül adtuk be a próbafejezeteket, és a bírálók egyöntetűen nekünk adták az első díjat. Az első kötetben a klasszikus ókorral foglalkozó részt Ritoók Zsigmond készítette el. A népköltészet szerepeltetését a csoport megbízásából Csoóri Sándorral igyekeztem egyeztetni. A képanyag összeállítására Beke László művészettörténészt kértük meg. A sorozat sokat köszönhetett a kiadónál dolgozó Mész Lászlónénak. Egy alkalommal a Pártközpontba is beidéztek bennünket, ahol éles vita alakult ki az Eötvös Loránd Tudományegyetem néhány irodalmár professzorával. A sajtóbeli támadások aztán megakadályozták, hogy negyedik tankönyvet is írjunk. A bírálók egy része azt állította, túlzottan is előtérbe állítottuk a tragikumot és az iróniát. Nem vitás, hogy ezt a csoport akkori közérzetével lehet magyarázni.

A hatvanas-hetvenes évek fordulóján a Belvárosi Kávéházban találkozott egy kis csoport, amelynek tagjai Aczél György kultúrpolitikájával szemben fogalmaztak meg éles bírálatot. Huszárik Zoltán, a festő Halmy Miklós és Schéner Mihály, az író Szakonyi Károly mellett fiatalok is részt vettek ezeken a beszélgetéseken – az említett Zubreczky György is. Az általam ismert értelmiségi közösségek közül talán ez oszlott fel a legkorábban. Az írók közül Mészöly Miklós törekedett arra, hogy ösztönözze különböző felfogású személyek eszmecseréjét. Ezek a találkozók Kisorosziban, Szekszárdon vagy a Városmajor utcában a rendszerváltás után szűntek meg. Az író hatvanadik születésnapján még Csoóri Sándor és Eörsi István tartott köszöntőt. 1990 után Mészöly már panaszkodott, hogy ábrándot kergetett, amikor egymástól merőben különböző felfogású embereket próbált összehozni.

A *Szövegmagyarázó Műhelly*el körülbelül egy időben létezett az úgynevezett *Kaszinó*, mely 1975-től általában havonta tartotta üléseit, a tagok lakásán. Mind-

nyájan polgári értékrendet vallottunk, és ennek képviselőit kerestük a kisebbségben élő magyaroknál is. Nem rokonszenveztünk Lukács György tanítványainak vagy a 68-as reformkommunistáknak nézeteivel. Idegenkedtünk a demokratikus ellenzéktől, mert úgy véltük, túlzottan kötődnek a baloldali örökséghez, és a szellemi életnek egyértelműbb függetlenségére vágytunk. Egyetemista koromban rendszeresen látogattam Kassák Lajost, akinek ösztönzésére foglalkoztatott az avant-garde művészet. (Vele eredetileg ugyanúgy apám ismertetett meg, ahogyan Illyés Gyulával, Szabó Pállal, Sinka Istvánnal, sőt Erdélyi Józseffel is.) Egyikünk Litván Györggyel barátinak nevezhető kapcsolatban állt, és az ő hatására Jászi Oszkár munkáit is tanulmányozta. E csekély kivételektől eltekintve ösztövérnek tekintettük a magyarországi baloldali örökséget, sőt az orosz birodalmi terjeszkedés eszközét láttuk benne. Azt a meggyőződést hoztuk hazulról, hogy 1944-ben Magyarország német megszállása a harci egységek kényszerű átcsoportosítása révén kedvezett a nyugati hatalmaknak, 1945-ben nem volt esély demokratikus átalakulásra, az 1948 utáni magyar politika velejéig romlott volt, 1956-ban pedig a forradalom nem számíthatott nyugati támogatásra. Tagadhatatlan, hogy e körnek voltak korlátai: noha tagjai között akadt olyan is, aki filozófia szakot is végzett, általában hiányzott a bölcseleti műveltségünk, és a többség sem kiállításra, sem hangversenyre nem járt rendszeresen. Gazdasági, pénzügyi és műszaki ismeretekkel pedig egyikünk sem rendelkezett.

Ez a hangsúlyozottan tudományközi társaság már nyíltabban politizált, és azután szerepet is játszott az úgynevezett rendszerváltásban. A tagok hasonló családi háttere megkönnyítette az eszmecserét. Jeszenszky Gézát és Buzinkay Gézát a Toldy Gimnáziumban Antall József tanította, a néprajzos Kósa László református lelkész fia volt, és 1981-az MTA Néprajzi Kutató Intézetéből az ELTE újonnan létrehozott, Németh G. Béla által vezetett Művelődéstörténeti Tanszékére került, Gergely András és Nagy József Zsigmond történész Szabad György szellemét képviselte, a régész Bálint Csanád és a turkológus Vásáry István a magyar őstörténet tanulmányozására vállalkozott. Az irodalomtudományt Szörényi Lászlóval és Kiss Gy. Csabával hárman képviseltük. Olykor Kodolányi Gyula és Kulcsár Szabó Ernő is megjelent a találkozókon. Időszerű kérdéseket vitattunk meg, például 1975-ben, Károlyi Mihály pesti szobrának fölállításakor volt, aki azzal érvelt, egyáltalán nem érdemel szobrot, mások nem központi helyen állíttatták volna föl Varga Imre alkotását. Felvidéki és erdélyi utazások segítették elő

a kapcsolat fölvételét az ott élő magyar értelmiség tagjaival, az erdélyiek közül Benkő Samuval, Katona Ádámmal, Kántor Lajossal, Szabó Zsolttal és másokkal. Balogh Edgárt és Szabó T. Attilát is meglátogattuk.

Időként egy-egy vendéget hívtunk meg a havi találkozókra. Illyés Gyula örült, hogy nála lényegesen fiatalabbakkal cserélhetett eszmét. Eleinte némileg derűlátóan ítélte meg az ország helyzetét. Amikor azután elkomorodott, felesége arra emlékeztette, ideje hazamenniük. Antall Józsefet, Hankiss Elemért és Németh G. Bélát többen tiszteltük. A külföldiek közül Cs. Szabó László, Kibédi Varga Áron és John Lukacs tőlünk kívánt tájékoztatást a magyarországi helyzetről. Lukacs érdeklődését mi keltettük föl Erdély iránt, ahová el is utazott, majd cikket írt a magyarság ottani állapotáról, amely komoly nyugati visszhangot keltett. Szegedy-Maszák Aladárt Magyarországnak a második világháború idején tett kiugrási kísérletéről és a *Voice of America* 1956-os műsorairól faggattuk. Amikor Gombos Gyula haza látogatott, ő azt ajánlotta, lépjünk be a pártba és belülről bomlasszuk a rendszert. Közülünk egyetlen valaki volt tagja az MSZMP-nek. Ő is hasonlóan érvelt. Mivel tudtuk, hogy politikai követelmény is szükséges ahhoz, hogy valaki tagja lehessen az MTA-nak, kijelentettük, hogy nem törekszünk ilyesmire. Egyedül ő mondta, hogy akadémikus szeretne lenni. A sors iróniája, hogy nem érte el e célját, pedig tudományos teljesítménye ezt indokolta volna. Kitűnően indult; korán jelentős szakmai eredményeket tudott fölmutatni. Nehéz egyértelmű választ adni valamely tudományos pálya esetleges egyenetlenségeire vagy akár megbecsültségére. Ez utóbbi kapcsolatok függvénye is. Hankiss Elemér sem lett az MTA tagja, pedig jelentős nemzetközi hírnévre tett szert. Egész élete során megőrizte függetlenségét, és ezt példamutatónak tartottuk.

Egy alkalommal a lengyel *Szolidaritás* mozgalom egyik tagja volt a meghívott, és a felvidéki magyarsággal is teremtődött kapcsolat: 1978-ban a *Kaszinó* néhány tagja átutazott Örsújfalura, majd Somorján, Zalabai Zsigmond lakásán eszmét cserélt a felvidéki magyar értelmiség képviselőivel: Balla Kálmánnal, Grendel Lajossal, Püspöki Nagy Péterrel, Szigeti Lászlóval és másokkal. E találkozónak köszönhető, hogy később az egykori csoportosulásnak több tagja könyveket jelentetett meg a Grendel Lajos és Szigeti László által alapított, majd Szigeti által irányított Kalligram Kiadónál.

1990-ben e közösség egyes tagjai politikai föladatot vállaltak. Jeszenszky külügyminiszter lett, Kiss Gy. Csaba az MDF alapítói közé tartozott, Szörényi római,

Vásáry teheráni, Gergely délafrikai követséget vállalt, a többiek ragaszkodtak tudományos állásukhoz. Az SZDSZ legtöbb vezetőjéről az volt a vélemény, hogy maradéktalanul nem tudták levetkőzni korábbi múltjukat. Akkoriban legtöbben az MDF-et, később a FIDESZ-t támogatták, a legutóbbi választás óta viszont többekre a csalódás jellemző – főként, de nem kizárólag a kultúrával kapcsolatos intézkedések miatt. A csoport egyes tagjainak tudományos elismertsége ma már nyilvánvaló: öten a Magyar Tudományos Akadémia tagjai.

A múlt század vége felé egy olyan értelmiségi társaság is kialakult, amely rendszeresen összejött azzal a céllal, hogy megvitassa a német karmester Wilhelm Furtwängler hozzáférhető hangfölvételeit. Egyikünk sem volt hivatásos zenész. Legtöbben irodalmárok voltak, mint rajtam kívül Horváth Iván, Veres András és Zemplényi Ferenc, de akadt köztünk tanár (Mesterházi Gábor) és történész (Lackó Mihály) is. Dán Károly később diplomáciai állást vállalt, Rockenbauer Zoltán egy ideig tagja volt az első FIDESZ kormánynak. Olykor a matematikus Mályusz Károly, a Hannig zeneiskola egykori növendéke is megjelent. Zemplényi Ferenc Szent István parki lakásán találkoztunk, és Horváth Iván jegyezte föl az elhangzottakat, azzal a céllal, hogy könyvet állít össze belőlük. Ez a terv nem valósult meg. Sor került egy hangversenyre a karmester által írt zeneművekből, megjelent egy a korábbinál bővebb magyar nyelvű válogatás az írásaiból, fölvételeinek jegyzékével, és tartottunk egy megemlékezést is. A Francia Furtwängler Társaság egyik ülésén – a karmester özvegyének jelenlétében – én számoltam be a tevékenységünkről.

Ismeretes, hogy némelyek a német karmestert elítélik azért, mert 1933 után Németországban maradt. A *Magyar Furtwängler Társaság* tagjai helytelenítették a leegyszerűsítő magyarázatokat, a jelentős művészi teljesítmények figyelmen kívül hagyását, és ezért nem örültek Szabó István *Taking Sides* (magyar változatában *Szembesítés*) című filmjének. A tagok egy része foglalkozott mozgóképpel, és filmként sem tartotta sikerült alkotásnak Szabó művét, a többség pedig elvetéltnek tekintett egy olyan vállalkozást, amely anélkül próbált foglalkozni egy zenésszel, hogy kísérletet tett volna művészetének megértésére. Nem állítom, hogy e csoport minden tagja mindig ugyanazon a véleményen lett volna, de egyetértettek abban, hogy mindig az ihlet vezette e karmestert, aki a költőiséget juttatta érvényre, minden előadás egyediségére törekedett, a fokozásnak, a folyamatszerűségnek kivételes mestere volt, és Wagner műveiben maradéktalanul érvényesítette azt,

hogy „drámai lehetőségek a zenén keresztül valósulnak meg", „a zene nem egyszerűen megerősíti vagy támogatja az előzetesen létező drámai helyzetet".[1] Mi tartotta össze ezt a közösséget? Furcsa módon az a hátsó gondolat, hogy a zene a legmagasabb rendű művészet. Végső soron ugyanúgy az értelmezés mibenléte foglalkoztatta e társaságot, mint korábban Németh G. Béla körét. Nincs kizárva, a politikától menekülés is szerepet játszott abban, hogy annyi órát szenteltünk egy olyan előadó művészetének, aki évtizedekkel korábban meghalt, így személyesen egyikünk sem láthatta-hallhatta.

Rockenbauer Zoltánnak köszönhetem, hogy a kilencvenes évek második felében megismertem a *Magyar Wagner Társaság*ot. Ez olyan civil kezdeményezésű közösség ez, amelyet egyének példamutatóan önzetlen tevékenysége jellemez. Rendszeres ülésein minduntalan szembesülök a magyar közönség egy részének értékőrző, új kezdeményezésektől idegenkedő hajlamával, amely legalábbis részben okolható a tagság elöregedéséért. Úgy is fogalmazhatnék, e figyelemre méltó szervezet jól szemlélteti a rendezői színház magyarországi népszerűtlenségét, ami bizonyos mértékig azzal magyarázható, hogy Magyarország évtizedekig el volt zárva a nyugati kultúrától. Amikor 2002-ben Katharina Wagner erősen politikai értelmezésű, a magyar rendszerváltásra is vonatkoztató *Lohengrin* rendezése az Erkel Színház közönsége elé került, és a Wagner Társaság egyik ülése ezzel az előadással foglalkozott, a magyar színháztudomány két fiatal kiválóságát, Imre Zoltánt és Kékesi Kun Árpádot elvittem a vitára. Boros Attila olyannyira ellenséges modorban szólt a látottakról, hogy jobbnak láttuk távozni a szünetben, anélkül hogy megszólaltunk volna. A *Magyar Wagner Társaság*nak mindazonáltal sokan hálával tartozunk, hiszen nélküle nem juthattunk volna ki a Bayreuthi Ünnepi Játékokra és számos előadást nem ismerhettünk volna meg fölvételről. Legutóbb Zoboki Gábor rendkívül érdekes előadását hallhattuk a bayreuthi Festspielhaus és a MŰPA akusztikai megoldásairól.

1984 és 2006 között az Amerikai Egyesült Államokban tanítottam, így megszűnt az érintkezésem a magyarországi értelmiségi csoportokkal. Csak néhány alkalommal tudtam megjelenni a *„Szalon"*-nak nevezett társaság összejövetelein. A rajzfilmrendező Jankovics Marcell és felesége végtelen türelemmel, pazar vendéglátással, sokféle értékrendű művészt, tudóst, közéleti személyiséget hívott meg.

1 Alain Badiou, *Five Lessons on Wagner*, [Translated by Susan Spitzer. With an Afterword by Slavoj Žižek], London – New York, Verso, 2010, 89.

Hiányos ismereteim alapján azonban nem tudom eldönteni, mennyire jöhetett itt létre tényleges közösség.

Hazajövetelem után Veres Andrással Kosztolányi műveinek kritikai kiadását indítottuk el, melynek szerkesztésébe később Dobos István debreceni professzor is bekapcsolódott. Föltehető a kérdés, miért éppen Kosztolányira esett a választás. A válasz hihetőleg abban rejlik, hogy e szerző kivételesen sokat tett a magyar nyelv fönnmaradásáért és nem szolgált politikai zsarnokságokat. Ez a gyakorlati, havonkénti értekezletekkel járó tevékenység óhatatlanul is egy munkaközösség létrehozásához vezetett. Az idősebbek közül az ELTE Toldy Ferenc Könyvtárát vezető Buda Attila, a sinológus Kalmár Éva, a fiatalabb nemzedékeknek olyan kiváló tagjai, mint a Pázmány Egyetem klasszikus filológusa, Takács László, a Szegedi Egyetemen, a budapesti bölcsészkaron, a Színház- és Filmművészeti Egyetemen, illetve a Nyíregyházi Főiskolán oktató Szilágyi Zsófia, Bengi László, Györei Zsolt és Onder Csaba, Parádi Andrea a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa, Pintér Borbála középiskolai tanár, a forrásjegyzéket készítő Dobás Kata, a doktori hallgatók közül pedig Bucsics Katalin, Tóth Czifra Júlia, Varga Kinga vagy Zákány Tóth Péter kötetek sorát hozza létre. A szabadkai látogatások, a részvétel az évente megrendezett Kosztolányi Napokon tartós kapcsolatot alakítottak ki a vajdasági értelmiséggel.

Míg a *Magyar Wagner Társaság* kifejezetten civil közösség, amelynek tagjai nagyon különböző foglalkozásokat képviselnek és többségükben nyugdíjasok, addig a *Hálózati Kritikai Kiadás* nevű pályázat résztvevői egyértelműen szakmai közösséget alkotnak. Legföljebb annyi közös bennük, hogy mindkettő távol tartja magát a politikától.

Mi az oka annak, hogy az általam ismert értelmiségi közösségek többsége – a legutóbbi kettő kivételével – felbomlott a rendszerváltás után? Személyes barátságok megmaradtak, de a korábban hasonló elveket vallók egy része elidegenedett egymástól. Akik a Kádár-korszakban egyetértettek a rendszer elutasításában, ma sokszor szemben álló felek. Tagadhatatlan, hogy érvényesülési harcban is kereshető a magyarázat, de elsősorban abban, hogy fölelevenedtek az 1945 előtti Magyarország ellentétei, például nem egyformán látjuk a népi írók művészi jelentőségét. Az 1989 előtti korszak némely kiszolgálója átváltott szűken értelmezett nemzeti értékek harcias védelmére. Előfordul, hogy ma is szemben

állunk olyanokkal, akik évtizedekkel ezelőtt a hatalmat szolgálták ki. A politikai vezetés nem csökkentette, inkább fokozta a magyar értelmiség megosztottságát. A legutóbbi negyedszázadban a kormányok elhanyagolták az egészségügyet és az oktatást. A tankötelezettség leszállítása 18-ról 16 évre aligha segíti elő a műveltség színvonalának emelését. A Nemzeti Alaptanterv kialakításakor és a tallini magyar követség megszüntetésekor a döntéshozók nem voltak kíváncsiak a Magyar Tudományos Akadémia véleményére, a Kosáry Domokos által alapított, rendkívül szűkös anyagi forrással rendelkező Széchenyi és a Makovecz Imre által elindított, a jelenlegi kormány által jelentős összegekkel támogatott, legalábbis részben baráti kapcsolatok alapján szerveződő Magyar Művészeti Akadémia között pedig semmiféle érintkezés nincs. Néhányan ugyan mindkettőnek tagjai, de a többség egymással ellentétes értékekhez ragaszkodik. 2015-ben előkészületek nélkül, a művészettörténet szakma kizárásával került sor Csontváry műveinek kiállítására. Amikor Honti László, az MTA egyetlen finnugor szakos tagja cikket írt a *Magyar Tudomány*ban tankönyveink fogyatékosságairól, egy jogot végzett író napilapban nevezte elavultnak a tudós nyelvészeti nézeteit. A magyar kormány úgy döntött, hogy megszünteti az összehasonlító irodalomtudomány szakot a felsőoktatásban. Ez az intézkedés egyszerre szakít az annyit hangoztatott nemzeti örökséggel, amelynek világszerte elismert része, hogy két magyar tudós, Brassai Sámuel és Meltzl Hugó indította el a legelső összehasonlító irodalomtudományi folyóiratot, és egyúttal nem vesz tudomást arról, hogy az egységesülés (mondialisation, globalization) időszakában különös jelentősége volna a több nyelv és kultúra ismeretét megkövetelő szaknak. Ha Esterházy Pétert 65. születésnapján a magyarországi szlovák nagykövet hívja meg ebédre, és köszöntésére aznap este a budapesti Szlovák Intézetben kerül sor, akkor ebből azt lehet sejteni, hogy a politikai vezetők nincsenek tisztában a szellemi értékekkel.

Mi alakítja az értelmiségi pályafutásokat a jelenkorban? Elsősorban három tényező: a piac, a politikai hatalom és a személyes érdekek összefonódása. Bő száz évvel ezelőtt Mikszáth azt írta: „a nexus volt mértéke annak, ki milyen úr”.[2] Ebben a vonatkozásban nem változott Magyarország. Rossz hagyományainktól nem tudunk megszabadulni. Ahogyan egy értekezőnk fogalmaz egy *nem* baloldalinak tekinthető folyóiratban: mindkét oldal kormányzásának közös nevezője

2 Mikszáth Kálmán, *A fekete város*, [s. a. r. Király István], Bp., Akadémiai, 1961, 1: 6.

lett „a hivatalok betöltésénél a vak párthűség és a korrumpálhatóság”.[3] A kapcsolathálókra az anyagi támogatás, a politika és a barátság nyomja rá a bélyegét. A pályaépítők a politikai rendszer kiszolgálására törekednek, kiemelt állást és pénzjuttatást remélve. Ha összehasonlítjuk az elmúlt évtizedek díjazottjainak névsorát vagy a könyvtámogatások jegyzékét, egyértelműen kiderül, a különböző kormányokat mennyire eltérő szempontok vezették. Ennek eredményeképp, hiányzik a szellemi életben a folytonosság, márpedig e nélkül aligha létezhet nemzeti hagyomány.

3 Lányi András, „*Eltorzult liberális alkat, zsákutcás rendszerváltozás*”, Kommentár, 2015/1-2, 46.

Jankovits László

JACOBUS PISO KAPCSOLATKERESÉSEI A LAJTÁN INNEN ÉS TÚL

Az alábbiakban azt tekintjük át, milyen típusú kapcsolatrendszerek miképpen alakították az erdélyi szász humanista költő és diplomata, Jacobus Piso pályáját.

Piso „honesto loco natus" volt, vagyis polgárcsaládban született Medgyesen, az 1470-es évek második felében. Családja azon az úton indította el, amelyen számos kortársa sikeresen járt: egyetemre küldte abból a célból, hogy annak kijárása után egyházi pályáján emelkedve támogassa övéit. Evégett került a bécsi egyetemre, ahol viszonylag hamar tagja lett a Collegium poetarum et mathematicorumnak, Konrad Celtis által az egyetem hagyományos karai mellé szervezett humanista műhelynek. Celtis, az akkor legfontosabb északi humanista az elsők közt avatta költővé.[1]

Tanulságos, miként látta Celtis azt a vidéket, amelyről tanítványa érkezett:

> Quique Metanastum vagus irrigat arva Tibiscus,
> A septem castris dicta ubi terra patet,
> Terra per Almanos hodie et possessa colonos,
> Pannonii regis quam iuga foeda premunt.[2]

(Ott, ahol a metanasták mezeit a kanyargó Tisza öntözi, ahol a hét várról elnevezett föld terül el, az a föld, amelyet ma is alemann lakosok birtokolnak, amelyre a pannon király undok igája nehezedik.)[3]

1 Erről lásd bővebben Jankovits László, *Jacobus Piso életpályájának első szakasza = Classica, mediaevalia, neolatina*, eds. Ladislaus Havas – Emericus Tegyey, Debrecen, Societas Neolatina Hungarica, Sectio Debreceniensis, 2006, 65.

2 *Amores*, 2, 9, 121–124. = Conradus Celtis Protucius, *Quattuor libri amorum secundum quattuor latera Germaniae – Germania generalis, accedunt carmina aliorum ad libros amorum pertinentia*, ed. Felicitas Pindter, Bp., 1934 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, XV–XVI), 46.

3 A magyar nyelvű változatok saját fordításomban olvashatók.

A „metanasta" a jazigok egy csoportjának neve vagy jelzője, annyit tesz: költöző, vándorló.[4] Érdemes észrevenni a szembeállítást a Tisza menti vándornépek és az alemann colonusok, a barbár jöttmentek és a tartós kultúra német képviselői közt. Celtis és a bécsi humanisták szemszögéből Erdély olyan vidék, amely mind területi, mind kulturális hovatartozása szempontjából Germánia része volt: éppen más király uralkodik rajta, de ez, mondhatni, ideiglenes állapot.

Pisótól olyan konkrét kijelentés nem maradt ránk, amely arról tanúskodna, hogy osztotta ezt a nézetet. Az viszont, hogy pályáján többször a Magyar Királyságnál nagyobb, tartósabb integrációk felé tájékozódott, arra utal, hogy nem volt tőle idegen ez a felfogás.

Ilyen orientációt mutatnak korai versei is, amelyek az innsbrucki ún. Fuchsmagen-kódexben maradtak fenn. Egyetemi tanulmányai vége felé – sok más kortársa között – a befolyásos császári tanácsos, Celtis társasága, a Sodalitas litteraria laikus vezetője, Johannes Fuchsmagen támogatását igyekezett elnyerni. E versek között a kapcsolatkeresés szempontjából a legfontosabb az alábbi:

Ad tua Phoebei certatim castra poetae
  sicut ad herceum stant, Fusemanne, Iovem.
Vatibus Aoniis es tutum factus asylum,
  te sibi Maecenas posset habere parem.
Externos etenim comi pietate tueris,
  omnibus aequali dexteritate faves.
Itala te quondam patronum Musa Bonomi
  sensit et auxiliis est relevata tuis
quique habet Oleniae sublimia nomina caprae
  et Iouis e cornu lactea mella bibit.
Sic et ab Aemilio descendens stipite Cimber
  et qui de Balbo stemmata ducit avo
quique chely superat Latios Germanus alumnos,
  magnum cui nomen celtis acuta dedit
et tibi quem Paean vatem medicumque sacravit
  comiter acceptus Cuspinianus erat,
inter et hos imum, quamvis ignotus ab omni

4 Ptolemaiosz, *Geógraphika*, 3, 5, 18.

parte foret, Piso gestit habere locum,
non quia, quod longe fuit a sapiente remotum,
me cupiam praeceps insinuare tibi,
sed quo vix noto patronus adesse clienti
non dedigneris, pagina nostra petit.
Non modicum refert, quali sub iudice litem
exerces, causae quisve patronus erit.[5]

(Versengve állnak táborodba a phoebusi költők úgy, ahogy a házat védő Juppiter oldalán állnak, Fusemannusom. Az aoniai dalnokok biztos menedéke lettél; Maecenas is hozzá méltónak tartott volna téged: hiszen nyájas szeretettel gondozod a külföldieket, s mindenkit egyforma jóindulattal segítesz. Egykor az itáliai múzsa érezte, hogy Bonomus pártfogója vagy, és segítséged révén ismét fölemelkedett. Így járt az is, aki az olenusi kecske magasztos nevét viseli, és Juppiter szarujából issza a mézes tejet, így az Aemilius törzsből származó Cimber, aki Balbus-őstől vezeti le családfáját, s így a germán, aki lantjával felülmúlta Latium neveltjeit, akinek az éles véső adta nagyszerű nevét. Nyájasan fogadtad Cuspinianust is, akit Paian szentelt dalnokká és orvossá. Bár ismeretlen minden szempontból, Piso is helyet szeretne kapni köztük. Nem azért, mert arra vágyom, hogy mihamar a bizalmadba kerüljek – távol állt ez attól, aki bölcs –, csak arra törekszik írásom, méltatlannak ne tartsd, hogy az alig ismert kliens patrónusa légy. Nagyon is fontos, hogy milyen bíró jelenlétében folytatod a pert, vagy hogy ki lesz ügyed pártfogója.)

Tekintsünk a versben szereplő személyekre: az ő karrierjükből következtetünk arra, milyen, részben összefüggő utakat láthatott maga előtt Piso.

Négy itáliai kezdi a sort. Az első, a trieszti patrícius-fi Pietro Bonomo már III. Frigyest is szolgálta. Tőle kapta palotagrófi rangját. Frigyes és utóda, I. Miksa elsősorban diplomataként foglalkoztatta. A vers keletkezésének idején szülővárosa püspöki székének várományosa (1502-ben foglalja el).[6] Az egyik út az akár a püspöki székhez is vezető egyházi karrier.

5 *Ad magnificum virum Joannem Fusemannum* Jacobi Pisonis poetae laureati *Epigramma* = Innsbruck, Universitäts- und Landesbibliothek Tirol, cod. 664, 139/r–v.

6 Stefano di Brazzano, *Pietro Bonomo (1458–1546), diplomatico, umanista e vescovo di Trieste: La vita e l'opera letteraria*, Trieste, Parnaso, 2005.

Az óleniai kecske, Amalthea Cornelio Paolo Amalteóra utal. Ez a ferences szerzetes szintén III. Frigyes udvarához csatlakozva került Bécsbe. Frigyest, valamint a Miksa – akkor még – főherceg által rendezett linzi lovagi tornát dicsőítő költeményéért kap költői koronát. Az egyetemen az artes fakultáson a retorika és a poétika első professzora 1493-ig – s ami itt fontos –, a Piso versében később szintén megjelenő Johannes Cuspinianus tanára is.[7] A professzori székben őt a vándorhumanista mindentudó, a Magyarországon is zegzugos pályát befutó Girolamo Balbi követi, a negyedik a felsorolásban: Celtis érkezése előtt valószínűleg nála is tanult Piso poétikát és retorikát.[8] A másik út tehát az egyetemi katedra.

A sorban a vizenzai Elio Quinzio Emiliano Cimbriaco következik. Ő korábban Friuliban és Cividalében nyitott iskolát. Habsburg szolgálatba lépése után mind Frigyes, mind Miksa költővé koronázta, utóbbi palotagróffá is tette, ezután tért vissza hazájába 1489-ben. A harmadik út az udvari költőé, tudósé.[9]

Ezután következik az első, Piso számára ezidőtájt legnagyobb tekintélyű személy, a pályája csúcsán álló Konrad Celtis, aki 1497-ben Balbi helyére került Bécsbe. A fentiek közül két út találkozik személyében: a művelt Germániát és annak egyetemi világát újjáalakítani törekvő humanista költőé és tanáré. Nem utolsó sorban olyasvalakié, aki az Alpoktól északra bontakoztatta ki karrierjét, s aki, amint olvassuk, túlszárnyalta az itáliaiakat is.[10]

Az utolsóként szereplő Johannes Cuspinianus személyénél érdemes elidőznünk. Költőkoszorúját 1493-ban kapta Frigyestől, Celtis után másodikként. A kötelezően hallgatandó Balbival párhuzamosan tartott poétikát és retorikát az egyetemen – lehetséges, hogy Piso nála is tanult.[11] Az artes mellett orvosi diplomát is szerző humanista már két évvel Celtis Bécsbe érkezése előtt szervezte a Sodalitast. Miután a retorika és a poétika tanítását az egyetemen 1497 tavaszától Celtis, a fél nemzedékkel idősebb példakép vette át, Cuspinianus néhány évig a Szent István-székesegyház iskolájában tanított, majd 1500-ban az orvosi

7 Herwig Schlögl, *Lateinische Hofpoesie unter Maximilian I.*, disszertáció kézirata, Wien, 1959 (ÖNB, Neu Mag 1044675-C), 89–118.

8 Hermann Zsuzsanna, *Egy humanista karrierje: Balbi Jeromos*, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, 2 (1964), 225–243. Piso és Balbi kapcsolatáról lásd: Jankovits László, *Jacobus Piso életpályájának első szakasza*, *i. m.*, 64.

9 Schlögl, *Hofpoesie*, *i. m.*, 57–89.

10 Celtisről a legújabb összefoglalást lásd: Robert Jörg, *Konrad Celtis und das Projekt der deutschen Dichtung: Studien zur humanistischen Konstitution von Poetik, Philosophie, Nation und Ich*, Tübingen, Niemeyer, 2003 (Frühe Neuzeit, 76).

11 Hans Ankwicz-Kleehoven, *Der wiener Humanist Johannes Cuspinian*, Graz–Köln, Böhlau, 1959, 24.

fakultás tanára, ez év októberében pedig az egyetem rektora lett.[12] A következő év tavaszi szemeszterében az orvoskari dékán tisztjét töltötte be, s ugyenezen évben Miksa császártól az egyetem felügyeletének feladatát kapta. Néhány évvel korábban, 1492 végén ő is írt hasonló felsorolást Fuchsmagenhez (Episodion Cuspiniani poetae ad magnificentissimum regium senatorem Jo. Fuchsmannum de literis optime meritum ac musarum patronum), s ebben (Bonomo kivételével) ugyanazok a költők szerepelnek.[13] Lehetséges, hogy ez a vers Piso felsorolásának mintája. Fontos az is, hogy Celtistől eltérően Cuspinianus nem bontotta meg az egyetem hagyományos szerkezetét azzal, hogy külön kollégiumot alapított, hanem a hagyományos keretek között dolgozott – mondhatni, konszolidáltabb karriermintaként szolgálhatott Piso számára.

Akárhogy is, a versben remélt boldogulás nem vált valóra Fuchsmagen környezetében. Pisót 1501 szeptemberében már Budán találjuk.[14] S lehet, hogy már korábban is, ha hihetünk annak, amit később állít: miszerint későbbi patrónusát, Szalkai Lászlót, akkori királyi titkárt már ez év elején verssel üdvözölte. Szalkaira visszatérünk még: itt elég annyi, hogy mint királyi titkár még aligha segíthette Pisót előmenetelében. Annál többet használhatott neki az, hogy a Thurzó-család legifjabb fiúgyerekének, Eleknek tanítója lett. Mondhatni, új kapcsolatrendszerben újrakezdte a karrierépítést.

Ez a kapcsolatháló sem volt megvetendő. A kis Elek apja, a korabeli Európa pénzvilágában leghatalmasabb Fugger-bankházzal üzletileg és családilag is társuló, szintén szász környezetből érkező idősebb Thurzó János keze messze ért Magyarországon belül s túl. A lehetőséget Piso ezúttal sikeresebben használta ki. Thurzó János jó kapcsolatban volt a pápa, VI. Sándor oldalkövetével, Pietro Isvalies bíborossal, aki éppen ezidőtájt tartózkodott Magyarországon avégett, hogy a törökellenes háború ügyét a Jagelló-királyságokban előmozdítsa, s Piso alighanem e kapcsolat révén került Isvalies környezetébe.

A bíboros 1503. szeptemberében visszatért Rómába, ahol II. Gyula pápa idején továbbra is képviselte a Jagelló-országokat mint cardinalis protector. Piso

12 Ankwicz-Kleehoven, *i. m.*, 24.

13 „Hoc te Cimbriacus, qui munera bina poetae / Gessit, Amaltheus hoc quoque rite petit; / Hoc te Germanae Celtis spes maxima gentis / Obsecrat, hoc Balbi musa benigna cupit." (Ezt [a pártfogást] kéri tőled Cimbriaco, aki kétszer viselte a költői ajándékot [a babért], ezt kéri szépen Amalteo is, ezért könyörög előtted a germán nép legnagyobb reménysége, Celtis, erre vágyik Balbi jóindulatú múzsája.) *Uo.*, 18. o., 29. jegyzet.

14 Konrad Celtis, *Briefwechsel*, kiad., jegyz., tan. Hans Rupprich, München, Beck 1934, 264. sz., 454–455.

valószínűleg vele együtt érkezett Rómába 1503 október végén.[15] Az ő szolgálatában kapta első egyházi tisztségét: 1509. október 1-jén mint a bíboros familiaris continuus commensalisa, vagyis állandó belső asztaltársa, udvarának állandó tagja kapott esztergomi kanonokságot.[16] A Thurzók támogatásának bizonyítéka, hogy kevesebb, mint egy évre rá a boroszlói káptalanban is kanonoki stallumot kapott – ez aligha lehet független az ifjabb Thurzó János által viselt boroszlói püspöki tisztségtől, illetve Isvalies és a Thurzók kapcsolatától.[17]

Római élete során Piso – Bécs után másodszor – olyan környezetet talált, amelyben diplomáciai szolgálata mellett műveltsége, egyre csiszoltabb költészete révén is előre juthatott. Amint versben is megörökítette, három hónapi ott tartózkodás után (1503. január 27-én) került kapcsolatba Johann Goritz apostoli főjegyzővel, receptor supplicationummal, vagyis a kérvények ügyintézőjével, a pápai udvar befolyásos tagjával. Goritz valószínűleg az elnevezésekben jártas Pisótól kapta humanista nevét, a Corycius nevet. Ekkor formálódott körülötte az a humanista társaság, amely Celtis Sodalitasával vetekedett hírnévben. Piso kapcsolatba került az Európa minden tájából Rómába érkezett humanisták közül a portugál Henrique Caiadóval, az angol Christopher Fisherrel,[18] a német Caspar Ursinus Veliussal,[19] s bizonnyal másokkal is, akik verseiben egyelőre megfejthetetlen neveken (Lappus, Lepta, Linus, Hyrtacus)[20] szerepelnek. S ami a legfontosabb, itt került barátságba a pályáján akkor emelkedő Rotterdami Erasmusszal. Ez a kapcsolat 1509 elejétől szinte Piso élete végéig tartott. Levelezésük, közös tárgyban írt verseik külön tanulmány tárgyai.[21] Ami itt fontos, az egy olyan pályamodell, amely új volt az eddigiekhez képest. Ritoók Ágnes megállapította már Erasmus magyar kapcsolatairól írt tanulmányában, hogy a humanista-fejedelem udvari és egyházi

15 Filippo Crucitti, *Pietro Isvalies = Dizonario biografico degli Italiani*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 2004, vol. 62, 680.

16 *Monumenta Romana Episcopus Vesprimiensis*, kiad., tan. Fraknói Vilmos, IV, Bp., Franklin, 1907, n. 155, 179.

17 *Acta Capituli Wratislaviensis 1500–1562: Die Sitzungsprotokolle des Breslauer Domkapitels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, 1–2, kiad. Alfred Sabisch, 1972–1976 (Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands, 10, 14), 1, 239.

18 Jankovits László, *Erasmus, Piso és az iszákos bohóc = Humanista műveltség Pannóniában*, szerk. Uő., Bartók István – Kecskeméti Gábor, Pécs, Művészetek Háza–PTE, 2000, 115–122.

19 Caspar Ursinus Velius, *Poemata*, Basel, Frobenius, 1522, 44.

20 Jacobus Piso, *In Lappum*; *In Linum*; *Ad Leptam*; *Ad Hyrtacum valetudinarium* = Uő., *Schedia*, Viennae, Zimmermann, 1554, A/3/v--A/4/v, B/2/v--B/3/r.

21 Jankovits László, *Jacobus Piso levelezése Erasmusszal = Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, szerk. Békés Enikő – Tegyey Imre, Debrecen, Societas Neolatina Hungarica, Sectio Debreceniensis, 2012, 91–98.

kötöttségektől mentes életmintája a maga korában igen kevesekre, úgyszólván csak rá volt szabva, s Piso aligha követhette azt.[22]

A szász polgárfiú számára tehát marad az udvari érvényesülés útja, ezúttal Rómában. Ez az út nem sikertelen: II. Gyula alatt diplomáciai szolgálataiért elnyeri az apostoli főjegyző és a pápai kamarás címét[23] – alighanem Isvalies és Goritz támogatásával. 1513-ban azonban mintegy utána nyúl Magyarország, amikor Gyula pápa halála után elkezdődik a választási küzdelem – amelynek első számú vesztese az esztergomi érsek, Bakócz Tamás.

Nem tudjuk, milyen szerepe volt a választási manőverekben Pisónak. Akármilyen is lehetett, az új pápa, X. Leó környezetében nem maradt meg. A Rómában maradó Bakócz eltávolítása végett Leó pápa, mint elődei is annyiszor, kijátszotta a török kártyát, vagyis megbízta Bakóczot azzal, hogy oldalkövetként mozdítsa elő a törökellenes háború ügyét. E megbízatás keretében Pisónak is útra kellett kelnie a távoli Litvániába, hogy közbenjárjon a csatára készülő lengyel és orosz uralkodó közti konfliktusban. Minderről főleg abból a levélből értesülünk, amelyet Piso pártfogójának, Goritz/Coryciusnak írt az orszai csatáról. Ez a csata győzelemmel végződött I. Zsigmond lengyel király, s diplomáciai kudarccal a csatát megakadályozni aligha tudó pápai követ, Piso számára.

A Rómába vezető út lezárult. Szorult helyzetét azonban Piso, úgy tűnik, jól használta ki. Az *Acta Tomiciana* leveleiből derül ki, hogy a lengyel udvar rövid idő alatt a maga oldalára állította. Azzal, hogy az Piso által színleg a menlevél végett elküldött lengyel követ megtévesztette III. Vaszilij moszkvai nagyfejedelem hadvezéreit a lengyelek haderejéről, közvetve hozzájárult a győzelemhez.[24] Zsigmond udvarában műveltségéről is tanúbizonyságot tehetett. Mindez együtt járult hozzá, hogy a lengyel uralkodó beajánlotta II. Ulászló király udvarába a királyfi, II. Lajos nevelőjének. Magasabb szinten visszatért abba a tanító-szerepbe, amelyből, Thurzó Elek mellől tíz éve elindult Rómába.

Pártfogók és javadalmak szempontjából helyzete nem volt kedvezőtlen. Az ifjú uralkodónál is fontosabb pártfogója volt, Szalkai László, a hozzá hasonlóan alulról érkezett, vele már Róma előtt kapcsolatban álló egykori kancelláriai titkár, 1514-

22 Ritoókné Szalay Ágnes, *Erasmus és a XVI. századi magyarországi értelmiség* = Uő., *Nympha super ripam Danubii: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., Balassi, 2002, 165.

23 *Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae: 1426–1605*, kiad. Tusor Péter – Nemes Gábor, Bp. – Róma, PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2011 (Collectanea Vaticana Hungariae I/7), 25.

24 *Acta Tomiciana*, III, Posnaniae, Bibliotheca Kornicensis, 1852–1854, 9, 159.

ben már váci püspök, aki a következő évtizedben a kancellária élére, végül az esztergomi érseki székbe emelkedik. Piso két eddigi kanonoksága mellé újabb javadalmakat kapott: 1517 előtt a pécsi várbeli Keresztelő Szent János társaskáptalan prépostságát,[25] majd 1522-ben a küküllői főesperességet.[26] Ugyanebben az évben mint Mária királyné titkára szerepel.[27] Rá egy évre a királyi kápolna szerepét betöltő, budai vár előtti Szent Zsigmond-templom prépostságát nyerte el. A püspökség is elérhetőnek látszott egy időre, amikor Thurzó János halála után 1520 nyarán Szalkai őt ajánlotta a megüresedett székbe – eredménytelenül, mivel a boroszlói székeskáptalan vele és más, nála tekintélyesebb jelöltekkel szemben kieszközölte olvasókanonokja, Jakob von Salza megválasztását.

Az újabb javadalmak ama diplomáciai szolgálatok jutalmai lehettek, amelyeket 1522–23-ban teljesített. Az volt a feladata, hogy beszámoljon a rokon uralkodók előtt II. Lajos és Mária királyné konszolidációs törekvéseiről a prágai udvarban. Először Nürnberget járta meg, ahol a magyar király sógorát, Ferdinánd főherceget tudósította az eseményekről,[28] majd Krakkóban tette ugyanezt a nagybátyja, Zsigmond lengyel király előtt.[29] Arról, hogy ez mennyire bizalmas feladat volt, az tanúskodik, hogy Piso nem volt tagja a birodalmi gyűlésre küldött magyar követségnek – tőlük függetlenül, a király személyes megbízottjaként járt el.[30]

A gyarapodó javadalmak, a fontos tisztségek és feladatok mellett elmondhatjuk: a műveltség terén emellett Magyarországon Piso nem került olyan szerencsés környezetbe, mint Bécsben, hát még, mint Rómában. Ránk maradt epigrammája egykori tanítványa, a mások által a humanisták pártfogójaként tisztelt Thurzó Elek haszontalanul szerzett műveltségéről.[31] Három versben is gúnyolja elődjét a Szent Zsigmond-prépostságban, a veszprémi püspökség felé tartó Várdai Pált.

25 C. N. [Carl Neugeboren], *Über den Geburtsort des Dichters, Redners und Staats-Mannes Jakob Piso, Probst des h. Johann von Fünfkirchen*, Transsilvania, 2(1833), 94–95.

26 MOL, Dl. 82627, vö. Bálint Lakatos, *The Papacy's Policy on Hungarian Court Personnel 1523--1526: The Case of Imre Kálnai's Appointments as Archdeacon and Royal Secretary = Infima aetas Pannonica: Studies in Late Medieval Hungarian History*, eds. Péter E. Kovács – Kornél Szovák, Bp., Corvina, 2009, 174, 56. jegyzet.

27 Df. 260438, hiv. Kubinyi András, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Bp., METEM, 1999, 231, 40. jegyzet.

28 Desiderius Erasmus Roterodamus, *Opus epistolarum*, eds. Percy Stafford Allen – Helen Mary Allen, VI, Oxford, Clarendon, 1926, 254, 1662. jegyzet

29 *Acta Tomiciana*, *i. m.*, III, 238–248, 250–252.

30 Fraknói Vilmos, *Werbőczi István életrajza*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1899 (Magyar Történeti Életrajzok, 15), 178.

31 Jacobus Piso, *De Alexi* = Uő., *Schedia*, *i. m.*, B/2/v.

Akár ezért, akár másért, egy konzisztoriális akta szerint Várdai a nyílt utcán véresre verte őt.[32] Rejtett, igen finom célzásokkal a legfontosabb pártfogó, Szalkai fennhéjázásáról és bárdolatlanságáról is szó esik verseiben.[33] A műveltség terén, mondhatni, kapcsolatszegény helyzetbe került – más oldalról megközelítve, a műveltség, a költői tehetség nem segítette kapcsolataiban és pályáján. Ennek pártolása szinte kizárólag az egyházi körökre korlátozódott – a megfelelő világi patrónusok hiányoztak. Ebben a légüres térben aligha jelentett könnyebbséget a kapcsolat vagy kapcsolatkeresés a Habsburg udvar humanistáival, Johannes Krachenbergerrel és Ursinus Veliusszal.[34] Általánosságban szólva, Mátyás uralkodásának második szakaszához képest bármennyire is megnövekedett a magyarországi humanisták szava, mindez kevésnek bizonyult egy kiemelkedően művelt humanista számára egy egyetem és a műveltséget tartósan pártoló királyi udvar nélküli országban.

Az 1526-os katasztrófa és az azután történő zűrzavar ezt a viszonylag jó helyzetet is megváltoztatta. A világi főurak pártfogásának dimenzióit azzal a szélsőségesnek tűnő, de nem szokatlan esettel példázhatjuk, amelynek Piso a mohácsi csata után Pozsony felé menekülve áldozatul esett. Részben fennmaradt annak az eljárásnak az anyaga, amely Piso halála után is folytatódott. Innen tudjuk meg, hogy a Pozsony felé tartó Pisót Borostyánkő várában Szentgyörgyi és Bazini Ferenc gróf szolgái teljesen kifosztották. Ez pályájának a végét is jelentette: a hagyományosan Habsburg-párti, az új király egyik fontos támogatójának számító főúrral szemben mint áldozatnak sem volt esélye jogorvoslatra.[35] Jellemző, hogy a Mohács utáni újrarendeződés elején, a Nádasdy Tamás által Ferdinánd király számára írt, az életben maradt lehetséges támogatókat tartalmazó listán még szerepel a neve (ha a lista legvégén is),[36] ám a további ilyen dokumentumokban nem található.

32 Jankovits László, *A versek és a véresre verés: Jacobus Piso és Várdai Pál konfliktusa = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely, Száraz Orsolya, I–II, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2011, I., 26–28.

33 Jankovits László, *Jacobus Piso és Szalkai László = Emlékkötet Szatmári György tiszteletére*, szerk. Fedeles Tamás, Bp. – Pécs, Pécsi Egyházmegye, Egyháztörténeti Bizottság, 2007 (Egyháztörténeti Tanulmányok, 3), 69–80.

34 Jacobus Piso, *Ad Gracchum Pierium*; *Ad Ursinum* = Uő., *Schedia*, *i. m.*, A/3/r, B/2/r.

35 Némethy Lajos, *Adalék Pisó Jakab életiratához*, Történelmi Tár, 8(1885), 764–767.

36 *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*, *I,* Bp., Szent István Társulat, 1902, 287. sz., 295–296.

Mohács mások életében is hozott hasonló változást. Amint Kasza Péter Brodarics-monográfiájából tudjuk, a csatából menekülő kancellárt a késve érkező cseh zsoldosok fosztották ki úgy, hogy mindössze köpenyben és csizmában érkezett meg Pozsonyba – igaz, amint a monográfus szellemesen megállapítja, a köpenyt hamarosan meg is fordította.[37] Pisónak, az alemann colonusnak azonban lehet, hogy még egy köpenye sem maradt a metanasták között.

37 Kasza Péter, *Egy korszakváltás szemtanúja: Brodarics István pályaképe*, Pécs – Bp., Kronosz–Magyar Történelmi Társulat, 2015 (Sziluett: Korszerű történelmi életrajzok), 72.

Ötvös Péter

AZ ŐSZ HAJÚ GYERMEK
Puer senex a magyar irodalmi kultuszban

Bene Sándornak barátsággal

1. „A magyar késő reneszánsz legjelentősebb íróegyénisége", így kezdődik *A magyar irodalom történeté*nek (ún. *'Spenót'*) Rimay János fejezete.[1] És valóban: munkássága, rejtélyes kapcsolatrendszere olyannyira jelentősnek bizonyult, hogy az elmúlt fél évszázadban a Rimay-bibliográfia növekedett a legdinamikusabban.

Legfontosabb tanítómestereink (Keserű Bálint, Klaniczay Tibor, Pirnát Antal), majd a középgeneráció (Ács Pál, Amedeo di Francesco) és a fiatalabbak, (Kecskeméti Gábor és Bene Sándor) rendkívül fontos kutatási eredményekkel gyarapították a sokat dolgozó, sokat író és sokarcú Rimayról való ismereteinket. Munkásságát, Balassival való költői versengését, az európai tudományosságban való tájékozódását, Justus Lipsiushoz való viszonyát, diplomáciai megbízatásait nagyon jelentős szakmunkák tárgyalták és tárgyalják. A kutatások során, szerencsére, újabb forrásanyagok is előkerültek. És van még temérdek munka a továbbiakban is: Bene Sándor nagy tanulmányában (Kecskeméti Gábort is idézve) arra hívta fel a figyelmet, hogy Rimay a maga „elitista arisztokratizmusát a saját szövegeiben olykor rejtett intarziaként beépített forrásbázis segítségével is igyekszik hangsúlyozni (természetesen az értők számára)" és ezt „nem nagyon követte (vagy tudta követni) a modern szakirodalom".[2] Ács Pál hasonlóképp szólt: „Rimay nem jegyzetelte meg a locust, vonzódott a csak beavatottak, de legalább is a művelt szellemi elit számára elérhető allúziókhoz; az olvasó ráismert, ha hasonló műveltsége volt".[3] Maga Bene Sándor adott azután kitűnő példát az

1 *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig,* szerk. Klaniczay Tibor [*A magyar irodalom története II.*, főszerkesztő Sőtér István], Bp., Akadémiai Kiadó, Rimay János (P. A. = Pirnát Antal), 15.

2 Bene Sándor, *Rimay múzsája,* Irodalomtörténeti Közlemények, 2011/3, 296, ill. Kecskeméti Gábor, *Rimay retorikai nézeteinek forrásai és összetevői,* Irodalomtörténeti Közlemények, 2005/2–3, 222–242.

3 Ács Pál, *A hallgatás művészete. Rimay János és az újsztoikus ars dissimulandi = Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai,* szerk. G. Etényi Dóra – Horn Ildikó, Bp., L'Harmattan, 2010, 11–32, itt: 11.

„intarziaként beépített forrásbázis" és a „meg nem jegyzetelt allúziók" szakszerű, széles ismeretanyagot mozgató feltárására.[4] A Lipsiusnak írott hosszú levelet elemezte, amely Rimay János irodalmi működésének első, dátumhoz (1592. augusztus 20.) köthető dokumentuma: [e]zt a nagy műgonddal és körültekintéssel megfogalmazott levelet méltán szokás a magyar késő humanista értelmiség manifesztumaként értelmezni, mely irányt szabott a magyarországi újsztoikus szellemi irányzatoknak."[5]

2. Úgy gondolom, már nem fogunk hiteles forrást találni arról, mikor született valójában és hol tanult Rimay János.

„A mint homály borong még mindig e kezdő kérdéseken, akképpen nem tudunk ma még felvilágosítást adni arról, hogy hol tanult, hogyan nevelkedett", írta 1911-ben kiadott Rimay-életrajzában Ferenczi Zoltán.[6] Ismeretes, hogy bár újabban megélénkült a Rimay-szakirodalom, máig ez az egyetlen, az egész életpályát végigkövető Rimay-monográfia. Ferenczi az 1616. április 26-án felvett *nyomozói jegyzőkönyv* (hűtlenségi perirat) jól ismert és azóta is többször hivatkozott adatát vette át, miszerint az ekkor tanúként meghallgatott Rimay János magát 43 évesnek mondta *(Nobilis Joannes Rimay, Juratus Assessor Comitatus Neogradiensis Annorum 43)*. „E szerint – így következtet Ferenczi – 1573-ban született. Azonban minden kételyt ez sem oszlat el."[7] Ugyanis Toldy Ferenc például „1564 körül keresi születési évét, mert Zierotin Károlyt, a híres protestáns morva harczost és államférfiút Rimay tanulótársának és barátjának tekinti, már pedig Zierotin 1564. szept. 14-ikén született Brandeisban (…) Azonban Zierotinnal gyermekkorukban való együtt tanulásuk csak mese."[8] A rendelkezésre álló forrásokból ugyanis – így Ferenczi – nem olvasható ki Toldy következtetése: Rimay nem tanult ott (Eibenschitz, Strassburg, Genf), ahol Žerotin.

A magyar nemesi ellenállással és az emigrációval jó kapcsolatot tartó Žerotin (kortárs magyar nevén *Serotin*) gróf (1564–1636) politikai programját és diplomá-

4 Bene Sándor, *Rimay vindicatus (Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről) = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.,* szerk. Kecskeméti Gábor – Tasi Réka, Miskolc, 2012, 139–188.

5 Ács Pál, *A hallgatás művészete…i. m.*, 2010, 11.

6 Ferenczi Zoltán, *Rimay János (1573–1631),* Bp., A Magyar Történelmi Társulat kiadása, 1911, 10.

7 Ferenczi Zoltán, *i. m.,* 1911, 10.

8 Ferenczi Zoltán, *i. m.,* 1911, 9., 3. lábjegyzet, illetve Toldy Ferenc, *Magyar költők élete,* Pest, Ráth Mór, 1870, 89., 2. lábjegyzet: „Rimay születési éve nem tudatik, de, úgy hiszem, megközelítem az igazságot, ha ezt 1564 körül keresem, s így Zierotin Károly tanulótársa és barátjával egykorúvá teszem."

ciai tevékenységét egyetlen munka sem kerülheti meg, amelyik a „testvérviszály" *(Bruderzwist)* válságos esztendeit vizsgálja. Rimayhoz való későbbi (nem tanulótársi) kapcsolatát – Szilágyi Sándor szerint egyenesen benső barátságát – számon tartja ugyan a hazai szakirodalom, (1591 áprilisától ugyanazon év decemberéig vezetett naplóját éppen Rimay másolatából ismerjük),[9] de fontos és jól használható kutatási eredmény e téren mindeddig mégsem született.

Ferenczi Zoltán kizárta tehát Toldy feltételezését, ám ismertette, természetesen, a Napraghy *(Naprágyi)*[10] püspöknek írott Rimay-levél (1603. július 24.) őt is zavarba ejtő közlését, miszerint „nevendékeny korukban" jóakaratú szövetség volt közöttük. „Ebből közeli egykorúságra kellene gondolnunk, holott Napraghy e szerint 17 évvel (szül. 1556) volt idősebb" (mármint ha elfogadjuk, hogy Rimay 1573-ban született). Ferenczi így érvel tovább: „Ezért Radvánszky Béla a 43 évet tollhibának véli a jegyzőkönyvben s hajlandó 53-at olvasni. De hát tíz évet bajos az életkorból eltagadni vagy elhibázni s talán a 'nevendékeny' kort Rimay csak önmagára érti. Ekkor a korkülönbség ugyanaz volt, mint körülbelül közte és Balassa Bálint közt s a barátság mégis lehetőnek bizonyult."[11]

A tárgyalás szempontjából fontos ezen a ponton megjegyeznem, azért is, mert a kérdésre később még hangsúlyozottan visszatérek, hogy Comenius (és a Comenius-irodalom) szerint a nevendékeny *(fölserdült)* kor 10-től 14 éves korig tart, ezt követi (15–19) az ifjúkor *(juvenis),* a férfikor (20–39), a vén- *(koros)* ember (40–59), a *senilis* pedig 60-tól.[12]

9 Ipolyi Arnold, *Rimay János államiratai és levelezése,* Bp., 1887., Szilágyi Sándor, *i. m.,* Bevezetés, XI: „E napló – eleddig egészen ismeretlen a cseh irodalomban – Rimay írásában, Ipolyi családi levéltárában maradt fenn – ki a könyvet, melybe ezt lemásolta 1609-ben Budán, leveles könyvül használta fel.", *Zierotin Károly naplója* = Ipolyi Arnold *i. m.,* 3–45. Karl von Zerotein (Zerotin) 1564. szeptember 15. – 1636. november 29., tanult Strassburgban és Bázelben, tanulmányutak: 1578–1587 (jog, teológia), 1591-ben Franciaországban a hugenották mellett áll. Morva csapatokkal került Magyarországra a Rudolf (II. Rudolf) ellenes oppozíció vezetőjeként, 1607-ben Mátyás pártján találjuk.

10 Ács Pál szócikke: *Naprágyi Demeter* = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, VIII, (műhely-paleográfia), főszerk. Kőszeghy Péter, Bp., Balassi, 2008, 126–129.

11 Ferenczi Zoltán, *i. m.,* 1911, 10. A Naprághy *(Naprágyi)* Demeternek írott Rimay-levél: Ipolyi Arnold, *i. m.,* 1887, 96–99.; Eckhardt Sándor, *Rimay János Összes Művei* (a továbbiakban *RÖM*), Bp., Akadémiai, 1955, Második rész, *Levelezés, diplomáciai iratok, tanúvallomások,* 233–236.; Ács Pál, *Rimai János Írásai,* Bp., Balassi, 1992 [Régi Magyar Könyvtár Források 1.], (Rimay János irodalmi levelei) 210–214.

12 Vö. Comenius, Jan Amos, *Orbis sensualium pictus bilingvis,* Coronae [Brassó], 1675, XXXVI. 74: „Az embernek hét ideje. *leg-először* csecsemő, *az után* szólló-gyermek, *továbbá* nevendékeny- (felserdült-) iffiacska, *ennek-utánna* iffiú, *következendő-képpen* ember- (férfi)- korra jutott, *ezek-után* vén- (koros-) ember, *ezek-után lehorgatt* vén-ember".

Nézzük akkor most Náprági *(Naprágyi)* püspök életrajzának bizonytalanságait. Jenei Ferenc nagy tanulmányában így ír: „Sírköve szerint 63 éves volt Náprági Demeter, amikor 1619-ben meghalt. Tehát 1556-ban született."[13] Ha 1619-ből levonunk 63-at, valóban 1556-t kapunk. Érdekes viszont, hogy ez, a korábbi, a 19. századi irodalomtörténet-írásban kétség nélkül elfogadott évszám mégsem bizonyult megnyugtatónak. Pirnát Antal a nagy irodalomtörténet szintézisben, igaz, még Jenei fontos tanulmánya előtt, az 1559-es évet adta meg *Náprági* Demeter születési éveként[14] és hiába hívta fel a figyelmet nyomatékosan Jenei a sírfeliratra, az *Új Magyar Irodalmi Lexikon*ban (ÚMIL) megint csak 1559 szerepel (itt *Naprági* Demeter) születési éveként.[15] A kitűnően szerkesztett *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*ba *(MAMÜL)* Ács Pál írta a *Naprágyi Demeter* szócikket, ő, forrását nem jelölve, mintha Toldy Ferenc álláspontját képviselné, a születés évét *1564*-re teszi. S ha ezt elfogadjuk (miután elfogadtuk Rimay 1573-as születési évét), akkor a feltételezett korkülönbség kettejük között (igaz, a *„nevendékeny"* életkorban még egyáltalán nem elhanyagolható) kilenc esztendőre zsugorodhat.[16]

Ferenczi és Radvánszky még nem ismerte, de az újabb kutatás több, igazán kitüntetett szempontból számol azzal a levéllel, ahol Rimay, még fiatalon, határozottan megadta születési évét. Ez, természetesen, a Lipsiushoz írott ismert levele (1592. augusztus 20., Trencsény). Köztudott, hogy itt 1569-re teszi születését, tehát akkor, 1592-ben, 23 évesnek írja (hiteti) magát. A levél jelentőségét ehelyütt most nem hangsúlyoznám. Arra emlékeztetnék csupán, hogy ez nagyon ismert, „korábban sokszor félreértett és nemegyszer ideológiai alapon félremagyarázott levél"[17] újabban rendkívül szakszerű, elfogulatlan és

13 Jenei Ferenc, *Az utolsó humanista főpap: Náprági Demeter,* Irodalomtörténetit Közlemények, LXIX évf., 1965/2. 137–151, az idézet: 137. Jenei Ferenc a *Náprági* névalakot használja, mert maga a püspök is következetesen *Naprági*t írt mindenütt.

14 Pirnát Antal, *A reneszánsz válságának irodalma, 2. Sztoicizmus és manierizmus = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. Klaniczay Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 11, (a névalak itt is *Náprági*).

15 A *Naprágyi Demeter* szócikket K.J.L. (Kovács József László) írta és bár irodalmának pontosan megadta Jenei Ferenc említett tanulmányát, nem hasznosította annak tényközlő adatait, vö. *Új Magyar Irodalmi Lexikon,* főszerk. Péter László, Bp., Akadémiai, 1994, 2. köt., H–Ö; illetve *Második, javított, bővített kiadás,* Bp., Akadémiai, 2000, 2. köt., H–Ö, ugyanígy, K.J.L. (Kovács József László).

16 Ács Pál a Justus Lipsiusnak írott Rimay-levél (*i. m.,* 1992, 205–210) jegyzetanyagában *(Szövegmagyarázatok,* 312.) inkább lehetségesnek tartja az 1573-as születési évet: „Talán valóban e hivatalos okmány adatát kell hitelesnek tekinteni, ez egyébként összhangban van a Rimay korán kibontakozó tehetségére mutató adatokkal." Bene Sándor, *Rimay vindicatus (Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről) = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, Tudományos konferencia, Miskolc, 2011 május 25–28., szerk. Kecskeméti Gábor – Tasi Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 139–188., az idézet: 139.

17 Bene Sándor, *Rimay vindicatus, i. m.,* 139.

izgalmas elemzések nyomán válik egyre nyitottabbá.[18] A levelet, amelyben Rimay „szellemi hűségnyilatkozatot ad Lipsiusnak"[19] rendkívül gazdag allúziós hálózat tette (Rimay elgondolása szerint) Lipsius számára intellektuálisan élvezhetővé. Bene Sándor kitűnő dolgozatában a „közvetlen episztola citátumokat" majd a klasszikus hivatkozásokat is nagy erudícióval fejti meg, sőt, a levélnek újabb (saját) fordítását is adja, mert az Eckhardt Sándor által közölt (általa valószínűleg inkább csak kontrollált) fordítás viszonylag durva félreértéseket is tartalmaz. Bene Sándor szerint „példátlan, rendkívüli gonddal megszerkesztett csoportos fellépésről van szó" a Lipsiushoz írott Rimay-levélben s miután ezt jelentőségéhez mérten méltatja, a levél szerkezetére kitér, röviden: „Lépjünk most beljebb a levél utaláshálójába s vegyük szemügyre a 'csoportkép' után az 'önarcképet'. A szöveg kéretlenül is bemutatkozással és rövid életrajzzal indul – amely azonban (…) átvált egy sztoikus nevelődési folyamat, a Lipsius művei által kijelölt szellemi itinerárium rajzába. A fizikai születést a lelki újjászületés fázisai követik."[20]

Nem beszélnék most arról, hogy Rimay bemutatkozása valójában nem lehet *kéretlen,* hiszen a számára is mintaadó Forgách Mihály-levél éppen Lipsius tanácsára hivatkozik a bemutatkozás szükségességéről,[21] inkább azt emelném ki, hogy a körültekintően és ötletesen feltárt allúziók kapcsán Bene Sándort nem érdekelte itt a „fizikai születés" és a „lelki újjászületés" feszültségét generáló *toposz.*

Hogy erről a *toposzról* néhány szót szólhassak, a bemutatkozás (szerintem szintén nagyon gondosan megszerkesztett) sorait idézem, most már Bene Sándor (és a jegyzetben Eckhardt Sándor) fordításában, illetve eredetiben is. Így kezdődik a levél:

18 Vö. Ács Pál szövegkiadása és jegyzetei: *Rimay János Írásai, i. m.,* 205–210., ill. 312–303.; Ács Pál, *A Balassi-imitáció elmélete és gyakorlata Rimay János műveiben* = Uő., *„Az idő ósága": Történetiség és történetszemlélet a régi magyar irodalomban,* Bp., Osiris, 2001, 32–42.; (A tanulmány első megjelenése: *Hagyomány és ismeretközlés*: Salgótarján, 1986. november 14–15., szerk. Kovács Anna, Salgótarján, 1988, 16–25.; Ács Pál, *A hallgatás művészete, i. m.,* 3 lábjegyzet.

19 Bene Sándor, *Rimay vindicatus, i. m.,* 2012, 149.

20 Bene Sándor, *Rimay vindicatus, i. m.,* 154–155.

21 Forgách Mihály *Justus Lipsiusnak,* Wittenberg, 1588. november 14.: „Justus Lipsiusnak üdvözletét küldi. Nincs más engedelmem arra, hogy eléd járuljak, ó, Lipsius, férfiaknak legdicsőbbike! mint az, amit te magad adtál, amikor az én koromban levő fiatal embereknek azt tanácsoltad, hogy sohasem hasznosabb hiba levetni a szégyenkezést, mint akkor, amikor nagy embereket készülünk megszólítani vagy meglátogatni; e nagyok sorában pedig a mi századunkban te vagy a legnagyobb, ha ugyan nem az egyedüli etc.," Pirnát Antal fordítása = *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény I. Humanizmus*, szerk. Ács Pál – Jankovics József – Kőszeghy Péter, Bp., Balassi, 1998, 759.

> Ha életemről, annak kezdetéről és eddigi útjáról csupán az eltelt időt mérve számolnék be neked, művelt férfiak legjelesebbje, kicsiny feladatot, mondhatni könnyű terhet vennék magamra: Krisztus ezerötszázhatvankilencedik esztendejében születvén érkeztem el ehhez a mostani kilencvenkettedikhez. Ám ha elmémbe veszem e csekélyke idő oly sok veszedelemmel fenyegető s gyakran az üdvösséget is veszélybe sodró viharait, arra kell jutnom, hogy meg nem öregedtem ugyan, mégis elég sokat éltem. A korral járó nyugalom iránti vágyat szüntelenül és félreérthetetlenül plántálta belém a világ szomorú sora stb.[22]
>
> Vitae meae statum, exordiam, cursum, si coram te, eruditorum politissime, spatio mihi temporum metiri liceat, minuti laboris onus (dixerim facile) in me recipiam, utpote qui Sexagesimo et nono supra sesqui millesimum Cristi asnno ortus, in Secundum hunc atque Nonagesimum deverim. At tantuli temporis aerumnas, cum maximo periculorum terrore crebroque salutis discrimine, si animo recolligo, vixisse nimium diu me satis agnosco, etsi non consenuisse.[23]
>
> *meg nem öregedtem ugyan, mégis elég sokat éltem* (Bene Sándor fordításában)
> *elég sokat éltem már, mégsem öregedtem meg* (Eckhardt Sándor fordításában)

Ez a tagmondat az, amelyben (szerintem) Rimay máris jól elhelyezett utalást tesz saját olvasottságára, a klasszikus szerzők ismeretére, fiatalon is érett intellektusára, arra, hogy maga is *Pallas gyermeke,* s így méltó lehet Lipsius kitüntető figyelmére.

'Bölcs gyermek', 'öreg gyermek', 'fiatalságában még virágzó, ám bölcsességével már aggastyán', 'ősz hajú kisgyermek': ilyen (korábbi és újabb) fordításai vannak az antikvitás óta igen népszerű, majd a Biblia tekintélyével még megerősített, egészen a 17. század végéig eleven dicsőítő formulának, a *puer senex (puer senilis)* ideáltípusának. De bizonyosan nem csak európai és később *európai keresztény*

22 Bene Sándor, *i. m.,* 2012, 180.; ill. Eckhardt Sándor fordításában (*i. m.,* 1955, 227): „Életemnek állapotát, kezdetét és folyását, ha előtted, tudósok legfinomabbika, idővel kellene mérnem, kis munkával (mondhatnám könnyűvel) elvégezném, tudniillik Krisztus után másfélezer fölött hatvankilencben születtem és elértem most a kilencvenkettes esztendőt. De ha ennyi idő megpróbáltatásait a veszedelmek nagy rémületével és sorsom gyakori viszontagságával lélekben átgondolom, úgy találom, hogy elég sokat éltem már és mégsem öregedtem meg."

23 Bene Sándor, *i. m.,* 2012, 175.

jelenségről van szó, hiszen Lao-ce neve például egyenesen azt jelenti: 'Öreg Gyermek' (Lao-ce: i. e. 6. sz.): emberré születésekor anyja 72 évig hordta a méhében, már ősz hajjal született meg. „Azért legyen a fiú öregebb az apánál / Mert ha a fiú az apánál fiatalabb / Akkor a gyermek újrakezd mindent / És a nemzetség nem halad előre / A gyermek teste ifjú, de a nemzedék / Szelleme benne régi s öreg."[24]

Az *Iliász* már igen fontos, de végül megoldatlan kérdésként tematizálta az időskori tapasztalat és a heves ifjúság (úgy mint *bölcsesség* és *bátorság*) ellentétét. Cicero *(Cato maior, Az idősebb Cato vagy az öregségről, 11, 38)* azt írta, hogy „[é]n azt az ifjat dicsérem, akiben van valami öreges, és hasonlóképpen azt az öreget, akiben van valami az ifjúból; aki ilyen, testileg öreg lehet, de lelkileg soha" (Némethy Géza fordítása).

Vergilius *(Aeneis, IX. 308–313)* így dicséri Iúlust: „Felkerekednek hát fegyverben; a főbb fiatalság / Mind megy az aggokkal, le a sánckapuig, könyörögve, hogy kísérje szerencse ügyük. / Csak a bájos Iúlus / Készül még, ki korára kamasz, kebelében azonban / Férfiú, sok félét atyjának izenni: de szerte / Tépik a szót a szelek" (Lakatos István fordítása), Ovidius *(Ars amatoria, A szerelem művészete, I. 185. f)* ugyancsak használta a formulát: „Fel, barbároktól földre tiport lobogók! / Már jön a bosszúló, aki zsenge korára hadat visz / S gyermeki fővel száll küzdeni férficsatán" (Gáspár Endre fordítása). Apuleius (igaz, kevesebb erővel) szintén terjesztette (*senilis in iuvene prudentia, Florida,* IX. 38.*).* A Biblia tekintélye (és a hagiográfia) később nagyon sokat jelentett a toposz európai keresztény utóéletében: Máté 18, 3 *(Bizony mondom néktek, ha meg nem tértek és olyanok nem lesztek mint a kis gyermekek, semmiképpen nem mentek be a mennyeknek országába)*, Márk 10, 15 *(Bizony mondom néktek: aki nem úgy fogadja az Isten országát, mint gyermek, semmiképpen nem megy be abba)*.

Magyar példái bizonyára számosak, de most nem azok listázására vállalkozom, csak a Rimay-levél rejtett kliséjére hívnám fel a figyelmet.[25]

Az igen nagy múltú, az eszme- és irodalomtörténetben mindvégig hatásosan artikulált formula történetét, világi és szakrális megjelenését természetesen

24 Balázs Béla, *Az öreg gyermek = Csodálatosságok könyve,* Bp., Révai, 1948, 37–44.

25 A korán megmutatkozó rendkívüli tehetség több példáját ismerjük, ezúttal csak Özsébről idézem Gyöngyösi Gergely szavait: „Özséb Magyarország fővárosában, Esztergomban született derék és előkelő szülőktől. Még nem választották el az anyatejtől, amikor már megkezdte a tanulást stb.", Gyöngyösi Gergely, *Arcok a magyar középkorból (Vitae fratrum heremitarum),* szerk. V. Kovács Sándor, Bp., Szépirodalmi, 1983, 36. Az elbeszélés kezdetén Arany János Toldija kb. 13-14 éves, de érzelmileg, szellemileg érett egyéniség, aki a jussát kéri bátyjától, vö. „Pedig még legénytoll sem pelyhedzik állán" (Első ének 3. strófa 4. sor).

Ernst Robert Curtius foglalta össze legalaposabban.[26] Eredményei jól ismertek, az antik gondolkozás és irodalom hatását nemzeti nyelvű példákkal bőven illusztráló könyvét a Sorbonne díszdoktorátussal ismerte el: Curtius volt az első *német,* aki a nagyhírű francia egyetemtől ezt az elismerést megkapta a második világháború után. Ez az alapmű számos hazai vizsgálatot is termékenyen ösztönözött: az intenzív *toposz*kutatás a múlt század hetvenes éveitől lett igazán fontos területe az irodalom- és eszmetörténeti vizsgálatoknak Magyarországon. Kiváltképp a nemzetkarakterológia és a történelmi-topika területén sikerült újabb eredményeket elérni, de az *ifjú* lendületének és az *agg* tapasztalatának ideáltípusát (az én ismereteim szerint) mindeddig nem vagy csak érintőlegesen vizsgálták a hazai magyar és nem magyar nyelvű irodalomban.

Rimay azt kérte levelében, hogy ez a rendkívüli tekintélyű tudós, Lipsius, vegye fel őt is névjegyzékébe *(albumába)*, hiszen, mint hízelgően írta: „egész életemet neked köszönhetem."[27] Külföldi egyetemeken is megfordult társai, Forgách Mihály és Révay Péter, retorikailag kimunkált elmés ellentéteket használtak leveleikben (*Mars* és *Pallas*, vagy *pilum = a rómaiaknak három szegű vasas dárdája* és *stylus = író vessző*, azaz folytonos háborúzás, de egyúttal a tudomány őszinte szeretete is). Rimay szintén ellentétet keresett, használta ugyan társai (már kissé fáradt) ötletét,[28] de végül megtalálta és magára alkalmazta a tapasztalatokban gazdag és intellektuálisan *érett fiatal* ember hatásos kliséjét.

Szépen kigondolt *bemutatkozás.* Rimay nyilván remélte, hogy Lipsius örülni fog a kissé elrejtett, de Homérosz, Vergilius és Cicero ismeretét tudós módon

26 Ernst Robert Curtius, *Europäische Lieratur und lateinisches Mittelalter,* Bern, A. Francke AG Verlag, 1948, Kapitel 5: Topik, §8. Knabe und Greis, §9. Greisin und Mädchen, 108–115.

27 „totam meam uitam tuae me debere sponte percipo", vö. Eckhardt Sándor, *i. m.,* 1955, 224 és 228.; Bene Sándor *i. m.,* 2012, 176., fordítása: „egész életemmel neked tartozom", *i. m.,* 181.

28 A mondat struktúrája miatt hosszabban kell itt idéznem a levél latin szövegéből: Bene Sándor, *i. m.,* 177.: „Extra admirationem ergo apud te sit, dulcissime Lipsi, quod ex remoto et afflicto hoc orbis angulo, illo Martiali tractu, hanc amoris mei ad te erumpere gestientis cymbam velo gratitudinis instructam direxerim, quin potius eo apud me quoque splendore fac liberalitatis tuae lux renideat, ut me amantem mutuo (quod facere soles) vicissim redames, cuius evidens specimen sic coram me edideris, si quicquid uel tuis aut tibi ipsi ex hisce oris gratissimum fore censueris, eorum compotem per me te iri iubebis, non labori, crede, non opibus parcam, si tenues meae extiterint aut exiguae tibi magno." Most csak az ismert *oppozícióra* figyelve idézem röviden a magyar fordítást: Bene Sándor, *i. m.,* 2012, 181., „Ne csodálkozz tehát, drága Lipsius, hogy a világnak e távoli és szomorú szögletéből, e harcok sújtotta vidékről indítom útra rajongva feléd törekvő szeretetemnek a hála vitorlájával fölszerelt kicsiny hajóját etc." Eckhardt Sándor, *i. m.,* 1955, 228.: „a földnek ily távoleső és ily mélyen sújtott zugából, erről a harcok földjéről az én szeretetemnek hozzád kitörni vágyó, a hála vitorlájával ellátott sajkáját feléd irányítom."

közvetítő formulának. Nem kapott azonban visszajelzést, az addigra rekonvertált (a katolikus egyházba 1591-ben újra visszatért) Lipsius olvashatta ugyan levelét (erről Bene Sándor tanulmánya meggyőzött), de nem válaszolt. Rimay Lipsius iránti rajongása továbbra sem szűnt meg, de neve nem került be a Lipsius-féle *albumba*.

3. *Rimay uram* Balassihoz való viszonyát úgy állította be, hogy (mintha) *koraérett intellektusába* maga Balassi is bízott (volna). Legfontosabb programjának ugyanis azt vallotta, hogy összegyűjti (egybe szedi) és „sok helyben való bontakozási miatt" kijavítja, majd *ép rendben is írja* Balassi verseit: 1629 táján olyan kötetet tervezhetett, ahol mestere versei után ő maga is kitüntetett szerepet kap.[29] Előszót is fogalmazott a kötethez, amelyben megindokolta szándékát. A nagyon jól ismert előszó-részletet most én is idézem:

> [K]iváltképpen első, hogy része vagyok annyiból ez énekeknek én is, hogy *tíz tizenkét esztendős korombeli itíletemmel* is munkálkodott ezeknek némelyikébe, én *igazgatásomnak* (kiemelések tőlem, Ö. P.) bocsátotta meg efféle ép írásit és örömest, kikbe semmi igazgatás sem láttatott szükségesnek lenni. Tartoztam hát vele, hogy holta után is suffragálnék annak s gyámolítást adnék munkájának, aki életiben sem idegenítette censurámtul annyiban munkáját, amennyiben az én magyarságomnak hozzájok huzalkodható értékét tapasztalhatta elmémben.

A második ok, tudjuk, az volt, hogy erősen *szánakozott* „ez énekeknek mód nélkül való marcongásin", hogy ugyanis szétírták, megváltoztatták Balassi verseit, mindenki az ő *vékony elméjéhez* igazította azokat.[30]

Úgy gondolom, Rimay János itt, több, mint harminc esztendővel Balassi Bálint halála után, már túlzásba esett. Saját ítélete szerint ő lesz immár ugyanis egyedül a Balassi-versek szakértője és ezzel tulajdonképpen csak kiterjeszti korábbi szerepét, hiszen 10-12 éves fiúként is korrigálta, *cenzúrázta* (éppen Balassi kérésére) ezeket a „magyar nyelven írt szép írásokat", de nem talált bennük semmi javítani valót. Most pedig az a feladata, hogy állítsa helyre azok időközben ízetlenül elrontott *sensusit*.

29 Vö. Ötvös Péter, *Rimay Balassi-kiadásának tervéhez. Egy meg nem kapott levél,* Irodalomtörténeti Közlemények, XCIV. évf., 1990/1, 81–87.

30 Eckhardt Sándor, *RÖM, Előszó Balassi Bálint verseinek kiadásához, i. m,* 1955, 41.; Ács Pál, *i. m.,* 1992, 50.

Rimay János nagyon számított az utókor *(posteritas)* emlékezetére. Meg akarta formálni és ezáltal megteremteni saját tudós, irodalomértő szerepét. De a *bölcs gyermek* általa megtalált, a Lipsius-levélben hatásosan elhelyezett klisé-jét, itt, ebben a magyar nyelvű olvasókra is számító *előszóban* már bizonyosan túlfeszítette.

4. Legtöbb iskola- és neveléstörténeti forrásunk arról számol be, hogy a 10-12 éves tanuló meglehetősen éretlen volt még ebben a korban. Mészáros István a forrásként rendelkezésére álló tanítói könyvek alapján jól differenciál az ún. „kisdiákok" és az ún. „nagydiákok" tagozata között.[31]

Négyesy László nevezetes tanulmányában nem vizsgált életkori szakaszokat bemutató táblázatokat (az antikvitás óta nagy számban ismerünk ilyeneket), nem keresett hasonló (15 éves) korban már megnyilvánuló érett intellektust, nem hozott érveket a fiatalság felkészületlenségének bemutatására, hanem *egyszerűen kizárta*, hogy az *„in primo aetatis flore,"* pontosabban (mint amiképpen rájött) a 15 éves korában meghalt Dobó Jakab egyáltalán szóba jöhessen a Lucretia széphistória fordítójaként: „Dobó Jakab 1562-ben született, akkor pedig már szintén ›elkélt‹ attól, hogy a Lukretiát 1577-ben írhassa."

Ha Négyesy ismeri Rimay Jánosnak ezt a most idézett (kéziratban maradt) előszavát, bizonyára akkor sem értékeli túl a gyermekkori tehetséget s amiképpen nem hitt egy 15 éves ifjú irodalmi alkotóerejében, azonképpen Rimaynak sem hitt volna.[32]

31 Mészáros István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között,* Bp., Akadémiai, 1981, 289, 321.

32 Négyesi László, *A Pataki Névtelen és Dobó Jakab. Egy feltevés története,* Irodalomtörténet, 1916, 85. Úgy tudom most egyelőre elképzelni, hogy a 10-12 éves Rimay Jánost az akkor már mintegy harminc esztendős Balassi Bálint ugyancsak a *térdére ültette*, miközben verseinek *censuráját* kérte tőle.

Maczelka Csaba

NEMZETTUDAT, FORDÍTÁS ÉS SZÁMKIVETETTSÉG AZ 1580-AS ÉVEK ANGLIÁJÁBAN: BUDAI PARMENIUS ISTVÁN ÉS THOMAS NICHOLLS*

1.

Jelen dolgozat két olyan szerző műveit tárgyalja egymással összefüggésben, akiknek első látásra nem túl sok közük van egymáshoz. Bár a magyar irodalomtörténészek érdeklődését a rejtélyes Budai Parmenius István (1555–1583) alakja egyértelműen fel tudta kelteni (maga Klaniczay Tibor írt róla tanulmányt), jellemző, hogy a máig egyetlen Parmenius-monográfia angol nyelven íródott, és két kanadai kutató, David B. Quinn és Neil Cheshire nevéhez fűződik.[1] E kiadvány ugyan már négy évtizede megjelent, még mindig ez a kötet számít Parmenius egyetlen kritikai igényű modern kiadásának is, monográfiájuk a latin eredeti mellett angol fordítást nyújtó, bőségesen jegyzetelt szövegközlést is tartalmaz.[2] Bár időről időre megjelennek apró adalékok és felvetések, Gömöri György és Balázs Mihály dolgozatai sem tudták megnyugtatóan megválaszolni a Parmenius élete, különösen származási helye és egyetemi tanulmányai körüli bizonytalanságokat, és adatokkal Klaniczay azon felvetése sincs alátámasztva, hogy antitrinitárius közegből származna a szerző, sőt, ezt lényegében mindketten megkérdőjelezik.[3] Az elsősorban a hazai és

* A TANULMÁNY AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTÉRIUMA ÚNKP-16-4-III KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT

1 Köszönettel tartozom Gombos Zsuzsannának, aki annak idején Parmeniusra irányította a figyelmemet. Klaniczay Tibor, *Jegyzetek Budai Parmenius Istvánról* = Uő., *Hagyományok ébresztése*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 225–241. Az említett monográfia, Klaniczaynál dicsőített monográfia: David B. Quinn és Neil Cheshire, *The New Found Land of Stephen Parmenius: The Life and Writings of a Hungarian Poet, Drowned on a Voyage from Newfoundland, 1583*, Toronto, University of Toronto Press, 1972.

2 Azt is meg kell jegyezni, különösen a jelen dolgozatban tárgyalt szempontok miatt, hogy ez a fordítás a helynevek tekintetében meglehetősen anakronisztikus: Dacia angol fordításban Rumania, Pannonia pedig Hungary lesz, ami nem biztos, hogy szerencsés választás. Lásd Quinn – Cheshire, *i. m.*, 76–77, 86–87.

3 A következő dolgozatok fontosak ebből a szempontból: Gömöri György, *Adalékok és felvetések Budai Parmenius Istvánról*, ItK, 1983/4, 368–373.; Balázs Mihály, *István Budai Parmenius et Jean Hotman = Prismes irisés. Textes recueillis sur les littératures classiques et modernes pour Olga Penke qui fête ses saixonta années*, szerk. Gyimesi Tímea, Koncz Beatrix, Kőrös Anikó, Kovács Katalin, Pálfy Miklós, Szeged, Klebelsberg Kuno Egyetemi Kiadó, 2006, 65–72. Gömöri határozottan megkérdőjelezi az antitrinitárius származási közeget, és az antritinitarianizmus egyik legaktívabb kutatója, Balázs Mihály is fontos, a szentháromságtagadók gondolkodásától eltérő Parmenius-szöveghelyekre irányítja a figyelmet.

tágabb európai kontextust kereső életrajzi érdeklődéssel párhuzamosan Parmenius műveinek a korabeli Angliára koncentráló kontextualizálása is elkezdődött, így például Elizabeth Heale, majd Stróbl Erzsébet dolgozataiban a szigetország szellemi közege is nagy hangsúlyt kap.[4] Ennek keretében általában a mű propagandisztikus, az angol kolonizálási terveket népszerűsítő jellegét emelik ki, de már nem elégednek meg ennyivel, és igyekeznek főműve finomabb, a koloniális ideológiát akár finoman kritizáló szálait is felfejteni. Jelen dolgozat ehhez a trendhez próbál kapcsolódni, és Parmenius főművét úgy próbálja meg értelmezni, hogy egyrészt reflektál a szerző magyarországi származására és ebből fakadó sajátos pozíciójára, másrészt azt is igyekszik bemutatni, hogyan illeszkedik ez a munkásság a 16. század végének bizonyos angol művelődéstörténeti áramlataiba, különösen az egymással szinte sszimbiózisban formálódó angol nemzettudat és protestantizmus itt most csak vázlatosan felvillantható fejlődésrajzába.

Mindeközben a dolgozat a Parmenius által képviselt neolatin kultúra és a század végére már termékenyen virágzó angol népnyelvi kultúra közötti összefüggéseket és hasonlóságokat is hangsúlyozni szeretné. A szükségszerű átfedést ugyan elismeri, mégis meglehetősen élesen elkülöníti egymástól a két világot J. Max Patrick, amikor kora újkori utópiák kapcsán, de általános érvénnyel arra emlékezteti az olvasót, hogy a 17. századi angliai irodalom alapvető jellemzője volt a kétnyelvűség (ami a 16. századra is éppúgy igaz):

> Ez a kétnyelvűség azt jelentette, hogy e szerzők és olvasók egymást fedő, de ennek ellenére kettéosztott és egymástól elkülönülő világokban éltek: egy, általában kifinomultabb, kozmopolita, mélyen a klasszikus és a középkori hagyományban gyökerező latin, és egy helyi, hazafias, némileg kevésbé érett, gyakran csiszolatlanabb és fegyelmezetlenebb angol világban.[5]

4 Lásd Elizabeth Heale, *The De Navigatione OF Stephen Parmenius of Buda, Old World Barbarism and the Spanish "Black Legend" = Writing the Other: Humanism Versus Barbarism in Tudor England*, szerk. Almási Zsolt – Mike Pincombe, Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2009, 136–158. Stróbl Erzsébet, *A Vision about Queen Elizabeth's Role in Colonizing America: Stephen Parmenius's* De Navigatione (1582), megjelenés alatt a *Queenship, Colonization, Piracy, and Trade during the Early Modern Period (1500–1800)* c. kötetben. Köszönöm Stróbl Erzsébetnek, hogy rendelkezésemre bocsájtotta a dolgozat kéziratos változatát. Stróbl Erzsébet dolgozata Skaricza Máté és Szegedi Kis István erős hatását feltételezi, és az antitrinitáriusok kedvezőtlen angliai megítélése miatt a református hátteret tartja valószínűbbnek.

5 „This bilingualism meant that these authors and their readers lived in overlapping but nevertheless divided and distinguished worlds, a Latin one which was usually sophisticated, cosmopolitan, and deeply rooted in classical and medieval traditions, and an English one which was local, nationalistic, somewhat less mature,

Még ha egymáshoz viszonyítva e végletes jelzők némileg indokoltnak is tűnhetnek, az idézett vélemény túl erős vonalat húz a két kultúra között. Ha ugyanis Parmenius mellé helyezünk egy olyan angol szerzőt, Thomas Nichollst (1532–1601), aki más műfajra (a korban nagyon népszerű dialógusra) és másféle műveltségre (leginkább spanyol utazási művekre) támaszkodva alkotja meg műveit, azt láthatjuk, hogy a két világ nem csupán átfedésben van egymással, hanem bizonyos átfogó művelődéstörténeti folyamatok szerves, egymástól elválaszthatatlan részeit alkotják. A két szerző művein végigtekintve a szerzői én-formálás nyelveken átívelő hasonlósága is szembetűnik, amennyiben a szövegekben leképeződő szerzőalakban Parmenius és Nicholls is a számkivetettség eredendően kívülálló nézőpontját emeli ki.[6]

A két szerző tevékenysége egyúttal azt is jól mutatja, milyen különböző karrierépítési utak álltak a 16. századi Angliában tevékenykedő, otthoni vagy külföldről érkező értelmiségiek előtt. Míg Parmenius a latin nyelv és az európai humanista műveltség segítségével kerül kapcsolatba a kor angliai szellemi elitjével, a nemzeti nyelven író, Parmeniuséhoz hasonló pallérozottsággal aligha rendelkező Nicholls önerejéből, kereskedelmi útjain szerzett, első kézből származó ismereteit hasznosítva tudott valamelyes sikerre szert tenni. A végeredmény, mint látni fogjuk, mégis hasonló: így vagy úgy, de mindkettőjüket bekebelezi a koloniális propagandagépezet. Így az sem meglepő, hogy a talán egyetlen biztosan ismert személyes kapocs a két szerző között az a Richard Hakluyt (1553–1616), aki Parmenius befogadója és az Újvilágról szóló levelének közzétevője volt, de az említett koloniális gépezetet tápláló hatalmas gyűjteményébe Nicholls művei közül is beválogatott egyet.

2.

Legismertebb művében, az *Epibatikon*ban Parmenius így ír: „Anglia (ékessége a széles föld kerekének) / gazdagon immár, népességben megszaporodva / mint nőtt túl a világon híres tettei révén?”[7] Alapvetően nem szabadna túl sokat belelátni

and often less polished and less disciplined.” J. Max Patrick, *Nova Solyma: Samuel Gott’s Puritan Utopia*, Studies in the Literary Imagination 10.2 (1977), 43–55, idézet: 44. Ahol nem jelzem külön, a magyar változatot saját fordításomban adom.

6 Fontos kihangsúlyozni, hogy a Stephen Greenblattől származó *én-formálás* terminust Cathy Shranket követve az eredetinél szűkebb értelemben használom, mindössze azt érve alatta, ahogy „egy szerző a kiadványaival megformál egy szerzői identitást.” „Rather, it is the self-fashioning […] where publication is used to mould an authorial identity.” Cathy Shrank, *Writing the English Nation in Reformation England, 1530–1580*, Oxford, OUP, 2004, 21. Greenblatt klasszikusa: Stephen Greenblatt, *Renaissance Self-Fashioning from More to Shakespeare*, Chicago, Univiversity of Chicago Press, 1980.

7 Budai Parmenius István, *Epibatikon, azaz hajóra szállást ünneplő költemény = Janus Pannonius – magyarországi humanisták*, Csorba Győző fordítása, kiad., jegyz., tan. Klaniczay Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1982, 482–493.

ebbe a néhány sorba egy olyan műben, amelyben egy, az angoloknak lekötelezett szerző az angolokat dicséri egy erősen retorizált szövegben. Mégis fontos, hogy éppen ebben az időszakban az ideérkező szerző latin nyelvű művében éppen a formálódó angol nemzettudatra apellálva igyekszik elnyerni az őt befogadók jóindulatát, mert ez a szöveget szervesen bekapcsolja abba a folyamatba, amely a 16. század során az angol nemzeti identitás írásbeli megalapozását célozta meg. Bár az Erzsébet-kori irodalom iránti általános nosztalgia (C. S. Lewis nyomán gyakran hivatkoznak erre a korra az angol irodalom aranykoraként), valamint a Shakespeare és kora iránti kultikus rajongás alapján nyilvánvaló, hogy a 16. század, különösen annak második fele az angol nemzettudat egyik alapköve, a nemzetfogalom kutatói gyakran figyelmen kívül hagyják a kora újkori fejleményeket. Így tesz például alapvető fontosságú, a nemzet, a nacionalizmus és a velük rokon fogalmak problémakörét vizsgáló monográfiájában Benedict Anderson, amikor magyarázatot nem igénylő természetességgel írja le, hogy „ezek a kulturális jelenségek különálló történelmi erők spontán lecsapódása révén jöttek létre a *18. században*".[8] E megállapítás azért is nagyon fontos, mert közben azt is kiemeli, hogy a rendkívül problémás és illékony, sok kutató szerint egyenesen definiálhatatlan jelenségkör megértésének első lépése a fogalmak kialakulástörténetének vizsgálata lenne. Miközben könnyű belátni, hogy a nemzetfogalom fejlődése és terjedése szempontjából a 18. század Európa-szerte jelentős fellendülést mutat, az is nyilvánvaló, hogy az Anderson által a nemzetfogalom kritériumaként felsorolt jellemzők jelentős része már ennél jóval korábban kialakul. Lényegében ez a megfigyelés képezi Cathy Shrank 16. századi angol irodalmat a nemzeti identitás megjelenése szempontjából vizsgáló, már idézett monográfiájának alapját. Véleménye szerint, ha a nacionalizmus hatalmi ideológiaként valóban viszonylag modern jelenségnek is tekintendő, a nemzettudat/nemzeti identitás számos fontos, Anderson és mások által meghatározónak gondolt összetevője a 16. században már különösebb erőlködés nélkül kimutatható.[9] Ehhez persze az kell, hogy a 16. századi Anglia politikai berendezkedését ne képzeljük olyan egy tömbből faragott monarchikus államformának, mint amilyennek azt a túlságosan a jelenre koncentráló kutatók, így Anderson is hajlamosak képzelni.

8 Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London – New York, Verso, 1983 [2006], 5. Kiemelés tőlem. Magyarul: Benedict Anderson, *Elképzelt közösségek*, ford. Sonkoly Gábor, Bp., L'Harmattan, 2006.

9 Shrank, *i. m.*, 3–7.

Ennek illusztrálására Shrank idézni tud egy Velencéből érkező angliai látogatót 1557-ből, aki csodálkozva állapítja meg, hogy Anglia a municipális rendszernek köszönhetően a monarchikus államforma ellenére a többi királyságnál jobban emlékeztet egy köztársaságra.[10] Shrankénál korábbi, a 16. századi utazási irodalom és kolonializmus áttekintő feldolgozását nyújtó könyvében Andrew Hadfield lényegében ezt a megfigyelést támasztja alá inverz példával, amikor egy olyan fontos szövegcsoportra hívja fel a figyelmet, amelyben Velencét megjárt angol utazók számolnak be az ottani államberendezkedésről, egyértelműen azzal a céllal, hogy ha rejtőzködve is, de egy hasonló modell otthoni bevezetését szorgalmazzák.[11] E konkrét megfigyelés mellett jelen dolgozat szempontjából a kor utazási irodalmának átfogó vizsgálatára törekvő könyv irdatlan mennyiségű primér szöveg alapján megfogalmazott alapvetése is nagyon fontos. Hadfield szerint ugyanis az „utazási és a koloniális irodalom kétféle értelemben is politikai műfaj volt", amennyiben az ilyen művek nem csupán tartalmukban lehettek politikai jellegűek, hanem a körülöttük zajló politikai-történelmi eseményeknek is rendszeresen részévé tudtak válni.[12]

Shrank megfigyelése szerint a Craig Calhourn által a „nemzetretorika tíz jellemzőjeként" azonosított komponensből legalább az alábbi hét már a tizenhatodik században is könnyűszerrel kimutatható:

1. határok: terület, populáció vagy mindkettő,
2. a nemzet szerves egységként történő elképzelése,
3. szuverenitás, vagy legalább az arra való törekvés,
4. közös kultúra (nyelv, közös hiedelmek, értékek, szokások),
5. időbeli kiterjedés, vagyis az az elképzelés, hogy a nemzetnek van története,
6. közös származás,
7. történelmi/szakrális viszonyulás egy bizonyos területhez.[13]

A fentiek alapján kevéssé meglepő, hogy a Hadfield szerint kétféle értelemben is átpolitizált utazási irodalmat latin nyelven művelő Parmenius műveiben e retorika elemei nem pusztán kimutathatók, hanem szinte minden sorból látvá-

10 Shrank, *i. m.*, 5.

11 Andrew Hadfield, *Literature, Travel and Colonial Writing in the English Renaissance*, Oxford, OUP, 1998.; különösen a második, *English Travellers in (Western) Europe* c. fejezet (17–68).

12 Hadfield, *i. m.*, 2–3.

13 Shrank, *i. m.*, 3–4. Shrank itt a következő műre támaszkodik (az általam használt kiadás adatai): Craig Calhoun, *Nationalism,* Minneapolis, Univiversity of Minnesota Press, 1997 (Concepts in Social Thought). Ahogy arra Shrank is figyelmeztet, Calhounnál ezek a feltételek más sorrendben követik egymást (1–3, 7–10), a lista helye: 4–5.

nyosan visszaköszönnek. A nemzet szerves egységként történő elképzelésének, de tulajdonképpen a határok kiszabásának is megfeleltethető az a hosszú felsorolás, amelyben más európai nemzetek sorokon keresztül ábrázolt romlásával állítja szembe Parmenius az angolok kiváltságos helyzetét:[14]

> Ám ha terád pillantok, brit nemzet s gyönyörű föld
> akkor meg, vég nélkül sorjázván a bizonyság,
> úgy tűnik: hozzád ismét eljött az aranykor. (87–89)

Az ezt követő szakasz kihangsúlyozza a közös és tiszteletben tartott vallást, majd az angliai ideális állapotokat, melyek fő jellemzői (szabadság, béke, erős hadsereg) a legfontosabb közös nemzeti értékeknek is tekinthetők. A „nem szülvén zsarnokot él nyugalomban / országtok" (97–98) kitételben nyilvánvalóan az önrendelkezés kérdése merül fel, egyúttal az is egyértelművé válik, hogy legalábbis Parmenius szemében Erzsébet uralkodása nem egy autoriter monarchikus államberendezkedés, ahogy az a későbbi, a királynőt hosszú sorokon keresztül a legmelegebb frázisokban dicsőítő szakaszban (173–226) is olvasható, különösen az ehhez hasonló sorokban: „csak törvények rendje szerint használod erőid" (212). Ugyanebből a szempontból különösen fontos az a két sor, amely már nem ebben a szakaszban olvasható, hanem a költemény záró részében, ahol Amerika fohászkodik Angliához, hogy nyújtson neki segítő jobbot. Ebben a szakaszban a „Fekete legenda" köszön vissza, vagyis a spanyolok elleni propagandagépezet lendül támadásba.[15] A spanyolok Amerikát romlásba sodró tetteinek felsorolásában az arany iránti éhség és a bálványimádás váltja ki a leghevesebb indulatokat a beszélő Amerikából, és a végén, már a hódítandó terület előnyeit hangsúlyozó részben bújik meg az alábbi két, nagyon fontos sor:

14 Ez egyúttal nagyban megfeleltethető az Anderson elterjedt definíciójában („[nation] is an imagined political community – and imagined as both inherently limited and sovereign") szereplő „körülhatároltság" kritériumnak is, hiszen a vers e pontján Parmenius bizonyos értelemben elhatárolja Angliát a többi európai nemzettől. Anderson, *i. m.*, 6.

15 Heale szerint Parmenius műve a „Black Legend" első kifejezője, és meglátása szerint ebben Las Casas protestáns körökben népszerű, spanyolul először 1552-ben megjelent leleplező művének *(Brevísima relación de la destrucción de las Indias)* a hatását kell látnunk (Heale, *i. m.*, 141). Balázs Mihályhoz hasonlóan, és az 1583-as angol fordítás valamilyen kézirat formájában kifejtett hatását feltételező szövegkiadókkal szemben Heale is úgy gondolja, hogy ez a hatás az ekkor már a hollandiai és hugenotta protestánsok körében igencsak gazdag Las Casas-recepcióból eredeztethető, lásd Balázs M., *i. m.* Míg azonban Balázs az unitárius gondolkodásba nem illeszkedő vonásokat azonosít Parmenius munkájában, Heale azt is elképzelhetőnek tartja, hogy a költő esetleg már Jacobus Palaeologus munkájából, otthonról ismerte volna a spanyolellenes legendát (144).

s lám, hisz igazságos letaszítani azt az urat, ki
kormányozni tudatlan, rossz fejedelme a népnek. (321–322)

A mű modern kiadásának készítői ezt a beszédet és környezetét Vergiliushoz, illetve Horatiushoz kötik, és Erzsébet alakja is ókori párhuzamok (Pallas Athéné, Delia/Diana) alapján emelkedik mitikus magasságokba.[16]

Mindenezek alapján nyilvánvaló, hogy Parmenius műve valóban aktívan csatlakozik a 16. század végi Angliában Shrank által azonosított, a nemzettudat építéséhez hozzájáruló tendenciákhoz. Azt is fontos észrevenni ugyanakkor, hogy a vers a múltképzést (az időbeli kiterjedés érzete, 5. feltétel) egyáltalán nem az angol történelem irányából végzi el. Akadnak ugyan utalások erre is: ilyen például a „hajdani Skótföld / ősi erényű trónj[a]" (24–25), de ez is csak azért érdekes Parmenius számára, mert Próteus alakjához kapcsolható. A korábbi angol felfedezők listája Willoughbytől Drake-ig terjed, vagyis csupán az utóbbi néhány évtizedre tekint vissza. Ilyen módon viszont Parmenius költeménye inkább tekinthető egyfajta horizontális „translatio studii" gyakorlatnak, ahol a korabeli angolság és az antik kultúra között nem vertikális-leszármazási, hanem egyfajta horizontális, az időbeliséggel nem foglalkozó kapcsolat jön létre.[17] Ennek persze számos oka lehet, de talán nem túl merész feltételezés azt gondolni, hogy kora angol kultúrájához Parmenius csak részben, a klasszikus kultúrán keresztül tudott csatlakozni, és az angol nemzeti múltat mintha kevésbé akarta vagy tudta volna magáévá tenni.

Ha ez így van, akkor az alighanem összefügg sajátos szerzői nézőpontjával is, hiszen költeménye előszavában ő maga vallja be, hogy a körülötte zajló eseményeket mégiscsak külső szemlélőként vizsgálja:

16 A költemény e záró szakaszának érzékeny értelmezését nyújtja Heale idézett dolgozatában – szerinte itt, Cyrus és Néró alakjának említése révén a Gilbert előtti két lehetséges út jelenik meg, és a megszemélyesített Amerika aggodalommal kérdezi, melyik utat fogja választani a felfedező. Ebben pedig alighanem Parmeniusnak a Gilbert személyével szembeni fenntartásait kell látnunk. Lásd Heale, *i. m.*, 154–155.

17 Erről lásd Karlheinz Stierle, *Translatio Studii and Renaissance: From Vertical to Horizontal Translation = The Translatability of Cultures: Figurations of the Space Between*, szerk. Sanford Budick – Wolfgang Iser – Stanford, Stanford Univiversity Press, 1996, 55–67. Megvilágító erejű a Stierle által citált példa Chretién de Troyes *Cliges* c. művéből, abban ugyanis az Alexander nevű görög uralkodó fia, Alexander elindul, hogy ő is csatlakozhasson Artúr király lovagjaihoz – ezáltal az ókori görög és a középkori francia kultúra között kronológiai-vertikális helyett pusztán földrajzi-horizontális kapcsolat létesül.

> Szükségesnek vélem elmondani ebben a bevezetőben, amilyen röviden csak lehetséges, hogy miért írtam ezt a költeményt, s kinyilvánítani, miért szántam rá magam *ismeretlen külföldi létemre*, hogy itt Angliában, ahol annyi a tudós férfiú, ebbe a munkába belefogjak.[18]

Ebben a szövegrészben Parmenius egyértelműen ismeretlen külföldinek nevezi magát, éles különbséget vonva az angliai tudósok és saját külföldisége között. Fontosak ebből a szempontból az előszó azon a sorai is, ahol mintha eljátszana az eredeti nemzeti identitása feladásával, mikor azt írja, hogy „az angolok roppant barátságossága (ne tűnjék kegyeletsértésnek!) már-már kioltotta bennem a vágyakozást a két Pannónia és Buda iránt, noha ott a hazám."[19] Az angliai, irigylésre méltó körülmények hatására a „török hódoltságban és barbárságban" vergődő haza mintha már, a tökéletes Anglia minden előnye ellenére mintha még nem tudna a költő igazi hazája lenni, hiszen a legvonzóbbnak tartott, egyúttal az átjárást biztosító elemek – a klasszikus kultúra és a református vallás – valójában nemzeteken átívelő kategóriák.

E kérdés szempontjából nagyon érdekes, hogy a fellendülő angol expedíciók, de a vele párhuzamosan fellendülő angol irodalom is igen nagy mértékben épített a Parmeniushoz hasonló sorsüldözött külföldiek tapasztalatára. A jellemzően vallási-ideológiai elnyomás által sújtott, leginkább Itáliából érkező menekültek nélkül az angol hajózás aligha tudott volna egy évszázad alatt olyan fejlődést befutni, mint amilyet befutott. Már a legkorábbi utak során is külföldi tapasztalatokra építettek az angol uralkodók: a VII. Henrik támogatásával útra kelő John Cabot (kb. 1451–kb. 1498) Velencéből származott, de fia, Sebastian Cabot (kb. 1474–kb. 1557) is járt felfedezőúton angol megbízásból, még ha az 1510-es évekre már úgy ítélte is meg, érdemesebb spanyol támogatással útra kelni.[20] A külföldi tapasztalat ugyanilyen jól jött az irodalom terén is. Az 1590-es évekre kirobbanó népszerűségre szert tevő szonettkultúra is konkrét személy (Sir Thomas Wyatt) konkrét, nem meglepő módon itáliai útjához köthető, és Montaigne esszéi is

18 Budai Parmenius, *Epibatikon*, előszó, 482. Kiemelés tőlem – M. Cs.

19 Budai Parmenius, *i. m.*, 483.

20 David B. Quinn, *Cabot, John (c.1451–1498) = Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004; online edn, 2010. május, http://www.oxforddnb.com/view/article/66135, (utolsó megtekintés: 2016. 08. 24.) David Loades, *Cabot, Sebastian (c.1481/2–1557) = Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004; online edn, 2010. május, http://www.oxforddnb.com/view/article/4290, (utolsó megtekintés: 2016. 08. 24.)

azért tudtak viszonylag gyorsan megjelenni angolul, mert a francia szöveget egy Itáliából betelepült másodgenerációs bevándorló, John Florio (1553–1625) fordításában ismerték meg, míg apja, Michael Angelo Florio (megh. 1572 előtt) angol művek olaszra fordításával foglalkozott.[21] A két Florio tevékenységét a kor fordításirodalmával foglalkozó szakmunkák kiemelten kezelik. Margareta DiBiase a sajátos szerzői pozícióra reflektál, és a posztkolinalizmus jelentős elméletírójára, Edward Saidra támaszkodva úgy véli, hogy konkrétan a Floriók munkája, de általában a kor fordításirodalma és a számkivetettség pozíciója között szoros összefüggés figyelhető meg.[22] Mielőtt megnéznénk, mennyire mutatható ki ez az összefüggés Parmenius szerzői pozíciójának értelmezése során, érdemes röviden megnézni a problémakör megjelenését a nagyjából ugyanekkor tevékenykedő, de a latin helyett a népnyelvi irodalmat űző, dolgozatom elején említett Thomas Nicholls műveiben.

3.

Nicholls az angol irodalomtörténet elfeledett figurái közé tartozik, jellemző, hogy főműve a sheffieldi Humanities Research Institute által gondozott *Origins of Early Modern Literature – Recovering Mid-Tudor Writing for a Modern Readership* projektbe is bekerült, mely már alcímében is jelzi, hogy célja az elfeledett Tudor-kori művek újrafelfedezése.[23] Részben ennek, részben pedig Lyman Tower Sargent mérvadó utópia-bibliográfiájának köszönhető, hogy nemrégiben elkészült a talán első (fél) könyvfejezet Nicholls *A Pleasant Dialogue between Listra and a Pilgrim* (1579) c. angol nyelvű dialógusról, és annak második részéről: *The Second Part of the Painefull Iorney of the Poore Pylgrime into Asia…* (1579).[24] Utópiákról szóló monográfiájában Chloë Houston arra hívja fel a figyelmet, hogy a mű szervesen kapcsolódik egy, a protestáns politikát irodalmi eszközökkel is

21 A szonett angliai meghonosodásáról ld. Michael Spiller, *Wyatt, Surrey and their Legacy* = Uő., *The Development of the Sonnet*, London – New York, Routledge, 1992, 81–99. Jellemző, hogy mindkét Florio megtalálható az *Oxford Dictionary of National Bibliography*ban.

22 Carmine G. Di Biase, *The Example of the Early Modern Lexicographer = Travel and Translation in the Early Modern period,* szerk. Carmine G. Di Biase, Amsterdam – New York, Rodopi, 2006, 9–30, különösen a 16. oldal és környéke.

23 Az adatbázis ezen a címen érhető el: http://www.hrionline.ac.uk/origins. A Nicholls művéről szóló, információban gazdag bejegyzés: Cathy Shrank, *A Pleasant Dialogue between Listra and a Pilgrim = HRI - Origins of Early Modern Literature,* http://www.hrionline.ac.uk/origins/DisplayServlet?id=TN18335.5, (utolsó megtekintés: 2016. 01. 25.)

24 Lyman Tower Sargent, *British and American Utopian Literature: 1516–1975*, New York, Garland, 1988, 1–2.

propagáló szellemi elit tevékenységéhez.[25] Houston dolgozata a szöveget az utópikus hagyomány fejlődése szempontjából tárgyalja, és a szerzővel kapcsolatos szakirodalom nagy részéhez hasonlóan nem tér ki további műveire.[26]

A jelen dolgozat szempontjából a Nicholls-életmű részletes tárgyalására nincs szükség, így abból összefoglalóan talán elég most annyit kiemelni, hogy így vagy úgy, de annak szinte minden darabja kapcsolódik az utazási irodalom kérdésköréhez, és a legtöbb esetben valamilyen módon a spanyol kultúra hatása is tükröződik. Így például *A delectable dialogue wherein is maintayned a pleasant dispatch between two Spanish gentlemen concerning physick and phisitions* (1580) c. műve, bár témáját tekintve egyáltalán nem bír utazásos jelleggel, előszavában mégiscsak szoros kapcsolatot ápol ezzel a hagyománnyal. A Pedro de Mejía (1497–1551) spanyol humanista dialógusának angol fordítása előtt álló paratextusban ugyanis Nicholls magát utazó keresztényként aposztrofálja, aki jó zarándok módjára kétféle tarisznyát visz magával: egyet az ellátmány számára, egyet pedig azon jó könyvek számára, amelyeket mások jóságából kap. Az előszó egy későbbi pontján pedig az ajánlás címzettjének „szárazföldi és tengeri utazók munkái" iránti érdeklődését idézi fel.[27] Bár ez bizonyos értelemben akár félreértésnek vagy csúsztatásnak is tekinthető, valószínűleg inkább az utazási irodalom korabeli tág értelmezését kell látnunk benne. Ebben az értelmezésben a spanyol szerző fordításban megjelenő műve is számíthat utazási irodalomnak, ami jól illeszkedik a kétféle irodalom korabeli helyzetének William Sherman által megfogalmazott jellemzésébe:

> Az Erzsébet-kori utazási irodalom teljessége, és nem csupán az explicit vagy implicit módon külföldi szövegeken alapuló szövegek, hozzájárult ahhoz a fordítási projekthez, melynek során az (egyaránt békés és barbár) „idegen" besoroltatása és beolvasztása egyszerre zajlik.[28]

25 Chloë Houston, *The Renaissance Utopia: Dialogue, Travel and the Ideal Society*, Farnham, Ashgate, 2014, 41–60, kül. 46–53.

26 Részletesebb életrajza spanyolul érhető el: Alejandro Cioranescu, *Thomas Nichols, mercader de azúcar, hispanista y hereje*, La Laguna, Instituto de Estudios Canarios, 1963. Rövidebb angol nyelvű életrajza: R. C. D. Baldwin, *Nicholls, Thomas (1532–1601) = Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004, online edn., 2008. jan., http://www.oxforddnb.com/view/article/20124, (utolsó megtekintés: 2016. 01. 6.)

27 [Thomas Nicholls,] *A Pleasant Dialogue, concerning Phisicke and Phisitions*, Imprinted at London, by Iohn Charlewood, 1580, Aiii^{r-v}.

28 „All Elizabethan travel writing, and not just those texts based explicitly or implicitly on foreign texts, participated in this project of translation in which the 'strange' (both civil and savage) was at once co-opted

Nicholls más műveiben is rendre előkerülnek ehhez hasonló gondolatok, és jól kitapintható a szerző fiktív alteregójának fokozatos kialakítása, amit mindenekelőtt a szövegek paratextusaiban lehet tetten érni.[29] E folyamat végső soron a szegény zarándok (Poor Pilgrim) szerzői pozíciójának a kikristályosodásához vezet, ami áttételesen már a fordításokban is megjelenik, de látványosabb kibontakozását a már említett utópikus párdialógusban éri el. Itt a második könyv esetében már odáig jutunk, hogy a szegény zarándok lesz a főszereplő, míg Nicholls neve csak a könyvek legvégén, „T. N." monogram formájában jelenik meg. A folyamat 1583-as *A Pleasant Description of the Fortunate Islands called the Islands of Canaria* c. művében csúcsosodik ki, amelyben Nicholls neve már semmilyen formában nem szerepel, míg a címlapon az olvasható, hogy „szerezte a szegény Zarándok".[30] Már e rövid felsorolás is jól mutatja, hogy a valós szerző Nicholls műveiben a háttérbe vonul, és helyette annak fiktív változata, a szegény zarándok kerül az előtérbe.

Ez a játék fontos következményekkel jár, akár még az is elképzelhető, hogy segítségével az eddig ismertekhez képest újabb műveket lehet a szerzőhöz kötni: a könyvkereskedők jegyzékében, a Stationer's Registerben két olyan munka is található, amely Nicholls nevét ugyan nem említi, viszont e szerzői alteregó alapján talán köthető hozzá. Az első a „Third booke of the painefull pilgrim" 1580 januárjából, mely kronológiai szempontból nagyon jól illeszkedik az *A Pleasant Dialogue* két, 1579 májusában, majd augusztusában jegyzékbe vett kötetéhez. Az első kötet címlapja a „pilgrim", a második címlapja a „painefull journey" kifejezést tartalmazza, és ez a magát harmadik könyvnek nevező kötet jól illeszkedne a sorozatba. A másik bejegyzés 1586-ból származik: „a booke intituled a pleasant baite or Recreation for wayfaringe men compiled by the poore pilgrym" – ez az utalás azért érdekes, mert egyrészt a „poore pilgrym" van megadva szerzőként, másrészt a cím alapján (kb. vándoroknak szánt kedves pihenő) akár Nicholls művei közé illeszkedő kötetről is szó lehet.[31] Ezeket a műveket a jegyzéken

and occluded." William H. Sherman, *Bringing the World to England: The Politics of Translation in the Age of Hakluyt*, Transactions of the Royal Historical Society (Sixth Series) 14 (2004), 199–207, idézet: 207.

29 A folyamat részletesebb ismertetése megjelenés alatt álló dolgozatomban található meg: *Exile, Translation, and Authorial Self-representation in Elizabethan Travel Literature: The Case of Thomas Nicholls*, megjelenés alatt a Limpár Ildikó által szerkesztett, *Displacing the Anxieties of Our World: Spaces of the Imagination* (Cambridge Scholars Publishing) c. kötetben

30 [Thomas Nicholls,] *A PLEASANT Description of the Fortunate Islands called the Islands of CANARIA … Composed by the poore Pilgrime,* Imprinted at London by Thomas East, 1583, Ai^{r}.

31 A két bejegyzés: Edward Arber szerk. *A Transcript of the Registers of the Company of Stationers of London, 1554–1640 AD,* Vol. II., London, 1875, 165b and 209b.

kívül egyelőre nem sikerült lenyomozni, így elképzelhető, hogy csupán tervezett munkákról van szó, de ebben az esetben is tovább finomíthatják Nicholls szerzői én-formálásával kapcsolatos képünket.

A fentieket is figyelembe véve a következőkben arra szeretnék röviden kitérni, hogyan jelenik meg a Parmeniusnál tárgyalt szempontok egy része Nicholls főművében, mennyire vannak jelen nála a nemzeti identitás formálódását folyamatában mutató kitételek. Mindjárt az első könyv ajánlása érdekes, amely, talán More hatását mutatva, elmossa a határt fikció és valóság között, hiszen a valós címzetthez a fiktív szereplő, a Listra nevű hölgy beszél, és feltételezi, hogy a címzett csodálkozik, amiért ő, az idegen („strainger") ír neki, és hogy éppen angolul. Az utóbbi kérdésről bővebben is szól: azért tanult meg angolul, mert szülei ragaszkodtak hozzá, hogy nyelveket tanuljon, és ő az angolt választotta, még ha így szabadkoznia is kell alávaló stílusa miatt.[32] Az is kiderül az ajánlásból, hogy a korinthoszi Listra miért éppen ezt a nyelvet választotta: „bár oly messze élek szülőföldedtől, utazóktól hallottam nemes származásodról és az országod boldogulásán fáradozó erényes elmédről".[33] A nyelvek közötti közvetítés a második könyvben is előkerül, ahol már a Zarándok írja az ajánlást, és ahol elmondja, hogy ő arab nyelven írta a szöveget, és csak remélni tudja, hogy az egyik városi kereskedő által készített fordítás valóban egyezik az eredetivel.[34] Míg Parmeniusnál az ókori kultúra és a korabeli angol kultúra közötti horizontálissá mosott közvetítés, itt a korabeli keleti kultúra és a korabeli angol kultúra közötti időben egymás melletti, így eredendően horizontális irányú közvetítése tematizálódik. Feltűnő ugyanakkor, hogy a két kötet két ajánlása rögtön azzal a problémával nyit, amellyel Parmenius főművében látványosan nem foglalkozik: az angol nyelv kérdésével.

Célszerű megnézni még Nicholls dialógusának azt a meglehetősen sommás részét, amely a korabeli Angliáról nyilvánít közvetlen véleményt (hiszen a távoli tájak berendezkedését bemutató könyv az utópia működési mechanizmusának

32 [Thomas Nicholls,] *A Pleasant Dialogue. Betweene a Lady Called Listra* […], Imprinted at London, By Iohn Charlewood, 1579, A2^{r-v}. STC (2nd ed.), 18335.5.

33 „[…] although I dwell so far from your natiue soyle, yet by trauevelers I haue heard of your parentage & vertuous minde touching the publike weale of your Country […]." [Thomas Nicholls,] *A Pleasant Dialogue*, A2^{r}.

34 „But truly, I knowe not whether the translation doth agree with the original […]". [Thomas Nicholls,] *The Second Part of the Painefull Iorney of the Poore Pylgrime into Asia* […] *Betweene the Lady Lystra, and the Same Pilgrime*, Imprinted at London, By Iohn Charlewood, 1579, Aii^{r}.

megfelelően közvetetten nyilvánvalóan folyamatosan véleményt nyilvánít arról). Ez az első könyvben történik meg, amikor Listra, miután megismerte a tökéletes, viszont kérlelhetetlenül szigorú törvényekkel és büntetésekkel irányított Crangalor berendezkedését, rákérdez, hogy a zarándok járt-e már Angliában. Erre a zarándok elmondja, hogy látta az erényes királynőt, akit így jellemez: „szépsége és ritka erényei, bölcsessége és kivételes tudása: számos nyelvben meglévő csodálatos jártassága: ezekhez hasonlót még soha, a világ semelyik általam bejárt táján nem láttam, pedig voltam már *Ázsia* néhány részén, *Amerika* néhány részén és *Európia*[!] néhány részén is."[35] A szövegrész, bár látszólag a Parmeniusnál is olvasható dicsőítő hangnemben indul, kurtán-furcsán ér véget: mivel éppen egy Szkítiába induló hajóra vár, a zarándoknak nincs ideje alaposabban körülnézni, így ezzel a meglehetősen szűkszavú, konkrétumokat nem tartalmazó jellemzéssel véget is ér az első könyv, mintha a szerző csak egy kötelező kört futna a kérdés tekintetében, és Erzsébet uralkodását talán óvatoskodásból egyáltalán nem jellemzi, helyette tanultságát és nyelvismeretét emeli ki.

4.

A fentiekben két, az 1580-as évek Angliájában tevékeny szerzőt vizsgálatunk meg a nemzeti identitás formálódásának szempontjából. Összefoglalóan azt lehet elmondani, hogy bár e folyamatban jól érzékelhetően mindkét szerző részt vesz, hozzáállásuk alapvető pontokon különbözik. A latin nyelven író Parmenius a világbíró Angliát a klasszikus mitológia segítségével emeli a nagy birodalmak közé, és a már-már utópikus szintig idealizált, és a romlásba borult más nemzetek képével ellensúlyozott leírással megerősíti a nemzet kiválasztottságának az érzetét. E kiválasztottság alapvető eleme, jól láthatóan, az *angol reformáció*, ami tökéletesen egybecseng Shrank modelljével, szerinte ugyanis a Rómával való szakítás volt a nemzeti identitás alakulása szempontjából a legfontosabb 16. századi esemény, mivel nem csupán a politikai-vallási kultúrára fejtett ki elemi hatást, hanem egy sor olyan folyamatot indított be, amely a nemzeti identitás konstrukciójának más vonatkozásait is katalizálta. Így ennek követ-

35 „Forsoothe Madam at that time Raygned, and I hope yet dooth, a vertuous Mayden Queene, whose beautye and rare vertues, whose wisdom and synguler learning: yea her wonderful knowledge in sundry languages: the like, I neuer heard nor knewe in any parte of the worlde where I haue traueiled into, And yet haue I byn in some part of *Asia*, is some part of *America*, and in some parte of *Europia*." [Thomas Nicholls,] *A Pleasant Dialogue*, C1r.

keztében lendült fel a tengeri hajózás és a nemzeti nyelv ügye, innentől kezdve kellett megvédeni a Rómával szemben álló, jól körülhatárolható nemzetet; a szembenállás a liturgia nemzeti nyelvűvé tétele, majd az angol nyelvű Biblia megvalósítása szempontjából is nagyon fontos, és tulajdonképpen a különböző statútumok kitételeiben innentől kezdve tekint Anglia magára egy történelemmel rendelkező, szuverén birodalomként.[36] Míg a Shrank által hivatkozott statútumok elsősorban a korábbi angol uralkodókkal létesítenek kapcsolatot, Parmenius a *translatio imperii* szellemében, kronológiai motiváltság nélkül kapcsolja össze az ókori kultúrát a korabeli angol kultúrával. A spanyol birodalomra ugyanakkor legyőzendő modern riválisként tekint, mint ahogy a katolikus I. Mária uralkodása nyomán az *angol protestantizmus* Erzsébet uralkodása idején végletesen rögzülő angol/protestáns–spanyol/ katolikus szembenállása alapján annak szinte szükségszerűen történnie kell.

És itt van a legnagyobb eltérés Parmenius és Nicholls hozzáállása között. Nicholls angol nyelvű szövegei már műfajukban is a korabeli európai nemzeti nyelvű kultúrákkal kapcsolják össze a szöveget, hiszen azok leginkább a német *Reformationsdialog*ból eredeztethető, polemikus dialógustípusra hasonlítanak.[37] Még érdekesebb ennél az, hogy ahelyett, hogy Parmeniushoz hasonlóan a spanyolok ellen uszító Fekete Legenda szócsövévé válna, Nicholls készségesen épít a spanyolok eredményeire, szívesen fordítja le spanyol szerzők műveit, és ha katolikusellenessége helyenként egyértelműen kiviláglik is (ez nem nagy csoda egy, az inkvizíció börtöneit megjárt szerző esetében), a Másikat ő Parmeniusszal szemben nem leigázni, hanem megismerni szeretné, és bátran merít annak kultúrájából.

Vagyis az angolokhoz elsősorban a közös latin nyelv és kultúra közegén kapcsolódni tudó magyar humanista mintha könnyebben a birodalmi propaganda eszközévé válna, mint a spanyol világgal közvetlen tapasztalattal rendelkező angol szerző. Mégis összekapcsolja a két alakot a sajátosan megkonstruált szerzői pozíciójuk. Parmenius *majdnem* feladná eredeti magyar identitását, de mégsem adja fel, és ahogy az angol nyelv kérdésének feltűnő hiánya sugallja, ennek ta-

36 Shrank, *Writing the Nation*, *i. m.*, 8.

37 A sokáig az angol irodalomtörténet mostohagyerekeként kezelt Tudor dialógus műfajáról legújabban jelennek meg az első, már a rehabilitálás célján túlmutató szakmunkák. A német hagyománnyal összekapcsolja és a polemikus dialógus alműfaját elkülöníti: Antoinina Bevan Zlatar, *Reformation Fictions: Polemical Protestant Dialogues in Elizabethan England*, Oxford, Oxford Univiversity Press, 2011. Az 1580-as évek utópikus dialógusait is említi, de azokat nem a szűken értett polemikus dialógusok közé, hanem a közjó [commonwealth] ügyével foglalkozó művek közé sorolja be (11).

lán nyelvi okai is lehetnek.[38] Erre a pozícióra mindenesetre ő maga is rájátszik: mint láttuk, magát „ismeretlen külföldinek" nevezi, majd Anglia gátlástalan dicséretét követően Pannónia és Buda kapcsán mégiscsak azt mondja, hogy „ott a hazám". Exulánsként jól láthatóan meg van rekedve tehát két világ között, mint ahogy Nicholls életrajza is nagyban tekinthető egy hazáját hiába kereső zarándok életútjának. Spanyol útjai során hosszú időn keresztül börtönben sínylődött, majd bár hazatérve ezért plébánosi tisztséget kapott, néhány évvel később attól is megfosztották végletes kálvinizmusa miatt. Ezt követően kezdett fordítói-írói tevékenységébe, ám mindeközben kereskedőként folyamatosan perben állt, és az adósok börtönét is megjárta Angliában, ahol ezek az ügyek 1590-ig akadályozták, hogy eredeti tevékenységét folytathassa. Akárhol is volt, soha nem tudott otthonra lelni, és talán ez az, ami a legszorosabban összeköti a két szerzőt, különösen ha – a Parmenius esetében átvitt értelemben értett – fordítási tevékenységüket nézzük.

Di Biase már említett tanulmánya ugyanis a kor fordításirodalmát éppen ebből a nézőpontból értelmezi, és elemi kapcsolatot feltételez a számkivetettség tapasztalata és a fordítás között, az alábbi szavakkal foglalva össze ezt a sajátos pozíciót:

> Az írásba fogó számkivetettnek folyamatosan legalább két világ és két nyelv között kell egyensúlyoznia, és kemény élet vár rá e világok közötti terekben: éppen ezekben a terekben végzi el legfőbb feladatát: itt teremt egy alternatív, élhetőbb világot.[39]

Bár Parmenius a latin és az angol, Nicholls pedig az angol és a spanyol nyelv/világ között közvetít, könnyen belátható, hogy maguk által is kihangsúlyozott kívülálló szerepük mindkettejük szempontjából meghatározó. A fenti áttekintés alapján remélhetőleg az a sajátos ellentmondás is belátható, hogy az angol nemzeti identitás formálásában az emigráns magyar költő és a voltaképpen hol

38 Az *Epibatikon* ugyan nem szól arról, hogy a Gilbert által berendezendő új államalakulat milyen hivatalos nyelvet használna, de az a gyanúnk, hogy a Jacobus Palaeologus *Catechesis Christianájában* szereplő indiánhoz, Telephushoz hasonlóan Parmenius is latinul taníttatná az indiánokat. Erről lásd Heale, *i. m.*, 143.

39 „The exile who becomes a writer must always negotiate between two worlds, and two languages, at least, leading a difficult life in the spaces between worlds; and it is in those spaces that the exile's main task–namely, to create an alternative, more habitable world–is carried out." Di Biase, *i. m.*, 16.

külső, hol belső száműzetésben élő, de hazájában igazi otthonra soha nem lelő angol fordító-író is úgy vesz részt, hogy közben aligha érezhették magukat az „elképzelt közösség" teljes jogú tagjának. Munkájuk tökéletesen illusztrálja Said azon megfigyelését, hogy „a számkivetettek, legalábbis a kivételesek, gyakran megjobbítják környezetüket", de Said azon figyelmeztetését sem szabad feledni, hogy ha a számkivetetteknek csak erre a termékenyítő hangjára van fülünk, akkor nem fogjuk meghallani a hazájuktól megfosztott, csapásoktól sújtott sorsüldözöttek hangját.[40]

40 „Like medieval itinerant scholars or learned Greek slaves in the Roman Empire, exiles – the exceptional ones among them – do leaven their environments. And naturally „we" concentrate on that enlightening aspect of their presence, not on their misery and demands." Edward Said, *Reflections on Exile* = E. S., *Reflections on Exile and Other Essays*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2000, 173–186, idézet helye: 183.

Balázs Mihály

TÚL A FELEKEZETI HATÁROKON
Körmöczi János kapcsolatrendszeréhez

Dolgozatom kiindulópontját az a levélváltás jelenti, amely ifjabb Cserey Farkas (1773–1842),[1] az *Erdélyi Muzéum* létrejöttében is komoly szerepet játszó, Kazinczyval, Aranka Györggyel és Döbrentei Gáborral együttlépkedő, s a nemzetközi tudós világban is számon tartott sokoldalú tudós és Körmöczi János (1763–1836), a kolozsvári unitárius kollégium rektora között zajlott le 1804–1806-ban. A ránk maradt hét levél az erdélyi felvilágosodás történetében az őt megillető helyet lassan talán elfoglaló Körmöczi hagyatékának feldolgozása során került elő.[2] A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában sajnos csak azok maradtak ránk, amelyeket a szép botanikus kertjének is helyet adó Krasznáról Cserey küldött be Kolozsvárra, a később egyháza püspökének is megválasztott Körmöczi válaszai nincsenek a kezünkben.

A meghitt hangú, föltétlen bizalomról tanúskodó levelekben vannak olyan részletek (Cserey unitárius diákokat kér a nyári szünidőre kéziratai lemásolására, aprólékos utasításokat ad egy külföldre szánt latin nyelvű alkalmi nyomtatvány kolozsvári megjelentetésének gondozására), amelyekkel most nem foglalkozunk. Most csupán arra az egy mozzanatra koncentrálunk, hogy a kolozsvári rektor – minden valószínűség szerint az erdélyi cenzúra bizottság felkérésére – véleményezte, és bizonyos javítások megtétele után kiadásra is javasolta Cserey *Türedelem és emberszeretet* című művét, s erről a támogató véleményéről értesítette magát a szerzőt is. Ez nyilvánvalóan kiderül a sajnos datálatlan, de az alábbiakban elmondottakból jól kivehetően 1804 táján írott alábbi sorokból:

1 Levelezéséből és műveiből tartalmi kivonatokat adó monografikus feldolgozás: Györe Pál, *Ifjabb Cserey Farkas (1773–1846),* Nagykőrös, 1944.

2 A hagyaték leírása: *Körmöczi János kéziratainak jegyzéke*, összeállította Balázs Mihály és Molnár B. Lehel, Keresztény Magvető, 120 (2014), 231–251. A levelezésanyag nagyobbik részének megjelentetése napirenden van. A Körmöczire vonatkozó legújabb kutatási eredményekről lásd e folyóiratszám további tanulmányait.

> Amely fordításom revízió végett Tiszteletes Uramnak adatott kezébe, abban amik meg igazíttatásul meg voltak húzva, megigazítottam, és vagyon szerencsém ezennel úira visszaküldeni. Az Ajánló levélben – Ázsiában való dicsőségünk és a Csele patakának emlékezetét hitelesnek tartván – úgy hagytam. Mi volt célom ezen fordításommal, ezt Tiszteletes Uramnak bölcsessége könnyen által láthatja. Részemről nagyon szerencsésnek tartom magamot hogy ilyetén iparkodásomnak mive tiszta megvilágosodással jeleskedö elme eleibe terjesztetett megigazodás végett, és háládatos köszönettel vészem hogy Tiszteletes Uram nem terheltetett az illendőséget a környülállásokhoz mérsékelve nékem meg mutatni, úgy remélvén hogy ezen útmutatás szerint tévén igazítást a kinyomtatatásra érdemesnek találtatik. Bizodalmosan kérem tehát ne terheltessen Püspök Mártonffy Őexelenciájának a helyibe hagyás végett kezibe adni, engemet pedig azon igazan óhaitott szerencsében részesültetni, hogy nevezhessem magamot megmásolhatatlan egyenességgel igaz barátjának.

Az unitárius rektor tehát támogatta a kiadást, ám a magasabb fórumok tiltása következtében a szöveg mégsem jelenhetett meg, s erről az 1806. július 6-án kelt visszaemlékező levélből az alábbiakat olvashatjuk:

> Ki érdemlette volna jobban, hogy kapjon a *Türedelem és felebaráti szeretet* nyomtatott példányából Tiszteletes Uramnál, aki oly nemes, oly dicséretes türedelemnek indulatjával cenzúrázta azt, ha napfényt láthatott volna, de nem láthatott. Pest noha fényes tornyokat villogtat, noha a jóltevő nap ott erősebben ereszti sugárit, mint más helyeken, mégis csak azt kell mondanom róla, amit az én lelkem fele Kazinczy Debrecenről mond, hogy az intoleranciának mételye lakott meg ott. Megjárta kézírásom a consiliumot is, és még Bécset is, sohult nem nyert sajtó alá való kerülésre engedelmet, ezért beküldtem írásom Pestre, hogy ott gr. Széchenyitől alapítandó hazai könyvtár kézírásai közé helyheztessen. Lesz talán valaha oly idő, mely szül oly hazafit, ki azon kézírások között az enyimet is világra bocsátja, s higgye el Tiszteles Uram, ez is igen édes reménye szívemben a jó jövendőnek, azon szívben, mely Tisztelt Uramot is szereti, becsüli és meg nem változtatható indulatját foglalja magában azonos egyenességnek, mellyel vagyok elkötelezett szolgája és barátja.

Cserey tehát az eljövendő hazafiakban bízva elküldte a kéziratot Széchényi Ferenchez, s ha világra nem is bocsátották azóta sem, legalább megőrződött,[3] s így nem csupán sorsáról tudhatunk meg további részleteket, hanem képet alkothatunk jellegéről is. A dolgozatunk függelékében közölt ajánlásból az derül ki, hogy a türedelmet és felebaráti szeretetet anyai nyelven hirdetni akaró művet eleve a minden magyar által tisztelt grófnak ajánlotta. Széchényinek az a tette ugyanis, hogy Hunyadi Mátyás nyomdokain járva drága kincsű könyvtárát a magyar nemzetnek ajánlotta, Csereyt nem csupán hálája kifejezésére ösztönözte, hanem arra is, hogy örömmel vegyes szomorúsággal idézze fel a magyar történelem dicsőséges és viszontagságos fejezeteit. Ennek során szólt az ősök ázsiai fényeskedéséről, majd a megpróbáltatásokról, köztük a Csele patak örvényibe való eltemetődésről. Mint a fentiekben láttuk, Körmöczi ezekben kifogásolni valót talált (talán józanabbul és szkeptikusabban szemlélte az ősök ázsiai dicsőségét és a Mohácsnál történteket), de nem követelte a hangnem megváltozatását, s Cserey élt is ezzel a lehetőséggel. Más, sajnos már egyáltalán nem azonosítható változtatásokat ugyanakkor elfogadott, de ez sem nyitott kaput a nyomtatás előtt. Bár akták híján sötétben tapogatózunk, egészen bizonyosak lehetünk abban, hogy nem Mártonfi József erdélyi püspök áll a kinyomtatás elmaradása mögött, hanem mint Cserey fentebb idézet sorai is állítják, a nemet Bécsben mondták ki. Ebben azért lehetünk bizonyosak, mert Cserey a nyomtatást megtiltó határozat utáni időpontban, 1806 decemberében is elismerően nyilatkozik a katolikus püspökről, s csak később, a Csokonainak felállítandó szobor dolgában kialakult vitájuk után beszél gyakran elitélően a tudós erdélyi katolikus méltóságról. Ekkor már többször is kifakad a Mártonfi vezette erdélyi cenzúra „schlendrian" működése miatt, de a szóban forgó könyve kinyomtatásának megtiltását nem rója fel,[4] jóllehet alkalmasint egyáltalán nem fogja magát vissza a katolikus bigottság elmarasztalásában sem. Nyilvánvalóan ezek alapján vélekedik úgy róla György Lajos, hogy „szabadgondolkodású ember volt, kit túlzásba ragadt a felvilágosodás türelmetlensége, melynek szélsőséges áramlata kíméletlenül

3 Jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban: Quart. Hung. 138. Az alapítást méltató kortárs megnyilatkozásokról lásd: *Levélben értesítsen engem! Kortársak Széchényi Ferenc könyvtáralapításáról*, szerk. Deák Eszter – Zvara Edina, Bp., Kossuth – Országos Széchényi Könyvtár, 2012.

4 Lásd erről: György Lajos, *Fejezetek Mártonfi József erdélyi püspök (1746–1815) életrajzából*, sajtó alá rendezte Fejér Tamás, Bp., 2009 (Metem Könyvek, 68), 173–175. Az akkor még csak kéziratban létező művet nem ismerve a konfliktust feldolgozta: Vulkán Vera Tünde, *Egy Mártonffy portré Cserey Farkas szerint,* Erdélyi Múzeum, LXIX évf., 2007, 3-4, 241–257.

csapkodta az egyházat és annak a képviselőit."[5] Hogy Cserey a felvilágosodás radikális áramlataihoz kötethető-e, azt a későbbi kutatások dönthetik majd el, az azonban bizonyos, hogy a most tárgyalandó műve nem a türelmetlenség jegyében készült el.

Ez a mű ugyanis a hazai fordításirodalom eddig figyelemre nem méltatott olyan darabja, amely a német késői felvilágosodás és korai romantika egyik korábban nagyon olvasott, Goethe, Schiller, Herder és főleg Novalis által is nagyon becsült írójának Karl von Eckartshausennek (1752–1803)[6] *Duldung und Menschenliebe in rührenden Erzählungen* című, először Münchenben 1786-ban megjelent, majd később több kiadásban is napvilágot látott műve alapján készült, amely címének megfelelően éppen a vallási türelemre nevelő elbeszéléseket tartalmaz. Megjelentetését a szerző az előszóban kifejtett drámai helyzettel indokolja: a különféle (nemzeti, rendi, vallási) előítéletek teljesen elnyomják az Istenség első leányának, a türelemnek a hangját, s nem számíthat meghallgatásra a szeretet és a tolerancia első és legnagyszerűbb prédikátora, Krisztus sem. Hiába a sok prédikáció, az a gondolat, hogy mindannyian egy apa gyermekei vagyunk, nem tud érvényesülni. Ezek a fontos, de akkorra már meglehetősen topikus tézisek valamelyest konkrétabbá válnak, amikor a legfontosabb okként azt említi, hogy a természet és Krisztus szeretete mellett kiveszett az emberekből önmaguk szeretete is, amelynek csírája ugyanakkor mégiscsak bennük van, s ennek felnevelése tehetné képessé őket mások szeretetére is. Ezt példázzák a kötetnek az emberi szívet nehéz helyzetekben megjelenítő elbeszélései, amelyek az író tapasztalatának pajzsával fegyverzik fel a kötet olvasóit. Tizenhárom keresztényekről, zsidókról, katolikusokról, jezsuitákról és evangélikusokról szóló, Lisszabonban, a Földközi-tenger partján, Írországban, a messzi Keleten Szibériában és Németországban játszódó épületes történet olvasható tehát a kötetben, amelyeknek jó oldalra kerülő főhősei meghallják az előszóban hiányolt hangot, levetkőzik felekezetükhöz vagy rendjükhöz kötődő előítéleteiket, s egy szertartásoktól mentes természetes kegyesség jegyében lelik meg lelki nyugalmukat.

A történetek időnként históriai forrásokat is idéző elbeszélője egyetlen alkalmat sem mulaszt el az Istent szeretettel tisztelő spiritualitás sulykolására, de ilyen szellemű és nagyon erőteljesen retorizált prédikációk gyakran elhangzanak

5 György Lajos, *i. m.*, 174.
6 Magyarul rövid és tárgyszerű életrajza Némedi Lajos tollából a *Világirodalmi Lexikon*ban olvasható.

a pozitív hősök megnyilatkozásaiban is. Szentenciózusan is megfogalmazzák ezt a mondandót az egyes elbeszélések címei is, amelyek a főszereplő neve mellett közlik azt a tanulságot, hogy sem a zsidót, sem az katolikust, sem a jezsuitát, sem a lutheránust, sem a vadon felnövő embert nem szabad megvetni és üldözni. A vallási nézetek legalábbis kölcsönösem eltűrendő tarkaságában az egyedüli kivételt Mohamed vallása jelenti, amelynek alapítóját az ismert imposztor-tézis alkalmazásával hazug csalónak nevezi, s akinek sok híve az elbeszélő szerint mai napig is dühösködik az őt nem követők ellen. Itt már a címben is az áll, hogy Mohamed tanai a kereszténységtől eltérően a kegyetlenségen alapulnak, ám a főhősök, Isis és Tira ebben is találkoznak olyan dervisekkel, akik a keresztények evangéliumához hasonló kegyességet hirdetnek. Az ő tragikus sorsuk azt példázza tehát, hogy a hitetlenek, bálványozók és csalfa hitágazatok között élők között is lehetnek szelíd és nemes tulajdonságú emberek.

A vallási türelemre vonatkozó reflexiókban gazdag ugyanakkor a kötet utolsó elbeszélése, amely egy Németországot bejáró haditiszt feljegyzéseit tartalmazza, aki a „világosodás" embereit kívánja felkutatni. A címben rögzített összegzés szerint arra következtetésre jut, hogy csak az tekinthető türelmesnek, aki minden ember iránt az tud lenni. A belátásra a kocsmákban, könyvárusoknál lejátszódó szatirikus elemekben gazdag jelenetek során jut el: az egyik fogadóban például ordítozásban és fizikai inzultusokban kicsúcsosodó vita zajlik a türelem mibenlétéről, amelynek során az egyik szereplő addig veri az asztalhoz vitatársa fejét, amíg úgy nem vélekedik erről, mint ő. Hasonlóképpen marasztaltatnak el azok a nagyképű irodalmárok is, akik folytonosan dühösködnek az „intolerantisták" ellen.

A fordítás színvonala természetesen külön tanulmány tárgya lehetne.[7] Itt csupán annyit mondhatunk, hogy Eckartshausen teoretikus reflexiói jóval mérsékeltebben vannak jelen már azáltal is, hogy Cserey az előszót elhagyta, illetőleg Széchényi Ferencnek szóló ajánlással helyettesítette. Mint láthatjuk a *Függelék*ben közölt szövegből, itt csupán megemlíti, hogy a könyv fő témájában nevelni óhajtja honfitársait, középpontba a gróf szóvirágokban gazdag méltatása és a magyar történelemre vonatkozó gondolatok kerülnek. A főszövegben ugyanakkor nem rövidít az ilyen részleteken, sőt a legnagyobb alapossággal veszi át a történeti forrásokra való hivatkozásokat is. Megszólal az eredeti érzelmes retorikája is, s majdnem azt mondhatnánk, hogy a helyenkénti leegyszerűsítések szinte használnak is szövegnek,

7 Néhány észrevétel erről: Győre, *i. m.*, 65–68.

valamit visszavesznek a túláradó érzelgősségből. Nem tudunk választ adni viszont arra a kérdésre, hogy miért hagyta ki a fordító a kötet negyedik elbeszélését, egy felekezete szertartásait fenntartással kezelő lutheránus és egy hasonló felfogású katolikus szinte párhuzamos életrajzát, amelynek az élén az a szentencia áll, hogy az ilyen igaz keresztények üldözése nagy türelmetlenségről tanúskodik. Nem értjük ennek elhagyását, hiszen a vallási intézmények ilyen kezelésére sok példát találunk a lefordítottak között. A harmadikban szereplő vadember, Isogin például egy minden külsőségektől mentes természeti vallás követője, aki a emberi szívet tekinti Isten templomának, s aki persze míg a harmóniát megzavaró külső erők meg nem jelennek, azt vallja, hogy az igazi templomok a hívő emberek szívei.[8] Ő persze a spiritualitásában és erkölcsiben is romlatlan világban nőtt fel, ahol „még nem vált szokássá, hogy valakinek feleségire vagy szeretőjére szerelmes ingerlődéssel vágyodjanak. Itt a meg nem emésztett étkeknek mérges gőzölgése meg nem zavarja a tiszta nedvességeket, és vért az erekbe nem kergetik sem fűszerszámok, sem borok."[9]

A fenti idézettel is érzékeltetni akartuk, hogy nyelvileg nagyon sikeres részleteket tartalmazó kéziratot juttatott el Cserey a könyvtáralapító grófnak, amely megérdemelné az alaposabb vizsgálatot. Bár Eckartshausen sokágú hazai recepciójáról még nem készült összegzés, megállapítható, hogy a legközelebb ahhoz az először 1788-ban megjelent, de később átdolgozva újra kiadott könyvhöz áll, amely az emberi jogokat megsértő bírói ítéleteket dogoz fel oly módon, hogy történetekben vázolja fel hátterüket. Már a cím is jelzi a tanítói szándékot (*Die beleidigten Rechte der Menschheit oder Richtergeschichten aus unserm Jahrhundert zur Bildung unser Leute die sich richterlichen Geschäften weihen)*, s ezt a címben ugyan nem tükrözteti Boda József baranyai főszolgabíró 1793-ban és 1794-ben két kötetben Pécsett megjelentetett magyarítása,[10] a felvilágosodás eszméi mellett kiálló mondandót viszont visszaadja, s erre az 1795 előtti időszakban úgy látszik még lehetőség volt, amit a Petrovszki Zsigmondhoz címzett ajánlás is segíthetett megteremteni.[11]

8 Erről nem régen külön tanulmány is készült: Kodjo Nenguie, Pierre, *Rasse, Alterität und Humanität. Anmerkungen, über die Afrikapolitik der Goethezeit. Zu Karl von Eckartshausen „Isogin und Celia, eine Geschichte von einem unserer schwarzen Brüder aus Afrika, von einem Mohren (1786),"* Das achtzehnte Jahrhundert, 33(2009), 26–41.

9 Quart. Hung. 58r.

10 *Az emberi nemzetnek megsértődött törvényei*, fordította Egyházas-Rádóczi Boda József tekintetes nemes Baranya vármegyének főszolgabírája. Első fürt Pécsett, 1793. Második fürt Pécsett, 1794.

11 Nagyon beszédes ugyanakkor, hogy a kiadványnak az SZTE Könyvtárában őrzött példányában (jelzete: RA 547) egy korabeli olvasó margináliáiban szenvedélyes vitát folytat az „illuminatus vak emberek számábul való" Eckartshausen káros francia szellemet képviselő egalitárius nézetei ellen.

Maga a német író ugyanakkor ekkorra már távolra került a felvilágosodás eszméit oly elszántan népszerűsítő műveitől, s 1790 után egyre erősebben vonzódott a puszta rációnál melyebbre nyúlónak tekintett teozófia tanaihoz.[12] A szakirodalom ezt összefüggésbe hozza a franciaországi eseményekkel, illetőleg a hivatali emelkedéssel Karl Theodor választófejedelem udvarában. Ám más felől kimutatható, hogy a csak a rációra építő felvilágosultak egyoldalúságát mindig is fenntartással kezelte. A *Duldung und Menschenliebe* első elbeszélésében bevezetésképpen hosszú elmélkedést olvashatunk arról, hogy „az emberi szív nemcsak néhány esztendők, fél évszázad és azóta kezd érzeni, mióta az érzékenységről firkálnak, és azt az embernek szórul szóra megtanulni adják eleibe." Éppen ellenkezőleg, a szív hangjának meghallása régebben olyan embereket is szelíddé és türelmessé tett, „akiket születésük és állapotjuk azoknak mívelésére elégteleneknek látszatott tenni". Úgy tűnik, először 1790-ben megjelent és később nagyon sok kiadást is megért *Gott ist die reinste Menschenliebe* című imakönyve volt a markáns elindulás ebbe az irányba. Mivel ennek a Magyarországon is nagyon népszerűvé vált, először 1796-ban magyarra fordított könyvnek a hazai sorsáról, újabb kiadási kísérleteiről és betiltásairól levéltári kutatásokra támaszkodó áttekintést ad Sashegyi Oszkár,[13] ezzel itt nem foglalkozunk. Az életmű későbbi fejleményiről is csupán azt rögzítjük, hogy 1790 után immár a felvilágosodás fanatikusaiként aposztrofáltak bírálata lesz írásainak vezérmotívuma, s feldolgozásra vár, hogy ezek közül nem csupán megvan jó néhány hazai könyvtárainkban,[14] hanem 1819-ben Pesten egy válogatást is megjelent belőlük.[15] Művei közül leginkább időtállónak ugyanakkor a *Die Wolke über dem Heiligtum* bizonyult, hiszen a 2015-ben közzétett magyar fordítás előszavában az áll, hogy a közölt „leveleknek szándékát és nyelvét az Arany Rózsakereszt Szellemi Iskolájának minden tanulója belsőleg felismeri."[16]

12 Lásd erről: Wolfgang Albrecht, *Von Illuminatenorden zur „Lichtgemeinde Gottes". Karl von Eckartshausen als exponierter Repräsentant katholisch- theosophischer Gegenaufklärung = Von „Obscuranten" und Eudämonisten: Gegenaufklärische, konservative und antirevolutionäre Publizisten im späten 18. Jahrhundert,* hg. Christoph Weiss, St. Ingbert, Röhrig, 1997, 127–153.

13 Sashegyi Oszkár, *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*, Bp., 1938 (Minerva Könyvtár 130), 42, 43, 77–80.

14 Külön kérdéskört jelentenek Kocsi Patkó János és Sehy Ferenc által készített drámafordításai, míg Waldapfel József, *Eckartshausen és Katona*, ItK, 41(1931), 213–216. azt dokumentálta, hogy *Der Prinz und sein Feruend* című műve Tiborc panaszának egyik forrása volt.

15 *Geistreiche Gedanken, Meinungen und Schwärmereyen des Hofraths von Eckartshausen. Aus seinen Schriften gezogen*. Pest, Hartlebens Verlag, 1819.

16 Karl von Eckerthausen, *A felhő a szentély fölött*, Bp., Rosenkruis Pres, 2015, 3.

Cserey Farkas és az unitárius Körmöczi János még az Eckartshausen életmű egy olyan darabját igyekezett magyarul megjelentetni, amely a német szerző nagy „átváltozása" előtt íródott. Visszakanyarodva dolgozatunk elejére, láthattuk, hogy a katolikus ifjabb fordulata előtt a felvilágosodás egyik fontos eszméjét próbálta széles körben elterjeszteni. Egy katolikus polihisztor és egy unitárius rektor ilyen összedolgozása már önmagában is figyelemre méltó. Kevésbé az unitárius szempontjából, hiszen náluk erősebb hagyománya volt a vallási toleranciának, s a 18. században nagy megpróbáltatásoknak kitett és politikai befolyását egyre vesztő közösség érdekelt is volt ébrentartásában. Mint mondottuk fentebb, magának az ifjabb Csereynek a katolicizmusa mentes volt felekezetének kizárólagossá tételétől, s ez nem csupán Kazinczynak írott leveleiből derül ki, hanem az ebben az időszakban a falusi nevelésről írott, s a forráskérdéseket is tisztázó elemzés tárgyává még nem tett értekezéséből is.[17] Az ebben körvonalazott nevelési elképzelés szerint az okosság tudományával összhangba hozott vallás summázata Isten és a felebarátok szeretete, s az egyik legelső parancs, amivel a gyermekeknek szembesülniük kell az, hogy „soha ne ócsároljad senkinek is vallását, és ne utáld embertársaidat azért, hogy ő más hitnek részese, hanem tekints minden embert, mint felebarátodat". Nem is tulajdonít jelentőséget annak, hogy melyik keresztény felekezethez tartozik egy-egy falusi tanító, s megállapításaiból még az is következhetett volna, hogy unitárius legyen, hiszen itt még a következőket is olvashatjuk: „Befejezésül a Jézus Krisztus minéműségét az evangéliumi történetekből kell megmagyarázni és értetni, megmutatván az ő nagyságát, bölcsességét véghetetlen jóságát, szelídségét. Ilyetén mestertől lehet a valóságos igazságot megtanulni, aki Istentől küldetett a keresztyéni vallás igazságának tanítására."[18] Hasonlóan beszélt Körmöczi János is nyomtatásban is ránk marad beszédeiben,[19] de ez több fényévnyi távolságra van attól, ami Cserey családi hagyományából következne.

Ha ezt közömbösen kezelő személyiségről lenne szó, természetesen figyelmen kívül hagyhatnánk, ám az ifjabb Cserey nemcsak ápolta atyja emlékét, hanem valóságos kultuszt alakított ki körülötte. Ez jól megmutatkozik a Kazinczyval folytatott levelezésében, amely érdemes lenne az alapos feldolgozásra, de most csak

17 Cserey Farkas, *A falusi nevelésnek módjáról való vetélkedés*, Nagyvárad, 1806.

18 Cserey, *i. m.*, 48–49. Úgy látszik ezt már nem tartotta kockázatosnak a cenzúra. Cserey ugyanis többször panaszkodott e művének megkurtítása és átírása miatt. Lásd erről: Fehér Katalin, *Cserey Farkas műveinek korabeli visszhangja*, Magyar Könyvszemle, 103(1987), 137–139.

19 Balázs Mihály, *Körmöczi a radikálisok és a kantiánusok között,* Keresztény Magvető, 120(2014), 486–494.

azt emelem ki, amelyben arról értesíti a széphalmi mestert, hogy eljuttat hozzá bizonyos az apja és a testvére, Lőrinc által összegyűjtött kéziratokat, továbbá a család genealógiáját. Szerencsére a levél részletes bevezetőt is ad a küldeményhez, melyben az udvari tanácsos apa a magyarságnak az uralkodóház által is nélkülözhetetlen védelmezőjeként szerepel.[20] Megtudjuk, hogy tántoríthatatlan hazaszeretetétől buzdíttatván „fejedelmének is gyakran megmondotta az igazat," így védvén ki a hazát elárulni akarók mesterkedésit. Mária Terézia ezt oly annyira értékelte, hogy „soha erdélyi dologhoz nem szólott, míg arról elébb az atyámmal nem beszélt." Mindezt az uralkodónő fia, II. József is a legteljesebb mértékben respektálta, hiszen az 1779-ben a maga kérésére „nyugalomba bocsátatott" udvari tanácsost ellenkezése ellenére vissza akarta helyezni a fényes méltóságba, s csak 1782-ben bekövetkezett halála akadályozta meg abban, hogy „Theresia öreg hív szolgáját az ifja érdeme szerint" kiemelje. Emellett az idősebb Cserey nem hagyott fel a tudós munkálkodással sem, s ennek eredményeképpen születtek meg kéziratai, amelyeket a következőképpen sorol elő: „M. Valerius Maximus (melyet most nyomtatás alá tisztába iratok), a magyar nemzet kigyöveteltűl fogva minden nap micsoda nevezetes dolog történt, a magyar és székely asszonyok törvényei, ezt már kinyomtattam. Ezek közül pedig számtalan sok apró munkái folyó és kötött beszédbe."[21]

A felsoroltak közül jelenleg egyedül a Kolozsvárott 1800-ban nyomtatásban is megjelent ismert,[22] az újabb kutatások feltárták ugyanakkor, hogy olyan katolikus művek létrejöttében is meghatározó szerepet játszott, amelyekről Kazinczynak nem tett említést. Mohay Tamás rendkívül fontos és alapos monográfiája[23] egyfelől azt mutatta ki, hogy az 1761-től udvari tanácsos apa és környezete mély és buzgó katolikus spiritualitásban élt, amelynek nyomtatásban is ránk marad emléke a lórettói litániai mondásainak sorrendjében dicsőítő verseket tartalmazó 1772-ben Bécsben megjelent kiadvány.[24] Ehhez kapcsolódott az erdélyi ferencesek támogatásával elindított gyűjtőmunka az erdélyi Mária-kegyhelyek és templomok képeiről, továbbá anyósának és leánytestvérének Szűz Mária közbejárására

20 További részletek erről: Győre, *i. m.*, 24.

21 *Kazinczy Ferenc levelezése*, közzéteszi Váczy János, Bp., 1896, T. VI, 529–531.

22 Cserey Farkas, *A magyar és székely asszonyok törvénye*, Kolozsvár, 1800.

23 Mohay Tamás, *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány*, Bp., L'Harmattan, 2009, 106–133.

24 Cserey Farkas, *Isten annyának a boldogságos szeplőtlen szép Szűz Máriának lóretói litániában lévő nevezetek szerint való dicsérte*, Bécs, 1772.

bekövetkezett csodás gyógyulása. Szempontunkból a legfontosabb azonban az, hogy az 1567-es hargitai csatáról számot adó első írásos dokumentum, a ferences Losteiner Leonárd 1777 körül készült *Chronologia* című műve mellett Cserey Farkas *Geographia Mariana Regni Hungariae* című művét emlegetik másik forrásként. Ez ugyan nem került elő, ránk maradt viszont Gyulafehérvárott egy *Testimonum Illustrissimi Domini quondam Wolfgangi Cserei De origine processionis et devotionis pentecostalis* című kézirat, amely a latin cím ellenére magyarul beszéli el a legendás csata történetét. Az 1780-ra Krasznára datált szöveg minden valószínűség szerint nem magának az ekkor Bécsben tartózkodó idősebb Csereynek a szerzeménye, s a legvalószínűbben Katona György udvari papnak tulajdonítandó, ám teljesen bizonyosan abban a szellemi közegben született meg, amelynek légkörét ő határozta meg. Udvara tehát hatékonyan hozzájárult annak a minden történeti hitel nélküli mítosznak a megfogalmazásához és elterjesztéséhez, hogy a hithű katolikusok férfiak fegyvert fogva és asszonyaik buzgó imáival megtámogatva védték meg ősi szent religiójukat az eretnek unitárius fejedelem fegyveres erőszaktól sem visszariadó hitterjesztési akciója ellenében. Nehéz elképzelni, hogy az apja emlékét oly gondosan ápolni akaró fiú semmit se tudjon a családi hagyatéknak erről részéről. Kibeszélése persze nem lehetett kényelmes, s az erdélyi egyháztörténetben Kazinczynál jóval alaposabb Körmöczivel való érintkezésben ennek elhallgatása sem lehetett egyszerű. Másfelől persze ezek ismeretében még értékesebb összehajlásuk a *türedelem* hirdetésére.

Függelék

Türedelem és felebaráti szeretet érzékeny történetek leírásában.
Német nyelven írta udvari tanácsos Eckartshausen. Magyarra fordította Nagyajtai Ifj. Cserey Farkas a Jénai Hercegi Mineralógus Tudós Társaság tagja
Kraszna, 1804

Nagyméltóságú Sárvári Felsővidéki gróf Széchényi Ferenc úrnak Szent Januárius Rendje Vitézének, császári, királyi belső státus tanácsosnak, királyi főkomornyik mesternek. Tekintetes nemzetes Simegh vármegye Főispánjának és felséges Septemvir, Főtörvényszék bírájának Őexcellenciájának ajánlom

Nagyméltóságú Gróf Úr! Kegyelmes Uram!

Megenged Excellenciád, hogy hozzám mutatott kegyessége és igaz méltóságba fénylő személyének tisztelete bátorít ezen fordításomat Excellenciádnak ajánlani.

Igen illőnek tartom ugyanis, hogy amidőn a *türedelmet és felebaráti szeretetet* anyai nyelvemen kívánom hirdetni és így a boldogság legbizonyosabb útját szeretett nemzetemnek megmutatni, oly hazafinak ajánljam ily iparkodásomnak tárgyát, aki az igaz jónak s szépnek ösztönit tiszta megvilágosodás nemes tulajdonságú nagyszívűség és fegyhetetlen polgári virtus gyakorlásával gyarapítja.

Excellenciádban találom fel ezen köztiszteletet érdemlő hazafit, kinek igaz érdemei külső országokban, idegen nemzet és fejedelem előtt is jeleskedtek és díszesítették nemzetünköt, és itt hazánkban is mindazon nemes tulajdonságokkal tündöklenek, melyek egy egész hazát oly érdemes fia iránt viseltető tiszta szeretetre méltán buzdíthatnak. Közönséges is a szeretet, közönséges a tisztelet, melyet Excellenciád iránt minden igaz magyar szívében visel, éspedig annál állandóbb, annál nagyobb mértékben visel, mentül dicsőségesebb, mentül nagyobb hasznú azon dicséretes foglalatosság, melyet szentel nemzete díszesítésére, azon gazdag áldozat, melyet helyheztetett a haza oltára elibe.

Kegyelmes Uram! Ha eszembe ötlődnek a Fővalóságnak azon útjai, melyeknek követések a megmásolhatatlan mennyei végzésektül szabattak nemzetem elibe, nem lehet, hogy azok változó különbségei különbféle érzékenységeket és így az örömnek szomorúsággal való egyeledésit ne gerjessze (!) szívembe. Ugyanis amidőn őseimet Ázsiába dicsőségben fényleni, amidőn őket Európába emberkedő

férfiúsággal a dicsőség halmához vérpatakokon verdődni, amidőn ezen boldog földre való megtelepedéseknek a békesség templomában a laurusokat olajágakkal felcserélni és a nemzeti boldogság társasági szövetségének állandóságára szent törvényeket szerzeni látom, nagyságodnak dísze egész méltóságban áll előttem és így édes öröm gerjed bennem, de amidőn ezen sokféle viszontagságok, melyek érték eleinket, amelyek múlással fenyegették hazánkat és amelyek minéműségek okait szükségtelen Excellenciád bölcsessége előtt emlegetnem, tekintem, ó milyen borzadás, milyen szomorú keserűség érdekel ilyenkor! Ó ki volt nemes Magyarország, milyen nemzeti hatalom divatjában ékeskedett, amikor szent koronánk halhatatlan emlékezetű Hunyadi fején egész Európára az igaz dicsőségnek sugárit terjesztette, amikor a fegyverek diadalmival, a tudományok gyarapodását ezen bölcs és nagy fejedelemnek vitéz és tudós lelke állandósítani látszatott? De amely kecsegtető szerencsénk egy véletlen eset által a Csele pataka veszélyes örvényébe temetődék, nem szűnt meg ugyan ezután is a magyar veleszületett vitézségével gyámolítani nemzeti máltóságát, de setétségbe borula az annak szent tartására szolgáló legfőbb eszköz, tudatlanság homálya borítá el a hazát és a magyarnak jó, egyenes, bátor szíve megmaradt ugyan, de eltűntek a módok, melyekkel elméje pallérozódhatott volna, míg elfelejthetetlen édesanyánk és királyunk, Maria Theresiaval díszesíté a Mennyei Felség királyaink székit, ezen fejedelemnek anyai intézeti és királyi bőkezűsége új világot adott a magyarnak és a számkivetett tudománynak, több fő oskoláknak és nevelő házaknak felállításokkal újra érdemlett méltóságokba helyheztetődvén újulni kezdett hervadt boldogsága Magyarországnak. Ezen békességes és szerencsés kormánynak köszönhetjük szíveinknek és erkölcseinknek finomabb ízlésre való változását és hogy vannak oly elmélyült, oly szívű hazánk fiai, akikkel még a világ anyja Róma, az ékes mesterségek hazája Görögország is kevélykedhetett volna, és ezek között tiszteli a magyar nemzet Excellenciádat, aki a legkecsegtetőbb boldogságra való juthatásra segíti hazáját azáltal, hogy drága kincsű könyvtárát annak ajándékozta.

Becses ajándék! Légy dísze, légy haszna a magyarnak, tartsd meg őtet egyenességében, világítsd elméjét akkorra, hogy törvényei szabadságai szentségétül soha el nem tántorodván a nemzeti méltóságába állandóul maradjon, Excellenciád pedig érezze a mennyei áldásnak legsükeresebb nemű örömét, nemzete háládatosságát és pallérozódását, még sok időkig végye hazafiaitul egyenként a háládatos szívnek azon áldozatit, melyeket tehetségekhez képest nyújtandanak. Az egésznek szívé-

be örökös emlékezet vagyon, és maga a gazdag ajándék soha el nem enyészhető emlékezet-oszlopot emelt, én buzgó tiszteletemnek ezen csekély, de igaz jelét nyújtom méltóságos személye eleibe, vegye azt Excellenciád oly kegyességgel, aminő készséggel ajánlom és aminő igaz tisztelettel vagyok Excellenciádnak!

Krasznán 31dik december 1804

alázatos szolgája Cserey

Egyed Emese

ASSZONYKÖRBŐL ÍRÓVILÁGBA
Újfalvi Krisztina útjai

„Kedvesem! A Guzsaly s tö helljét nem veszti
Aval ha ujjaink irniis ereszti"[1]
(Máténé Kisnének)

Barcsay Ábrahám, az irodalmi olvasottságú és világlátott erdélyi katonatiszt lelkesen szórakoztatja leveleivel Orczy Lőrinc bárót. Hírekre szomjazó barátjának mint világszenzációt jelenti 1771 nyarán, hogy Franciaországban ismertté lett egy vidéki költőnő, aki – a korabeli udvari költészet hangnemére vidéki létében mintegy ráérezve – képes érzékeny verseket írni …[2]

Hölgyeket tehát ilyen szerepben tájainkon – Magyarországon, Erdélyben – aligha láttak.

A kérdést, hogy volt-e Erdélyben a 18. században írótársadalom, kevesen tették fel. Leginkább az iskolák számítottak irodalomtermő-helyeknek, de a nemesség életmódjának kutatása a könyvgyűjtés és igényesebb (magyar, latin, francia, német nyelvű) levelezés, műfordítás, ritkábban irodalomról való társalgás eseteit is felmutatta. Hölgyekről mint szerzőkről keveset tudunk, leginkább gyászjelentőik bizonyítják, hogy éreztek, tudtak, alkottak: voltak. Nagy Zsófia Borbála, aki a 18–19. század fordulóján létrejött magyar nyelvű női költészet bemutatására kísérletet tett doktori disszertációjában, az 1798-as kalendárium-bejegyzései alapján Újfalvi Krisztina utazásai rendszerére is rávilágít;[3] a literátorokkal kapcsolatot kereső művelt asszony képét rajzolja meg 2004-ben megjelent írásában. Levele-

1 (Kisnének) Máténé Kissnéhez (Újfalvy Krisztina Kiss Szőkefalván 1797. apr. 15.) Újfalvy Krisztina és mások versei. A Román Állami Levéltár Hargita megyei kirendeltsége, Csíkszereda Leltárszám: 1040 Daniel család 53. Jelzet: magyar nyelvű versek. (A továbbiakban Daniel. cs.)

2 Nyitrán, 1772. jún. 25-én keltezi a levelet: „A Pyrénéusi havasok kőzőtt támadott most egy Marquise Antremontné nevezetű iffju Poëtáné, ki soha Udvarnál nem lévén, annak inye szerint valo győnyőrű verseket ir, ímé egynéhányot közlök a M. Urral. *„Mennyei Barátom!" Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrinchez (1771–1789)*, Egyed Emese (szerk.), Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 236), 55.

3 Nagy Zsófia Borbála, *Magyar írónők a XVIII. században,* Doktori dolgozat, BBTE, Kolozsvár, 2006.

zéséről Tsizi Istvánnal, Döbrenteivel való, kevés nyomot hagyó ismeretségéről szólva az irodalmi diskurzusban meghatározó szerepű férfiakkal való szóértését tematizálja, és egy Torma Krisztinának szóló levele alapján azonosítja egyik barátnőjét az Alsóbajomban élő Kozma Ferencnében.[4]

Hogyan lesz azonban verselgető személyből az írást öntudattal, sőt a nyelvre is figyelve művelő szerző? A nők társadalmi szerepét általában vetik fel azok a magyar nyelvű röpiratok, amelyek áttekintésekor Biró Annamária – a nők és a politika viszonyát vizsgálva – kijelentheti, hogy a 18. század végén megindul valamiféle változás (amely vitákban és különféle társadalmi diskurzusokban csak a reformkorban tematizálódik).[5] Ugyanő az irodalomtörténet nagy veszteségének tartja, hogy Újfalvi Krisztina (1761–1818) munkáiból csak töredék maradt fenn.

A költőasszony életét férje haláláról és temetéséről tudósító gyászjelentéséből[6] és Újfalvy Sándor emlékiratából[7] ismerjük leginkább. Tudjuk, Abafi Lajos *Figyelő*je 1882-ben Kőváry László sajtó alá rendezésében közölte Újfalvi Krisztina korábban kiadatlan verseit[8] (a költőnő unokaöccse, Újfalvy Sándor jóvoltából); összesen tizennégy költeményt. Ezennel mégsem ezek, hanem a *Barátsági vetélkedés* című, Kolozsvárt 1804-ben kiadott Molnár Borbála-mű[9] és egy többszerzős kéziratos leveleskönyv alapján[10] teszünk kísérletet Újfalvi Krisztina íróvá válása történetének árnyalására.

4 Nagy Zsófia Borbála, *Újfalvi Krisztina szöveghagyatékához = Új narratívák(?) Fiatal kutatók tanulmányai az irodalom- és társtudományok köréből. A Romániai Magyar Doktoranduszok és Fiatal Kutatók IV. Tudományos Konferenciáján elhangzott előadások. A nyelv-, irodalom- és történettudományi szekció előadásai*, szerk. T. Szabó Levente – Virginás Andrea, Kriterion, Kolozsvár, 2004, 85–100.

5 Vö. Biró Annamária, *„Szabjatok ki a haza templomában részünkre egy helyet – de csak elég polcosan." Nők és politika. Diskurzusok a 18–19. század fordulóján = Mesél(het)ő női történetek?! Női narratívák irodalomban, tudományokban és művészetekben*, szerk. Czibula Katalin – Kordics Noémi, Nagyvárad – Bp., Partium Kiadó – Protea Kulturális Egyesület, 2011, 22.

6 Újfalvi Krisztina, *Szomorújelentése férje haláláról* = Versényi György, dr, *Ujfalvy Krisztina* (Első közlemény), Erdélyi Múzeum, 1897 (14 kötet), 9 füzet, 485–490.; Uő., *Ujfalvy Krisztina* (Második és befejező közlemény), 565. Kiemelés – E. E.

7 Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor *Emlékiratai*, [s. a. r. Dr. Gyalui Farkas], Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 1941.

8 Kőváry László, *Újfalvy Krisztina és kiadatlan versei*, Figyelő XII(1882), 228–236. A közleményben a következő versek olvashatók: *Néma barát* (Felolvadt lelkem kedvese…); *A tavaszhoz* (1803) ; *A barát*; *Ez az élet úgy se sok*; *Anyai fájdalom*, (1812); *Szenvedd szívem, szenvedd unalmidat!*; *A magánosághoz*; *Az estvéhez*; *Nyájas hold…*; *Emlékezet*; *A hold*; *Mi a szív?*; *Komor idők, vasszín napok…*; *Hogy az éltető álomnak…*; *Nyugodalma a szivemnek…* Verses levelek nem kerültek a közleménybe.

9 Molnár Borbála, *Barátsági vetélkedés, vagy Molnár Borbárának Máté Jánosné aszszonnyal a' két nem' hibái és érdemei felöl folytatott levelezései,* Kolozsvár, Református Kollégium, 1804. (A továbbiakban *Barátsági vetélkedés*)

10 Román Nemzeti Levéltár Csíkszeredai Igazgatósága: Daniel család 1040/ 53. Magyar nyelvű versek (Újfalvi Krisztina).

1. Előzmény és minta: Molnár Borbála érzékeny bölcsessége

Molnár Borbálának – mint Újfalvi Krisztinát, a tehetséges magyar írót a nyilvánosság elé vezető személynek – nagy része volt abban, hogy az erdélyi verselő asszonyt a magyarul olvasók megismerhették. A könyvben megjelenő barátságtörténet egy lehetséges képe Újfalvi Krisztina íróvá érésének. Hogy ezt ellenőrizzünk, röviden megvizsgáljuk a szerzői névhasználatot és az érzelmesség–társadalmi cselekvés tartalmakat a két íróasszony nyomtatott formában ismert levelezésében.

Molnár Borbála (1760–1825) költőnő Kassán közölte műveit négy kötetben: 1793, Füskuti Landerer Mihály betűivel (a második nyomtatás nyomdahelye-jelölése: Pozsonyban és Pesten). Magánéleti boldogtalanságát tájainkon korábban szokatlan bátorsággal teszi közzé; e kötetekből is megtudható, hogy az érzékeny írástudó asszony válása nehezen zajlott, II. József rendeleteinek visszavonása is lassította. Ő egyébként férje halála után került – váci kitérő után – Erdélybe, 1794-ben (ettől kezdve főleg Egeresen, illetőleg Kolozsvárt élt mint Mikes Anna grófnő társalkodója[11]). Tsizi Istvánnal,[12] illetőleg Újfalvi Krisztinával folytatott verses és önálló kötetekben publikált levelezése[13] bekerült a magyar irodalmi szövegkincsbe. Másokkal is váltott verses leveleket,[14] például Édes Gergely papköltővel, ezeket szintén publikálta.[15] Újfalvi Krisztinával folytatott levelezése (verses és prózai írások gyűjteménye) Kolozsváron jelent meg „a Református Kollégium betűivel"; a kötetbe nyomtatott cenzori engedély Mártonfi Józseftől származik („Imprimatur Claudiopoli 21 Novemb. 1803").

A könyv címe *Barátsági vetélkedés,*[16] ez a többszerzősséget finoman jeleníti meg; megjelenését két erdélyi politikus, Bethlen László, Doboka vármegye adminisztrá-

11 Szinnyei Józsefnél *(Magyar írók élete és munkái)* és a nyomában másoknál is Apafi jelenik meg mint Molnár Borbála Erdély tartózkodási helye. Félreolvasásról lehet szó: Abafáján volt a Mikes családnak kastélya. Molnár 22 év után költözött egyik gyermekéhez Hajdúbagosra, ott is hunyt el.

12 [Csizi István], *Csizi István főstrázsamesternek nemes Molnár Borbálával az erkölcs pallérozását tárgyazó verses levelezései, melyek leginkább beteges állapotjában munkáltattak*, Pozsony, 1797.

13 Lásd *Barátsági vetélkedés, i. m.*

14 Hász-Fehér Katalin, *Molnár Borbála levelező társasága,* http://www.staff.u-szeged.hu/~feher/honlap2/pub/MOLNAR.htm (utolsó megtekintés: 2016. 08. 07.)

15 Költészetszemlélete, érzelmi beállítódása Édes Gergelyével, Anakreón avatott fordítójáéval rokonítható leginkább.

16 E tanulmány elkészítéséhez a kolozsvári egyetemi könyvtárban levő köteteket használtam CV 3866-3867 (régebben: 33449), a korábbi tulajdonos a az Erdélyi Múzeum könyvtárának pecsétje, ill. Kv Egyetemi könyvtár 100424, Kv Egyetemi könytár pecsétje!

tora[17] és N. Kászoni Bornemisza József császári és királyi kamarás, Hunyad megye főispánja támogatta.[18] Az utóbbi a Molnár Borbálának évekre otthont és kenyeret adó Mikes Anna grófnő első házasságából született fia –; bizonyára részt vállalt a könyvkiadás anyagi terheiből is.

Maga az ajánlás (voltaképpen előszó) Molnár Borbála tollából Kolozsvárt 1803. október 10-én kelt. Ebben szerzője elsősorban Újfalvi Krisztinára kívánja az olvasó figyelmét felhívni, jelezve, hogy sok kiadatlan és értékes munkája van – ha megszólítják, bizonyára hajlandó lesz publikálásukra –; másrészt azonban saját írásait is népszerűsíteni kívánja: *Épületes Barátság* című, folyó szövegben megírt (30 árkusnyi terjedelmű) írásművét ígéri az olvasóknak.

A *Barátsági vetélkedés* első fejezetének címe *Égy erdélyi jeles Aszszonysággal folytatott levelezésem*. Két nő levelezésének közreadása újszerű lehetett a korban (ezt Fábri Anna is hangsúlyozza a magyar írónők történetének száz esztendejét összefoglalva),[19] a magyar olvasók körében mindenesetre premier. A barátságot a kötet levélszövegei alapján ítélve az erdélyi hölgy kezdeményezte. A levélsorozat első darabja 1796. július 6-án kelt; a fejezetcímben jelzett erdélyi asszony verses üzenete; Újfalvi Krisztina a mezőségi Szőkefalváról keltezi Molnár Borbálához szóló levelét, indoklása egyértelműen a nők társadalmi jelenlétének szándékát fejezi ki, ha tréfás – önironikus – mentegetőző formulaként hangzik is:

> A sok Férjfi Barát közzé kell Aszszony is,
> Hát ha az elegyből jő izesbb haszon-is.[20]

A barátság kölcsönös érzelme levelekben bontakozik ki és személyes, illetőleg közérdekű témák levélbeli megvitatását jelenti. Az, hogy hogyan nevezi saját magát a feladó, hogyan szólítja meg a címzettet, a helyi hagyományok és a szabadságképzetek szembesülésére is fényt vet. Molnár Borbála tíz nap múlva küldi válaszát a kalotaszegi Egeresről, szignóval („MB. M. Jánosnéhoz”), a már ismert

17 Bethleni Bethlen László Doboka vármegye adminisztrátora volt.

18 Kászoni Bornemisza József báró (1734–1810), császári és királyi kamarás, Hunyad megye főispánja, *Estvéli időtöltés* című kötete 1777-ben jelent meg Kolozsváron.

19 „Ez az első alkaloma magyar irodalomban, hogy egy nőt egy másik nő pártfogása vezet a közönség elé…” Fábri Anna, *A szép tiltott táj felé: A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)*, Bp., Kortárs, 1996, 21.

20 *Barátsági vetélkedés*, 3.

íróasszony induló költőtársát asszonynevén nevezi; az emberi együttérzésre való alkalmasságot és írói magatartást pedig a képzelődés metaforával jelzi:

> Úgy látom, hogy szíved néked is termékeny:
> S lesz a képzelődés kettőnk közt termékeny …[21]

E levelezésnek két személy kapcsolattartásánál nagyobb jelentőséget tulajdonítva, ahhoz női nem státuszváltozásának reményét társítva küldi válaszát Újfalvi Krisztina szeptember 9-én, a nőket illető felvilágosodás metaforájával élve; és ebben a modellben történelmi bűnösséget olvas a férfiak fejére: a nők tudatlanságban tartásának szándékát és gyakorlatát; ezáltal az embert megillető függetlenségtől való elzárásban marasztalja el őket:

> Oszol a vastag köd, mosolyog a Nap fény,
> Lelkesitti mejjem' egy éltető remény,
> Hogy már valahára, jő vize malmára
> Nemünknek-is: s kél a ditsöség halmára;
> A' honnan is tsak a más nem kevélysége
> Zárta el, s elöttem be unt kevélység e';
> Ki tsak azért rejté a' Nap-fényt el tőllünk,
> Hogy rab szolgálókat tehessen belöllünk[22]

Újfalvi Krisztina szerint a szerelmi gerjedelemből rendszerint kigyógyuló férfiak vélekedése a nők teremtésbeli rendeltetéséről egyértelműen felismerhető, továbbá férfiaktól származik és általuk terjedt el a meggyőződés és elvárás, hogy az asszonyok hagyományos női munkák és (búfelejtésre) alkoholfogyasztás között osztják/osszák meg életidejüket :

> „ …illik tsak Asszony kézbe orsó,
> Gu'saly és matolla, 's aquavitás korsó – –[23]
> Ez a történet hát játszik mostan velem".[24]

21 *Barátsági vetélkedés*, 9.
22 *Barátsági vetélkedés*, 13.
23 *Barátsági vetélkedés,* 14.
24 *Barátsági vetélkedés*, 15.

Itt jegyezzük meg, hogy a közköltészet kéziratban terjesztett darabjai mellett Csokonai *Dorottyá*ja, *Karnyóné*ja[25], továbbá gróf Fekete János szintén kéziratban terjedt *Pucellá*ja (Voltaire *Az Orleáni Szűz* című szatirikus költeményének magyar fordítása) jeleníti meg e nőkre nézve provokatív korabeli közvélekedést …

A negyedik levél Molnár Borbála válasza Egeresről (1796. július 25.); a női nem határairól szól, a nő ezek szerint filozófiára nem való, bár művelt társalgásra alkalmas; és nem a férfiak zárják el a művelődéstől, hanem a rossz hagyományú női nevelés (az anyák csak a külső csinosítására törekednek). Másrészt itt kezdődik a levelező költőasszonyok közti első személyes találkozás megszervezése.[26] Mezőcsávásról érkezik a válasz (1796) október 28-án, a korabeli egyik magyar nyelvváltozat, a preciőz nyelvi illem kanyargós mondataival:

> „Barátném!" Minthogy az én vonszódásom unszólta elébb szívét szeretetem' költsönözésére, igaz vagyok mikor kevesebbet kivánok annál a' mit adok. Tsak ugyan semmi féle mód nem nem tudna elegendő erőt költsönözni író tollamnak, annak meg-fejtésére, millyen sajnoson érzem a' szerentsének Egeresbe nem mehetésem ki-eszközlő irigységét, 's leg szivesebb intézésimnek-is újjabb újjabb akadályokkal lett semmisitését. Most közelebbről Kolosvárig már el-jutván, Édes Anyám betegsége hirén fel ijjedt szivem, éjjet napot egynek véve kergetett a' Nagy Szamos mellé, holott négy hetekig tartván édes kötelességem, midőn házi gondoskodásim haza kivántak, mint kedves vendéget kaptam itthon az Aszszony Levelét.[27]

A költőasszony ugyanazon időben keltezett kéziratos verseit[28] ismerve, meglepő ez a körülményes fogalmazás. Ehelyt hadd emlékeztessünk arra az adatra, amely szerint Aranka György olvasnivalókat adott kölcsön Újfalvi Krisztinának, az általa olvasásra adott művek között a *Bácsmegyei levelei*[29] is szerepel (e Kazinczy

25 Csokonai Vitéz Mihály, *Dorottya vagy A Dámák Diadalma a Fársángon*; Az özvegy *Karnyóné 's két szeleburdiak. Vígjáték három felvonásban (1799)* = Csokonai Vitéz Mihály, *Színművek 2.,* [s. a. r. Pukánszkyné Kádár Jolán], Bp., Akadémiai, 1978, 173–206.

26 „Örvendek hogy kedves leveledből értem, /Hogy Egeresbe jöszsz, bár nem éppen értem." *Barátsági vetélkedés*, 26.

27 *Barátsági vetélkedés,* 28.

28 Lásd a Daniel család hagyatékában levő költeményeket.

29 Vö. Aranka-kéziratok a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban.

magyarította levélregény 1789-ben jelent meg, új könyvnek számított[30]). A személyes találkozás elmaradásának kimagyarázása után általánosabb érvényű tárgyak – a szokásos levélterjedelmet meghaladó, bár levél formájú prózai értekezések – sora következik. Ezek közé tartozik, hogy az országgyűlés számára lenne igazán értelmes tárgy a leánynevelő iskola, de utópisztikus a javaslat, mert hűséges férfiakat boldoggá tevő asszonyokat és anyákat nevelne az az intézmény. Az évődő hangnem kritikus szemléletet, szintetizáló készséget jelez:

> Ha ők urai lehettek a teremtésnek, hogy minden aszszonyt ollyan rogyogó (!) szépséggel állitsanak elé, melynek örökös tűzzel áldozhassanak, és az ostobaságnak ezen tsillagos firhangja soha el-ne kopjon: hát az Országok törvényeinek némely haszontalan tsikkelyei' költséges disputálása mellett okoskodnának egy ollyan Leány nevelő módról, mely által minden hivséges szeretőt boldogittó feleséget s jó anyát nyerhetnének, 's ne lenne tele minden szegelet az ezeknek fogyatkozásokat terhesen nyögő keserves szenvedésekkel.(…).[31]

Válaszában (MB Máté Jánosnéhoz Barátném! – Kolosváratt 1796 november 6) Molnár Borbála bejelenti, hogy telelésre Kolozsvárra „beérkeztek" grófnéjával, és a város még alkalmasabb terepe lehet a barátságos találkozásnak, mint Egeres – tehát sürgeti a személyes találkozást.

1797 tavasza aztán ennek alkalmát is meghozta. Ezt a két költőnő kapcsolatában fordulatnak tekinthetjük. Újfalvi Krisztina új válasza is Barátném! megszólítással kezdődik (Szőkefalva, 1797. április 13.), a megvalósult személyes találkozás nyugtázása. „Már most szemeink is tudják egymást és felszabadultam az esméretlenség nyughatatlanítása alól"– írja a férjétől többnyire külön élő asszony, és Máténéként szignálja a levelet. A Kolozsvárt időző Molnár Borbála válasza („M. B. M. Jánosnéhoz") 1797. júl. 24-én érkezik (azt írja, hazautazott anyját eltemetni).

Újfalvi Krisztina erre 1797. aug. 23.-án Mezőcsávásról felel. A személyes témákat elhagyva tematikus feladatot ad költőbarátnőjének: „irja meg nékem miben

30 Az első kiadásról van szó: *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei*. Költött történet, Kassa, Fűskúti Landerer Mihály, 1789. A mű forrása: *Adolf's gesammelte Briefe,* Leipzig, Weygand, 1778.

31 *Barátsági vetélkedés,* 31.

áll az emberi boldogság, megelégedés." Az aláírás: Ujfalvi Krisztina . A következő levélben (1798 apr. 5 M. Csávás) az aláírás ismét az asszonynév: „szerető Barátnéja Máténé". A barátság hangsúlyozása nem hiányzik Molnár Borbála nyári leveléből sem: (Egeres 1798 jul.10.): „Viszont szeretettel tsokolhatja Máténéba Barátnéját Molnár Borbála." A szeretetnek az érzékenység korára és szóhasználatára jellemző formuláival élnek mindketten: Szőkefalva 7dik oct 1798 keltezéssel írja – édesanyja közeléből – Újfalvi Krisztina:

> Azt az időt, amelyet most képzelődésembe Barátnémmal töltök, tsak a teheti kedvesebbé, midőn személlyesen élő szóval-is bizonyithatom, hogy Barátnémnak leg-hivebb szeretője Máténé.

Az időtöltés színvonalassága: pozitív volta (és ellentéte, az unalom) foglalkoztatja Újfalvi Krisztinát; az olvasást értelmes időtöltésnek véli. A költőnő leszármazottja, Kispál Mihály közleményéből[32] és Somkúti Gabriella kutatásaiból tudjuk, hogy könyvtárában megvolt Dugonitstól az *Etelka,* sőt *Az arany perecek* is; Aranka György fordítása, a *Júlia császárlány Ovidiushoz intézett szerelmes levelei (*Kassa, 1790.), és szintén tőle az érzékeny történelmi regényfordítás, a *Budai Basa* is. Hász-Fehér Katalin Molnár Borbála köréről szólva foglalkozik Újfalvi Krisztina személyével. Ő is jelentést tulajdonít a költőasszony könyves műveltségének, érzékeny magyar, angol, felvilágosult francia, sőt az érzékenység révén felfedezett ókori szerzők ismeretét észleli szövegeiben; „Az irodalmi nyilvánosságtól távol verselgető, ugyancsak szerencsétlen házasságban élő Ujfalvy Krisztina, mint dédunokája, Kispál Mihály jegyzékéből kiderül, a korszak (női) szokásaihoz viszonyítottan tekintélyes könyvtárat gyűjtött magának, melyben a klasszikusoktól kezdve a modern írókig terjed a szerzők listája: Bárótzi, Pétzeli, Decsi, Aranka György, Kónyi János, Kazinczy, Ovidius, Révai, Dugonics, Bessenyei, Szentjóbi, Cicero, Voltaire, Young, Hervey, hogy csak a legfontosabbakat említsük"[33] – írja.

A költőnő színházismerete e levelezésben a hasonlatok rendjén csillan fel.[34] Könyvtára részét képezte az Aranka György által fordított Fenouillot Falbaire-

32 Kispál Mihály, *Egy régi magyar írónő könyvtára*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 1887. febr., 184–188.

33 Hász-Fehér Katalin, *Molnár Borbála levelező társasága,* http://www.staff.u-szeged.hu/~feher/honlap2/pub/MOLNAR.htm (utolsó megtekintés: 2016. 08. 07.)

34 Itt kell megjegyeznünk, hogy Nagy Zsófia Borbála szerint *A Máriavári Hajadon* című dráma fordítója nem lehetett Újfalvi Krisztina, legfeljebb leírója.

mű is[35] (*L'honnête criminel* – magyar címe Az *Újjmódi gonosztevő*). Megjegyzendő, hogy Újfalvi Krisztinára mint kolozsvári tudósítójára hivatkozik 1811. május 20-án Döbrentei Gábor egyik, Kazinczyhoz szóló levelében; a költőnőtől tudja meg Döbrentei, mi (és miért) történik a kolozsvári színházban.[36] (Döbrenteinek a három kötetes *Erdély története* szerzői jelentős szerepet tulajdonítanak Újfalvi Krisztina mint költő ismertté válásában.[37])

A további, a Molnár Borbála-kötetben publikált levelek: Kolozsvár 1799. március 20, Szőkefalva 1799. jún. 20, Máténé Molnár Borbálához, Egeres 1799. júl. 4. Ez az utolsó darabja levelezésüknek. Három évig zajló levelezésükből publikált tehát minden darabot Molnár Borbála. E levelezésnek a női nemet illető egyes megfigyeléseit és következtetéseit azonban már megfogalmazta egyszer, még Kassán létében: egy nagyanya nevében (megrendelésre) írott versei tanításaiban;

a' mely Asszony gyakran látogat másokat,
Maga dolgaira nem ügyelhet sokat.
Az illyen magával nem tud barátkozni:
Sőt mindenkor kíván magától távozni.
A mások dolgait kívánván czirkálni
Nints ideje saját szivét meg visgálni.
Igy magával mindig esméretlen lészen
S még azt sem tudhatja, mit mi okból tészen –
…
Tanuld meg hát jókor magadat esmérni …[38]

E *nosce te ipsum* Molnár Borbála féle hangoztatása lehetne a korban kibontakozó női szerzőkre (is) számot tartó, versíró társasjáték egyik alapvető célja.

35 A francia nyelvű mű eredetije: *L'honnête criminel*, Amsterdam, 1767.

36 Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek: „Vándza, a kolozsvári magyar teátrum igazgatója annyira igyekszik, hogy a gubernátor neve napján győzelmet víva, amint Újfalvy Krisztina írja. *Orfeusz és Euridice* adatott." Levelét Döbrentei a bonyhai remeteházból vagyis a Bethlen-kastélyból keltezi. *A vándorszínészettől a nemzeti színházig*, Vál., szöveggond., utószó, jegyzetek Kerényi Ferenc, Bp., Szépirodalmi, 1987, 91.

37 „Az ő biztatására ír verseket az erdélyi magyar költők közül Újfalvi Krisztina, Buczy Emil." *Erdély története* I–III., szerk. Makkai László – Szász Zoltán, Bp., Akadémiai, 1986, II. kötet, 1134.

38 Bártzai Borbálának unokájához intézett intéseit „megbővítette majd versbe foglalta" Molnár Borbála Kassa 1794 apr. 24 Molnár Borbála 194 *(Barátsági vetélkedés)*. Vö. Tsizi sorait lejjebb: A feslett akarat tsendes, nem koborol.

2. Újfalvi Krisztina helyi versíró környezete

Labádi Gergely az 1770-es–80-as évek hasonló azonos poétikai elvek jegyében levelező csoportjaiba nem veszi fel Molnár Borbála és Újfalvi Krisztina publikált leveleit, mert „más természetűnek" tartja ezeket.[39] Döntésének oka lehet, hogy a nagyobb (levelező) kört nem ismerhette, amelyből Molnár Borbála saját Újfalvi Krisztinával váltott leveleit kiemelte.

Gvadányi Józsefnek Fábián Juliánnával váltott levelei 1798-ban jelennek meg. E kötet megjelenését megelőzte azonban Gvadányinak más hölgyekkel való levélváltása 1790-ben.[40]

Az 1790-es évek derekán – második felében – zajlott az erdélyi, főleg nőkből álló kör évődő-társalgó levelezése. Ennek, mint említettük, csak kis részéből – a Molnár Borbála–Újfalvi Krisztina levélváltásból – lett a korban publikáció.

Van tehát viselkedési és versíró minta: Gvadányi József, Tsizi István és társalgó hölgytársaik nyomtatásban megjelenített kapcsolata.

Tény, hogy Tsizi Istvánhoz (1728–1805), a Tokajban élő nyugállományú katonaköltőhöz Molnár Borbála révén jut el Újfalvi Krisztina verses levele vagy levélgyűjteménye 1797-ben. A meglepetést meg így jeleníti meg a katona válasza:

Kedves barátnémnak, Molnár Borbálámnak
  Betüji egj ollj szép levelet hozának.
Érzékenységimet mellj ugj ébresztette,
  Hogj annak iroját vélem öleltette
Ennek irójának Téged képzeltelek
  Képzelve aszszonjom tehát meg ölellek
A' mellj virágokot Pimplán szedegettél
  S' Baratném őlébe nem régen hintettél
Azokot ő nékem tsomoba kötötte
  És ide Tokajba Postán el küldötte[41]

39 *Barátságos mulatozások. Episztolagyűjtemények az 1770–1780-as évekből*, [s. a. r. Labádi Gergely], Bp., Universitas, 2012 (Régi magyar költők tára XVIII. század), 16.

40 Gvadányi József, *A nemes magyar dámákhoz és kisasszonyokhoz szólló versek,* Pozsony – Komárom, 1790.

41 Tsizi Újfalvi Krisztinának Tokajban 1796 Nyilas havának 6-kan.

Tsizi válasza az ismeretlen felé (költői) biztatás és (szerelmi) lehűtés… Számíthatnók ettől a pillanattól az erdélyi költőasszony pályáját, de ez csak egy új szakasz, a független írószerep vállalása, a magyarországi tekintélytől való megerősítés kérése. Ekkoriban Újfalvi Krisztinának már tudatosan ápolt – verselő módon fenntartott – kapcsolatai és önálló költeményei is voltak, saját stílusa ekkorra már kialakult. A helyi verselő társak erőt adó környezetében ezért nem sújtja le Tsizi alapjában véve nyájas, de végeredményben kioktató hangú válasza. Az életét saját elképzelései szerint alakító ifjú asszony számol azzal, hogy a neves költő nem óhajt új ismeretségeket kötni és fizikai, érzelmi nyugalomra vágyva válaszolgat a levelekre.

Ebből a kapcsolatból Tsizi két levelét[42] és Újfalvi Krisztina ezekre adott válaszait ismerjük. Az erdélyi asszony levelei a *Reggeli gondolatok* vallásos megtisztuló programja idején jutottak az ifjúkorában Erdélyben „exactorális kancellistaként" időző tokaji obsitos[43] kezébe, amikor életpályája leszálló ágában a bűnbánó megtisztulás, voltaképpen a keresztény jó halálra való készülődés éveit élte, ilyen felismerésekre juttatott a valamikori mulatós kedvű ember:

> A feslett akarat nem tsendes, koborol,
> Lelke hogy meg-pihenést venne
> Szokássá válik a bűn, melyet gyakorol.[44]

Az erdélyi költőasszony, Újfalvi Krisztina versei is többször utalnak az általa érzékelt közvélekedésre: a megbélyegzettségre. Tsizi két terjedelmes levele tehát nem szegi kedvét, részletes sorselemzésbe kezd, és a friss ismeretség áthangolását is sietve végzi; „Tisztelő Barátnéd szolgálód maradok" – formulával búcsúzik tokaji írótársától 1797. április 10-én keltezett levelében. Óbester Tsizi révén Újfalvi Krisztina nem lett sem más, sem ismertebb költő. Reflexiói a nyugállományú katona leveleire érettségre, önálló gondolkodásra vallanak – a humor értő alkalmazására, az erotikus tartalmak tudatos nyelvi megjelenítésére vagy éppen rejtésére. Megjegyzendő azonban, hogy ezek a korábban ismert (vagy a művek közreadói által forgalmazott), elégikus Újfalvi-stílustól lényegesen különböznek.

42 Az egyiket két változatban is, vö. Nagy Zsófia Borbála, *i. m.*

43 *Uo.*

44 (Csízi István) *XXX. Reggeli gondolatok* Mellyeket Szűz Havában 1798-ban Csízi István fő strázsa-mesternek agg Mu'sája annyi reggeleken hangitsált. Debreczenben Nyomt Szigethy Mihály által 1801, (XXIV reggel), 39.

Az erdélyi közép- és főnemesség és hivatalnokréteg az, ahonnan Újfalvi Krisztina levelezőtársai származnak, amellyel 1795 és 1797 között a kéziratos füzetbe írott versek tanúsága szerint kapcsolatban állt: Horváthné Torma Krisztina, Haller Jánosné Nemes Zsuzsa, Kissné Kászoni Terézia, Visky Pál, Sipos Pál, Újváry József. Udvarházak, városi paloták, sőt fürdők adták a találkozások és levélváltások színhelyét. Sipos Pál arra utal, hogy (a gyergyói fördőben 1797 augusztusában keltezett levele) a közelben tartózkodó versszerzőhöz szól, így a műfaji elvárásokat megszegi.

A levelet keltezése alapján összekapcsolhatjuk azzal az Újfalvi Krisztina által Kissnének küldöttel, amely a költőnő hosszas kirándulásáról számol be (július 29-én indult, szeptember 25-én érkezett vissza gyergyói fürdői, illetőleg (kevésbé publikusnak feltüntetett) háromszéki-Brassó vidéki utazásáról).[45]

3. A kezdetek mitizálódása

Molnár Borbálával való írókapcsolata idején tehát Újfalvi Krisztina másokkal is váltott rendszeresen verses leveleket. A legkorábbi (1795, Krisztina napján – júl. 21) Kozmáné (Kozma Ferencné) Torma Krisztinának szól. A tiszta rímek játékos ekhózása, Újfalvi Krisztina versbeszédének egyik jellegzetessége már ebben megmutatkozik:

„Játtzik iro tollam mert festek jo kedvel / Annak irván, a kit tiszta lelkem kedvel; Majd mikor tágulást vehetek bajomba / S mehetek ölelni Barátném Bajomba; Melyikünk töltötte frissebben mát, én-é / Vagy pedig Kozmáném? Meg kérdi Máténé."

A rímhelyzetű aláírás Ányos Pál kedvelt megoldása volt másfél évtizeddel korábban. E Krisztina-napi köszöntőben az utazás tervében már láthatjuk az alkalmiság vállalását – a helynevek nemcsak a fizikai távolságokat, hanem a leveles barátságok távlatait is jelzik. Alsóbajom, ahol Torma Krisztina tartózkodott gyakorta, Déva, Lesnyek, Mikeszásza, ahol Kászoni Terézia telelt-nyaralt, Kalotaszentkirály, Visky Pál papi szolgálata helye, Kolozsvár, Marosvásárhely, Kackó, Mezőcsávás, Szőkefalva, Kapjon jelzi, hol kelteztek levelet vagy hol időztek egymás vagy mások társaságában a kör levelezői.

45 Dániel cs. 33–34v.

Amikor megszólította Molnár Borbálát (1796. júl. 6.), Újfalvi Krisztina már gyakorlott verslevelező volt (Torma Krisztinával szórakoztatták egymást ezen az episztolázó módon):

„Kolosvárt voltam, ott (: a hová mondhatom/Unszolva mehettem, okát nem adhatom:).”[46]

Mit jelenthet ez a titkolózó kelletlenség? Újfalvi Krisztina „vesztett szerentsé-jű” asszonyoknak nevezi magukat (Molnár Borbálával) egyik levelében. Molnár Borbála némelyik üzenetét melléklettel küldi a címzetteknek (köztük Újfalvi Krisztinának), valóságos protokollját csillantva fel a korabeli ismerkedésnek (a bemutatásnak), például az alábbi esetben:

„Im válaszom hozzád nem egyedül mégyen,
Hanem társul viszen egy olyan Barátot,
Kit saját szemem-is most először látott”[47]
A’ ki leveledet midőn meg-szemlélte,
Tudós Apollóhoz méltónak itélte;
S’ Minthogy Én siettem mindjárt válaszolni
Ö-is egy-két versel kivánt udvarolni[48]
Hogy a kit szeretek vagy kedvellek nagyon,
Azzal veszekedem ’s kötödöm ha lehet.

Ki lehetett ez a férfi? Visky Pál alakját véljük látni az utalásban. Visky Pál kalotaszentkirályi lelkész olvasta Újfalvi Krisztina Molnár Borbálának címzett levelét – felbátorodott, és verses levélben megszólította, ez a korai levél a kéziratos gyűjteményben olvasható:

Tiszteleténn lévén én egy fő Dámának
Kinek homlokán van neve Jézussának
S látogatására Molnár Borbálának
A’ Virtus és az én nevem Baráttyának[49]

46 *Barátsági vetélkedés*, 1.
47 V.P. ur a’ ki már ez előtt esméretlen levelezett velem, ekor jött leg-elöszször Személyes látogatásomra,
48 *Barátsági vetélkedés,* 10.
49 Visky Pál Újfalvi Krisztinának, Daniel cs. 5v.

A válasz a történet megismétlése – mítoszképző célzattal. Molnár Borbála azt a gyakorlatot folytatja, amelyet az irodalomtörténetből (és Tsizi István–Újfalvi Krisztina fentebb bemutatott levelezéséből is) ismerünk: a címzett másnak is megmutatja az igényesen megírt levelet.

> Kedves Borbálánknak irt levelem tettzett
> Néked a mint látom, s reád fel ugy tettzett
> Engem fel kereső, jó kedved sugára …[50]

Ezt írja Újfalvi Krisztina Visky Pálnak. Legalább ennyire fontos a versíró asszonynak a protestáns lelkész általi, levélbeli megítélése; első a levélíró kéz fantáziaképe, aztán következik a kellemes arckifejezésé, ezeket követi az érzelmek és az ízlés értékelése. Visky Pál, aki lelkészként bizonyára jól ismerte és gyakorolta az elhunyt méltatásának szokását, ebben az esetben az élőt dicséri:

> Ditsérem tsinoson rajzoló kezedet
> S szép vonásaidban mosolygo képedet
> Betsüllöm vers onto gerjedezésidet
> És nem közönséges tsinos izlésedet

A szerkezet egyébként emlékeztet Báróczi Sándor Barcsay Ábrahámhoz szóló Ajánlására *Dusch erkölcsi meséi* fordítása előtt.[51] Az ízlés definiálása és fejlesztése és a művészi szépség személyes megítélése Kazinczy Ferenc programjának lesz a későbbiekben része. A játékosság azonban, amelyet Újfalvi Krisztina verses leveleiben azonosíthatunk, inkább a 70-es, 80-as évek magyar verslevelezői (Orczy, Barcsay, Bessenyei György, Kreskay, Ányos),[52] a paszkvillusszerzők, a mesterkedő

50 Visky Pálnak Újfalvi Krisztina, Daniel cs. 6.

51 Vö. „Koránt sem születésedet, gyümöltsét a történetnek; koránt sem hivatalodat, tsupa szerentse adománnyát ditsérem; nem hanem tisztelem benned a' természetnek mivét, elmédnek erejét, szivednek tulajdonságait 's személlyed érdemeit tisztelem te benned. Ditsérem lelkedet, mellyben a jó erkölts, mint egy petsét a' viaszban, ki törölhetetlenül nyomattatott; ditsérem a tudomáynokra mohós elmédet; ditsérem fenn-költt elmélkedésedet; férjfiui , 's idejénél elébb meg értt okosságodat ditsérem: de ditsérem mindenek felett éles elmédet, melly magát hirtelen fel tanálván mindenekben, mintegy Próteus, ezer formákban tud változni, és láttatol mind azokra, mellyekhez kezdesz, külön reá születtetve lenni: vagy mit mondok! Ditsérem! Tsudállom azokat te benned." *Ajánlás. Erköltsi levelek Dusch nyomán,* Báróczi Sándor, Béts, 1775-ben. Lásd még: Egyed Emese, *Adieu, édes Barcsaym*, Marosvásárhely, Mentor, 2001, 37.

52 Lásd Labádi Gergelynek a levelezést illető szövegkiadását a RMKT 18. századi sorozatában: Labádi Gergely, *i. m.*

költészet (Édes Gergely, Gvadányi, Csokonai) és Dugonits magatartására jellemző. A játékosság tanult viselkedésforma is lehet Újfalvi Krisztinánál:

„Meg engedgy kedves de Tiszteletes Atya/Hogy ujjam levelem játzodva forgattya."[53]

Az ujjakról való beszéd a Visky Pál által 1796-ban felvetett téma folytatása. Később az írótollat, a költői munka vehikulumát az öngyógyítás kedves eszközeként említi – nem önirónia nélkül – a költői pályája kezdetén álló asszony: „Tsak a kis ügyetlen Lud szárnya termése/Által lesz terhesült szivem könnyülése."[54]– írja. Az írás önkifejező funkciójának emlegetése némileg el is takarja a szerző írói tájékozottságát, stiláris tudatosságát. Érzékenysége, szellemessége, évődő hajlama olyan olvasmányokra is épült, mint a könyvtárában fellelhető *Gessner Idilljei* (Kazinczy fordításában), továbbá E. Young *Éjszakái* (Győr, 1787.), J. Hervey *Sírhalmai és elmélkedései* (Pozsony, 1790.), az anekdoták és szatírák szerzőjének, Rabenernek valamelyik munkája, az érzelmes románok közül Gellert *Svétziai grófnéja*, Kónyi János *Várta mulatsá*ga.[55]

4. Az egyéniség kisugárzása és az erdélyi költői név megszerzése

Újfalvi Krisztinára mint kolozsvári tudósítójára hivatkozik 1811. május 20-án Döbrentei Gábor egyik Kazinczyhoz szóló levelében: tőle tudja meg mi (és miért) történik az ottani színházban.[56]

Egyik barátnője, a Rettegi György által annyira kipletykált Nemes Zsuzsa, Haller Jánosné tiszteletére a a magyar nemzeti színjátszók 1804-ben Kolozsvárt ünnepi előadást adtak (részleteit nem ismerjük). Hallerné Kolozsvárt is tartott fenn házat, nevét őrizte a Haller-kert. Őt Újfalvi Krisztina téli emlékverssel ajándékozza meg.[57]

53 Újfalvi Krisztina Visky Pálnak, Daniel cs., 5v–6.

54 *A holdhoz* Estve Bosba 1796. octob 15ik.

55 Vö. Kispál Mihály, *i. m.,* ill. Somkuti Gabriella, *Ujfalvy Krisztina és könyvtára. Egy elfeledett 18. századi költőnő*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1981, 449–484.

56 „Vándza, a kolozsvári magyar teátrum igazgatója annyira igyekszik, hogy a gubernátor neve napján győzelmet víva, amint Újfalvy Krisztina írja. Orfeusz és Euridice adatott." Levelét Döbrentei a bonyhai remeteházból vagyis a Bethlen-kastélyból keltezi.

57 Vö. Egyed Emese, *Az élményközösség felé. Verses magyar (úti) levelek a 18. században = Homo viator. Tanulmányok az irodalom-, nyelv- és kultúratudományok köréből*, szerk. Mihály Vilma-Irén, Pap Levente, Pieldner Judit, Tapodi Zsuzsa, Kolozsvár – Sepsiszentgyörgy, Erdélyi Múzeum-Egyesület – RHT Kiadó, 2015, 63–71.

Újfalvy Sándor mesél arról, hogyan táncolt magyar nemzeti táncot (palotás lehetett) 1799-ben a dési főbíróval, Alsó Lászlóval Palatkay László Márton-napi mulatságán Kackón.[58] Általánosabban véve a kérdést: az írónő nem akármilyen közegben mozgott. Főnemesi családokban, magasrangú hivatalnokok, egyházi személyek körében is otthonos volt. Levelei tanúsága szerint nem vetette meg a hölgyek társaságát sem. Az általunk vizsgált kéziratos versgyűjtemény jól illusztrálja ezt: többszerzős. E sajátos kolligátum levelei 1795–97-ben születtek. Verses üzenetek: a távolságot és a találkozást avatják poétikai eseménnyé. A levélírók különböző helyszínekről keltezik az üzeneteiket, amelyek az ismerős kör eseményeiről (többek között tényleges utazásokról), de főleg érzelmi történésekről adnak hírt. A levélírók közül kevesen voltak vagy lettek a magyar irodalmi kánon részévé – s akik lettek, azokat is inkább a második-harmadik vonalában emlegeti az irodalomtörténet –: a magyarországi születésű szerzők közül Tsizi István költő, Erdélyből Sipos Pál református lelkész, matematikus, filozófus versek szerzője. A többi levélszerző vagy címzett neve a magyar irodalomtörténetben kevésbé ismert: Torma Krisztina (Kozma Ferencné), Kászoni Terézia (Kiss Andrásné), Horváth Terézia (Kissné szerint 1797-ben Léva Lászlóhoz készült feleségül), Újvári József, Visky Pál református lelkész. Molnár Borbálát emlegetik, e sorozatban sem hozzá szóló, sem általa írott levél nem olvasható (még Szegedi Ignác, Danielné, Szeredainé, Vizi páter neve fordul elő a levélszövegekben).

A füzet másolat, a levelek időrendjét a szerkesztői koncepció némileg megváltoztatja. Verselő barátai és barátai körében a környezetét határozottságával, társalgó modorával, könnyed verselésével bizonyára lekötelező (némileg magával is ragadó) asszony e levelek vallomásai alapján valósággal sugárzik. Nem is Molnár Borbálát tekinti a mindnyájuk számára tiszteletre méltó példaképnek, hanem annak kenyéradóját, „Danielnét" (véleményünk szerint Daniel István özvegyét, Mikes Annát)[59]:

58 Újfalvy Sándor, *i. m.*, 79.

59 Zabolai Mikes Anna grófnő (1736–1817) Bornemisza Pál, majd vargyasi Daniel István felesége volt, a levelezés (1795–1798) idején már kétszeres özvegy; második férje mellett reformátussá lett; Daniel Istvánnal a székelyföldi és bukovinai református eklézsiák támogatója volt. Férje a bécsi udvar előtt gyanúba keveredett mint id. Wesselényi Miklós bujtatója (az ő dátosi udvarában is fogták el Wesselényit 1785-ben).

Ugjan is Uram bár jövel és mutass a
Többi között, aki ugj meg érdemelné
Tiszteletünket mint Báro Danielné
A kit szeretünk , ha másis azt kedvelli …[60]

Ennek a Danielnének egykori férjével együtt a Kúria döntésével való szembefordulása mint valami (egyesek szerint hősi, mások szerint javíthatatlanságot jelző) társadalmi jel azonosítható a korabeli erdélyi közbeszédben.[61]

Újfalvi Krisztina életvitelét egy darabig a helyben való telelés és a tavasszal, hóolvadással kezdődő, sok utazásból álló „nyaralás" váltakozása határozta meg. Ezt a szokást megfigyelhetjük a kalendáriumba bejegyzett helynevekben is – a helynevek mellett alig egy-két emlékeztető állítás olvasható:

A napot köszöntö ablakon a legyek
Rebdesö serege intvén hogy már legyek
A fetskékkel énis nyári helyre szállo
Nem lévén az utis már akadályt állo,

A női foglalatosságok tárgyakkal való szimbolizálása sorában (guzsaly, tű) az írást az előbbieknél testibb jelentésvonatkozású *asszonyköröm* szóval jelzi abban a levélben, amelyet Kissnének címez:

Kissném! Máténédnek élet ado öröm
Láthatása annak, hogy az Asszony köröm
Elég iro tolla ollj szorittására
Hogj abbol méz foljon le papirossára[62]

Újfalvi Krisztina az írást egyéb női munkák mellett kívánná elfogadtatni, ezzel a női életvitelnek karakterisztikumát megőrizve, de módosítva is:

60 Tsizinek írja Újfalvi Krisztina e sorokat.
61 Kazinczy nem hajlandó őt meglátogatni erdélyi utazásakor, pedig kapacitálták. Vö. Kazinczy Ferenc, *Erdélyi levelek*, [s. a. r. Szabó Ágnes], Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013, 177.
62 Kissnének Újfalvi Krisztina Szökefalván, 15 Apr 797.

Kedvesem! A Guzsaly s tö helljét nem veszti
Aval ha ujjaink irniis ereszti (Kisnének)
(…)
Mi okozta ezt hogy igy irni kezdettél
S az én számomra is ez a jó kezdet él
Nem visgálom ha nem méltó betsületre
Az ok a mi hozott illyen épületre
Irj irj Kedves! Mert nem pirulhat ma tólla
Jól festő tolladnak, azért a matólla
Sem fog haragunni megférhetünk edgyütt
Egyik hasznos, a más izes időket gyűtt.[63]

Nagy pénteken irott kedves leveledbe
Ditsekedve játszol jo izü versedbe
Tréfás édességgel jelented mellj öröm
Fogta el szivedet hogy az Aszszony köröm
Elég iro tolla ollj szorittására
Mingyárt mézett folljat le papirossára[64]

A Tsizivel való levelezése csupa tréfa, szójáték, zenélés nyelvi elemekkel, a bemutatkozó a címzett költő nevével is eljátszik, de a személyes találkozás lehetőségét is sugallja, felkínálja:

Tsiz énekel benne, tavaszt szépit szava
Minden hang darabba jádzik ize sava
Drága madár! be kár, hogy tsak szép éneked
Hallom, hát szemedbe nem nézeké neked
Nem – vad ekho! Pedig ha te aztot tudnád
Mennyire vágyom rá inkáb el hazudnád
Kővé vált inyének se bűzi se izi
Sem aztot nem tudod hogy kitsoda Tsizi

63 Kissnének Újfalvi Krisztina 1797 Március (?) 18.
64 Kissné Kászoni Terézia Déva 1797 máj 21.

Kőváry László közöl tőle alig több, mint egy tucat verset: *Ujfalvi Krisztina és kiadatlan versei* címmel.[65] Az Újfalvi-kéziratokról ez olvasható Somkuti Gabriella tanulmányában: „Prózai műveit és költeményeit unokaöccse, Újfalvy Sándor 1846-ban átadta Döbrentei Gábornak kiadás céljából, ezt azonban a hadiesemények és Döbrentei 1851-ben bekövetkezett halála megakadályozták. Az átadott írások elvesztek."[66] Döbrentei alakja a pályaképekben gyakran felbukkan. A három kötetes *Erdély története*ben éppenséggel az olvasható, hogy Döbrentei hatására kezdett verseket írni. Ez így nem áll, Döbrentei Gábor a 19. sz elején (pontosan 1807-ben) érkezett Erdélybe, addigra Újfalvi Krisztina művei többsége elkészült.

> …az erőszak művét a kötelesség mikor tehette kedvessé ? Létem legyőzhetlen unalmai s a magam iránti tartozás bús harcza kínzák lelkemet folytonosan. De hogy férjemnek azon egy kivánatát, hogy nevét ne vetkezzem le, teljesíthessem, legyőzve az önszeretet nem kis erőszakát, határozatom termésre ért s utóbb is állandóvá tehetém azon páros életet, avagy csak puszta hangba. De a mit mégis csak úgy tartogathattam fel, ha e hosszú idő alatt házunkon kívül leheték.[67]

A fenti önéletrajzi megállapítások olvashatók Újfalvi Krisztinának a férje haláláról és temetéséről tudósító levelében. Döbrentei Gábor 1815-ben az általa szerkesztett folyóiratban az ubi sunt toposzt alkalmazva kora hölgyeit a régi jó erkölcsök elhagyásával vádolja, nem nevesít, de az sincs kizárva, hogy Újfalvi Krisztinára értették a korabeli erdélyi olvasók:

> A mi nagyanjáink (…) nem terjeszkedtek úgy ki, nem voltak mindig házaikon kívül. (…)[68] A mi asszonyaink nem esmérnek nagyobb gyötrelmet a rendes és egyforma életnél, ök a hiuságnak és a pompának szemfényvesztő játékai nélkül nem lehetnek el, szűntelen a társaságokat bújják, s mindenkor gond nélkül, s mindenkor múlatságban akarnak élni.[69]

65 Vö. Kővári, *i. m.*
66 Vö. Somkuti Gabriella, *i. m.*
67 *Szomorújelentése férje haláláról*, Idézi Versényi György, *i. m.*, 565. Kiemelés – E.E.
68 [Kis János superintendens] *A' mi nagy anyjájink,* Erdélyi Muzéum, III. kötet (1815), 30.
69 [Kis János superintendens] *A' mi nagy anyjájink,* Erdélyi Muzéum, III. kötet (1815), 31.

A *Honművész* 1833-ban emlékezik Újfalvi Krisztinára a költőnő verseivel: *Tavaszkor*, *Szüreti posták* („Döbrentei Gábor szívességéből"). Csaknem ötven év múlva Kőváry László adja közre a költőasszonynak Újfalvy Sándortól megszerzett műveit.[70]

Versényi György is hozzá kívánt járulni az Újfalvi-szövegkincs rekonstruálásához. Közli egy *Elegyes tárgyú ábrázolatok* című kéziratos füzet vázlatát.[71] A füzet ajánlásának címzettje: „Nagy Asszony!" Nem tudható, ki ez a személy. A Versényi által közölt a versek: *Gondolatok; Hazudni nem szabad; Mindegy; Szüreti posták; Bajos állapot; Holdvilág; Tavasz és nyár is; És az eső, havaz is; Élj sokáig!; Bajos tagadni*.Versényi közleménye inkább hipotézis megfogalmazása, nem bizonyítható a szövegek szerzősége, bár tematikus egyezések az Újfalvi-versek és az *Elegyes tárgyú ábrázolatok* egyes darabjai – a *Holdvilág*, a *Szüreti posták* – között kimutathatók.

5. Költőasszony önképe

„A tréfás sors játékára élt"– írja magáról Újfalvi Krisztina. A játék metaforát kedveli, többször használja a levelezésben. A Daniel család anyagában maradtak fenn e levelek egymás után másolva, két Újfalvi-költeménnyel (*A Holdhoz. Bósba,* ill. *Visszá hozhatatlan napok*) kiegészítve. A keltezetlen levél a költőnő szerkesztői képességeire és szerepértelmezésére utal. Ha a klasszikus és humanista szerénység-formulát ismétli is, nem többnek, elfoglaltságnak tekinti, „olykori időtöltése jeleinek" nevezi verseit. A magyar irodalomban eddig ismeretlen Kissnének ír 1797. április 15-én versei értékét mérlegelve, saját szerepét a költőséghez mérve:[72]

> Hogj levelem sorát mértékezni tudom
> Ezért poétának magam nem hazudom.[73]

A levelek után olvasható az összegyűjtés indoklása a költőnőtől: a levelek megírása után jóval, a 19. században kéri tőle Teleki Ferenc a verseket. (A levél datálatlan.)

70 Kőváry, *i. m.*
71 http://epa.oszk.hu/00900/00979/00098/pdf/EM-1897_14_10_561-568.pdf
72 Újfalvi Krisztina Szőkefalván, 15 Apr 797.
73 Daniel cs. 22.

„Levél Teleki Ferenc urnak mikor írásaimat kérte hogy magának le írassa
Méltoságos Gróf Uram!
Tapasztalásaim, melyeknek hasznok tsupán magam ismérésibe határozódnak, tanitottak erreis, hogy valamit inkább az ujjság mint az érdem kedveltet, e bátorit a Nagyságos parantsolattyának telyesitésére midőn olljkori idő töltéseim jeleivel udvarlok, melljeket itten fel kapván tzélomra ki kértem és a mellyek már betsesek előttem azért hogy bizonyittani fogják, milyen nagy hatalma légyen rajtam a nemes szivet képező tekintetnek, hogy annak porontsolattyára eleibe állok olljan munkáimmal, a melljnek tsekélljségét éppen ugy esmérem mint azt hogy vagyok
Nagyjságodnak
Alázatos szolgálója Ujjfalvi Kristina”

A sajnos datálatlan, de a versek környezetében fennmaradt levél alapján állíthatjuk, hogy csaknem bejutott az írók világába az íróként nem tehetségtelen, művelt szépasszony. Barátnői között többen is (Hallerné Nemes Zsuzsa, Daniel Istvánné Mikes Anna, maga Molnár Borbála) a korban közbeszéd tárgyai voltak a több felekezethez tartozó feudális Erdélyben, amely azonban nem volt mentes a konfesszionális gondoktól. A költőnő férfibarátai sorában református pap és művelt plébános egyaránt volt (némelyikükkel levelezett is), sőt magas rangú hivatalnok (az 1803-as kötet támogatóin és Aranka Györgyön kívül például a dési főbíró, Alsó László)[74]. Mindezeket azonban nem arra használta, hogy mindenáron neves szerzővé váljék. Döbrentei Gábort szokás emlegetni, mint akinek kezén eltűntek versei. Most ezt a hagyományt kiegészíthetjük azzal, hogy Teleki Ferenc kezén is eltűntek – vagy valamelyik Daniel báróén… Hogy a gyűjtemény 1804 után készült, az bizonyítja, hogy Molnár Borbála-levelek (amelyek a válaszokkal megjelentek 1804-ben) egyáltalán nincsenek benne. Úgy vélem, ez a leveleskönyv Újfalvi Krisztina második kötete volt, (lett volna…), ez esetben nem Molnár Borbála, hanem már maga Újfalvi Krisztina volt a szerkesztő.

74 Őt mint egyszeri táncospárját nevezi meg Újfalvy Sándor.

Milbacher Róbert

„SEM UTÓDJA, SEM BOLDOG ŐSE…”
Az irodalmi elődmegkonstruálásának stratégiái

Az előadásom címe kétségkívül azt sejteti, hogy alább Ady Endréről lesz szó, ami akárhogyan is nézzük, finoman szólva is hübrisz lenne a részemről. Azzal tudnám menteni magam és a még menthetőt, hogy valójában nem Adyról, hanem sokkal inkább Vörösmartyról van mondanivalóm. Pontosabban az érdekel mostanában, hogy igazolható-e az a hipotézis, miszerint a Vörösmarty-életmű mindmáig a folyamatos félreolvasás állapotában van, és amennyiben ez igazolható, milyen következményei vannak. Persze nyilván tisztában vagyok vele, hogy minden életműhöz és szöveghez való viszonyunkat mindig és már eleve a hol termékeny, hol pedig kevésbé termékeny félreolvasás határozza meg, de ebben az esetben ennek a félreolvasásnak a történeti folyamatát (stádiumait, ideológiai intencióit stb.), illetőleg a magyar irodalmi kánonra gyakorolt hatását szeretném megvizsgálni.

Úgy tűnik, hogy a Vörösmarty-olvasás különböző módozatait (Gyulai Páltól a nyugatosokon át, egészen a legutóbbi értelmezések némelyikéig) egyetlen fogalom köt össze: az érthetetlenség vagy nehezen érthetőség fogalma.[1]

Az érthetetlenség vélelme – Gyulai tényleges nem-értésétől a nyugatosok (különösen Szerb Antal) pszichoanalitikus alapozottságú, szent őrület teóriáján át, egészen Kappanyos Andrásnak a nehezen értés retorikai elemezéséig[2] – arra mutat rá, hogy nem férünk hozzá valami olyan elsődleges kontextusokhoz Vörösmarty kapcsán, amelyek értelmezési keretül szolgálhatnának a számunkra. (Például

1 A Vörösmarty-recepcióval kapcsolatban legutóbb lásd Szegedy-Maszák Mihály, Szénási Zoltán írásait: Szegedy-Maszák Mihály, *A vén cigány változó megítélése*, valamint Szénási Zoltán, *A vén cigány – irodalomtörténeti fénytörésben = A vén cigány. A 12 legszebb magyar vers 10.*, A Székesfehérvárott és Kápolnásnyéken 2011. április 20–22-e között rendezett *A vén cigány*–konferencia szerkesztett és bővített anyaga, szerk. Fűzfa Balázs, Szombathely, Savaria University Press, 2012, 237–262 és 262–272.

2 Vö. Kappanyos András, *Közelítések az Előszóhoz*, ItK 1990/4, 539–557.

A vén cigány kapcsán a Milton-narratíva, amely a szakirodalomban Szörényi László sejtéséig szinte föl sem merült stb.)

Többek között azt szeretném kideríteni, hogy a Vörösmarty-életművel kapcsolatba hozható romántos v. románo hagyomány[3] hogyan viszonyul azokhoz a jelenségekhez, amelyeket a magyar kánonban a romantikus jelzővel illetünk. Végső soron kérdésfölvetésemnek az a tétje, hogy vajon kimutatható-e, pontosabban elbeszélhető-e olyan metafizikus irányultságú romantika-fogalom a Vörösmarty-korpusz kapcsán,[4] amely nyugtalanító, kényelmetlen, felforgató, veszélyes stb. volta miatt kiiktatódott a magyar irodalmi kánonból a romantika egyfajta „megszelídítésének" jegyében,[5] ami aztán olyan kijelentésekre készteti egyebek között a biedermeiert vizsgáló Zolnai Bélát, hogy a *Csongor és Tünde* maga a biedermeier „megalkuvás" dokumentuma volna.

De ebben a tanulmányban ezt a problémát nem fogom megoldani, hanem inkább azokról a módszertani dilemmákról adnék számot, amelyeknek a végiggondolása elkerülhetetlenek tűnik ahhoz, hogy a fenti kutatást a megfelelő keretek közé terelhessem. Többek között Ady tételezhető Petőfi-komplexusa is ennek a módszertani dilemmának egy példájaként szolgálna.

Ehhez a munkához értelemszerűen Harold Bloom hatásiszony-elméletét hívtam eddig is segítségül több-kevesebb sikerrel, mindenesetre ennek a teóriának a heurisztikus hatását nehezen tudnám tagadni. Ugyanakkor mindig is volt egy olyan nyugtalanító érzésem, hogy a történeti anyaggal való szembesítéskor nem minden esetben (holott általában és többnyire: igen) bizonyult elég produktívnak a bloomi elmélet, vagy legalábbis ahhoz képest, hogy a segítségével milyen új nézőpontok és kérdések voltak nyerhetők, bizonyos problémák mégis homályban maradtak.

Bloom 1973-as könyvében kínál egy allegóriát mintegy a hatásiszony problémájának mesternarratívájaként. Azt javasolja, hogy a Milton *Elveszett Paradicsom*ának alapképlete szerint gondoljuk el a hatásiszony működését: az Úr legyen a holt költők társaságából és irdatlan szöveguniverzumból felépülő, nyilván csakis a

3 Lásd Farkas Gyula, *A magyar romantika: Fejezet a magyar irodalom fejlődés történetéből*, Bp., MTA, 1930. vagy Farkas Gyula, *Románo-romántos-romantikus*, Bp., 1929 (Minerva Könyvtár, 22).

4 Lásd Barta János, *A romantikus Vörösmarty*, Nyugat 1937/12. Online: http://epa.oszk.hu/00000/00022/00623/19876.htm (utolsó letöltés: 2016. 08. 01.) és Nyugat 1938/1. http://epa.oszk.hu/00000/00022/00624/19919.htm (utolsó letöltés: 2016. 08. 01.)

5 Vö. Virgil Nemoianu, *The Taming of Romanticism. European Literature and the Age of Biedermeier*, Massachusetts and London, Harward University Press, 1984.

„fenséges” kategóriájával jellemezhető, és ebből következően a megkésett költőből csakis szorongást, önmaga kicsinységét és elégtelenségének tudatát kiváltó hagyomány. Ebben a képletben Ádám volna a még öntudatra nem ébredt, gyenge, kezdő és/de leendő „erős költő”, míg Lucifer képviselné a már öntudatra ébredt, a lázadással autonómiáját kivívni igyekvő, és az Urat/Őst/Apát/Elődöt ilyen-olyan módszerekkel legyőzni/meghaladni kívánó „erős költőt”.[6]

Maga az allegória az elmélettel együtt természetesen rendkívül produktív, ugyanakkor létezik egy vakfoltja. Ugyanis ennek alapján az elődöt eleve meglévőnek tételezzük, hiszen teológiai értelemben az isten van, pszichológiai értelemben mindenkinek van apja, pontosabban mindenkit nemzett valaki, irodalmi értelemben pedig csakis a meglévő hagyományhoz tud csatlakozni a költő. Másként mondva: a mindenkori megkésett költő eleve kényszerpályán mozog, a hagyomány mátrixa nem hagy neki semmiféle szabadságot.

Csakhogy a történeti anyag vizsgálata azt mondatja velem, hogy ennek a folyamatnak létezik egy olyan eleme, amely ezt a determinációt némileg kétségbe vonja, mégpedig a választás gesztusa (és egyben lehetősége) maga. Úgy tűnik ugyanis, hogy a többnyire már befutott, „erős költő” maga választja ki azt az elődjét, akivel kapcsolatban aztán elvégzi azokat az eljárásokat, amelyekről Bloom olyan szépen és meggyőzően ír, és amelyek az erős költő emancipálódását szolgálják. Vagyis az elmismásolás, félreolvasás stb. nem eleve adott, hanem az utód döntésének eredménye folytán előálló folyamat, amely az utód által kijelölt vagyis választott őssel kapcsolatban játszódik le.

Gondoljunk csak a költővé avatás rítusának néhány 19. századi elbeszélésére: a tizenöt éves Toldy a szent öregtől, Virág Benedektől kér áldást, majd felnőtt korában meg is tagadja, lévén egy erősebb lét közelében tudja magát.[7] De jól ismert Petőfi önelbeszélése saját beavatásáról, amit Vörösmartyhoz köt az *Úti levelek* egy sokat idézett darabjában:

> Egy héti kínos vándorlás után Pestre értem. Nem tudtam kihez forduljak? nem törődött velem senki a világon; kinek is akadt volna meg a szeme egy rongyos kis vándorszinészen?… A végső ponton álltam, kétségbeesett

6 Harold Bloom, *The Anxiety of Influence. A Theory of Poetry*, Oxfrod University Press, 1973, 20.

7 Vö. Dávidházi Péter, *„Iszonyodnám enmagam előtt” Egy írói Oidipusz-komplexum drámája*, Holmi 1995/3–4, 350–365, 513–525.

> bátorság szállt meg, s elmentem Magyarország egyik legnagyobb emberéhez, oly érzéssel, mint amely kártyás utolsó pénzét teszi föl, hogy élet vagy halál. A nagy férfi átolvasta verseimet, lelkes ajánlására kiadta a Kör, s lett pénzem és nevem. – E férfi, kinek én életemet köszönöm, s kinek köszönheti a haza, ha neki valamit használtam vagy használni fogok, e férfi Vörösmarty. (*Úti levelek Kerényi Frigyeshez*, 1847. július 9.)

Különösen Petőfi esetében jól dokumentált az elődválasztás gesztusának tudatossága, azaz ideologikus intenciója, ugyanis tudjuk, hogy Petőfi eredetileg nem Vörösmartyhoz fordul a verseivel, hanem Bajzához, illetve Garay Jánoshoz (aki egyébként első áldozata volt Petőfi istenülésének), ráadásul a befuttatásának fő katalizálója sem Vörösmarty volt, hanem az a Vahot Imre, akit pedig a Tízek Társaságával kapcsolatos publikációs botrány kapcsán „tagad" és „gyilkol" meg. (Jellemzően az utókor is átveszi Petőfi szemléletét, amikor Vahot Imrét mint önjelölt és ezért nevetséges atya-figurát mutatja be: ld. Hatvany szarkasztikus megjegyzései Vahot *Emlékirataiinak* egyes passzusaihoz.)

Az elődd megkonstruálásának első lépése tehát a választás gesztusa maga. Az elődd kiválasztása azt jelenti, hogy az utód arcot ad, arcot akar (és egyben tud is) adni a fenyegető és nyomasztó hagyománynak, amellyel egyben humanizálni is igyekszik azt. (Ha tetszik: meg akarja nevezni az istent). A kijelölt ős egyszerre segítője, egyfajta lélekvezetője (ennek legexplicitebb kifejeződése a Dante–Vergilius-viszony az *Isteni színjáték*ban) az utódnak a hagyomány útvesztőjében, de egyben megtestesítvén a tradíciót, maga is gátlójává válik az utód kibontakozó eredetiségének. Mivel minden elődd valójában csupán egy részét, egy kis szegmensét reprezentálhatja a hagyománynak (Vergilius is csak a Poklon képes végigvezetni Dantét), holott a teljességbe való beavatódást ígéri, az utód így rajta keresztül óhatatlanul szelektálni, redukálni vagyis leegyszerűsíteni kénytelen a tradíciót, ám ez a „kényszerűség" egyben a választás gesztusának nyeresége. Ugyanis a hagyomány útvesztőjének leegyszerűsítése a záloga az utód autonómiájának.

A tradíció leegyszerűsítése az elődd megkonstruálásának folyamatán keresztül megy végbe. Az elődd arca mindig az utód szorongásainak tükörképe, de tükörképként egyben ismerőssé is válik, és ez az ismerősség segít az utódnak legyőznie (vagy legalábbis elfojtania) szorongásait. Mivel a választás mindig utólagos elbeszélés

formáját ölti, általában az utód praxisával kapcsolatba hozható elemekből építi fel az elődöt, vagyis önmaga felé elbeszélve magát az elődöt is redukálja. Az utód az elődöt a maga képére formálja, hogy rajta keresztül egy jóval átláthatóbb és meghaladható hagyománnyal szembesülhessen.

A második lépés tehát a redukció.
A sikeres erős költő esetén az elődd az irodalomtörténeti hagyományban csupán az utódon keresztül lesz elérhető: az elődd funkciója az utód előkészítése, aminek legszemléletesebb megvalósulását az Ady–Vajda-viszony különféle elbeszélései kínálják. Vajdát csupán Ady felől látjuk egy olyan fejlődési rendbe sorolva, amely viszont Ady konstrukciója. „Vajda a híd Petőfi és Ady között” hangzik a nagy karriert befutó, minden tankönyvben szereplő, és egyben tökéletesen értelmetlen mondat.

A „szent elődd” nem önérvényűen van jelen a kánonban, hanem csupán közvetítő szerepe révén, vagyis az utód sikerének fényében méretik meg a továbbiakban. Beszédesek Komlós Aladár Vajdával kapcsolatos mondatai: „Vajda úgy ingadozik ekkoriban [1854–56 között] a politikai kiábrándultság és a közéleti tevékenység vágya, a csüggedtség és harcikedv között, mint később Ady.”; vagy (*Sirámok* V. darabjáról szólván) „szimbolikus nyelvű strófa kísértetiesen adys csengésű.”[8] Olyan poétikai és világnézeti szempontok érvényesülését várja el az elődtől az irodalomtörténeti emlékezet, amelyek az utód gyakorlatában érvényesültek. Ezzel az elődd megfosztódik saját kontextusától, és csupán az utód kontextualizálásához járul hozzá. Ady ősválasztása tökéletesen reprezentálja az önmaga felé való elbeszélés redukciós hatását: a „montblanc ember” nyilván magányában és egyben kitüntetettségében vetíti előre őt. Illetve Ady által választott Vajda ösztönös szimbolizmusa (nyilván nem az) nála teljesedik ki,[9] és nyeri el tökéletes formáját: „szimbolikus nyelvű strófa kísértetiesen adys csengésű.”[10]

A Petőfi felé elbeszélt Vörösmarty kizárólag a hazafiság költője lesz, illetve a klasszicitás mestere, szemben a Petőfi képviselte romantikával. Csakhogy éppen ezen

8 Komlós Aladár, *A magyar költészet Petőfitől Adyig*, Bp., Gondolat, 1980, 163.
9 Ady szimbolizmusával kapcsolatos kételyeket fogalmaz meg Szegedy-Maszák Mihály, *Ady és a francia szimbolizmus = Újraolvasó. Tanulmányok Ady Endréről*, Kabdebó Lóránt és mások (szerk.), Bp., Anonymus, 103–107. Az ő nézeteit vitatja: Veres András, *Ady szimbolizmusának kérdéséhez*, Iskolakultúra 2006/7–8, 3–10.
10 Komlós, *i. m.*, 163. (A Sirámok V. darabjáról).

a ponton válik érdekessé a dolog, ugyanis a magyar irodalomtörténeti hagyomány szereti Petőfi költészetének bizonyos aspektusaiban látni a romantikát magát, míg Vörösmarty költészetében legfeljebb előzményeket mutat föl, amelyek az utód munkásságában teljesedtek ki. Holott legalább Martinkó András nagy tanulmánya óta paradigmatikusnak tekinthető a „földi menny" toposz központi szerepe a Vörösmarty-életműben,[11] ami a Vörösmarty-féle látásmódot azokkal a kortárs romantikus világképekkel rokonítja, amelyek metafizikus szinten keresnek választ az ember eredendő hiánylétének okaira.[12] Petőfinél viszont – aki pedig főleg néhány korai versében biztosan követi Vörösmarty fenti világlátását – a későbbiekben az emberi létre való rákérdezés elveszíti metafizikus vonatkozásait, és az apokaliptikus, millenarista látásmód és képhasználat ellenére, politikai programként konkretizálódik. Vagyis Petőfi romantikája konkretizálja Vörösmarty metafizikai igényű szemléletmódját, majd helyettesítve azt, el is tünteti a romantikaértésünk horizontjáról.

Petőfi már a *János vitéz* megírásával is hasonló redukciót végez el, amennyiben népies diskurzusban kotextualizálja újra a „romántos eposz" Vörösmartynál megjelenő műfaját, s vele az ott a schilleri értelemben vett „szentimentálisként" artikulálódó emberképet visszahelyezi a „naivitás" értelmezési hagyományába. Röviden: Vörösmarty romántosságának karaktere Petőfi életművének hatására elveszíti érvényességét. Úgy tűnik, hogy az utód beteljesítette és egyben feleslegessé tette az elődd kérdésfölvetéseit. Mindez egyfajta redukált Vörösmarty-képet eredményez, amelynek aztán az irodalomtörténeti emlékezetbe beíródó teljes redukcióját a semmit nem értő Gyulai végezte el Vörösmarty-monográfiájában.

Az elődd megkonstruálásának harmadik eleme az elfedés.

Nyilván az elődd redukciója, az utód felé történő elbeszélése: egyszóval kisajátítása, számos olyan aspektust háttérbe szorít, sőt láthatatlanná tesz, amelyekre nincs

11 Martinkó valószínűleg nem ismerte Meyer H. Abrams paradigmateremtő, 1971-ben megjelent romantika-könyvét (*Natural Supernaturalism: Tradition and Revolution in Romantic Literature*, New York – London, Norton, 1971.), amely a biblikus, keresztény világkép laicizálásából vezeti le a romantikus világképet. Martinkó tanulmánya először 1975-ben jelent meg (Horváth Károly – Lukácsy Sándor – Szörényi László szerk., *Ragyognak tettei… Tanulmányok Vörösmarty Mihályról*, Székesfehérvár, 1975, 67–103.), és a második (1977) kötetbeli megjelenés sem utal az Abrams-könyv ismeretére (Martinkó András, *Teremő idők*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 172–222.), vagyis Martinkó Abramsszel párhuzamosan dolgoz ki egy újfajta romantikaértelmezési koncepciót, miközben ekkor Magyarországon uralkodó Sőtér-féle paradigma a domináns.

12 Ebben a tekintetben Barta János 1936–37-es Vörösmarty-tanulmánya megelőlegezi Martinkó gondolatmenetét.

szüksége sem az utódnak, sem pedig az erős és sikeres utód esetén az irodalomtörténeti emlékezetnek.

A Vörösmarty-életmű klasszicizáló műfaji elemeire Petőfinek (és tegyük hozzá: az utókornak) nincs szüksége: egyszerűen meghaladottként, elavultként tételeződik. Így viszont arra sincs mód, hogy pl. a *Zalán futásá*nak már Toldy által is a romántos eposz terminussal illetett és elemzett műfaji újításával számot lehessen vetni. Ugyanakkor Petőfi a *János vitéz*ben ennek a kódnak minden elemét fölhasználva írja újra, vagy inkább kontextualizálja újra a műfajt. Ugyanez a helyzet magával a romántosság kérdésével, amíg Vörösmartyhoz a dagályosság stb. kategóriáit kötjük, nem kell szembesülni sajátos metafizikai igényű (hiány, vágy, keresés, romantikus irónia stb.) világképével, majd helyette meg lehet írni azokat a már romantikusként könnyen beazonosítható szövegeket (pl. *A hóhér kötele*), amelyek a romantika harmadvonalának giccsesnek minősíthető apparátusából táplálkoznak.[13] Ezzel aztán a magyar kultúrában olyan romantikaképzet honosodott meg, amely – minden filozófiai hátteret és metafizikus vonatkozást nélkülözvén – könnyen és joggal minősíthető felszínesnek, vagy egyenesen biedermeiernek.

Gyanúm szerint a Petőfi által megkonstruált elődképzet folytatódik Gyulai Vörösmarty-képében, máig meghatározva a Vörösmarty-értésünk korlátozottságát, felejtésre kárhoztatva azokat a kontextusokat (ld. Gere Zsolt tanulmányát pl. Schedius filozófiájával kapcsolatban),[14] amelyek tovább árnyalhatnák a magyar 19. századi irodalmunk szemléletét.

Az elfedés könnyen tetten érhető Ady Vajdával kapcsolatos elődkereső gesztusában is. A Vajdára ruházott magány-képzet, szimbolikus képalkotás, erotika a szerelemben stb. nyilván Ady saját praxisának igazolását és megalapozását szolgálja. Ugyanakkor eltakarja azokat a gyökereket, amelyekből táplálkozik: ugyanis Vajda költészete jórészt arra a romantikus eszközkészletre épül, amely viszont többek között a Vörösmartyt félreolvasó Petőfivel nyer kánoni rangot a magyar hagyományban. Magyarul Vajda mint elődd Ady számára saját Petőfi-komplexusának elfedésére szolgál. Úgy is mondhatjuk, hogy Vajda az

13 Vö. Fekete Sándor, *Petőfi romantikájának forrásai*, Bp., Akadémiai, 1973 (Irodalomtörténeti Füzetek 45).

14 Gere Zsolt, *A szépség tudományának mitizálási kísérletei. Schedius Lajos János filozófiájának fogalom- és narratívaképző szerepe Vörösmartynál*, Irodalomtörténet 2007/1, 5–53.

önmagát túlélt, időskori vagy a férfi Petőfi megtestesítője, aki arra szolgál, hogy Ady Petőfi-komplexusának helyettesítője legyen.

Ady 1910-es Petőfi-válogatása *(A forradalmár Petőfi)*,[15] annak előszava *(Piros és fekete)*, majd a viták és támadások nyomán írt *Petőfi nem alkuszik* című cikk arról tanúskodik, hogy Petőfivel kapcsolatban a választás gesztusán kívül mind a redukció, mind pedig a kitakarás, vagy elfedés lejátszódik Ady Petőfi-képének alakulása közben. Ugyanakkor Ady költészetében nem nagyon találkozhatni Petőfi nevével, még az *Emlékezés március idusára* című vers meglehetősen enigmatikus szöveghelyén sem nevezi meg: „Hadd lássam, óh, hadd lássam / Azt a régi Márciust, / Midőn az ifjú bárd / Őszintén s jól hazudott."

A forradalmár költő, a kor viszonyaival heroikusan szembehelyezkedő zseni, a csodagyerek, akinek nem volt se ideje, se tere kibontakoznia különösen a *Petőfi nem alkuszik*ban aposztrofálódik legszemléletesebben. Ahogyan azt Mekis János megjegyzi: „A gyermek alakzata, mely az esszé gondolatmenetének középpontjában áll, nyilvánvalóan a fejlődés, kiteljesedés lehetőségét hordozza e konsktrukcióban."[16] A gyermekként való láttatás már Mikszáth Jókai-monográfiájának is alapnarratívája (dickensi elbeszélésként azonosította be némelyik kritikus), aminek az a funkciója, hogy az utód (itt: Mikszáth) pótolja munkásságával a meg nem valósult felnőttséget. Ady ezt a funkciót mintha Vajdára hárítaná: Vajda a felnőtt Petőfi, aki így lesz híd Ady és Petőfi között. A híd metafora tételezi az elválasztottság tényét és az összekötés (folytatás) kényszerét. Ugyanakkor a Vajda képében felnőtt Petőfi nyilván maga Ady.

A kisajátítás abban érhető tetten, hogy egyedül csak Ady érti Petőfit, ugyanakkor benne teljesedik ki Petőfi meg nem valósult potenciálja. Petőfit természetesen az elmaradott társadalmi környezet, a magyar ugar nem engedi kibontakozni. (Ebből a szempontból *A Hortobágy poétáját* nem lehet nem Petőfi-portréként olvasni: ösztönös, ki nem teljesedett zseni, aki persze Adyban talál magára.) Vagyis a csak forradalmárként, a csak gyermekként, a kibontakozásában meggátolt Hortobágy poétájaként láttatott Petőfi nyilván megfosztatik minden olyan egyéb kontextustól, amely esetlegesen gátolná Ady autonómiájának kialakulását.

15 *A forradalmár Petőfi. Petőfi Sándor válogatott forradalmi költeményei*, Összeállította és elöljáró írással ellátta Ady Endre, Bp., Deutsch Zsigmond és Társa, 1910.

16 Mekis D. János, *Kultusz és hatás (Ady Endre)* = Uő., *Vers és kontextus: A modern magyar líra mint irodalomtörténeti probléma*, Pécs, Pro Pannonia, 2014, 82.

Aztán pedig ezeket a látszólagosan meglévő üres helyeket fogja az utód kitölteni saját programjával. Ugyanakkor az Ady-recepció retorikájában, az Ady-kultusz szerkezetében megdöbbentő párhuzamok fedezhetők fel Petőfi fogadtatásával és kortársi kultuszképződéssel, ami egyrészt arra világít rá, hogy nagyon hasonló jelenségekkel kell számolnunk Ady megítélésével kapcsolatban is, másrészt pedig arra is vet némi fényt, hogy nem minden elemében volt sikeres az utód elfedő, elmismásoló igyekezete.[17]

Ugyanis azok az Ady költészetét kritikusan szemlélő pályatársak (Kosztolányi) és irodalomtörténészek (Horváth János), akik Ady költészetében nem látnak semmi eredeteit (legfeljebb eredetieskedést), végső soron arra mutatnak rá, hogy Ady egy olyan paradigmát teljesít be, amely ugyan a modernitás narratíváival (pszichologizmus, nietzschei emberkép stb.) átszínezve, de mégiscsak egy korábbi költészeti és gondolkodási hagyomány utózöngéje. Miközben az Ady-kultusz maga azt sugalmazza, hogy mindazon poétikai, világképi, antropológiai elemek, amelyek Ady eredetiségének zálogai, mindezidáig hiányoztak a magyar irodalomból. Másképpen mondva: Ady költészetének számos eleme sorolható ahhoz a romantikus paradigmához, amely nem utolsósorban a nép-nemzeti kánon redukciós hatásmechanizmusa miatt eltűnt a magyar irodalmi hagyományból, illetve amelynek nyomait Petőfi költészete – minden „realista elvű” értelmezés dacára – hordozza és egyben közvetíti.[18] Ady redukált Petőfi-képe éppen arra szolgált volna, hogy ne lehessen visszavezetni a magyar romantikus hagyományhoz Ady eredetiségének zálogaként funkcionáló, ám mégiscsak későromantikus visszhangnak ható praxisát, és csupán a modernitás narratívái felől lehessen szemügyre venni, mintegy az új magyar irodalmi paradigma diadalmas origójaként.

Summázva a fentieket: a Petőfi költészetéből kitakart poétikai és gondolkodási formák újraírásaként is értelmezhető Ady költészetének számos aspektusa (leginkább az én-képzetek: zsenialitás, titokzatosság, nem ismertség, magány, idegenség stb.). Ezek olyan későromantikus jelenségeknek tekinthetők, amelyeknek azért lehetett a korban annyira provokatív erejük, mert látszólag

17 Lásd Kosztolányi, *Az írástudatlanok árulása,* vagy később Horváth János egyetemi Ady-előadásai, amelyekben az a közös, hogy egyfajta későromantikus hagyományt tulajdonítanak Adynak. Az Ady–Kosztolányi viszonyhoz lásd Veres András, *Kosztolányi Ady-komplexuma: filológiai regény*, Bp., Balassi, 2012.

18 A romantikus Petőfiről lásd Margócsy István, *A romantikus Petőfi* = Uő., *Petőfi Sándor*, Bp., Korona, 1999, 135–213.

minden előzményt nélkülöző hagyományként bukkantak fel a magyar modernitásban. Hipotézisem szerint mindez abba a folyamatba illeszkedik – részben sajátos következményként –, melynek során a magyar romantika metafizikus inspirációjának elmismásolása, redukciója stb. ment végbe nem utolsó sorban a nép-nemzeti iskola kanonizációs stratégiájának eredményeképpen. Nem a szokásos megkésettség toposzáról beszélek tehát, hanem a kulturális felejtésről, amely többek között a magyar 19. századi kánon elszegényedését, egyoldalúvá válását eredményezte.

Szilágyi Márton

Arany János társadalmi státuszának változásai*

Arany János pályáját az alábbiakban a költő társadalmi státuszának szempontjából szeretném áttekinteni.[1] Az irodalom 19. századi intézményesülésének mint háttérnek az elemzésbe való bevonása ugyanis számos jól ismert tényt egészen más fényben mutathat meg a költőről. Azaz nem az életrajz speciális szempontú újramondása az elsődleges célom, hanem bizonyos biográfiai tényezők társítása egy olyan értelmezői kerettel, amely intézménytörténeti és társadalomtörténeti modellekre épül – s amely nyilvánvalóan erősen támaszkodik Arany életének biográfiai kereteire. A személyes forrásanyagok nagy bősége és jó feldolgozottsága pedig lehetővé teszi a mikrotörténeti léptékű értelmezést is.[2]

Az Arany Jánosról kialakuló közkeletű vélekedések egyik legtartósabbika a költőt származása alapján a parasztsággal azonosító vélekedés.[3] Persze ez végső soron Aranytól magától származó beállítás; s nyilván külön elemezhető, hogy Arany miért látott érzelmi azonosulásra alkalmas mintát a parasztságban, s bizonyos megnyilatkozásaiban miért határozta meg magát így. Gondoljunk most csak arra, amikor Petőfi a *Toldi* elolvasta után levélben kereste föl Aranyt, s a hozzá címzett versben

* A tanulmány az OTKA Arany János kritikai kiadása című, 81.197 számú programjának támogatásával készült. A dolgozathoz fűzött megjegyzésekért és tanácsokért köszönettel tartozom Bolonyai Gábornak, Csörsz Rumen Istvánnak, Dávidházi Péternek, Eisemann Györgynek, Hites Sándornak, Korompay H. Jánosnak, S. Varga Pálnak, Szalisznyó Lillának, Tarjányi Eszternek és Török Zsuzsának.

1 Az elemzés egyik előképe a szakirodalomban Keresztury Dezső Arany-monográfiája lehet (Keresztury Dezső, *Mindvégig: Arany János 1817–1882*, Bp., Szépirodalmi, 1990.), bár a módszertani referenciák szempontjából eltér a kiindulópontunk és a végkövetkeztetésünk.

2 A vizsgálat metodológiájáról lásd Szilágyi Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014 (Ligatura), 15–60.

3 Ezt mítoszként értelmezi: Milbacher Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama: Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Bp., Ráció, 2009 (Ligatura), 39–62. Arany biográfiájának teljes megírására mindmáig a legkomolyabb kísérlet: Voinovich Géza, *Arany János életrajza I–III.*, Bp., MTA, 1929–1938.

retorikusan éppen a kilétét firtatta. Arany erre oly módon válaszolt, hogy a válasz formájául használt lírai vers kereteit fölhasználva, voltaképpen megkerülte a szociológiai és rendi értelemben pontos feleletet, s önmeghatározását etikai paraméterek és érzelmi azonosulás alapján adta meg: „népi sarjadék"-nak nevezte magát, amely egyfelől kellőképpen meghatározhatatlan fogalom, másfelől pedig megfelelt annak a sejthető várakozásnak, amely a kérdést feltevő Petőfiben kimondatlanul is megvolt.[4] Az önstilizáció, amelynek persze volt némi alapja, ilyenformán összekapcsolódott Arany önmagától és persze az utókortól is mitizált pályakezdésével – hiszen Arany mindent megtett azért, hogy a válaszversnél korábbi költői próbálkozásait elfedje vagy legalábbis elfeledtesse. Miközben egyébként a válaszverset – talán szerénységből, talán más, nehezen megragadható okokból – nem vette föl a lírai műveit tartalmazó *Kisebb költemények*be, így Arany életében kizárólag folyóiratban jelent meg, az *Életképek* 1847-es évfolyamában.[5] Úgy tűnik tehát, a költői életmű kezdeteiről kialakított vízió szorosan összefüggött a társadalmi státusznak a kérdésével a költő felfogásában.

Pedig Arany származása ennél jóval bonyolultabb helyzetet mutat. Az Arany-család ősei, János és Ferenc (ez utóbbi volt Arany János közvetlen felmenője), 1634-ben kaptak hadi szolgálataikért nemességet I. Rákóczi Györgytől.[6] Ettől persze a két

4 Arany válaszversének első változatát Válasz Petőfi Sándornak címmel lásd *Arany János összes költeményei I.* [s. a. r. Szilágyi Márton], Bp., Osiris, 2003, (Osiris Klasszikusok), 35–36.

5 Erről saját maga így nyilatkozott, amikor versének kéziratára utólag, 1858-ban a következőket írta rá: „A Választ erre nem vettem föl 1856-ban kisebb költeményeim közé. Ki hitte volna nekem már ekkor, hogy kétszeri sikeres pályázat után nem dagadtam ki bőrömből? hogy Petőfi barátságát oly nagyra tartom, mint a Válaszban ki van fejezve. Csúnya álszeméremnek mondanák, ami akkor, nagy meglepetésemben, valódi érzés volt. aztán, szó ami szó, a rögtönzött »Válasz« nem is méltó a lelkes költeményhez." Arany János, *Kisebb költemények*, [s. a. r. Voinovich Géza], Bp., Akadémiai, 1951, (Arany János Összes Művei I.), 409.

6 Gyöngyösy László, *Arany János élete és munkái*, Bp., Franklin-Társulat, 1901, 3–15. Gyöngyösy könyve számos anekdotát és szóhagyományból ismeretes történetet őrzött meg, s ezért olyan, elsősorban életrajzi érdekeltségű darabja az Arany-szakirodalomnak, amelyhez fogható azóta kevés született; mindez persze nem teszi érvénytelenné és indokolatlanná azt a lesújtó sommás kritikát, amelyet Babits Mihály fogalmazott meg róla egy hosszabb Arany-tanulmánya bevezetésében: „Egy hosszabb és szorosan filologikus dolgozat melléktermékei ezek a gondolatok, melyek amannak mintegy filozófiai hátterét képezik. Keletkezésük magyarázhatja kissé polemikus formájukat: egy ily munka készületeinél annyi ostobaságon és unalmon, Gyöngyössy Lászlókon és Koltai Virgileken kell az embernek keresztülennie magát, hogy végre is keserű marad a szájíze és hajlandó lesz általánosítani, gyalázatosan megfeledkezvén a Lehr Albertek szerfelett hasznos és a Riedl Frigyesek igazán értékes munkájáról." Babits Mihály, *Arany, mint arisztokrata* = Uő., *Tanulmányok, esszék*, [s. a. r. Jankovics József], a név- és szómagyarázat Jankovics József – Nyerges Judit, Bp., Kortárs, 2005, (Magyar Remekírók. Új folyam), 291–302. Az idézet: 291. Gyöngyösyről újabban lásd még Jankovics József, *Gyöngyösi István családi irodalomtörténésze: Gyöngyösy László = „Nem sűlyed az emberiség!": Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerkesztő Jankovics József, felelős szerkesztő Császttvay Tünde, szerk. Csörsz Rumen István – Szabó G. Zoltán, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007. (http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60), 753–766.

Arany csak armalistának számított, hiszen birtokadomány nem kísérte a nemesítést. A katonáskodásra épített családi nemesi öntudat Aranynál is erőteljesen jelenlévő mivoltára utal, hogy Arany a *Toldi szerelmé*ben is megörökítette az 1636-os szalontai csatát, s benne Győri Jakab haditettét, valamint belekezdett – hogy mikor, az nem egyértelmű – egy olyan epikus verses műbe is, amely a hajdúknak a szalontai határban a török ellen foganatosított hadicselét tárgyazta volna – ez utóbbi költői vállalkozása azonban torzóban maradt.[7] A Kraszna vármegyei család végül a hajdútelepüléssé alakult Szalontára 1695 körül tért vissza, s itt próbálta meg kiváltságait érvényesíteni. Jó darabig az armálisnak nem is próbáltak meg érvényt szerezni – valószínűleg erre nem volt szükségük –, hanem a hajdúkiváltságot nyert Szalonta közösségében éltek nemesi jogon, s próbálták a településsel együtt a szintén erdélyi fejedelemtől megszerzett kollektív előjog védelmét elérni. A Diploma Leopoldinum ugyan 1691-ben a kiváltságot megerősítette, de mivel 1702-ben Esterházy Pál nádor tulajdonába kerültek a bihari hajdúvárosok, gyorsan veszélybe került ez a kollektív nemesség, s ezt a fenyegetettséget a Rákóczi-szabadságharc csupán elodázta, de nem szüntette meg. A 18. század békésebb viszonyai között pedig Szalonta hajdúvárosi rangjának érvényessége körül már komoly gondok merültek föl: 1745-ben aztán Bihar vármegye az erdélyi fejedelmektől származó összes donátiót érvénytelennek nyilvánította. A szalontai nemesi hadnagyi szék ugyan a szokásjog alapján még elműködött 1762-ig, ám ekkor egy helytartótanácsi rendelet végleg véget vetett ennek az állapotnak. Szalonta visszasüllyedt mezővárossá. Ebben a helyzetben próbálkozott meg az Arany-család 1778-ban azzal, hogy akkor érvényt szerez az armálisának: a kollektív hajdújogok elenyészése után tehát a személyes kiváltság megerősítését kívánták elérni. Az időpont ehhez nem volt a legkedvezőbb. Mert bár a 18. század a nemességvitató perek nagy konjunktúráját hozta el, az igazolások legnagyobb része ekkor már lezárult, s már megszületett Mária Terézia 1774. április 15-én kiadott rendelete is, amely szerint a kétséges nemességeket igazoló pereket a vármegyei törvényszéken kellett eldönteni.[8] Márpedig Szalonta a Partiumhoz tartozott, amelynek közigazgatási besorolása hosszú ideig

7 Lásd Szendrey Zsigmond, *Adatok Arany János életéhez és költészetéhez*, Irodalomtörténet, 1915, 146–151. Az adat: 148–149.

8 Ezt a folyamatot Zala megye példáján jól érzékelteti: Bilkei Irén – Kapiller Imre – Molnár András, *Armálisok: Nemesi címerlevelek a Zala Megyei Levéltár gyűjteményéből 1477–1898*, szerk. Molnár András, Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2004. Különösen: 16.

kétséges volt, s az Arany-család korábbi származásáról is csak erdélyi törvényhatóság (Kraszna vármegye) adhatott hiteles felvilágosítást – így a vármegyei megerősítés utáni hivatalos feljebbvitel kérdése körül illetékességi vita alakult ki a magyarországi és az erdélyi kormányszervek között, márpedig ez végtelenül lelassította az Arany-család számára végsősoron kedvezően indult, mert a szokásjogi alapok szerint egyértelműen az ő javukra eldőlni látszó folyamatot.[9] A per még Arany születésekor sem zárult le, s aktuális tétje fennmaradt a költő gyermekségének idejére is.

Ezt a kérdést Arany így foglalta össze tömören önéletrajzi levelében: „NB. Nagy apám nemes volt, s apám, a kutyabőrnek birtokában, nem vala képes visszaszerezni a kiváltságot, minthogy erdélyi fejedelemtől (I. Rákóczi György) nyerte volt azt a család."[10] Azaz Arany jogi értelemben nemtelen volt ugyan, de minden bizonnyal alakította mentalitását az a feszültség, amely a nemesi kiváltság tudata, a független hajdúszabadság emléke és a család paraszti életformája között feszült. Így válik érthetővé a levél egy másik pontja is, ahol Arany apjáról a következőt mondja: „Egyébiránt apám kevés földdel s egy kis házzal biró földmives volt." Majd néhány sorral lejjebb így minősíti: „apám, ki értelmes, irástudó paraszt ember volt".[11] Hiszen Arany pontosan tisztában volt vele, hogy apja (és a család) esetében életformát és nem jogállást jelentő helyzetről van szó – azaz ez esetben természetesen nem a „jobbágy" meghatározás, hanem a „paraszt" a helyénvaló, vagy körülírásként a „földművelő".

Arany sorsát ez a családi előtörténet sokban befolyásolta. Nagy szerepe lehetett abban, hogy szülei utolsó, kései gyermekeként – mi több, a család egyetlen, életben maradt fiúgyermekeként – fontosnak tartották taníttatását, s nem merült föl, hogy egyetlen szóbajöhető, jövendő családfenntartóként mindenképpen édesapja helyét kell átvennie a gazdálkodásban. Az életrajzíró Gyöngyösy László kifejezetten azt állította, hogy Arany apjának az volt a szándéka, „az eleven-eszű

9 A folyamatot összefoglalja: Gyöngyösy, *i. m.*, 3–15. Vö. még Márki Sándor, *A nagyfalusi Arany-család*, Századok, 1879, 771–779.; valamint Benkó Imre, *Adalék Arany János családjának nemes voltához*, ItK, 1909, 4. szám, 475–476. Helytörténeti célzatú, tágabb horizontú összefoglalás: Rozvány György, *Nagy-Szalonta mezőváros történelme (monographiája) tekintettel a derecskei uradalomhoz tartozó egykori hajdu-községek viszonyaira*, Gyula, Dobay János könyvnyomdája, 1870.

10 Arany János – Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. = *Arany János levelezése (1852–1856)*, [s. a. r. Sáfrán Györgyi – Bisztray Gyula – Sándor István], Bp., Akadémiai, 1982, (Arany János Összes Művei XVI., a továbbiakban: AJÖM XVI.), 561.

11 Arany János – Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. = AJÖM XVI. 555.

Janikát »fiskálisnak« taníttatja, a ki majd kiperli az Aranyok igaz jussát."[12] Erre más, különösen egykorú forrásunk nincs. Maga Arany az önéletrajzi levélben más magyarázatot ad: szerinte szülei „belőlem *papot* vártak".[13] Mindazonáltal – noha a kérdés végsősoron eldönthetetlen – nem tűnik teljesen valószínűtlennek az a szándék sem, amelyet Gyöngyösy – ki tudja, milyen forrás alapján – megfogalmazott: akármelyik célképzet is indokolta Arany iskoláztatását, ezért lehetett az teljesen egyenes vonalú és törésmentes, egészen a debreceni kollégiumba való eljutásig.[14] A pálya ezen szakasza jellegzetesen a debreceni kollégium partikula-rendszerébe tartozó vonásokat mutatott. Sőt, még a kisújszállási rektoria is – amely egyébként megszakította Arany debreceni tanulmányait ideiglenesen – ilyen természetű kirándulás volt: itt ugyanis mindig a debreceni kollégiumból mint anyaintézményből érkező diákok tanítottak, Arany idekerülése sem volt tehát meglepő.[15]

Ami Arany pályaszakaszán különleges, az éppen a debreceni tanulmányok félbehagyása. A színészet felé való tájékozódás voltaképpen első jele volt a művészpálya vonzásának, s Arany vándorszínésszé válása alighanem összefüggött az otthontól való távolsággal is, azaz azzal, hogy meggyengültek azok a viszonyok, amelyek kötelességére és családi küldetésére emlékeztették, akár papot, akár fiskálist reméltek benne szülei. A színészkalandnak mint sikertelen – mert távlattalan – kísérletnek a mélyreható kudarcjellege lelkiismereti kérdés maradt Arany számára: túl azon, hogy ezzel nem sikerült végrehajtania egy vágyott életformaváltást, azzal is szembe kellett néznie, hogy apja reményét játszotta el saját maga társadalmi emelkedéséről.[16] Pedig érdemes hangsúlyozni, hogy voltaképpen semmi nem zárult le ekkor végleg Arany számára: hiába hagyta ott

12 Gyöngyösy, *i. m.*, 20.

13 Arany János – Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. = AJÖM XVI. 558. Kiemelés az eredetiben.

14 Erről számos anekdotikus adalékot közöl: Gyöngyösy, *i. m.*, 18–38. Megjegyzendő, hogy a saját, Aranyra vonatkozó szalontai néprajzi gyűjtéseit közlő Szendrey Zsigmond az adatközlőinél ennek az értelmezésnek nem találta nyomát – ez alighanem azzal is összefügg, hogy az Arany apjától képviselt stratégia szokatlannak számíthatott: Szendrey Zsigmond, *Arany János a szalontai nép emlékezetében*, Irodalomtörténet, 1914, 64–67. Vö. még a Szendrey és Gyöngyösy közötti vitát tanulságosan lezáró cikkével: Szendrey Zsigmond, *Minek szánta apja Arany Jánost? Válasz Gyöngyösy Lászlónak*, Protestáns Szemle, 1917, XXIX. évfolyam, 7–8. füzet, 459–461.

15 Arany kisújszállási időszakáról lásd Szeremley Barna, *Arany János Kisujszálláson = Kisújszállási nagykunmagyarok kalendáriuma az 1905-iki közönséges esztendőre*, szerk. Török Imre, Kisújszállás, Szekeres József könyvnyomdája, 1904, 26–34.; Szeremley Barna, *Relikviák egy nagy költő, meg egy kis költő életéből = Protestáns uj képes naptár az 1909-ik évre*, szerk. legifj. Szász Károly, 55. évfolyam, Bp., Méhner Vilmos-féle könyvkiadóhivatal, [1908], 37–45.

16 Ilyen típusú lélektani magyarázatot fogalmaz meg Gyöngyösy László is: Gyöngyösy, *i. m.*, 58., 67.

a kollégiumot, folytathatta volna a tanulmányait, akár még Debrecenben is, ha visszakéri magát diák-státusba, arról nem is beszélve, hogy ott volt a jogi tagozatáról híres sárospataki kollégium is, ahová szintén beiratkozhatott volna. Ám a család anyagi helyzetén túl éppen a lelkiismereti hátterű kudarc akadályozhatta meg Aranyt abban, hogy egy ilyen újrakezdésen tűnődhessen el. S mivel így kollégiumi tanulmányainak befejezéséről nem rendelkezett végbizonyítvánnyal, a bizonyítható tanultság híján a rendi értelmű szakszerűsödés útja sem nyílt meg a számára: a társadalmi karrier szempontjából sem változott meg alapvetően a helyzete. Nem nemesi származású értelmiségi lehetett legföljebb, azaz honorácior. S valóban, a mezővárosi honorácior-pálya tipikus színterei határozták meg Arany kezdeti próbálkozásait: segédtanítóként, majd segédjegyzőként is jellegzetesen honorácior-hivatalokat töltött be. Ekkori állapotában Arany pályája a teljes megrekedés (vagy más nézetből: a megérkezés, a följebb már nem mozdulás) jeleit mutatta – különösen úgy, hogy Arany látványosan le akart számolni mindenfajta, az ebbéli helyzetéből kifelé mutató törekvéssel, így a művésszé válás lehetőségével is. Ahogyan ezt sógora, Ercsey Sándor életrajzi visszaemlékezésében megfogalmazta: „Ő maga pedig úgy az iskolai, mint a színészi pályát félben hagyva, minden hivatás és foglalkozás nélkül, a legsivárabb jövőt látta maga előtt."[17] Aranynak ebben a fázisban komolyan felmerülő terve volt az apjától örökölt paraszti gazdaság továbbvitele: önéletrajzi levele szerint számolt ezzel a lehetőséggel, noha nem valósította meg.[18] Ez a terv is abba az irányba mutatott, hogy Szalonta lehessen a végleges kerete az életének. Házassága is ezeket a jeleket mutatta: feleségnek egy olyan lányt választott, aki ehhez az ambíció nélküli létezéshez méltó társ lehetett, s akinek a révén semmiféle mobilitási tendenciát nem lehetett várni. Az árva lánynak számító Ercsey Julianna ugyanis a segédjegyzői hivatalból származó csekély jövedelmen sem tudhatott változtatni hozományával vagy kapcsolati tőkéjével – de legalább Arany biztos lehetett abban is, hogy ezen túlnyúló vágyakkal sem igen rendelkezik.

A családalapítás, a két gyermek egymást követő, gyors születése (1841, 1844) ezt a társadalmi helyzetet már szinte véglegesnek mutatta. Aranyt ebből a státuszból két dolog mozdította ki: egyrészt az írói siker és népszerűség (a *Toldi* megalapozta

17 Ercsey Sándor, *Arany János életéből*, [harmadik kiadás], Bp., Ráth Mór, 1899, 17.

18 „Szándékom volt gazdaság után látni, mellyhez nem birtam elég ügyességgel, aztán hivatalom apró dolgai folytonos jelenlétemet igényelték a tanácsházánál." Arany János – Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7. = AJÖM XVI. 560.

ismertség), másrészt pedig az intézményrendszer hirtelen megváltozása 1848-ban. Persze alapvető mentalitásán – azon, hogy nem szerette a változásokat, s minden módon a biztonságra törekedett – ezek sem tudtak változtatni, így Arany nem hirtelen és azonnal döntött a változtatás mellett. Jó darabig az írói elismertséggel megfért számára honorácior státusza és addigi életformája, s az ezekből a keretekből már korábban kilépett Petőfi kitartó győzködése, s persze az 1848 tavaszán elkezdődő intézményi változások kellettek ahhoz, hogy egyáltalán megfontolja a pesti lapszerkesztő életformáját – de ezt végülis ekkor nem vállalta. A *Nép Barátja* című lapnál ezért sokkal inkább csak névleg és valóban a nevével volt jelen.[19] Arany tétovázása miatt az igazi váltás, a minisztériumnál vállalt munka (1849 májusától a belügyminisztériumban fogalmazó) már majdhogynem elkésve következett be: akkor, amikor Pestet hamarosan fel kellett adnia a kormánynak. A pesti tartózkodás ilyenformán nem tartott hosszú ideig. Arany nem sokáig működhetett minisztériumi tisztviselőként, a Pestről távozó kormányt nem is követte – szinte csak arra volt ideje, hogy még a bukás előtt kellőképpen kompromittálni tudja magát a következő rendszer számára. Ezután pedig nem volt más választása, mint visszahúzódni abba a közegbe, amelyet pedig ott akart hagyni.

Az ismételten a biztonságos visszahúzódást jelentő Nagyszalontán persze nem lehetett egyszerűen ugyanazt az életet folytatni, mint korábban,[20] s a vállalható állás is erősen átalakult ekkorra. Arany arra kényszerült, hogy az új közigazgatásban is szerepet vállaljon, s a régi ismerősnek számító, a folytonosságot képviselő Kenyeres János szolgabíró mellett 1850–51-ben betöltött állás voltaképpen a „Bach-huszárok"-ként megbélyegzett új szolgabírói garnitúrába való beépülést jelentette a számára.[21] Ez éppen morálisan lehetett roppant kényelmetlen az ilyesmire mindig is nagyon érzékeny költőnek – ezért is próbálta meg utólag nem exponálni életének ezt a szakaszát, illetve, amilyen gyorsan csak lehetett, más életformát keresett a maga számára.[22]

19 A folyóiratról lásd Urbán Aladár, *A pesti Középponti Választmány lapja: a Nép barátja*, Aetas, 2003/3–4, 155–188.

20 Ennek fontos vetülete Arany lakóhelyeinek a változása, akár Nagyszalontán belül; erről lásd *Arany János és családja relikviái: Katalógus*, összegyűjtötte és a bevezető tanulmányokat írta Ratzky Rita – Zuh Imre, összeállította Ratzky Rita – Thuróczy Gergely, szerk. Thuróczy Gergely, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009, 5–17.

21 Ennek a helyzetnek a mérlegelésére és a kollektív megítélésben elfoglalt helyére nézvést lásd Völgyesi Orsolya, *Egy siker kudarca: Kuthy Lajos pályafutása*, Bp., Argumentum, 2007, (Irodalomtörténeti füzetek 163.), 20–22. A kérdés szélesebb horizontban elhelyezett vizsgálata: Kerényi Ferenc, *„Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás": Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2005, 38–44.

22 A kollektív megbélyegzés esetleg meglévő emléke ilyenformán csak a szóbeliségben maradt fenn; lásd a Keresztury Dezsőtől közreadott, eredetileg K. Nagy Lajos zsadányi lelkésztől származó gyűjtés egyik árulkodó, de

Ez az új életforma először a magánszolgálat volt: a nevelősködés Geszten, Tisza Domokos mellett. Ez még nem jelentett komoly eltávolodást a korábbi lakóhelytől, s a munka karaktere sem volt ismeretlen: hiszen Arany korábban már dolgozott nevelőként Szalontán Rozvány Erzsébet mellett.[23] Mindenképpen új elem azonban a lakóhely megváltoztatása – bár itt csak rövid távollétről volt szó, s ez csak Aranyt érintette, a családjának nem kellett Gesztre költöznie. A magánszolgálat a korszak egyik tipikus értelmiségi foglalkozása volt: ezáltal lehetett elkerülni azt, hogy valaki, akit saját javai nem képesek eltartani, állami szolgálatba álljon. Ez azonban persze nem hosszú kilátást kínáló pálya volt – s így nem csoda, hogy Arany elfogadta az ekkor főgimnáziummá válni akaró nagykőrösi gimnázium ajánlatát egy tanári állásra.[24] A felkérés egyébként nem volt magától értetődő: Arany ugyanis nem rendelkezett tanári végzettséggel (sem), ám az éppen ekkortájt átalakuló képzési szabályok – az osztrák oktatási törvény, az Entwurf bevezetése[25] – azt írták elő, hogy a főgimnáziummá való minősítéshez vizsgát tett tanárok szükségesek, így Aranynak módja volt ezt a feltételt később teljesíteni.[26] Az azonban bizonyosnak tekinthető, hogy a legfőbb mellette szóló érv írói ismertségéből fakadt. Ez a faktor, s az ettől nem független kapcsolatrendszer magyarázhatja, miért jutott a nagykőrösi egyháztanácsnak éppen Arany az eszébe, s ráadásul nem csak nekik – hisz tudjuk, hogy Arany Kecskemétről is kapott hasonló ajánlatot[27] (persze ebben szerepet játszott az is, hogy a két város már korábban is rivalizált egymással, hogy hova kerüljön a

persze teljes bizonyossággal meg nem erősíthető részletét: „Amikor Arany a szabadságharc leverése után annak a szolgabírónak a hivatalát látta el, akit Vargha (Vargha Lajos zsadányi lelkész – Sz. M.) utált kétszínű magatartásáért, a lelkész keményen megdorgálta a költőt, és megszakított vele minden kapcsolatot." Keresztury Dezső, *Adalékok Arany életrajzához és munkáihoz*, Irodalomtörténet, 1974/4, 1048–1054. Az idézet: 1049.

23 Erről az időszakról lásd Sáfrán Györgyi, *Arany János és Rozvány Erzsébet*, Bp., Akadémiai, 1960, (Irodalomtörténeti Füzetek 31.).

24 A nagykőrösi gimnázium ekkori helyzetéről lásd Kerényi, *i. m.*, 41–42.

25 Erre lásd Gazda István, *A gimnáziumok és a fizika a Bach-korszak Magyarországán* = Németh G. Béla (szerk. és bev.), *Forradalom után – kiegyezés előtt: A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*, Bp., Gondolat, 1988, 538–560.

26 Arany erre a képzettségbeli fogyatkozására utalt is a császári királyi tanhatósághoz írott hivatalos életrajzában: „A magyar irodalomnak a felső, a görög nyelvnek az alsó osztályokban tanitását vállalván magamra: ezekből a tanári vizsgálatot annak idejében letenni késznek nyilatkozom." Arany János, *Hivatali iratok 1. Nagyszalonta – Nagykőrös – Budapest*, [s. a. r. Dánielisz Endre – Tőrös László – Gergely Pál], Bp., Akadémiai, 1966, (Arany János Összes Művei XIII., a továbbiakban: AJÖM XIII.), 103. Arany nagykőrösi alkalmazásának dokumentumai: AJÖM XIII., 101–106. A hozzátartozó jegyzetek: 483–488. Valamint: *Arany János levelezése (1828–1851)*, [s. a. r. Sáfrán Györgyi – Bisztray Gyula – Sándor István], Bp., Akadémiai, 1975. [Arany János Összes Művei XV., a továbbiakban: AJÖM XV.], 390–400. A hozzátartozó jegyzetek: 770–774.

27 A kecskeméti felkérőlevél: AJÖM XV., 392–393.

reformátusok főiskolája). S hogyha megnézzük ennek a két gimnáziumnak az ekkor kialakuló tanári karát, azt látjuk, hogy mindkét helyen valóban törekedtek arra, hogy az irodalmi élet, mi több, kifejezetten a magyar irodalom ismert személyiségeit nyerjék meg munkatársul.[28]

Arany a munka vállalásával odahagyta – mint később kiderült, véglegesen – a számára természetes közegül kínálkozó Nagyszalontát, s ami a mi szempontunkból talán még fontosabb, a honorácior státusz megszabta kereteket. Nagykőrösön voltaképp már komoly lépést tett afelé, hogy egy speciális szakértelmiségi státuszra alapozza saját és családja megélhetését – s ez még akkor is nagyon figyelemre méltó változás, hogyha későbbi élete már nem ezek között a most megnyíló keretek között zajlott le. Azaz Arany számára éppen Nagykőrössel s az 1850-es évek elején nyílt meg egy olyan mobilitási stratégia, amely az 1840-es évek mármár véglegesnek látszóan lezárult emelkedését nyitotta meg – ráadásul ennek az új helyzetnek a kulcsa az irodalmi elismertség volt.[29] Vagyis Arany ugyan nem vált főállású, az irodalomból megélni képes személlyé, de új társadalmi státuszát egyértelműen ennek köszönhette: s ez nemcsak a Nagykőrösre kerülésre érvényes, hanem az innen továbbvezető útra is.

Nagykőrös is mezőváros volt, mint Nagyszalonta, de sokkal nagyobb, ugyanakkor Arany számára szokatlan társadalmi szerkezettel és mentalitással rendelkezett. Az ott tartózkodás kényelmetlenségéhez persze önmagában az a helyzet is hozzájárult volna, hogy Aranynak itt saját „idegenségét" kellett megtapasztalnia: nem lehetett olyan értelemben törzsökös, mint a számára természetes közeget jelentő Nagyszalontán.[30] Nem is sikerült neki teljes mértékben beépülnie a város társadalmába, hiszen a gimnázium tanári kara eleve egy elkülönülő kisvilágot alkotott, amely önmagának jelentett társaságot. Mindezek ellenére az Arany-család kilenc évet töltött el Nagykőrösön. Volt olyan pillanat, amikor Arany számára megnyílni látszott a hazatérés lehetősége, hiszen 1854-ben hívták a szalontai algimnáziumba

28 Vö. Kerényi, *i. m.*, 42–43.

29 Az Arany meghívásáról szóló egyháztanácsi jegyzőkönyv indoklása ezt erősíti meg: „az ekként megüresedett magyar irodalom tanszékére Arany János úr, mint aki az irodalom mezején magának kitűnő helyet vívott ki, alkalmaztatik…" AJÖM XIII., 487.

30 Vö. Novák László, *Arany János és gyermekei Nagykőrösön* = Korompay H. János (szerk.), *A két Arany: Összehasonlító tanulmányok*, Bp., Universitas, 2002, 22–38. Lásd még Sáfrán Györgyi, *Arany János Nagykőrösön – levelezése tükrében* = Novák László (szerk.), *Arany János tanulmányok*, Nagykőrös, Nagykőrösi Arany János Múzeum, 1982, (Acta Musei de János Arany nominati II.), 135–202.

is tanárnak.[31] Ez a lehetőség egyfelől valóban azt ígérte, hogy Arany a számára legismerősebb közegbe tudna visszatérni, ráadásul a társadalmi hierarchia magasabb pontján, mint ahogy eltávozott onnan – ám ezzel óhatatlanul lemondott volna arról a felhajtó erőről is, amely hirtelen legfontosabb segítője lett a társadalmi emelkedésben. S ekkor már ez a provincialitásba való belesüppedés veszélyét is felidézhette. Így aztán Arany sem Szalontára, sem más alföldi gimnáziumba nem távozott el Nagykőrösről, hanem csak annak a kérésnek engedett (ennek sem könnyen), amely a fokozatosan immár egyre inkább egyértelmű kulturális centrumba, Pestre szólította el.

Ezt már előkészítette az a körülmény is, hogy a nyilvános működés jogát végre visszanyerő Akadémia 1858-ban újrakezdhette a munkát, s az első körben felvett akadémikusok között Arany is ott volt – ráadásul úgy, hogy ugyanazon a napon egyedül őt először megválasztották levelező tagnak, majd ezután rögtön rendes taggá léptették elő.[32] Arany Pestre kerülését egy egész írói-politikusi kör szorgalmazta – benne látták ugyanis a magyar irodalom potenciális új vezérét, mondhatni, azt az osztatlan tekintélyt, akire az ekkor újraalakuló irodalmi intézményrendszer centrális szerepét rá lehetne bízni. Egyik legfőbb támogatója Csengery Antal volt, aki azonban Kemény Zsigmond és Deák Ferenc véleményére is hivatkozott útmutatásként[33] – összességében tehát nem tűnik túlzásnak a Deák körüli informális írói-politikusi kört sejteni a háttérben (régies s némileg pontatlan terminológiával tehát az „irodalmi Deák-párt"-ot).[34] Arany Pestre juttatásában kétféle terv jelentkezett, s ezeknek az együttes megvalósítása kecsegtette a költőt a megélhetés lehetőségével: az egyik egy olyan irodalmi lap alapítása, amelynek Arany lenne a főszerkesztője, illetve az ismét működni kezdő Kisfaludy Társaság vezetői pozíciója. Láthatólag mindkettő a korabeli intézményrendszer kulcsszereplőjévé tette volna Aranyt – aki egyébként alkatilag nem volt alkalmas ilyesféle feladatokra, s húzódozott is tőlük rendesen. Ahogyan Kerényi Ferenc találóan megfogalmazta. „Más kérdés, hogy a gondos-pontos, aggályosan adminisztráló Arany nem annyira irodalompolitikai hatalom lett a Kisfaludy Társaságban, mint

31 Erről lásd Arany Tompának, Nagykőrös, 1854. aug. 24., AJÖM XVI., 469–470.

32 Vö. Kerényi, *i. m.*, 52.

33 Vö. Csengery Antal Arany Jánosnak, Pest, 1860. febr. 2. = *Arany János levelezése (1857–1861)*, [s. a. r. Korompay H. János – Bódyné Márkus Rozália – Jankovits László], Bp., Universitas, 2004, (Arany János Összes Művei XVII., a továbbiakban: AJÖM XVII.), 375.

34 Az „irodalmi Deák-párt" kifejezés értelmezéséről lásd Szajbély Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas, 2005, 204–209.

a hétköznapok felülmúlhatatlan szorgalmú robotosa."[35] Persze ehhez hozzátehetjük, Arany – akármennyire is húzódozott tőle – biztosan hatalmi tényező maradt önkéntelen is, s lehetett őt külső nézőpontból úgy tekinteni, mint aki éppen ilyen pozíciót tölt be. A fiatalabb írók Aranyról kialakuló ítéletében az 1870-es, 1880-as években majd éppen ez a vonatkozás érvényesült.[36] Ám az is legalább ennyire fontos, hogy Arany mennyire erősen igyekezett úgy viselkedni, mintha ez a helyzet nem (vagy legalábbis: nem így) létezne. Egyébként Arany is tisztában volt azzal, hogy az, ami vele itt történik, példátlan presztízsemelkedés – de ezt is, legalább leveleiben, anyagi oldalról igyekezett értékelni, azaz abból a szempontból, mennyire teszi lehetővé számára és családjának a pesti megélhetést.[37]

Arany társadalmi státuszában éppen a Pestre kerülés kapcsán mutatkozott meg a legnagyobb újdonság: az 1840-es évek stabil honorácior-helyzetéből az írói siker hatására s egyértelműen az ebből fakadó tekintélynövekedéssel úgy volt képes Arany kimozdulni, hogy immár polgári természetű intézmények irányításában vállalhatott részt. Talán ez mutatja a legvilágosabban a Magyarországon a 19. század második felében végbemenő hangsúly-áthelyeződést, amely az irodalom megnövekedett társadalmi presztízsében ragadható meg.[38] Arany kivételes pozícióját bizonyítja, hogy éppen az ő esetében mozdultak meg jelentős segítő erők – ellenpontként érdemes arra gondolnunk, hogy Arany jóbarátja, Tompa Mihály esetében nem volt közösségi akarat a vidéki elszigeteltségéből az irodalmi-kulturális centrumba való eljuttatására. Hasonló példa az Erdélyi Jánosé, aki száműzetésnek élte meg sárospataki életét, s minden vágya a centrumba való bekerülés volt – amely aztán korai halála miatt mégis elmaradt.[39] Azt is érdemes mindehhez hozzászámítani, hogy ehhez ekkor és legalábbis Arany esetében nem volt szükség semmiféle formális szaktudásra: végzettséggel ugyanis Arany nem rendelkezett, hozzáértése az addig folytatott szakmáihoz mind gyakorlati jellegű volt és önképzésen alapult. Az irodalom hivatásosodásának ebben a fázisában az irodalmi teljesítménynek tulajdonított fontosság minden egyéb szaktudást pótolni látszott.

35 Kerényi, *i. m.*, 68.

36 Korompay H. János, *Arany, Reviczky és a költői beavatást kérő levelek*, ItK, 2011/4, 389–411.

37 Lásd például levelét Tompának, Nagykőrös, 1860. aug. 10. = AJÖM XVII., 429– 431.

38 Erről a folyamatról lásd másik nézetből Dávidházi Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai – Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és kritika).

39 Erről lásd T. Erdélyi Ilona, *Erdélyi János (1814–1868)*, Pozsony, Kalligram, 2015 (Magyarok emlékezete), 511–526.

A lapszerkesztés, amelynek Arany kétszer is nekifutott (*Szépirodalmi Figyelő*, *Koszorú*) egy, már a 19. század első felétől létező tendencia szerint vált ebben az időszakban igen gyakori írói vállalkozássá, a szó közgazdasági értelmében. Az ekkortájt más feltételek szerint újrastrukturálódó sajtópiacon számos új laptípus jelent meg, s számos író próbált meg az erősen differenciáló nyomtatott sajtó világában szerencsét próbálni. Láttuk, hogy Arany számára már 1848-ban megnyílt a lapalapítás lehetősége, ő azonban akkor még nem mert belevágni ebbe a munkába. 1860-tól azonban pesti tartózkodását jó darabig végigkísérte a lapszerkesztés, s Arany megkísérelte egy új jelenségként ekkortájt feltűnő új laptípusnak, a szaklapnak az irodalomhoz kötődő változatát meghonosítani.[40] Első lapjának anyagi sikertelensége után az is megfigyelhető, hogy miképpen gondolta újra egy új orgánum karakterét, s próbálta meg még egyszer a szerkesztést. Ám Aranynak nem sikerült állandósítania saját szerkesztői pozícióját – sem mint rentábilis vállalkozást, sem mint irodalmi tekintélyét konzerváló és emelő eszközt. Így visszavonulása ettől a tevékenységtől azt is jelentette, hogy lemondott a véleményformálásnak erről a lehetőségéről. Egyébként kényszerűségből, rossz szájízzel és keserűen.

Amiben viszont huzamosan rész vett, s amiben voltaképpen feltalálta magát, azok a hivatalnoki feladatok voltak. A Kisfaludy Társaság igazgatói posztja után a Magyar Tudományos Akadémia titoknoka, majd főtitkára lett, s ez utóbbi tisztet majdhogynem élete végéig ellátta. Arany valószínűleg azért lehetett képes új helyzeteiben mint társasági tisztviselő helytállni hosszú időn keresztül, mert nem akkor kellett beletanulnia a teendőkbe: a hivatali működésnek ahhoz a rutinjához tudott visszanyúlni, amelyet honoráciorként még a helyi közigazgatásban sajátított el.[41] Ezt mutatják a leveleiben ismételten megfogalmazódó, a szakirodalomban gyakran idézett panaszai is, amelyek saját magát hivatalnoknak és robotosnak minősíti[42] – itt voltaképpen úgy minősítette magát, mint egy alantas munkára

40 Párhuzamként érdemes Egressy Gábor színészeti szaklapjának a kísérletére utalni: Szalisznyó Lilla, *Ami szegény Hamlettől telnék: A hivatásos színészi identitás problematikája Egressy Gábor Magyar Színházi Lapjában*, ItK, 2013/1, 53–76.

41 Ezt jól példázza az Arany akadémiai főtitkárságát a legrészletesebben feltáró elemzés: Gergely Pál, *Arany János és az Akadémia*, Bp., Akadémiai, 1957 (Irodalomtörténeti füzetek 11.). Lásd még Gergely Pál, *Arany János költői, tanári hivatása és hivatalai* = Novák László (szerk.), *Arany János tanulmányok*, Nagykőrös, Nagykőrösi Arany János Múzeum, 1982 (Acta Musei de János Arany nominati II.), 305–326.

42 Ennek kapcsán lásd Keresztury számos finom megfigyeléssel megírt fejezetét, amelynek a címe – jellegzetes módon – „A Palota foglya": Keresztury Dezső, *„Csak hangköre más": Arany János 1857–1882*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 437–651.

tartott, beosztott személy, miközben az általa betöltött státusz akár az úri öntudat megnyilvánítására is alkalmas lehetett volna. A minősítésekben – s ami persze ezzel szinte azonos, az érzületben – ugyanis Arany ekkor sem bizonyult másnak, mint a hivatal üzemszerű működtetésében a legnagyobb gonddal eljáró hivatalnok, annak az egykori honoráciornak a lényegében azonos beállítódást valló örököse, akivé még az 1840-es években Nagyszalontán vált.

Aranynak az Akadémia ügyeitől való visszahúzódására a legerősebb kísérlete és reménye lánya házasságához kapcsolódott. Azzal, hogy Juliska férjéül a szalontai református papot választotta, fölmerült az a lehetőség, hogy Aranyék is hazaköltöznek. Ahogy Arany 1866-ban Tompa Mihálynak írta:

> Évek óta ábrándozom a gondolattal, hogy visszamehessek Szalontára. Ennek teljesűlte kezességét, egyszersmind valósítására újabb ösztönt nyertem 1863 nyarán, midőn a kapcsolat e helylyel még szorosbra fűződött. Attól fogva egy »fösvény« sovárgó tekintetével számláltam minden fillért, melyet becsűlettel megtakaríthatok: hogy e czélomat, ha bár évek folytáni kitartás, nélkülözés által, valósíthassam. Háztartásom meg lőn szorítva, bár jövedelmem szaporodott: itt Pesten, a mulatság és látvány fészkében, minden ily költség *teljesen* kerűlve. Összeszedtem némely apró tőkéimet, aranyaimat, eladtam szalontai telkemet, s ime úgy találtam, hogy egy akkora darab birtokot megvehetek, mely elégséges arra, hogy Szalontán »mint magam szegénye« megélhessek nőmmel együtt. Még csak, az eladott helyébe, egy kis ház szerzése volt hátra: terveztem, alkudoztam, épitettem erősen. S most! ….[43]

A házvásárlás tervezgetését drasztikusan megtörte a gyermekét világra hozó fiatalasszony halála 1865-ben – amely a feldolgozhatatlan gyászon kívül hamarosan a másodszor is megházasodni kívánó vő, Széll Kálmán helyzetével is súlyosbította a szituációt, s aminek a vége az lett, hogy Aranyék inkább magukhoz, Pestre vitték az unokát, Piroskát, akit új nevelőanyja nem akart vállalni.[44] Azaz Arany ismét a

43 Arany Tompa Mihálynak, Pest, 1866. febr. 18. = *Arany János levelezése (1866–1882)*, [s. a. r. Korompay H. János – Bódyné Márkus Rozália – Hites Sándor – Lengyel Réka], Bp., Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2015, (Arany János Összes Művei XIX., a továbbiakban: AJÖM XIX.), 16.

44 Erről a helyzetről érdekes elemzés: Korompay H. János, *„De többet erről nem írhatok": Az Arany – Ercsey levelezés eltűnt darabjairól*, ItK, 2008/1, 37–53.

család terhének engedvén, újra s véglegesen le kellett mondjon a számára ekkor már elsősorban nosztalgiáiban élő, s nem jelen állapotában ismerős Nagyszalontán való életről, ami egyébként nyilván valamiféle nyugdíjba vonulást és a teljes mértékben az írói alkotásnak szentelt periódust jelenthetett volna.

Aranynak az akadémiai főtitkárság a második társadalmi beérkezést jelentette: az 1840-es években változhatatlannak mutatkozó honorácior lét után egy minőségileg más társadalmi szituáció betöltését. Az innen való kilépés (akár úgy, mint a fenti, meghiúsult esetben: menekülésként) nem sikerült önerőből. Viszont fölmerült hamarosan egy másik lehetőség, amelynek a jelentőségét igazából a mobilitási stratégiák előtörténetéből mérhetjük föl: amikor ugyanis Arany 1867-ben megkapta a Szent István rend kiskeresztjét, olyan lehetőség villant föl előtte, amely voltaképp felmenőinek a törekvéseit s saját pályáját is megkoronázhatta volna. Hiszen az uralkodótól adományozott kitüntetés azt is magában foglalta, hogy a díjra érdemesített személy saját kérésére bárói címet kap – azaz nem egyszerűen a nemesítéshez kínált ez esélyt, hanem kifejezetten az arisztokráciához való tartozásra és a főrendi házi tagságra jogosított fel. Éppen ezért sokatmondóak Arany megszenvedett és őszinte erkölcsi dilemmái a kérdés kapcsán: ráadásul úgy, hogy Arany nem aközött őrlődött, elfogadja-e a kitüntetést vagy nem (ez annak jellege miatt nem is volt reális alternatíva, hiszen a rendjelet nem lehetett visszautasítani, mint ahogy átvételét sem megtagadni), hanem azt mérlegelte, hogyan szabaduljon meg tőle.[45] S valóban: nemcsak a kitüntetést nem viselte a későbbiekben, hanem bárósságért sem folyamodott. Azaz a honoráciori múltjához képest rendkívüli rangnövekedést annak ellenére sem kívánta megvalósítani, hogy ennek rendi értelemben még jócskán volt jelentősége az 1860-es évek után is. Arany számára itt, ebben az éles döntési helyzetben is az erkölcsi megfontolások voltak előbbre valók, ezért is gondolhatta úgy, hogy megmarad a számára addig megadatott társadalmi státusz keretei között. Megjegyzendő egyébként, hogy a kitüntetés felterjesztése és indoklása Aranyt teljesen egyértelműen ezzel a státusszal jellemezte – tehát az Akadémia tagjának és titkárának minősítette –,[46] noha az Aranyt az érdemrend elfogadására jószándékúan és barátilag rábeszélni akaró miniszterek (mint

45 A helyzetről lásd részletesebben: Korompay H. János, *Arany János keresztje: a kitüntetés*, ItK, 2012/5, 518–553.
46 Korompay, *i. m.* (2012), 521, 532.

Eötvös József és Wenckheim Béla)[47] úgy fogták fel, hogy az elismerés Aranyt mint költőt éri. A két vélekedés közti diszkrepancia végülis joggal zavarhatta Aranyt, s növelhette a zavarát is: az irodalmi élet differenciálódásának a folyamata ekkor már előrehaladt annyira, hogy ne tűnjön magától értetődőnek az, ami még Arany Pestre kerülésének történetében komoly szerepet játszott, hogy tudniillik az irodalmi érdem és hírnév minden egyéb szaktudást helyettesíteni lehet képes. Arany dilemmáinak az a repertoárja, amelyet Korompay H. János gondosan felsorakoztatott, legalább egy újabbal szaporítható: Arany számára nem volt egyértelmű, hogyha ez a díj őt írói érdemeiért éri, akkor az indoklása miért rendi státuszával és állásával érvelt.

Arany gazdálkodásának és puritán életvitelének részleteivel nem vagyunk tisztában. De az aligha tekinthető véletlennek, hogy az irodalmi érdeklődését már gyermekkorában kinyilvánító László fiából bankárt nevelt (ezzel egyébként jól demonstrálta a honorácior státuszból továbbvezető társadalmi mobilitás egyik lehetőségét, a következő generációban szakértelmiségivé váló fiú polgári foglalkozásváltásával).[48] Azon túl, hogy fia esetében így gondolta megalapozni a későbbi életformáját, saját maga kapcsán éppen a pénz felhalmozása és befektetése tűnik a legfontosabb stratégiának. Erről életének utolsó periódusából származó levelei sok apró részletet tartalmaznak. Innen tudhatjuk azt, hogy Arany szalontai birtokának – amelyet sógora, Ercsey Sándor kezelt – eladásából származott az az összeg, amelyet Arany végülis értékpapírokba fektetett. Ezt a megoldást akkor választotta, amikor kiderült, vagyona még így sem elegendő a fővárosban egy megfelelő, visszavonulásra alkalmas ház megvásárlására.

Arany János vagyoni helyzetét jól mutatja a halála utáni hagyatéki eljárás.[49] Vagyonos, bár nem gazdag embernek tekinthető ekkor, s pénzének jó része (85 000 forint) is értékpapírba (földhitelintézeti zálogleveleke és magyar állampapírokba) volt befektetve. Arany utólagos nézetből voltaképp a rendi társadalomból egy polgári társadalomba vezető út győztesének tekinthető. Még talán az a feltevés is megfogalmazható: nem véletlen, hogy Arany egy kollektív nemesi kiváltság

47 Rábeszélő leveleiket lásd AJÖM XIX. 99, 105–106.

48 Arany érezhető büszkeséggel írt arról Tompa Mihálynak, amikor László fia 1866-ban megszerezte a jogi doktorátust, azaz egy olyan címet, amellyel apja soha nem rendelkezett. Vö. AJÖM XIX., 47–49. Ehhez a folyamathoz párhuzamként ajánlhatók Kövér György több generáció életstratégiáját összevető tanulmányai a rendi és polgári társadalom határsávjából: Kövér György, *A felhalmozás íve: Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*, Bp., Új Mandátum, 2002, 31–190.

49 Rolla Margit, *Arany estéje*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1944, 123–145.

tudatával és hagyományával volt képes arra, hogy a polgári értelemben vett íróság professzionális képviselője legyen – könnyen elképzelhető, hogy egy ilyen, az önállóság tradícióját megadó előzmény sokat könnyített egy ilyen jellegű társadalomtörténeti folyamat végigélésében. Aranynak megadatott mindaz, ami egy „írófejedelmi" tekintélyhez[50] és életformához szükséges volt, s csak személyes tulajdonságain, fizikai állapotán és belső bizonytalanságain múlt, hogy ezt a lehetőséget nem használta ki. Még így is nagyon komoly emelkedési lehetőséget tudott adni a fiának, akinek társadalmi státuszát erősen meghatározta – saját kétségtelen személyes rátermettségén túl – apjának kapcsolatrendszere is. Igaz, Arany László korai halála és gyermektelensége megakadályozta, hogy ennek az útnak a további intergenerációs hatóerejét is megismerjük.

50 Erre példa, hogy 1880-ban, tehát még Arany életében utcát neveztek el róla Szegeden; Arany köszönőlevelét Pálfy Ferenc polgármesternek lásd AJÖM XIX., 469–470. A jegyzetek: 898–899.

Keszeg Anna

Zsindelyné Tüdős Klára (1895–1980) pályaképe

Tüdős Klára pályája két nagyobb kutatás perspektívájában kezdett el érdekelni. Az első a kulturális iparágak és az abban dolgozók karriermintái iránti kíváncsiság, mely perspektíva meglehetősen hiányzik, illetve részterületekre szakad a magyar szakirodalomban. Másrészt a *folk* mint jelenség társadalomtörténete iránti érdeklődés miatt: szorosabban véve a kulturális iparágak azon jelenségeinek megértése izgatott, melyekben az ún. népi motívumok erős ihletforrásként képesek fellépni és erőteljes közegváltással válnak mintaadóvá. Mindezek a horizontok ebben az írásban Tüdős Klára élettörténetének narratív megjelenítéséhez kapcsolódnak és csak annyiban játszanak szerepet, amennyiben azokat a narratív mintákat keresem, melyek lehetővé teszik a Zsindelyné életéről való beszédet, mintát és keretet adnak hozzá.

Lássuk mindenekelőtt, hogy Tüdős Klára pályaképe milyen élettörténeti tényekre redukálódik. Meglehetősen zavarba ejtő pálya ez, ahol nagyon sokféle újrakezdés és karrierminta érintkezik egymással. Két házasság, négy jelentősebb szakmai horizont komponensei alakítják ezt az életrajzot. A két házasság és a szakmai horizontok nagyon eltérő mintákat sejtetnek, s az élettörténeti elbeszélések sokféle sémáját idézik fel. A debreceni születésű, polgári családból származó nő első házasságát Szunyogh Rudolffal köti és ezzel a családi álmot valósítja meg, második házassága a Budapesten újrakezdett karrier horizontjába illeszkedik, Zsindely Ferenc politikussal való ismeretsége a nagyvárosi életmód és mondén környezet viszonylatába helyezhető.[1] Ami pedig a karriermintákat illeti: első kar-

1 E két házasság, melyek közül az elsőt 24 évesen, a másodikat 43 évesen kötötte (válását 33 évesen mondták ki), a család privatizálódásaként, emocionalizálódásaként megnevezett átalakulást illusztrálja. Az első, főként anyagi szempontok miatt megköttetett házasság illeszkedik a korabeli Magyarország házasodási szokásaiba,

rieregységnek a jelmeztervezői munkát és az abból kinövő divattervezői tevékenységet tekintem, másodiknak a filmrendezői tevékenységet. A pályán a második világháború hoz törést, mely ellehetetleníti a polgári karrierek gyakorlását, és másfajta cselekvési mintákat aktivál. Előbb a karitatív tevékenységet gyakorló mondén nő felelősségvállalását (az Istenhegyi úti villában Tüdős Klára és férje gyerekeket mentettek, emiatt 2001-ben Izrael Állam *Világ Igaza* kitüntetését kapta meg), majd pedig a református nőszövetségi mozgalmat megszervező propagandavezérét. A szakmainak nevezett komponenseknél jól érzékelhető, hogy a polgári értelemben vett szakmák mellett a közéletiség felől értelmezhető tevékenységformákat szintén szakmai komponensnek tekintem.[2] Ezzel a sokféle modellel kapcsolatban kétféle elemzési módszert használok. Először áttekintem azokat az elbeszélésmintákat, melyek egy ilyen sok újrakezdéssel és átértelmeződéssel járó pálya esetében adódnak. Ebben az esetben Dizseri Eszter Zsindelyné Tüdős Kláráról készült kötete,[3] az abban található beszámolók, újságcikkek beszédmódja, illetve Tüdős Klára életrajzi összegzései[4] jelentik a forrásokat. Elbeszélésmintaként a következőket választom szét: megtérésnarratívumok (1), a mondén nő/nagyasszony narratívuma (2), a kívülálló-narratívum (3), a debreceniség-narratívum (4).

a második – amennyire a leírásokból sejteni lehet – a felek közötti egyenlőségen alapszik. E folyamatokhoz lásd Tomka Béla, *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia?* Bp., Osiris, 2000, 39–46, az emocionalizálódáshoz 64.

2 A nők gyakorolta tevékenységformák esetében Pető Andrea rámutat arra, hogy közéleti szerepvállalás formái esetében a „mozgalom" fogalma mennyire maszkulin kódok alapján működött abból a tételből kiindulva, hogy a nők apolitikusak. „A nők által alkotott mozgalmak ugyanakkor nem feltétlenül önállóan jelennek meg, hanem gyakran más társadalmi mozgalmak részeként, akár úgy, hogy vallási szervezetekhez vagy a 'nemzeti keretben' alakult mozgalmakhoz csatlakozva fogalmaznak meg a női identitással kapcsolatos célokat, pl. az anyaság vagy a család fontosságának elismerését. Ugyanakkor félrevezető a nők politikai részvételét és befolyását ugyanazokkal a módszerekkel mérni, mint a férfiakét. A 'politika' a nők számára mindig mást jelentett, mint a férfiak számára. A nők a pártpolitikából az első, részleges választójog elfogadásáig, 1920-ig teljesen ki voltak zárva, és a teljes választójog 1945-ös megszerzéséig illuzórikus volna bármilyen parlamentáris rendszeren belül közvetlen nyomásgyakorlás parlamenti politikai eszközéről beszélni. A politika helyett 'a politikai lehetőségekről' kell beszélni, arról, hogy a nőszervezet mikor talál megvalósulási lehetőséget a megnyílt társadalmi mozgástérben." Pető Andrea, *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből 1945–1951,* Bp., Seneca, 1998, 11. Tüdős Klára esetében is érdekes szempont lehet, hogy visszakozó, az általa végbevitt cselekedetek politikai tétjeivel kapcsolatosan nemtudást emlegető, önmagát a férfiak ítéletére bízó narratíva éppen a nőmozgalmak működésének logikájába illeszkedik. Itt azonban a nőmozgalom szervezőjeként tevékenykedő Tüdős Klárával csak érintőlegesen foglalkozom.

3 Dizseri Eszter, *Zsindelyné Tüdős Klára. Életrajz – dokumentumokban*, Bp., A Magyarországi Református Egyház Kálvin Kiadója, 1994.

4 Zsindelyné Tüdős Klára, *Csizma az asztalon*, Bp., Harmat, 1998.; Zsindelyné Tüdős Klára, *Isten markában. Merni élni!* Bp., Református Sajtóosztály, 1991.; Zsindelyné Tüdős Klára, *Arcképek,* Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1978.

Másodsorban pedig a polgári karrierek közötti váltás mozzanatait elemzem. Az első mozzanat a divattervezői karrierre való váltásé (a *Pántlika* divatszalon megnyitása 1937-ben), a második pedig a filmrendezői pálya elkezdéséé (a *Fény és árnyék* című film rendezése 1943-ban).

Mielőtt az elemzést elkezdenénk, a forrásadottságok problémáját kell érintenünk. Egy jól dokumentálható és jól adatolt pálya a Tüdős Kláráé, azonban szinte teljesen hiányzanak azok a tudományos igényű elemzések, melyek Tüdős Klára szerepét, e pálya összetettségét, jelentőségét, esetleg rendhagyó voltát/ példaszerűségét érintenék. Inkább azt állapíthatjuk meg, hogy az élettörténet egyes mozzanatai válnak érdekessé a történettudomány különböző ágaiban. A divattörténeti és egyháztörténeti narratíva a legkidolgozottabb. A divattörténet F. Dózsa Katalin írásai miatt tud róla, a nála megjelenő adatok további kérdéseket vetnek fel (lásd például az Elsa Schiaparelli és Zsindelyné Tüdős Klára közötti találkozás problémáját)[5], szintén megtörténik a nőszövetség-szervező Tüdős Klára kanonizálása (bár ebben az esetben inkább kommemoratív-jellegű leírásaink vannak), azonban ez a nagyon komplex pályakép, melynek megvan az a sajátossága, hogy a 20. század nagy kríziseire mindig adekvát (megélhetést biztosító) választ adott, számos ponton értelmezésre szorul. A levéltári és archív források mellett ott van még az a jelentős sajtóanyag, mely Tüdős Kára munkáinak visszhangját dokumentálja. Jelen írásban én sem vállalkozom arra, hogy ezekre a kérdésekre rendre válaszoljak, inkább jelezni szeretném a jelenség komplexitását és a lehetséges irányokat, melyekbe egy élettörténeti feldolgozás elindulhat.

Dizseri Eszter könyvének borítóján két kép látható:[6] az első beállított kép, rajta a nagypolgári eleganciával öltözött Tüdős Klára, a második Balatonlellén készült felvétel, a széles mosolyú nő tartása, öltözete a ház körül tevékenykedő, otthonteremtő asszony vizuális jelölőit hordozza. A két fotót Tüdős kézírására montírozták. Az ellentétező képek az ellentétpárokban elmesélhető élettörténet narratív formáiba rendezhetőek. A Tüdős Kláráról szóló narrációt így lehet összegezni: a teljes pályakép az ellentét fogalmaival írható le, ezt az ellentétet pedig

5 F. Dózsa Katalin, *Budapest – Divatváros. A magyar divattervezés rövid története = Tanulmányok Budapest múltjából XXVI.,* szerk. Szvoboda Dománszky Gabriella, Bp., Budapesti Történeti Múzeum – Budapest Főváros Levéltára, 1997, 89–111.; F. Dózsa Katalin, *A* Muskátli *című kézimunka-újság és a magyaros öltözködési mozgalom az 1930-as években*, Ethnographia, 1989/1–4, 329–341. Változatlan utánközlés: F. Dózsa Katalin, *Megbámulni és megbámultatni. Viselettörténeti tanulmányok,* Bp., L'Harmattan, 2014, 199–215.

6 Dizseri, *i. m.*

a megtérés fogalmi rendszere szervezi. A megtérés a pálya utolsó, számottevő szakaszára jellemző nőszövetségi szervező munka szempontjából értelmezhető, s ennek horizontjában kérdésesek a polgári szakmák. A megtérésnarratívum azonban csak részben illeszkedik ehhez a pályához, hiszen Tüdős Klára református nőszövetségi szervezői szerepe, mely az életpályára való visszatekintés kiindulópontja lesz a *Csizma az asztalon*ban, nem spirituális értelemben vett elköteleződés. Az 1978-ban írt önéletírás az élettörténet egy történetben való elmesélhetőségének problémájával indít: „Valaki, aki ismerte régi, művészi és nagyvilági életemet s mondjuk így: nagy múltamat, most pedig hallott bizonyságot tenni, azt kérdezte tőlem: 'mondd meg nekem, hogy került a csizma az asztalra?'".[7] Majd az átmenet problémáját a spiritualitás kontextusába helyezi, s ezzel a kötetet a keresztény narratíva felől értelmezi: „Hetvenöt év nagy idő! Sok minden történt benne, s nekem messzire kell visszanyúlnom, hogy ezen furcsa életemen át érthetően szemléltessem Isten keze nyomát."[8] Ebben a narratívában az az izgalmas, hogy nem integrálja a politika- és társadalomtörténeti szempontot: a „művészi és nagyvilági élet" élhetetlenné és folytathatatlanná válik,[9] a negyvenes évek első fél évtizedének divattörténete világszinten is a karrierek problémás folytonosságának problémáját artikulálja.[10] A példák a kollaboráns, s feltételezetten ügynök Coco Chaneltől, a német klientúrára alapozó Frédéric Fath-tól és Marcel Rochas-tól az ellenálló működéssel próbálkozó Madame Grès-ig, vagy a szimpatikusan náci-fricskáknak szánt öltözeteket tervező, majd Amerikába emigráló Schiaparelliig mindenfajta magatartásmintára és helyzetkezelésre hozhatóak.[11] Azzal, hogy Tüdős Klára életét az utolsó szerepkör felől értelmezzük, tulajdonképpen arról mondunk le, hogy a biografikus illúzió szükségszerű torzító hatását csökkentsük. Minthogy Tüdős Klára református nagyasszonyként mondja el élettörténetét, „rongyoknak" látjuk a korábbi tevékenység eredményeit (Tüdős Klára e címet adta kiadatlan, Dizseri Eszter által feldolgozott élettörténetének).

A *mondén nő/nagyasszony* narratívuma meg nem írt történet. A *Fény és árnyék* forgalmazásakor a kritika „nagyságos asszony" megnevezéssel hivatkozik a

7 Zsindelyné Tüdős, *Csizma az asztalon ... i. m.*, 8.

8 *Uo.*

9 F. Dózsánál szereplő adat, hogy az 1940-es Szent István-héten tartják az utolsó nagyszabású divateseményt Budapesten, a háború végképp véget vet a „békebeli Budapest csillogó társasági életének". A háború után a divat iparművészetként szerveződik újjá. F. Dózsa, *Budapest..., i. m.,* 102–103.

10 Veillon, Dominique, *La mode sous l'occupation*, Paris, Payot, 2014.

11 *Uo.* 186–196.

rendezőnőre, s Tüdős Klára önéletrajzában is arról ír, hogy a filmgyárban „betolakodó dámának" tekintették, s egy hét munkájába került maga mellé állítani a közvéleményt. Az életrajzi narratívumnak ez a szála részben a művészkörök, a kialakuló sztárrendszer,[12] részben a Horthy-korszak politikustársadalmához kapcsolódik. Az élettörténeti elbeszélésekből ez az időszak látható legkevésbé, pedig abból a tényből, hogy Teleki Pál öngyilkosságának másnapján Zsindely Ferenc és felesége érkeznek a helyszínre először és az egész napot a Sándor-palotában töltik,[13] komoly barátságra következtethetünk. Dizseri Eszter a pálya dokumentálása során sokféle státuszú személytől gyűjtött *oral history*-műfajú beszámolót Tüdős Kláráról. Ezekben a beszámolókban a társadalmi státusz laza kezelése, és az emberek munkájuk szerinti megítélése közös pont.

A másik, a történetformálás szempontjából fontos narratívum lehet a kívülállóé. Ez a motívum a korabeli sajtóban is feltűnik, amikor filmrendezői teljesítményét értékelik: „Zsindelyné Tüdős Klára úgy a színpadon, mint a filmen mindig újakat, új megnyilatkozási formákat keres, és ez az eszmei törekvés emeli a *Fény és árnyék* című filmjét is magasan az átlag fölé..."[14] Ehhez a mozzanathoz furcsamód soha nem kapcsolják hozzá Tüdős Klára neveltetését, aki svájci lánynevelő intézetben, illetve Londonban nőtt fel. Ez idő alatt sajátít el egy olyan életformát és szemléletmódot, melynek a múzeumi látásmód, az archiválás, a kiállítás és kihelyezés, a hétköznapi élet vizualitása iránti érdeklődés erős komponensei. Meglátásom szerint a magyaros öltözködés iránti szenvedélye is, melyből a di-

12 A sztárvilág korabeli dinamikájához lásd Skaper Brigitta, *Magyar filmsztárok a két világháború közötti Magyarországon*, Médiakutató, 2008 ősz http://www.mediakutato.hu/cikk/2008_03_osz/08_regi_magyar_filmsztarok (utolsó megtekintés: 2016. 02. 01.). Nagykovácsi Ilona önéletírásában szereplő történet utalhat arra, milyen játszmák és érvényesülési stratégiák lehettek egy-egy film szereposztása mögött. „Kaptam egy telefonhívást Tüdős Klárától, aki akkor Zsindely Ferenc miniszter felesége volt. Köztudomású volt róla, hogy sokoldalú komoly művész. Közölte, hogy szeretne velem találkozni. Filmügyben. – Érted megyek kocsival – mondta. – Majd valahol leülünk és megbeszéljük. – Oda is jött a miniszteri kocsin a Tátra utcába. Nagyon impresszionálta otthonom, amiben szintén nagy szakértő volt. Kocsival elmentünk az irodába. Ott elmondta, hogy filmet ír *Fény és árnyék* címmel, ő is rendezi. A szereplők rajtam kívül már mind megvannak. Két női főszerepe van a filmnek. Az egyikre Bajor Gizi kérte fel, de ő valamilyen okból nem vállalta. Helyette Bulla Elmát szerződtette. A másik női főszerepre új, fiatal tehetséget keres. Végignézte a Hunniában fellelhető összes próbavételt fiatalokról, és nálam döntött. – De Klára, hogy lehet ez? – csodálkoztam. Engem Zilahy akar kihozni! – Nem baj, Ilona! Ő majd megkap téged a *Fény és árnyék* után... Volt ott Balatonföldváron egy kertmozi, ahol minden nap más filmet játszottak. Köztük az én filmemet is. Két páholyt vett meg Gizuskám, úgy mentünk el együtt, barátok a filmet megnézni. Akkor mondta Gizi: - Ilonám, ha tudtam volna, hogy te játszod ezt a szerepet, nem utasítottam volna el Tüdős Klárának a másik női főszerepet, amit nekem ajánlott fel!" Idézi Dizseri, *i. m.*, 76.

13 Ehhez lásd Ablonczy Balázs, *Teleki Pál*, Bp., Osiris, 2005, 436.

14 Edelsheim Gyulai Ella, idézi Dizseri, *i. m.,* 82.

vattervezői pályakezdemény kialakul, ennek az outsider-insider perspektívának, s egy nemzetközi kontextus ihlette egzotizmus-trendnek köszönhető.[15]

Utolsóként említem Tüdős Klára debreceniségének[16] tényét, melyet a karaktert és életutat illető visszaemlékezések gyakran emelnek ki e különállóság magyarázataként. „Tüdős Klára művelt nagyasszony benyomását keltette bennem, aki bizonyos fölénnyel beszélt az asszonyokkal. Én akkor voltam friss hívő, pietista hatás alatt, zavart Klára néni szókimondása, rusztikus kifejezései. Ez sokkolta az asszonyokat is. Nem volt ízléstelen vagy bántó, de azokat biztosan megbotránkoztatta, akik a miniszterné asszonyt várták, és helyette egy debreceni cívisasszonyt találtak."[17] Az idézet jól mutatja, hogya történik meg a személyes karakterjegyek visszavezetése egy származásalapú sztereotípiára.

Közelebbről a pályának azt a két mozzanatát nézem meg, melyek ún. művészi karrierként jellemezhetőek. Az élettörténetek szerint a divattervezői pályára való átnyergelés egyfajta véletlen piackutatással indult, s minimális üzleti tájékozódás társult hozzá. Társadalomtörténeti szempontból ki kell emelnünk, hogy a jelmeztervezői szakmából alakuló divattervezői karrier – ahogyan a továbbiakban látni fogjuk – nem volt egyedüli a korban. Azonban az mindenképpen

15 Ezt e nézőpontot képviseli Lovas Ildikó, aki szépirodalmi szövegben ugyan, de a kulturális antropológia egzotikum iránti érdeklődéséhez hasonlította Tüdős Klára népi kultúra iránti érdeklődését. „1935-ben maga Elsa Schiaparelli, párizsi sztár szabó figyelt fel a magyar hímzések szépségére és utazott Budapestre, hogy tanulmányozza azokat. A tehetséges Tüdős Klára, aki a svéd misszióval együtt számos üldözöttnek adott menedéket, aztán 1952-től, amikor is a férjével együtt kitelepítették, a férje a német megszállásig a Kállay-kormány kereskedelmi és közlekedési minisztere, 1963-ig Balatonlellén volt házmester, akkoriban divatszalont működtetett a Belvárosban, mindig azt hangsúlyozta, hogy, 'a ruha vagy az anyagban, vagy a vonalban, vagy a dekorációban legyen magyaros, de sohasem mindháromban egyszerre', Ferenczyvel együtt meghatározta azt az irányt, ami élőn és lüktetőn kapcsolódott a népművészetet, az ősi kultúrákat felfedező nemzetközi trendekhez – más területen Claude Lévi-Strauss 1935-től már az amazóniai indiánokat kutatta." Lovas Ildikó, *Cenzúra alatti*, Kalligram, 2014. június. http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2014/XXIII.-evf.-2014.-junius/Cenzura-alatti (utolsó megtekintés: 2016. 02. 05.)

16 A debreceniség fogalmának kultúrtörténetét Lakner Lajos az Árkádia-pörre és Kazinczy Ferencre vezeti vissza. Lásd erről Lakner Lajos, *Az Árkádia-pör fogságában. A debreceni Csokonai-kultusz,* Debrecen, Déri Múzeum, 2014. A *debreceniség* fogalmának átörökítésében később Ady Endrének volt kiemelkedő szerepe. „*majd egy évszázadon keresztül Kazinczy továbbélő vádjaival kell szembenézniük (ti. a debrecenieknek).* A debreceniség, amely a debreceniek bezárkózására, a saját igazságukhoz való makacs ragaszkodásra, túlzott józanságra, a lelkesedés, a világban való tájékozódás és az új iránti kíváncsiság hiányára utalt, mindannyiszor fölbukkant, amikor a 19. század folyamán Csokonai emlékét megörökítő szobor vagy a költő síremléke föláll ításának a terve felmerült (...) *a Kazinczy szájából elhangzott vád, a 'debreceniség' átöröklődött, újabb és újabb nemzedékekre hagyományozódott át, kollektív reprezentációvá vált* és megszabta a városról való gondolkodást." Lakner, *i. m.*, 9–10.

17 Szabó Imre visszaemlékezése Dizseri, *i. m.,* 200.

figyelemreméltó és a divattervezői szakma professzionalizálódásának kezdeti fázisára utal, hogy a francia, angol, olasz területekhez képest Magyarországon ilyen tipikus kerülőutakkal lehetett tervezővé válni. A pályamódosítás narratíváját a véletlenszerűség mozzanata köré építi Tüdős Klára önéletírása. E ponton hosszabban idézem:

> Pántlika! Tarka hímzett selyemszalag! Szimbólum! E világi életem egyik legnagyobb sikerének szimbóluma. Úgy kezdődött a története, hogy az Operaház felújította Hubay Jenő *Karenina Anna* című operáját. A zeneszerző felesége, gróf Czebrián Róza nagy bankettet rendezett ennek tiszteletére a Hungária nagytermében. Az előadás után együtt mentünk a címszereplőt éneklő Németh Máriával az estélyre. Előzőleg nagy fejtörést okozott nekem ez az összejövetel, mert Hubayék sznob társaságában el voltam készülve grand toalettekre, melyek mögött semmiképpen nem akartam lemaradni. Pénzem most is kevés volt ahhoz, hogy finom kelmét vegyek, hát ötlöttem egy merészet, s csináltam magamnak egy földig érő, bőven ráncolt fehér paraszt ümögöt, melybe két tüllrátétes buzsáki terítőmből nagy puffos ujjakat varrtam. A vállára és a derekára régi szűcsselymes mezőkövesdi hímzéses csíkot tettem, mely – szemben a közismert ízléstelenségekkel – múzeum után sírt. A ruha meglepően szép lett.
> Máriát nagy taps fogadta, amikor belépett, de engem, mikor utána siettem, még sokkal nagyobb. A hölgyek nekem szaladtak, bámultak, forgattak, lelkendeztek, hogy ilyet hol lehet kapni? Még az öreg meredek Hubayné is meglornyonozott és kérdezte: kéhem, ez mi? Majd annak a véleményének adott kifejezést, hogy talán még a matyó hímzés is lehet szép.
> Nekem az a taps, s ez az érdeklődés szeget ütött a fejembe. Mindjárt másnap nekiláttam a nagy ládámban turkálni, melyben egy halom régi hímzett rongyot gyűjtöttem össze falusi vásárokon. Nem is tudtam, hogy mit akarok velük, csak szeretgettem őket, mert szépek voltak. Régi minták hímezve, szőve, horgolva, kötve, ragyogó és kopott gyönyörű színekben. Aztán nekidűltem a papírnak, s a mondén divat vonalait használva, népi anyagokból modelleket terveztem.[18]

18 Zsindelyné Tüdős kéziratban maradt *Rongyok* című önéletrajzi munkáját idézi Dizseri, *i. m.*, iii.

A szakmák szociológiája felől e váltás éppen amiatt motiválatlan, mert a kockázat kétféle modellje kerül itt játékba: az egyik modell a kreatív szakmai ágazatokra jellemző, a másik pedig a piaci versenyre jellemző kockázat eltérő struktúrája. Ami nagyon hiányzik, ha a második minta felől értelmezzük e váltást, az a gazdasági haszonról való gondolkodás. E hiányosság éppen amiatt érdemel figyelmet, amit David Hesmondhalgh állapít meg a divatipar és a kultúripar egyéb szegmensei közötti különbségről: az előbbi esetében megvan ugyan az alkotói kreativitás komponense, az ötletekkel való játék, a piachoz való viszony azonban a kultúripar egyéb szegmenseihez képest sokkal intenzívebb, a célcsoportmérésnek döntő hatása van az ötletek életbe léptetésére.[19] A *Pántlika* szalon valami olyasmit valósít meg, amit ma *niche marketing* néven ír le a szakirodalom: a polgári és nagypolgári, európai divatot utánozó öltözeteket gyártó szalonok mellett felismeri a radikálisan másfajta, a megkülönböztető öltözet iránti igényt és erre a sejtésre épít üzleti stratégiát. Ráadásul olyat, amelynek követői is lesznek. 1938-ban *Ünneplő. Új magyar díszruha* sorozat címen jelenik meg a Pántlika-szalon öltözék-katalógusa, Tüdős Klára terveivel és Szabó Gabriella illusztrációival. Ennek az előszava a magyar középosztályt jelöli meg potenciális fogyasztóként ezzel a motivációval:

> Ez a díszruha-sorozat, amelyet a magyar középosztály számára kínálunk fel, azzal a céllal készült, hogy annak a társadalmi rétegnek teremtsünk illendő külön viseletet, amely a falu népétől elszakadt s a főnemességhez nem tartozik. A falu népének megvan a maga káprázatos, vidékenként változó paraszti dísze, amely ünnepeit művészi élményű látványossággá teszi és a magyar falu vasárnapjait széles világ minden vasárnapjától megkülönbözteti. Főuraink történelmi díszmagyarja, melyben elmúlt korok elevenednek meg, szintén ámulatba ejti a világot, ha ritka ünnepi alkalmakkor szem elé kerül. A középosztály azonban, a nemzet gerince, vagy silány utánzatát viseli a főúri dísznek, vagy jelmeznek ölti magára a népi ünneplőt, de hozzáillő magyar díszruha híján a nemzetközi divat angol és francia ruhájában ünnepel.[20]

19 Hesmondhalgh, David, *The Cultural Industries,* Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC, Sage, 2013, 20.

20 Tüdős Klára (szövegeivel és tervei nyomán) – Szabó Gabriella rajzaival, *Ünneplő. Új magyar díszruha,* Bp., Officina, 1938.

A célcsoport-bemérés e fogalmi rendszere megfelelően dokumentálja azt, mennyire a nemzetközi divatjelenség megkérdőjelezésén alapszik e márka- és karrierépítési folyamat. Miközben éppen ez az *outsider*-perspektíva alapozza meg azt is, hogy a divatszalon látogatói nem magyarok, hanem az egzotizmus-trendre érzékeny külföldiek. A *Muskátli* 1937-es számában így írt a *Pántlikár*ól: „Tulajdonképpen riportélmény. Elmondhatnám, hogy több angol szót hallani, mint magyart a meghívott érdeklődők között. Szemben velem ünnepelt filmszínésznő latolgatja, hogy melyik nagyszerű ruhadarab felelne meg a leginkább egyéniségének."[21] F. Dózsa kutatásainak köszönhetően tudjuk azonban, hogy a Tüdős Klára képviselte szemlélet korántsem volt egyedülálló a korban. Az egy tucatnyi tervezői név, aki a korszak kisszámú divattal kapcsolatos lapjaiban gyakrabban szerepelt, a nőipariskolák végzettjei vagy tanárai voltak. Ez a képzésforma teremtette meg a maga piacát: „Ezek a nőipariskolák az elszegényedett középosztálybeli családok leányainak igyekeztek kenyeret adni. Technikailag kevesebb tudást nyújtottak a szabóipari iskoláknál, de elméleti képzésük színvonalasabb volt, sőt a Magyar Állami Nőipariskolában érettségizni is lehetett. A Magyar Képzőművészeti Főiskola rajztanítónő szakos hallgatói is kötelesek voltak a Rákóczi téri iskolát heti tíz órában látogatni kézimunka-tanulás céljából. Néhány tervező iparművészeti iskolát végzett, melynek textiltanszékén foglalkoztak ruhatervezéssel is, különösen 1943 után, amikor több ezer pengő költséggel varrótanműhelyt rendeztek be."[22] A Tüdős Klára elmesélte anekdota az ösztönös tehetség megnyilvánulásaként, egyfajta erőfeszítés nélküli, hobbitevékenységként állítja be a szalonalapítás folyamatát, s éppen ezek a társadalmi együtthatók maradnak ki mögüle.

Ugyanakkor e váltásnak van egy másik kiszámítható mozzanata is: a jelmeztervezőként dolgozó Tüdős Klára áthozza sajtókapcsolatait a színházi szférából, s gyakorlatilag ugyanazok az újságírók, akik tervezői munkáit, rendezéseit méltatták, ruhaterveiről is közölnek kritikát. Hatvany Lili és a korábban idézett Edelsheim Gyulai Ella említhetők e nevek között. Ugyanilyen státusza van a korszak másik nagy divattervezői nevének, Nagyajtay Teréznek, aki szintén jelmeztervező, Tüdős Klárához képest kevésbé merészkedik ki a kereskedelmi célú tervezés területére.

A filmrendezői pálya esetében szintén a véletlenszerűség mozzanatát érdemes kiemelnünk az autobiografikus narratívumokból. A gyártásvezető Leiszen

21 Idézi F. Dózsa, *Budapest..., i. m.*, 100.
22 *Uo.*

László feleségének visszaemlékezésében a véletlenszerűség mozzanata megkérdőjeleződik: szerinte Tüdős Klára filmrendezési szándékát ismerték a kortársak, azt azonban az özvegy is hangsúlyozza, hogy a rendezés munkálataiban Tüdős elhárított mindenfajta külső segítséget.[23] Ugyanakkor azonban számolnunk kell azzal, hogy a film iránti érdeklődés a férj karrierjével is összefüggésben állhatott: Zsindely Ferenc 1939-ben lesz az Országos Nemzeti Filmbizottság elnöke és 1940-ig tölti be a pozíciót. Igaz, elnöksége alatt éppen hozzá nem értését kell többször is hangsúlyoznia, illetve beismernie: a kérdést nem tudja áttekinteni.[24] A korszak filmtörténete azonban kiemeli, hogy Tüdős Klára filmrendezői projektje valószínűleg éppen a férj kapcsolatainak köszönhetően kaphatott támogatást.[25]

Itt azonban a gender-szempontnak is nagy jelentősége lesz, Tüdős Klára ugyanis a második magyar nőrendező (az első magyar nő által rendezett film az 1936-os *Pókháló*, rendezte Balázs Mária) és a kritika erőteljesen ki is emelte e „nőies" szempont jelentőségét. Nehéz nőként együtt dolgozni a férfivezetőhöz szokott filmgyári munkatársakkal, a nő másfajta témák iránt érdeklődik, a nő a lakberendezésre, a díszletre fordítja a legnagyobb figyelmet.

> A Hunnia filmgyár öreg műtermében tiszteletet parancsoló csönd. A műteremben elegáns szalonban forgatják Nagykovácsi Ilona és Ajtay Andor jelenetét. Valahogy érezni a díszleten, hogy ezt a filmet egy asszony rendezi, ráadásul olyasvalaki, akinek a dekorációhoz talán legtöbb köze van eddig ebben az országban. A falakon – szinte hihetetlen – kitűnő festmények. A magyarázatot a felvételvezető suttogja a fülembe: Körülbelül háromszázezer pengő értékű képet vett kölcsön a produkció a Szépművészeti Múzemtól, és csekély ötezer pengő biztosítási díj terheli a költségvetést miattuk.[26]

23 Dizseri, *i. m.*, 75.

24 Zsindely tevékenységéről az Országos Nemzeti Filmbizottság élén lásd Sándor Tibor, *Őrségváltás után. Zsidókérdés és filmpolitika 1938–1944,* Bp., Magyar Filmintézet, 1997, 190. Zsindely Ferenc és a „magyar film munkásainak" konfliktusáról a *Magyar film* 1939-es száma részletes cikkben tudósított. *A magyar film munkásai Zsindely Ferenc államtitkárnál,* Magyar film, 1939. 06. 24. http://epa.oszk.hu/01300/01373/00019/pdf/00019.pdf (utolsó megtekintés: 2016. 02. 01.)

25 Sándor, *i. m.*, 197.

26 *Film-Színház-Irodalom*, idézi Dizseri, *i. m.*, 78.

Mára már nehéz eldönteni, hogy Tüdős Klára rendezői teljesítménye menynyivel maradt alatta a kor egyéb teljesítményeinek. Vagy mi lett volna, ha filmes támogatást nem a *Fény és árnyék,* hanem más forgatókönyv kapott volna. Mint ahogyan azt is inkább hipotézisként fogalmazhatjuk meg, hogy a film erős sajtóvisszhangja szintén Zsindelyné kitüntetett pozíciójának köszönhető. A *Magyar film* 1943-as utolsó, december 29-i száma szinte teljes egészében a *Fény és árnyék* köré rendezhető. A címlapon Bulla Elma, az egyik női főhős látható, interjút közölnek Zsindelyné Tüdős Klárával, szemelvények olvashatók a film sajtóvisszhangjából, legvégül pedig részletes kritikai ismertetést is közöl a lap.[27] Dizseri Eszter is arról ír, hogy a „filmforgatás megmozgatta a korabeli filmes sajtót"[28]. Arról azonban, hogy ez az érdeklődés minek köszönhető, keveset tudunk. A két szakma összekötő mozzanataként azonban érdemes kiemelni, hogy Tüdős Klára saját magát használja mérőműszerként, kreatív döntéseiben saját igényei, kíváncsisága adják a kockázatcsökkentő tényezőt. És ezt éppen akadályként interpretálta a későbbi filmtörténet, a tipikusan filmes tudás elutasításaként és rosszul értelmezett összművészeti „csokoládémáz" alkalmazásaként. Nemeskürty István véleménye azonban erőteljesen túlzó és ideologikus: „De mind az akkori magyar filmművészet színvonalának, mind pedig annak, hogy mit képzeltek igazi és mély művészetnek, az államtitkárné Tüdős Klára *Fény és árnyék* című filmje a legtipikusabb példája. Ez a film képviseli legtisztábban a Horthy-korszak hivatalos politikai ideológiáját... Mindezt nagy hókuszpókusszal megkonstruált fény-árnyékhatás, a francia avantgarde és a korabeli német filmek utánzatának sajátos keveréke jellemzi..." Másutt pedig éppen azt rója fel Tüdős Klárának, hogy olyan sok művészet szakértőjének kiáltotta ki magát: „Mert a kegyelmes asszony mindent tud, magyaros ruhát tervez a Corvin Áruházban, nyomort enyhít, színházat szervez, estélyeket rendez és persze filmet is."[29] A kijelentések mögött azonban erőteljesen szakosodott, egymással nem kommunikáló művészeti mezők elképzelése húzódik meg, illetve a Horthy-korszak homogén megítélése.

27 *Magyar film*, 1939. 12. 29. http://epa.oszk.hu/01300/01373/00098/pdf/mfilm_1943_052.pdf (utolsó megtekintés: 2016. 02. 04.)

28 Dizseri, *i. m.,* 78.

29 Nemeskürty István, *A magyar film története*. Bp., Gondolat, 1965, 162.; Uő., *A meseautó utasai*, Bp., Magvető, 1965, 172.

Következésképpen Csíkszentmihályi Mihály kreativitásról írott könyvének megállapításaihoz[30] közelítem e pályakép értelmezését: az általa elkészített esettanulmányok megegyeztek abban, hogy a kreativitás kibontakozása a közegismerettel, a jól artikulált problématérképpel és a kapcsolatrendszerrel áll összefüggésben. Tüdős Klára polgári karriermintáiban a kapcsolatrendszer működtetése a sajátlagos. Egy tipikusan értékkommunikációs pálya ez, ahol az egyes szakmák eszközök a szerző/alkotó által közvetíteni kívánt magatartások és életmodellek bemutatásában, népszerűsítésében, mai szóval, promotálásában. Érdekes módon a film korabeli sajtója is hasonló jellegű következtetésre épít: „A kegyelmes asszony itt is olyan, mint rendezés közben: ember. Egyszerű, kiegyensúlyozott, tudatos. De mennyi megélés, átlátás, felülemelkedés, elfáradás kell, míg így megtisztul a művész... Értelemre kap az élet minden szavában. Hányszor szűrte át a lélek a fény és árnyék örök jelentését..."[31] A kortárs kreatív szakmákban egyszerre hangsúlyozódik a specializálódott hozzáértés és a területek közötti váltás lehetősége. Egy olyan perspektíva, mely e fejleményekhez méri Tüdős Klára teljesítményét, realisztikusabb képet adhat e valóban zavarbaejtően sokirányú pályáról.

30 Csíkszentmihályi Mihály, *Kreativitás – A flow és a felfedezés, avagy a találékonyság pszichológiája,* Bp., Akadémiai, 2009.; ugyanakkor Pierre-Michel Menger kreativitás szociológus ír arról, hogy a kreativitás azonos módon működik a különböző művészeti ágazatokban és tulajdonképpen a bizonytalanság kezelésének stratégiáit jelenti. Menger, Pierre-Michel, *Le travail créateur. S'accomplir dans l'incertain,* Paris, Seuil/Gallimard, 2009.

31 Gyimesi Kásás Ernő, *Szemközt az első magyar rendezőnővel*, Magyar film, 1939. 12. 29. 3.

Visy Beatrix

HANGYAGIRLS – MARGIT, MAGDA, MÁRIA ÉVEI
Női sorslehetőségek a századfordulón

Kaffka Margit levelei pontosan, árnyaltan és érzékenyen mutatják meg azt a társadalmi kontextust, azokat a 19-20. század fordulóján zajló társadalmi folyamatokat, amelyekben a nők, ezen belül is a tanult, tanulni vágyó nők helyzetének kérdései is egyre erőteljesebben mutatkoznak meg:

> Bandika, mennyiért lennél helyettem asszony? – Mit csinálhatok én az embervoltommal, ha ugyan van ilyen? Elhazudhatom két-három formában nektek, hogy mink minők vagyunk, – ez az egész! Kell ez nektek? Nincs vonatkozásom az Istennel, a világgal, a fajtámmal sem tágabb, sem szűkebb értelemben; és semmiféle törvényével, sem rendjével a világnak, amit nélkülem csináltatok meg. Engem nem hívtak az úriszékbe, amikor kiszabták az erkölcs formáit; született ellensége és kitámadója kell, hogy legyek minden emberi és isteni jognak, morálnak. Vagy nemem prófétája legyek és lelkiösmerete és példázzam és írjam e fojtott és örök lázadást a férfi-isten világa ellen? Csakhogy asszonyistent magam sem képzelek és vállalok. Mi vagyok? Igazán *semmi* és tíz gyereket kellett volna szülnöm, hogy mint beszáradó magburok, bélülten válhassak le enyéimről a földbe, miből vétettem?[1]

A sokszor idézett levélrészlet erőteljesen kérdez rá a hagyományos, emancipációt megelőző korok maszkulin világképére és elrendezésére, női szerepeire, a nők alárendeltségére, továbbá hangneme, megfogalmazásmódja kiválóan érzékelteti azt is, hogy nem volt egyszerű nőnek, tanult, értelmiségi nőnek, gondolkozó, alkotó

1 Kaffka Margit levele Ady Endréhez, 1913. augusztus 20., *A lélek stációi: Kaffka Margit válogatott levelezése*, [s. a. r. Simon Zsuzsanna], Bp., Nap Kiadó, 2010, 170.

nőnek lenni a 20. század első évtizedeiben. Ahogy az önreflexív sorokból is kitűnik, a korabeli női szerepek, a női-alkotói-gondolkodói identitás összetettségére, nehézségeire nemcsak egy későbbi kor kutatójának, hanem a saját helyzetében benne élő, átélő, megtapasztaló értelmiségi nőírónak is rálátása volt.

A 20. század fordulójának emancipációját, a nők értelmiségivé válásának lehetőségeit vizsgálva, ezen belül Kaffka Margit értelmiségi életútját tekintve az életmű tükrében is, továbbá regényhőseinek női életútlehetőségeit körüljárva, igen hamar fogalmak és kérdések kereszttüzében, mondhatni, egy óriási, nyüzsgő *hangyaboly*ban találhatjuk magunkat. Mit érthetünk az értelmiség fogalmán, társadalmi kategóriáján (vagy csoportján) a századfordulón, s ez a fogalom mennyiben és miként vonatkozhat nőkre ebben az időszakban, és ezen belül mi alapján sorolhatjuk Kaffka Margitot is ehhez a szűk társadalmi réteghez? További kérdés, hogy a szerző életútját, pályáját vizsgálva milyen társadalmi-gazdasági erők játszottak közre az ő értelmiségivé válásában, ezt mennyiben formálták sajátossá, kaffka-margitossá egyéni körülményei, személyisége?

Az értelmiségivé válás nők számára adott korabeli szűk lehetőségei közül a tanítói, tanári pálya nevezhető az egyik legtipikusabbnak. Hogyan egészül ki ez a szinte egyedül kínálkozó, mégis kézenfekvő szellemi foglalkozás egy másik, szintén értelmiségi szerepkörrel, az alkotói tevékenységgel.[2] A tanári pálya vagy az alkotói, írói tevékenység már önmagában is az értelmiségi lét egy-egy formája, lehetősége lehet, külön-külön is teljes életpálya kibontakoztatására adhat módot, de a többféle szakma, tevékenység egy életen belüli keveredése, együttes működtetése vagy az életúton belüli váltakozása a 20. század első felében, de egészen napjainkig is ismert jelenség. Ezért a korszak és Kaffka Margit kapcsán is érdemes megvizsgálni, hogy a két tevékenység, szakma milyen viszonyban áll egymással, mennyiben lehet(ett) e kettősjátékot űzni. Mennyiben feltételezte, segítette vagy éppen akadályozta egymást, milyen szerepkonfliktusokat eredményezhetett ez a kétféle, eltérő életformával is járó hivatás?[3] Kaffka Margit élete, különösen leveleinek beszámolói, panaszai alapján, kínálkozó példa arra

2 E kettős pálya férfi karrierútként is ismert, a korszak költői közül például Babits Mihály, Juhász Gyula, Szabó Dezső, Áprily Lajos dolgozott tanárként is.

3 Ahhoz, hogy valaki eljusson tehetsége realizálásáig, a létrehozott mű pedig egy szellemi diskurzus részévé válhasson, számtalan személyes és kulturális tényező kedvező együtthatása szükséges. A nőket ebben sokáig meggátolta a hagyományos szerepelvárásokból eredő fizikai és szellemi izoláltság, hagyománynélküliség, a nyilvánosságtól való félelem, alkotástól való szorongás. Vö. Borgos Anna, *Portrék a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn*, Bp., Noran, 2007, 16.

is, hogy az új értelmiségi, szakmai szerepek egy újfajta, a hagyományos női szerepekkel szembeni identitás kialakítását követelték, ezért több, az imént felvetett (szakmai) feszültségek és a hagyományos női életutakkal való „leszámolás" miatt még erősebb szerepkonfliktusokat generáltak. A nők esetében a nemi és társadalmi normák, korlátok sajátos megküzdési stratégiákat kényszerítettek ki, ennek lehetséges formái közé tartozhatnak – Borgos Anna felvetése szerint – a személyiség kreatív elaborációs-szublimációs mechanizmusai.[4] Ám e mechanizmusok működ(tet)ésének feltételei, tehát az alkotás körülményeinek, idejének megteremtése, a helyzet paradox mivoltát is megmutatják.

A kérdések továbbgyűrűznek, amennyiben Kaffka Margitra mint művészre, alkotó értelmiségi nőre tekintünk, mert ebben az esetben nem hagyható figyelmen kívül a nőíró, női irodalom fogalmi (kritikai) vizsgálata sem. A feminista és gender szempontokat érvényesítő irodalomtudomány a női irodalom helyzetére, a nőírókat érintő kettős mércére és az ún. férfiirodalommal szembeni másik kánon alakulására, meglétére már számos fontos munkával felhívta a figyelmet, és e témakört a tudományos diskurzus ma már nem mellőzhető részévé tette.[5] Ám a századelő nőíróinak csoportos rehabilitációjával tulajdonképpen fenn is tartja e kategóriákat.

A századelő társadalmi folyamatainak, az értelmiségi és alkotó nők helyzetének fontos része a privát és a nyilvános szféra átalakulása; az alkotó szerepet vállaló nő kilépett az intim szférából, új, sokszor csak férfiminták alapján kialakítható szerepeket vett (kellett vegyen) magára, ám a hagyományos női szerepeket sem tudta vagy akarta egészen elhagyni, az alkotó nők egyfajta köztes, közvetítő szerepben találták magukat a teljes kívülállás és a bevonódás közt. „Az értelmiségi vagy alkotó pályán mozgó nők társadalmi szerepei tehát ebben az időszakban a

4 A nemi és társadalmi normák és korlátok megnehezítették a nők értelmiségi vagy intellektuális ambícióinak kibontakoztatását, ezért „rákényszerültek bizonyos asszimilációs stratégiákra – a fennálló hatalmi struktúrák elfogadására vagy a körülményeknek megfelelő alakítására –, kompromisszumos változtatásokra, olykor az identitás tartalmának átértékelésére is." Vö. Borgos, *i. m.,* 18–19.

5 Borgos, *i. m.*; Steven Tötösy de Zepetnek, *Kaffka Margit prózája: az irodalmi feminizmus kezdete Magyarországon = Régi és új peregrináció, Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon* II., szerk. Békési Imre et al., Bp. – Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft, 1993, 1185–1194.; Horváth Györgyi, *Nőidő. A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban*, Bp., Kijárat, 2007, 11–65.; Horváth Györgyi, *Női irodalom a magyar századelőn = Értelmezések a múlt századból*, szerk. Krommer Balázs, Sensus Füzetek, Pécs, Jelenkor, 2002.; *Nő, tükör, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról,* szerk. Varga Virág – Závolya Zolán, Bp., Ráció, 2009.; Fábri Anna, *„A szép tiltott táj felé". A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)*, Bp., Kortárs, 1996.; Séllei Nóra, *Tükröm, tükröm… Írónők életrajzai a 20. század elejéről*, Debrecen, Orbis Litterarum, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001.

történeti, »vertikális« átmenetiség mellett egyidejű, »horizontális« átjárásokat is jelentenek."[6] Kaffka levelei szintén nagyon jól tükrözik a különböző szerepek, belső és külső elvárások ütközéséből adódó kettősségeket, feszültségeket, belső és külső konfliktusokat, a – családi, társas, anyagi körülményektől, írói közegektől való – függés, bevonódás és kívülállás számos helyzetét. A levelek tanúsága szerint az írónő esetében nem a női szerepek megtagadásáról, félre tételéről van szó, hanem a különböző szerepek összeegyeztetésére, együttes működtetésére törekszik, s épp ezekből adódnak társas és belső konfliktusai is. Kaffka Margit helyzetében nem elhanyagolható körülmény az sem, hogy nem írófeleségként volt jelen az irodalmi életben, hanem tehetsége, írásai révén jutott be oda ezáltal – bár később magánélete helyenként mégis összefonódott művészekkel, szerkesztőkkel – szakmán kívüli szempontoktól, magánéleti „részrehajlástól" független pozíciója által művészetének és az irodalmi közegben kiküzdött és betöltött pozíciójának önérvénye megkérdőjelezhetetlen; ez bizonyos értelemben könnyebb és tehetségének megítélése szempontjából egyértelműbb, tisztább, bizonyos értelemben nehezebb helyzetet jelentett számára. Kaffka az önállóság, függetlenség kérdéseire legerősebben Rosztoky Éva alakjával reflektál az *Állomások*ban, de a *Hangyaboly*beli Erzsi személyében is e problémakört görgeti tovább a szerző.

Még tovább árnyalja a képet, hogy a korabeli és a későbbi recepció Kaffkát a „kivételes", rendkívüli jelzővel[7] számos esetben kiemeli a női irodalom sztereotip megítélése alól, és a kettős mérce másik oldala, az uralmi-paternális-férfi-kánon felől *is* jelentősnek tartja írói tevékenységét, de mindeközben atyai, „megengedően elismerő", rácsodálkozó gesztusaival, továbbá azáltal, hogy értelemszerűen nem tud eltekinteni a szerző biológiai nemétől és annak hangsúlyozásától, hogy csodálatos módon mindezek mellett és ellenére esztétikailag értékes, magas irodalmat művel, benne is tartja e kettős megítélés hálójában. Kaffka kritikai, irodalomtörténeti helyének kijelöléséhez, értékeléséhez kapcsolódnak a szak-

6 Borgos, *i. m.*, 28.

7 „Egyes nőírók kivételként való kiemelése semmilyen formában nem gátolja a nőírói szubjektum korlátok közé rekesztésének, valamint a nőírói szubjektum magasabb értékektől való elidegenítésének társadalmi gyakorlatát. Éppen ellenkezőleg: a »kivételes nőíró« irodalomkritikai konstrukciója életben tartja a nőírókról, mint alacsonyabb rendű (dilettáns) írókról szóló diskurzust, és elfedi annak hatalmi érdekek mentén konstruált voltát azzal a hazug retorikával, hogy képessége, tehetsége és egy (rászabott) »nőies« szerep elfogadása révén egy nő is bejuthat az univerzálisnak kikiáltott, de valójában férfi írók és kritikusok alkotta irodalmi Pantheonba." = Pécsi Emőke, *Kaffka Margit, avagy a „kivételes nőíró"*, Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények, 2008/1, 124.

irodalom további erővonalai is. Ennek egyik meghatározó vonulata önéletrajziként és/vagy kizárólag saját korának nőproblémáit, női lélektanát ábrázoló irodalomként olvassa a szerző műveit. Ez utóbbi vonás, korhoz kötöttsége, társadalmi aktualitása miatt jobbára elmarasztalásként jelenik meg az örök érvényű, magasabb elveket megjelenítő művekkel szemben. Ezek a – többségében utólagos – értékítéletek nyíltan[8] vagy burkoltan visszavesznek az életmű korábbi elismeréséből, pozitív minősítéséből. A recepció másik fontos és viszszatérő eljárása, hogy Kaffka első három regényét (*Színek és évek, Mária évei, Állomások*) trilógiává igyekszik összeolvasni. Ezek az értelmezések a korszak új női szerepeinek, életút-lehetőségeinek fázisaiként, mintegy ok-okozati rendben fűzik össze e regényeket, nem egyszer Kaffka életeseményeihez, származásához, feminizmushoz való viszonyához kapcsolva mindezt.[9]

Mielőtt kikeveredném a szövevényes kérdéseknek legalább egy részéből, fontosnak tűnik rögzíteni, hogy Kaffka Margit regényeit fikcióként olvasom, az önéletrajziként olvasás lehetősége számomra csak a de man-i tág értelemben működtethető az arcadás-arcrongálás a figuráció-defiguráció és jelentéselkülönböződés folyamatos mozgásában.[10] Kaffka nőalakjait, regényhőseit a századfor-

8 „Kaffka Margit mindenestül és csak korának írója s így harca is a korral eltűnő. Az önkifejezés művésze, saját korának és sajátmagának törekvéseit, művészeti és világnézeti problémáit s válságait fejezi ki, önmaga tétova lelkiségének tükrében. Így élete és élete műve dokumentum, nem pedig forrás." Radnóti Miklós, *Kaffka Margit művészi fejlődése,* Szeged, Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1934, 88.; „Kaffka Margit minden írása tulajdonképpen önvallomás […] Minden írása napló […] Regényei sem mások, mint életének, a legszélesebb értelemben vett életének, tehát társadalmi osztályának és asszonyiságának sokrétű dokumentumai. […] Az önkifejezés lírikus magatartása az, mely összefogja életművében a különböző műfajokat." Radnóti Miklós, *Próza. Novellák és tanulmányok*, 1971, 285–86. Győri János írja *Az élet útján*, (1918) kötet kapcsán, hogy Kaffka kiesik, kilép a hagyományos szerepkörökből, ezért magányos, megkeseredett nő, és csak így tud, művein keresztül, megbirkózni ezekkel a kérdésekkel, életműve tehát pótlék, melynek forrása nem az alkotásvágy, hanem az egyébként elviselhetetlen lelki terhek. Vö. Séllei, *i. m.,* 266.

9 A trilógiává olvasásnak szintén lehet irodalomtörténeti magyarázata: a kiemelkedő nőíró precedens-értékű irodalomtörténeti helyét életművé „kellett" olvasni, egy műves *(Színek és évek)* alkotóként nem állhat(ott), maradhatott ezen a kiemelt poszton. Kaffka a női irodalom történetének fontos állomása, és a Nyugat modernségképéhez is szükség volt egy rangos női szerzőre. Vö. Rákai Orsolya, *„Talán egész kis dolgokon múlik minden" Kaffka Margit és az* Állomások = *Nő, tükör, írás…, i. m.,* 209–217. Bodnár György szerint a három regényt trilógiának lehet tekinteni. A korforduló három, egymást követő nőtípusát ismerhetjük meg bennük: a múlt század áldozata *(Színek és évek)*, a tragikus kezdet *(Mária évei)*, az új világ győztese *(Állomások)*. Vö. Bodnár György, *Kaffka Margit*, Bp., Balassi, 2001. Hasonló koncepciót érvényesít Csetriné Lingvay Klára, *Pályaképek*, Kolozsvár, Kriterion, 2004.

10 Vö. Paul de Man, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, Pompeji, 1997/2–3. E megközelítési mód szem előtt tartása segíthet elkerülni azokat a(z esszencialista) megközelítési csapdákat, amelyek a női narratívák esetében szorosabb összefüggést feltételeznek a biológiai nem, a társadalmi nem, sőt azok textuális megjelenítése között, azonosként tételezi a különböző éneket: a szerzőt, a narrátort és elbeszélt ént. Vö. Séllei, *i. m.,* 33.

duló női szerepeinek, sorslehetőségeinek egy-egy konstruált alakváltozataként közelítem meg,[11] s a művek keletkezési rendje alapján felállítható fejlődéselvű, kvázi teleologikus összefüggéseket igyekszem mellőzni.

Felvetett kérdéseim kapcsán azokat a regényeket érintem, amelyek a nőemancipáció kérdéseit vagy az értelmiségi nő alakját, életlehetőségeit, belső és külső konfliktusait ábrázolják. Ehhez fontos hangsúlyozni azt is, hogy a női emancipáció, tanulás, értelmiségi szerepvállalás, alkotóvá válás és ezek reprezentációja Kaffka műveiben sem független és függetleníthető sem társadalmi, gazdasági, sem a korabeli kulturális, művészeti, tudományos kérdésektől. A szövegek a társadalmi pozíció, külső megítélés és a belső világ, lélektaniság, a közszereplés, nyilvánosság és a magánélet, intimszféra kettősségeivel, ezek belső és külső konfliktusaival, átjárhatatlanságával jellemezhetők. Így Kaffka regényalakjai a komplex, horizontális és vertikális részleteiben is kidolgozott ábrázolás által inkább egyéni, egyedi sorslehetőségeknek, egy-egy individuum és (női) identitás kibontásának és kevésbé típusoknak mutatkoznak.

A regényekben felvetett témák, nőiséghez, női szerepekhez, identitásalakzatokhoz, kapcsolódó problémák oly módon köthetők vissza a szerző alakjához, hogy a művek ötlete, forrásvidéke a szűkebb és tágabb társas- és társadalmi közegekben látott, megtapasztalt élményekben, eseményekben kereshető, amelyeknek bizonyos szegmenseit, ám a regényekben társadalmi és lélektani kérdésekre fókuszáló összetettebb viszonyrendszereket létrehozva, a szerzői intenció történetté, fikcióvá, szöveggé formálta.

Kaffka Margit értelmiségivé válása saját életútján kibomló folyamat, e – szűkebb értelemben vett – társadalmi szerepkör az ő esetében nem örökölt, családon belül áthagyományozott. Értelmiségivé válása sok szempontból a korra jellemző tipikus elemekből épült össze, de néhány komponensében, természetszerűleg, egyéni jegyeket, vonásokat is mutat, hiszen alkotóvá válása egyéni alkatából következik, amelynek kibontakozását a tanári pálya, pontosabban a felsőfokú tanulmányok (szellemi indíttatás, olvasmányok, intellektuális közeg) erősen befolyásolták, segítettek. Ám látni kell azt is, hogy e második szál, az alkotói tevékenység (színvonala és hatása) okán válik érdekessé számunkra Kaffka Margit mint értelmiségi (nő), s éppen

11 Egyetértve Fülöp Lászlóval, aki szerint a regényhősök nem alteregók, amelyek a vallomás-funkció és a kifejező szándék képviseletére teremtettek. Vö. Fülöp László, *Kaffka Margit*, Bp., Gondolat, 1987, 124.

írósága, művészléte, művei és egyéb közéleti megnyilvánulásai alapján tarthatjuk őt – akár saját korának, akár a jelen felől közelítve a fogalomhoz – értelmiséginek.[12]

Ismert, hogy a törvények 1895-től tették lehetővé a nők felsőoktatásban való részvételét, továbbá ez időponttól nyíltak meg az első leánygimnáziumok is. A nők tanulási jogának kiterjesztése eleinte csak az orvosi, gyógyszerész és bölcsészkarokra vonatkozott, így a századforduló emancipációja során az értelmiségi szerepek közül leginkább a tanári pálya kínálkozott az olyan fiatal, tanulni vágyó lányok számára, akik többnyire a középosztályból (vagy alsó középosztályból) érkeztek, és a képesítés megszerzését nem csak a tudásvágy, szellemi érdeklődés, intellektuális kiteljesedés vágya motiválta, hanem a jövőbeli önállóság, önfenntartás, anyagi biztonság reménye is. Családjaik többnyire anyagi nehézségekkel küzdöttek, vagy legalábbis e leányok kevés (vagy semennyi) hozományt remélhettek. Bár tudható, hogy Kaffka Margit családja is szűkös anyagi lehetőségekkel rendelkezett, *Önéletrajz* című írásában a szerző nem a vagyoni helyzetükről, hanem kettős származásából eredő belső konfliktusairól számol be önreflexív módon: a különféle mesterségeket űző királyi cselédség sorából felfelé törekvő ősök, majd városi polgárok közül apai nagyapja szerez először diplomát, ő bíró volt, fia, Kaffka Margit édesapja pedig ügyvéd lett. Anyja viszont nemesi származású, az Uray család sarja, hosszú történelemmel, de az apai ággal ellentétben fogyatkozó vagyonnal (és társadalmi ranggal). Minderről a szerző így vall: ennek „köszönöm […] bensőmnek folytonos és küszködő kettősségét főképpen; ez igen kétféle örökség tusáját, mit nagyon analizáló, tudatos voltommal minden léptemben nyomról nyomra kísérek. Kissé azt is mondhatnám: ez a csata karakterem, megváltozásaim, történéseim története."[13]

12 Az értelmiségi legtágabb meghatározása magasan képzett, szellemi munkával foglalkozó személyt jelöl. Az ennél szűkebb definíciók csak azokat sorolják az értelmiséghez, akik valamilyen módon részt vesznek a kultúra termelésében, azaz alkotnak. Az alkotás fogalmát ezek a definíciók általában elég szélesen alkalmazzák ahhoz, hogy ne csak tudósokat vagy művészeket tekinthessenek értelmiséginek – egy mérnök vagy akár egy óvónő is végezheti alkotó módon a munkáját. A definíciók másik (következő) köre a közéleti szerepvállalást érinti. A diplomás, kreatív munkát végzők zöme nem formál véleményt a közügyekről a nyilvánosságban, értelmiségi tekintélyére támaszkodva. Az értelmiségnek az a kisebbsége, mely ezt megteszi, nevezhető az intellektuelek csoportjának. Végül az értelmiségdefiníciók közül a legszigorúbbak azok, melyek az értelmiség társadalomkritikai attitűdjének szükségességét hangsúlyozzák. Ezek az egész értelmiségnek csak egy igen szűk szeletét, a kritikai értelmiséget foglalják magukba. Vö. Kristóf Luca, *Véleményformálók. Hírnév és tekintély az értelmiségi elitben*, Bp., L'Harmattan, 2014, 18–19. Az iménti meghatározások azonban a 20. század második felére és jelenünkre vonatkoztatható irányok, a 20. század fordulóján és első évtizedeiben még képlékenyebb fogalmakkal és még kevésbé körülhatárolható, szűk réteggel kell számolni.

13 Kaffka Margit, *Az élet útján. Versek, cikkek, naplójegyzetek*, [összegyűjt., szerk., bev. és jegyz. Bodnár György], Bp., Szépirodalmi, 1972, 401.

A tanítói, tanári képesítés tehát az önálló, anyagi feltételeket biztosító élet lehetőségét kínálta a nők számára is a századforduló átalakuló társadalmi folyamataiban.[14] Az első tanárnemzedék önállósodási törekvéseit segítette, hogy a 19. század második felében és a századfordulón a tanítóképzők nagy része egyházi intézményekben, szerzetesrendek, kolostorok keretei között működött,[15] amelyek ezáltal egzisztenciálisan, morálisan is megfelelő kereteket, közeget és beváltható jövőképet nyújtottak e szerény anyagiakkal rendelkező réteg számára. Kaffka Margit a szatmári irgalmas rend zárdájában szerzett tapasztalatait több művébe is szétírta,[16] a legösszetettebben, társadalmi, gazdasági, egyházkritikai, sőt modernitáskritikai kérdéseket feszegetve utolsó regényébe, a *Hangyabolyba*,[17] de a téma

14 1903-as *Új típusok* című novellájában olyan lányok kerülnek össze az internátusban, „akiket az ország minden részéből elsőknek hajtottak fel a szükség, a nagyravágyás, a tehetség vagy a boldogtalanság – tanulni, tanulni."

15 A teljesség igénye nélkül a tárgyalt időszak tendenciáit mutatja: 1868/1869-ben a tanító(nő)képzőknek kb. 59%-át adták a római és görög katolikus, 23%-át, az evangélikus, 8-8%-át a református ill. görögkeleti intézetek, s 2%-át az izraelita felekezetűek. 1917/1918-ra az állami intézmények adták a képzők kb. 33,7%-át, a római és görög katolikusok 42,7%-át, a reformátusok 8,98%-át, az evangélikusok 7,9%-át; a görögkeletiek és az egyetlen izraelita képző aránya 5,6%-ra, ill.1,12%-ra csökkent. Donáth Péter – Preska Gáborné, *Oklevél-kibocsátás a magyarországi tanító(nő)képzőkben és a tanítói utánpótlás biztosítása a dualizmus korában (adalékok, kérdések)*, Neveléstörténet, 2007/1-2.

16 A zárda zárt tere, világa a társadalomtól elzárt, de annak működését mégis – nagy vonalaiban, elcsúsztatva, eltorzítva – imitáló közeg, ahol az újféle álmok, életformák megszülethetnek, távol a realitástól, a valós következményektől. Az internátus zárt világa egy bizonytalan, de épp a valóság távolsága által, megálmodható, elképzelhető, kiszínezhető („romantikus", idealisztikus) jövőkép megrajzolására is alkalmas volt. A külvilággal, társadalommal szemben, noha annak kicsinyített mása, mégis egy kiszámítható, hermetikusan zárt közeg, saját törvényekkel, másféle következményekkel, ahol más a felelősség súlya, más a tét. Ugyanakkor az is látható, hogy Kaffka már 1899-ben idegenkedett a zárdai közegtől, az ott tanítás fojtogató lehetőségeitől, saját élményei nem véletlenül köszönnek vissza pályája egészén, így ír Nemestóthy Szabó Hedvighez egy tanítói állásról: „Újra zárdában nyomorogni, – mikor a lelkem, az egyéniségem, a tehetségem és a vágyaim mind az államhoz, az egészséges, új activ szervezethez vonnak az egyház idejét múlt, elaggott feszes és előítéletes intézményeitől. Más ott a szellem, mondta az egylet titkárnője, - és nem mertem ellentmondani, mert hisz ez a szellem üldözött, keserített engem is négy álló esztendőn át." *A lélek stációi, Kaffka Margit válogatott levelezése*, [sajtó alá rend., az előszót és a jegyzeteket írta Simon Zsuzsanna], Bp., Nap Kiadó, 2010, 47.

17 A zárdabeli lányok jövőről alkotott elképzeléseit, dilemmáit, félelmeit a különböző szereplők beszélgetéseiből, leveleiből is megismerhetjük. Kornélia inkább félelemmel tekint a jövőbe: „Én nem tudom, hogy leszek egyszer önálló, hogy fogok kosztot, lakást fizetni, pénzt összeadni, kivonni. Nézd, igazán, én nem tudom még körülbelül se, hogy mennyi például tíz korona, mit adnak azért? Nekem ezért fog kelleni a végin apácának maradni, ha nem fogod majd pártomat. Itt legalább tudom, mit kell csinálni – csengetnek: ott van az étel; csengetnek: párba állni, ide menni, oda menni, kelni, feküdni, mint az óra." *Kaffka Margit regényei*, [bev. Bodnár György], Bp., Szépirodalmi, 1968, 699–700. És még a talpraesett Erzsi is kételyekkel látja a jövőjét: „Ha majd független leszek, kenyérkereső ember és a magam ura, csak akkor lehetek egészen magam felelős a tetteimért; a magam bírója és egyetlen fóruma. Csakhogy ám ettől a rongyos bizonyítvány-papirostól még nem leszek én független, és azt a szép utazóruhát, melyet egy divatlapból kivágva küldött, hogy abban képzel el (maga igazán drága-kedves), azt mégiscsak az anyámnak kell

és az internátus közege hasonló jelentésekben a pálya egészén számos novellában[18] és a *Mária évei* című regényben is megjelenik.

A tanítói, majd tanári képesítés[19] Kaffka Margit számára is megadja a függetlenség, egzisztenciális önállósodás reményét. Leveleit olvasván arra következtethetünk, hogy a tanulás élménye, a szélesebb tudás megszerzése és az önálló, független élet egyaránt ambicionálja,[20] ám a tanári praxis napi monotonitása hamar kedvét szegi; egy ideig próbál lelkes és elégedett lenni, de a kezdeti élénk beszámolókat panaszos hang váltja fel. „Csalódtam a pályámban. Esténkint érzem ezt nagyon, – fél nyolckor reggel azonban magamra disputálom a régi, prepa-lelkesedést és legtöbbször sikerül vidámnak, türelmesnek, nyájasnak lenni az iskolában. Hisz mit tegyek mást? Már benne vagyok és nincs, nem lehet más életvágyam mint összetett hármasszabályt magyarázni, kalkulust írni és feladványt korrigálni." 1902-ben: „Azóta itt nyakig ülök a rendszeres módszerekben, – megint az a »dolgozóméh« lettem, akit te nem szeretsz. […] Fényesre kent, simára csiszolt és

megcsináltatnia, szegénykének. […] Majd szépen kineveznek ugye, és dolgozom; higgye le, leszek olyan jó, mint akárki, ha nem jobb; az ember mégis jól csinálja ám, amit vállal és amiért pénzt fogad el; aztán meg engem érdekel is a tanítás, a gyerekek, mert hisz minden érdekel." *Uo,* 766.

18 Például *Levelek a zárdából, Soror Annuncia, Kisasszony, Csonka regény*

19 Kaffka 1898-ban szerez tanítónői képesítést (Nemestóthy Szabó Hedvignek 1898. június 25-én: „Tanítónő vagyok, boldog vagyok! Lehet hogy kinevetsz az együgyű kicsinyességemért, de nagyon tele van a lelkem örömmel"; ugyanebben a levélben: „De nem akarok keserűségeket írni, – azt hiszem kötelességem most hálásnak lenni a sors iránt és hirdetni az én végtelen nagy és tökéletes boldogságom. De tehetek-e róla, – mikor ujjongva kijöttem a képesítőről, egyszer csak odatévedt a szemem a gyakorlóiskola egyesített osztályának nyitott ablakán, arra [a] sovány apácatanítónőre, – aki tavaly ilyenkor végzett, – és aki' most a sorvadás égő lázával szemében rekedten könyörög a gyerekeknek, hogy ne lármáznának olyan erősen, mert a tanfelügyelő úr, a rettenetes itt van a folyosón. Bizony megcsappant a nagy jókedvem," *A lélek stáció… i. m.,* 22.). Ezt követően Miskolcon ingyen tanít másfél évig a szatmári képzőért cserébe, ahol az utolsó két évében ingyenes bentlakó lehetett. Nem kap ösztöndíjat, otthoni segítséget, végül a kultuszminisztériumi tanácsos, Gönczy Mór (nagykárolyi származású, mint Kaffka) segítségével ingyenes helyet kap a pesti Erzsébet Nőiskolában, ahol így 1899-1902 között tanulhatott, tanári diplomáját Nyelv és történelem tudománytani szakon 1902-ben szerzi meg. Ezután Miskolcra tér vissza a város polgári leányiskolájába, helyettes-, segéd- majd 1904-ben „rendes" tanári státuszt kap. Kaffka Margit életrajzi adatairól lásd: Bodnár, *Kaffka Margit*, *i.m.*

20 Szabó Hedvighez, 1898. szeptember 31-én: „Őrült vágyom tovább tanulni, - tanulni, – de Pestre menni nincs pénzem, - Szatmártól meg néha úgy félek." „akarom, hogy szent legyen nekem az iskola, mert ha profanisálnám ezt is, - nem maradna nekem semmi, és így, fizetés nélkül nagy szükségem van az idealismusra." Ugyanebben az évben: „Ha fölvennének Zirzenhez, – egész életemben komoly nyugodt tanítónő, pontos államhivatalnok lennék. Ha tárgyat találna az ambícióm, ha volna mire törni teles energiával, hidd el a bolond álmaim, lázas, erőszakos, gonosz őrültségeim elfúlnának a vak, öngyilkos szorgalmamba. Ha nem sikerül, - hát leszek falusi tanítónő, - elvesző eltaposott kicsi atomja a nagy, eleven életnek, aki a maga liliputi életében kiveszi ám azért a részét a felszín hatalmas hullámtorlódásaiból." *A lélek stációi… i. m.,* 29, 47. (Zirzen-intézet, Zircen Janka, a pesti tanítóképző megszervezője, 1873-tól működött az intézmény, épp 1898-ban, Kaffka első évében vette fel Erzsébet királynő nevét, 1902-ben költözött az akkor elkészült új, szecessziós épületbe, amelyben ma a Teleki Blanka Gimnázium működik.)

örökösen forgó kereke vagyok egy éktelen nagy gépezetnek, aminek a rendeltetése közönyös és idegen nekem. És ha volnának még altruistikus hajlamaim, – amúgy is, – én nem hiszek a munkám jelentőségében, nem hiszem, hogy valami haszna lenne ezeknek a kisleányoknak abból, hogy itt a világegyenlítő, meg a földtengely ferdeségének együgyűen nehézkes fogalmaival györöm őket. Nem hiszek, hiába." 1903-ban: „De szörnyű cséplőgép-foglalkozást űzök pedig! Van egy pár sült szamaram, akik spórolásból csak a második hónapban készülnek felvételi pótvizsgára".[21] Hiába teljesülnek tehát tervei, hiába kerül évről-évre előnyösebb pozíciókba, intézményekbe, a tanárságot egyre kevésbé hivatásként, inkább nyűgként, létfenntartásához szükséges kompromisszumként, puszta munkaként éli meg. Leveleiben – erős önreflexiókkal, öniróniával – a napi munka szürkeségével az álmok, ambíciók beteljesítésének vágyát állítja szembe: „Mi lesz belőlem? Megöl a realitás, – a mindennapi gond, az iskola, – az osztály takaríttatása, – a mulasztási napló, a piszkos körmű gyerekek, – Istenem! Nem élhetek színek, álmok, hangulatok nélkül, – add őket vissza nekem!"[22]

Az elégedetlenséget azért is fontos kiemelni, mert tanulmányaival és tanári pályájával egy időben indul Kaffka alkotói tevékenysége is, 1901-ben jelentek meg első versei,[23] ám művészi próbálkozásai kezdetén még nagyon bizonytalannak érezhette az értelmiségivé válás e másik, a korszakban már nők számára is nyitott lehetőségét, vágyai, késztetései azonban egyre messzebb taszították a tanári pályától. Kaffka Margit az egyik első, de napjainkig ívelően jól ismert értelmiségi szerepkombináció

21 *A lélek stációi…, i. m.,* 42, 72, 75.

22 *A lélek stációi…, i. m.,* 37. És további helyeken: „Oda az álmaim, a színek, mesék, a tétlenség édes hangulata, - békés melankóliával siratom el, mivelhogy nem vettem sok hasznukat úgyse! Csak egészséget, békességet kívánok, jó vizsgát, szép fizetést, nagy pensiót, nyárspolgárias becsülést, – szóval; közönséges vagyok. Igen, – ha ismersz engem, akkor tudod, hogy ezt is képes vagyok a végletekig hajtani. Te! Én aki tizenkét esztendős koromban piros kötőpamut szálával megjegyeztem az első rügyét a fagyalbokornak, – és megnéztem mindennap ezt a zöld tavaszi mosolygást, - én csak tegnap vettem észre, hogy ím megőszült egészen. Hogyan történhetett ez? Bizonyára szépen, - csicsergő búcsúszóval, avarzörgéssel, haldokló fáradt lipékkel, – édes poézissel, – és én nem láttam semmit az egészből. Nagyon közönséges vagyok, – talán veszed is észre a stílusomon, – tudod egész nap elemiesen kell beszélnem, hát már elemiesen is gondolkodom, – egyhangú csapások monoton ütemeire jár az elmém, mint a kis parasztlányoké itt körültem. Butulok." „Az ideálizmus cafrangjaiból kibontani az igazság vigyorgó, gúnyos karikaturáit, kacagni egy keserűt, nagyot, – amíg egyszer csak megered bennünk a jóság forrása, – sírni, megkönnyebbülni, imádkozni egyet, – és elülről kezdeni a komédiát, – no hisz ez az élet." „Hiába, nem tudom az estéimet se megmenteni a lila színű álmok számára – járván a vároldalon meg a póstaréten, – mindig rajt kapom magam az efféléken: 5 forint, – 10 forint – pedig egy hónapra 12 csak az ebéd," *Uo.*, 31, 42, 75.

23 1901. április 21én a Szatmármegyei Közlönyben az *Ind legenda* című, majd május 12-én a Magyar Géniuszban a *Fényben* című vers. Vö. Bodnár, *Kaffka Margit*, *i. m.,* 27.

esete, amikor a szakmai képzett, diplomát igénylő hétköznapibb, polgáribb tevékenység és munka konfliktusba kerül, feszültségben áll – egzisztenciális, életviteli, anyagi és időbeli szempontokból – az alkotó, művészi tevékenység ambícióival, kibontakoztatásának lehetőségeivel, kereteivel.[24] Kaffka levelei arról is beszámolnak, hogy a tanári munka az alkotástól veszi el az időt és az energiát, látja a vidéki tanárlét szellemi bezártságát, elszigeteltségét, nyárspolgáriságát;[25] vágyai, tervei a fővárosba, szerkesztőségek, kávéházak közegébe vinnék már 1902–1903-ban is, nem sokkal a tanári diploma megszerzése után.[26] Ritkán számol be a tanárság előnyeiről, arról a vágyott viszonylagos anyagi biztonságról és függetlenségről, amely nem teszi kiszolgáltatottá a szerkesztőségekkel és kiadókkal szemben.[27] A kényszerű és az önkiteljesedés érdekében vállalt kettős értelmiségi szerep a szerző utolsó három évének kivételével[28] a pálya egészén feszültségben állt egymással, ez a szembenállás Kaffka (ön)narratívájának fontos eleme, egyik vezérfonala. A levelezés tanulsága szerint a kétféle szerep- és tevékenységkör konfliktusa, kiegészülve a magánéleti, anyai-házastári, asszonyi szerepek feszültségeivel meghatározta mindennapjait,

24 Kaffka több alkalommal is kér félévnyi, egy évnyi szabadságot, s az így kapott időt az alkotásnak szenteli, ennek kapcsán írja Kiss Józsefnek 1905. szeptember 5-én: „És szabadságot veszek januártól, – félévit. Azalatt a félév alatt Pesten élek sokat dolgozom és főképp zavartalanul tanulok. A szabadság meg van ígérve, fizetést azalatt kapok. – Szeptemberre vagy áthelyeznek Budafokra, vagy ideiglenes nyugdíjjal otthagyom az államot és a városnál próbálok szerencsét. […] A tehetségem, tudom hogy nem elég nagy, s ami fő, nem elég termékeny arra, hogy írásból megéljek. De ha itt maradok, egy sort sem írok, mert nincs téma és nincs mi inspiráljon, semmi. Itt már nem tudnám azt a bizonyos tizedik[et] jól megírni, Pesten megtudom, - s akkor eldobom a kilenc rosszat." *A lélek stációi…, i. m.,* 149.

25 1902. december 15-én írja Valkovszky Erzsébetnek:„Ne sajnáljam a szubtilis álmokat, a lilaszínű illúziót, a »magános és nomád« életet, azt a bolond himalájai regét, hogy a bálványoltár szüzei megértik a tűz beszédét, a hegypatak zuhogását? – Cserébe jönne ezért a polgári tisztesség, jóllét, nőegyleti szereplés, fülig belegabalyodás az »egyetemes törvényszerűség«-be." „Ezek az asszonyok, – a társnőim, – mind sürgetnek, rábeszélnek [a házasságra]. […] Azt mondják (pedig okos asszonyok ezek) – hogy ebből áll az élet, az *igazi*, paradicsomot, savanyúuborkát befőzni és gyereket nevelni." *A lélek stációi…, i. m.,* 86, 87.

26 „semmi áron nem akarok itt [Miskolcon] vénülni. Pest! Pest!" „Te, egy szörnyen kisdiákos, szinte robinsonos érzés, – olyan honvágyféle lepett meg Pest iránt, hogy percre se' szabadulhatok. Be kellett ennek következnie, de azért egy gyerekesen naiv dolog idézte fel. Egy nagy csomagot hozott a postás, – ismeretlen írás a cím, – és benne vagy 14-15 száma a Géniusnak […] Ejh! mindegy, csak Pesten legyek, – az én édes, bűnös, isteni metropolisomban, – ott talán még verset is írnék, – nem tehetek róla, jobban érdekel az aszfalt poezise, – jobban a természetnél is." A Pesttől való távolságot okolja sikertelenségéért, ahogy Rozsnyai Kálmánhoz írt 1905. január 12-i leveléből is kitűnik: „Az élet van ott, irányok, törekvések, sikerek, társalgás, mely ilyen dolgokat is érint de ettől messze jutottam. Nem szabad ezt a házasságomnak betudni, – akkor került veszedelembe az írói szereplésem, amikor lekerültem Pestről." *A lélek stációi…, i. m.,* 74, 74–75, 106.

27 Almásy Saroltához, féltestvéréhez:, valószínűleg 1910-11 körül: „Bizony, Sárikám, a tanítás nem elsőrendű életöröm, de anélkül felkopna az állam azért; meg az irodalmi emberekkel sem beszélhetnék akkor olyan könnyedén, ha tudnák, hogy csak őrájuk vagyok szorulva. Muszáj, hiába." *A lélek stációi…, i. m.,* 190.

28 1915 őszére Bárczy István közbenjárásával sikerül elintézni, hogy nyugdíjba mehessen. Utolsó három évében az írásaiból él, bár ekkor a háborús körülmények nehezítik életét.

ahogy például anyagi, megélhetési problémái is. Ez az erős konfliktus különös módon mégsem jelenik meg, legalábbis koncentráltan, egyik regényében sem. A *Mária éve*iben a főhősben felmerül az alkotásvágy gondolata, önkifejezésként és a tanárság monotonitásával szembeállítva,[29] ám Mária semmiféle cselekvésre, semmilyen műalkotás elkészítésére nem szánja rá magát, tehát nem is juthat el egy efféle konfliktussal való szembesülésig.

Kaffka helyzetének, életének másik fontos, leginkább belsőként megélt konfliktusforrása az önállóság és az – anyagi – függetlenség kérdése. Ez a problémakör viszont nemcsak az énfeltáró, szubjektív műfajokban mutatkozik meg az utókor számára, hanem mindegyik regényének, más-más vetületből ábrázolt, központi magjának látom, a probléma különféle megjelenítése, a kérdés regényeken belüli válaszlehetőségei szorosan összefüggnek a szereplő identitásának és szűkebb társadalmi helyzetének, közegének jellemzőivel is. Az önállóság, függetlenség gondolata ráadásul több szinten jelenik meg a művekben, ezek közül az egyik az egzisztenciális, anyagi függetlenség, amely az egyedülálló nő életvitelének, nagycsaládtól, házasságtól és férfiaktól való elszakadásának a lehetőségeit járja körül, s ez szorosan összetartozik egy másik szemponttal, a társadalmi elvárásoktól, a hagyományos női szerepektől való eltávolodás, szakítás kérdéseivel.

A *Színek és évek* Pórtelky Magdája még mindkét szinten visszariad a késztetésként már benne élő és életeseményei során valós döntéshelyzetként felmerülő lehetőségektől. Szocializációja, dzsentri identitása első férje haláláig nem okoz számára komolyabb belső konfliktusokat, elfogadja társadalmi közegének házasságrendjét, az anyagi biztonságot, társadalmi pozíciót, azt, hogy a nő a családja és a férje révén reprezentálódik a társadalomban. Ennek az interiorizált szerepkörnek, identitásnak a határai a főszereplő számára legfeljebb feszegethetőnek, de nem átléphetőnek bizonyultak. Első férje öngyilkossága után ennek az állapotnak felszámolódása, kényszerű megtörése veti fel egyáltalán a másfajta életút, sorslehetőség kérdését, ám Magda, lehetőségeit, esélyeit latolgatva rájön, hogy már nem tud kilépni eddig életformájából, elvárásaiból, szokásrendjéből; neveltetése, társadalmi-kisvárosi közege, felépített identitása erősebben tartja, mint hogy személyiségét bizonytalan

29 „Valaha a művészetre is mertem gondolni; ó, már régen beláttam, hogy gyereklány-hiúság volt az. De hiszen itt én elvégzem a dolgomat elég tűrhetően, furcsa kis tankönyveket forgatok meg a kezemben és furcsa kis pénzeket, amikről azt mondják, a munkámmal szereztem, és lassankint szebbé tehetem majd azok életét, akiket szeretek. Mit akarok hát? Férfiembert az én helyemben miért nem bántanak ezek a diszharmóniák?" *Kaffka Margit regényei*, *i. m.*, 230–231.

késztetései és valós képességei szerint átformálja, újraépítse. A szokások, a félelem, a kiszolgáltatottság a már bejárt mezsgyéken tartja,[30] önálló életre való hajlamát, képességét második férje mellett éli ki, az anyagi függetlenséget és annak felelősségét azonban nem tudja vállalni, (hozzá hasonló Veron alakja lesz a *Két nyár* című kisregényben). Az új nőtípus és életforma mindössze retrospektív reflexióiban, s a lányai köré festett jövőképben körvonalazódik. Ennek a jövőképnek azonban meghatározó vonása, hogy a boldogulás, önállóság az értelmiségi vagy művész pálya által érhető el.[31]

A *Mária évei*ben egy másféle társadalmi közegben, egy másféle lelki alkat ábrázolásában ugyanezek a szempontok is más fénytörést kapnak, a rezignáció és jövő iránti lelkesedés helyébe itt végtelen lelki tipródás, magány és cselekvésképtelenség lép. Az önálló élet lehetősége a tanulás és szellemi foglalkozás által hiába adatik meg a főhősnek, mégis nehéz megfelelni vagy éppen ellenállni a társadalmi elvárásoknak. A főhős nem bírja saját erejéből belsőleg rendezni a családja iránti felelősségérzetét, a magány terhét, a vágyakat, az önálló identitásépítés felelősségét és a mindezekkel járó érzelmeket. Mária tragikus sorsa azt sugallja, hogy a független női sors kiteljesítése nemcsak a társadalom által „felkínált" lehetőségek, törvények, rendeletek, külső körülmények függvénye, hanem mindehhez a társadalmi elvárások lassú átalakulásán túl az önálló személyiségépítés képessége, az új szerepek súlyát viselni tudó lelki alkat is szükséges. A mű rámutat arra is, hogy a Valéria-intézetben megálmodott álmok, jövőre vonatkozó fantáziák, az olvasmányok segítségével megélt érzelmek, szerelmek, idealisztikus, hősies életelvek mennyire távol állnak a való élettől, és milyen gyorsan mondanak csődöt a valós helyzetekben. Az intézményi, oktatási közeg világa, tartalma, közvetített értékrendje, a benne mozgó, élő leányok konfliktusainak, problémáinak, tetteinek tétje, következménye, kimenetele rendkívül messze áll az azt követő valódi élettől, s azok számára, akik ezt az álomvilágtól a valóságig tartó távolságot nem tudják megtenni,[32] akár tragikus véggel is zárulhat. Az önálló élet, női egzisztencia – ta-

30 „De hát hogy is vagyok én ezen a világon, se kint, se bent; a hasznos és védő rendszerből kiszakadtam, és szabadsággal nem tudok igazán élni, gyáva és finnyás vagyok, nem merek, nem bírom el a felelősséget magamért." „Megint rabja voltam; én szegény asszonyéletem!... megint kiszolgáltatva egy férfinak, mert tőle kell várnom védelmet, helytállást, helyrehozást, becsületet." Kaffka Margit, *Színek és évek*, Bp., Osiris, 127, 148.

31 „Ti csak készüljetek szebb, diadalmaskodó, független életre; magatok ura lenni, férfi előtt meg nem alázkodni, kiszolgáltatott mosogató cselédje, rugdosott kutyája egynek se lenni. Csak tanuljatok, mindent; ha az utolsó párnám is adom érte!" *Színek és évek, i. m.,* 169.

32 Ahogy ezt Vica, Mária volt internátusi társa egy későbbi emancipációs beszélgetésben összegzi: „Az internátusban együtt volt velem egy csomó húsz-huszonkét éves leány, csupa érintetlen testű, csupa finom és okos.

nári pálya révén megvalósítható – kérdéséhez tér vissza Kaffka a *Hangyabolyban* is, de a női és társadalmi szerepek, hagyomány és modernitás ütköztetésének szélesebb panorámájával, még tovább mélyítve mindennek társadalmi, nevelés- és oktatásügyi kontextusát és felelősségét.

Az *Állomások* című regény a függetlenség szintén előtérbe helyezett kérdésében a társadalmi elvárások identitás(de)formáló szerepét kevésbé tematizálja. Az anyagilag is önálló, önfenntartó nő életformája nem lehetőségként, hanem már a regény elején kialakított életkörülményként van jelen, s bár az anyagi feltételek biztosításának kérdése rendre visszatér a mű során, a függetlenség problémája egy újabb szempontból, az alkotói, szellemi szuverenitás felől kerül kidolgozásra. Rosztoky Éva alakjában nem csak az a különösen érdekes, hogy alkotótevékenységgel valóban megvalósítja önmagát, ahogy a szakirodalom a női életsors-lehetőségek sikeres csúcsra járatását üdvözli a műben a trilógia harmadik részeként, hanem inkább az, hogy ennek az alkotói, szellemi, anyagi függetlenségnek mi az ára, milyen tudatos vagy tudat alatti személyiségjegyek, viselkedési minták, kompromisszumok segítségével valósítható meg mindez. A sok ponton ügyetlen korrajzregény megmutatja azt a szűkebb és tágabb társadalmi, politikai, szellemi és művészközeget, folyóiratok, művészcsoportosulások, kiadók környezetében dolgozó, alkotó, lébecoló művészvilágot, értelmiségi kört, amelyben a függetlenség megteremtése és megtartása csak stratégiák, taktikák, éberség és figyelem mentén érhető el. Továbbá hol részletesebben, hol vázlatosabban ábrázolja az anyagi, kapcsolati, szellemi, értékrendbeli, magánéleti, érzelmi függés, kiszolgáltatottság számos variációját, buktatóját, ezek kigubancolhatatlan viszonyrendszerét. Ez a közeg Rosztoky Éva esetében személyiségének átformálását „követeli", a „tükröző élet" elve pedig félig kívülálló, reflexív, rezignált, önmagát a valódi megéléstől – és más életterületektől, például párkapcsolati, érzelmi kötődéstől – távol tartó attitűd kiépítését eredményezi. Ebben a műben kiemelt szerepet kap a saját alkotólét, a művészi intenció, a műalkotás szuverenitásának (meg)őrzése és a csoporthoz, közösséghez, szellemi közeghez tartozás

Mindig a szerelemről olvastunk és beszéltünk, a fantáziánk olyan hajszálnyi nüanszokra is rezonált, h az már betegség volt szinte. Sőt, bizonyos értelemben szexuális értékűvé vált köztünk minden szó, minden jelenség; a legegyszerűbb dolgoknak is volt a szemünkben valami hátmegetti, lila színű és szimbolikus értelme… és mégis, azt hiszem, abban az időben egyikünk sem lett volna alkalmas egy igazi, amolyan rendes ölelésre… Furcsa bogarak voltunk! Szerencsére, szétkerültük a világba, jött az élet, és többé-kevésbé mindnyájunkat helyreigazított, remélem." *Kaffka Margit regényei, i. m.,* 291.

kettőssége. Továbbá az alkotó magány megteremtésének és a nyilvánosság elé lépés szükségességének, a kettő összehangolhatóságának gondolatköre is hangsúlyos szerepet kap az ábrázolás során.

Kaffka Margit érintett regényei tehát olyan újfajta női szerepeket, életutakat mutatnak be, amelyek az értelmiségivé válás nők számára is elérhető, megteremthető lehetőségeit is bemutatják, így e szempontok felől is megközelíthetők, miközben természetesen más társadalmi, emberi, morális kérdéseket is mozgatnak, továbbá elbeszélésmódjuk és narrációs megoldásaik is nagy változatosságot mutatnak. S bár jelen írás Kaffka Margit értelmiségi létének belső és külső konfliktusaira fókuszált, jól látszik az is, hogy a regények és hőseik, Magda, Mária, Éva sorsa sokkal inkább csak problémafelvetésükben, -érzékenységükben köthetők a századforduló női értelmiségi létének kérdéseihez, egyik szereplő sorsa sem azonosítható, még csak részben sem, Kaffka Margit ismert életkörülményeivel és leveleiből kiolvasható belső konfliktusaival. Annyi azonban bizonyos, hogy nem lehetett könnyű sem a hagyományokkal leszámoló, újfajta, önálló életutakat kialakító és megélő nőnek, sem női alkotónak lenni a korszakban, így a szerző írásunk elején idézett leveléhez visszakanyarodva a kérdés nyugodt szívvel hagyjuk nyitva: na, Bandika?

Balázs Eszter

ÉRTELMISÉGELLENESSÉG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELSŐ FELÉBEN: „KÁVÉHÁZI STRATÉGÁK" ÉS „LÓGÓS" ÍRÓK BUDAPESTEN*

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy az első világháború derekáig milyen új elemekkel bővült a hazai értelmiségellenes diskurzus, kiktől származott, pontosan kik ellen irányult, illetve hogyan kapcsolódott össze a háború előtt is jellegzetes értelmiségi szociabilitási helyszínnek számító kávéházak kritikájával.

Az első totális és indusztriális háborúban a hadigazdaság létfontosságú szerepet töltött be, ez a magyarázat az erős állami beavatkozásra és a civilektől elvárt új kötelezettségek megjelenésére. Mindenhol meghirdették a társadalom egységességét (lásd pl. *union sacrée*, *Burgfrieden*), ami egyet jelentett – a politikai ellentétek felszámolásának a parlamentekben meghirdetett mintájára – a társadalmi feszültségek csökkentésével l, illetve elleplezésével.[1] A remélt társadalmi egység feltételeként a hatalom mindenhol a civilek anyagi és morális áldozatvállalását sürgette; ennek tisztázására az érintettek egy komplex morális nyelvezetet dolgoztak ki.[2] A sajtó a szövegek mellett vizuális reprezentációkon keresztül is megjelenítette az áldozathozatal diskurzusát. E diskurzus és reprezentációegyüttes a közjó legfőbb megtestesítője a katona: ő képviseli az állampolgároktól elvárt helyes magatartást a legtisztább formában, és tőle függ a társadalom jóléte.[3] A civil számára is a katona volt a viszonyítási pont, hozzá kapcsolódott a tőle elvárt normákon keresztül: egyrészt a katonákkal való szolidaritást és szimpátiát kellett hangsúlyoznia, másrészt vissza kellett fognia a rá jellemző (az ipari társadalmakban elterjedt) fogyasztói életmódot. Mindez egy közösségibb, szolidárisabb társadalom képével kecsegtetett.

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Lásd pl. Patrick Fridenson, *Introduction. A New View of France at War = The French Home Front, 1914–1918*, Patrick Fridenson ed., Providence/Oxford, Berg, 1992, 2.

2 Jean-Louis Robert, *The Image of the Profiteer = Capital Cities at War. Paris. London, Berlin 1914–1919*, Jay Winter, Jean-Louis Robert (eds.), Cambridge, Cambridge University Press, 1997, 104.

3 *Uo.*

A katona szöges ellentéte azonban nem általában a civil, hanem annak leginkább csak az egyik alakja, a háborúból (élete kockáztatása nélkül) hasznot húzó, a háborús gazdaságban gyökerező „nyerészkedő”volt.[4]

A „nyerészkedő”

A háború szigorú morális univerzumában a háborús nyerészkedő alakja – a közjó és a testvériesség ellentéteként – a társadalmi egységet veszélyeztető, minden nagyvárosban jelentkező feszültségek megjelenítésére szolgált.[5] Ő az, aki egyéni érdekeit a közösség fölé helyezi: többek között hadiszállítókat, újgazdagokat, kereskedőket, boltosokat, bérlakás tulajdonosokat, feketepiacozókat, bürokratákat ábrázoltak így, de a költekező nő képe is ide kapcsolódhatott. Társadalmi profilja ugyanakkor ritkán volt erős kontúrokkal megrajzolva.[6]

A körülményektől függően előfordult, hogy az otthon maradt katonakorú férfiakat is hasonlóképp ítélték meg, ők voltak a „lógósok”. Sokszor például nőiesnek ábrázolták őket, amivel – a szégyenérzet kiváltásán keresztül – a harckésztetettséget kívánták növelni. Nagy-Britanniában az általános sorkatonaság 1916. évi bevezetéséig az önkéntesnek nem jelentkező katonakorú férfiakat nyilvános megvetés is sújthatta abban a formában, hogy nők madártollat nyújtottak át nekik a nyílt utcán.[7] Egyelőre nem tudjuk pontosan milyen mértékű, és a brit helyzettel egyáltalán összehasonlítható volt-e az otthon maradt férfiak helyzete a magyar városokban, falvakban, mindenestre Lengyel Menyhért 1918-ban közzétett feljegyzéseiben feljelentőkről beszélt, akik a budapesti utcákat járva kiszúrták a katonakorú férfiakat: „Az utcákon hiénák jártak – mindenkit feljelentettek, mindenkit el akartak küldeni meghalni (…).”[8] Az első világháború után megjelent önéletrajzi regényében, az *Egy ember élete*ben Kassák Lajos is lejegyezte: tartott attól, hogy a kávéházi beszélgetéseit kihallgatják.[9] Orbók Attila pedig megrajzolta a „nyerészkedő”,

4 François Bouloc, *Les profiteurs de guerre, 1914–1918*, Paris, Complexe, 2008, 16.
5 Jean-Louis Robert, *i. m.*, 104., 113.
6 *Uo.*, 120.
7 Joanna Bourke, *Gender roles in killing zones* = *The Cambridge History of the First World War*, Vol. III , Civil Society, Jay Winter (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 2014, 158.
8 Lengyel Menyhért, *Előszó* = Uő., *Egyszerű gondolatok*, Bp., Pallas, 1918, 6.
9 Kassák Lajos, *Egy ember élete*, II. köt., Bp., Magvető, 1983, 307.

illetve a „lógós” különböző variánsait *A söröző halott. Pestiek a front mögött* című, 1917-ben megjelent elbeszéléskötetében.[10]

A „nyerészkedő” megbélyegezése Európa-szerte elterjedt volt; nálunk 1915 tavaszától kezdtek kampányba – elsőként a függetlenségiekkel szimpatizáló sajtó és értelmiség, majd maguk a függetlenségi politikusok – a háborúból ténylegesen üzleti hasznot húzó hadiszállítók ellen; ami kifejezte a front és a hátország között növekvő feszültségeket 1915 tavaszától.[11] Ahogy Bihari Péter hangsúlyozza, ezek zsidóellenes támadások voltak, amelyek ugyanakkor még nem voltak nyíltak, általánosítóak és összehangoltak. Ilyen támadások „csak” 1916 nyarán kezdődtek, amikor átfogó offenzíva indult a hazai bankok ellen.[12] Ugyancsak az antiszemitizmus megerősödése volt tapasztalható Németországban is, ahol a háborús veszteségekért és a háború derekán beállt blokádból adódó belpolitikai feszültségekért politikai csoportok szintén zsidó honfitársaikat kezdték hibáztatni. Franciaországban és Angliában épp ellenkező hatást ért el a közös háborús erőfeszítés; ott a társadalmi egység jelszava alatt felgyorsult az integrációjuk.

A „lógós”

A háború totalitásából adódóan az emberek mindenhol nehezen tolerálták az egyenlőtlenségeket, ezzel magyarázható, hogy a „lógósok” az összes háborús társadalom kollektív képzeletében fontos szerepet töltöttek be[13]: ők azok, akik távol maradva a harctérről, bojkottálják a nemzeti egységet.[14] Franciaországra ez különösen igaz volt, ahol az 1789-es forradalom óta a háborúban való részvételre vonatkozó egalitárius imperatívusz, a „véradó”[15] miatt az első világháborúban még nemzeti liga is alakult a felderítésükre. Az ellenük folytatott kisebb boszorkányüldözés azonban 1916 után alábbhagyott, mert a köztársasági kormány elejét akarta venni a társadalmi feszültségek eszkalálódásának.[16] Mindenhol „a köteles-

10 Orbók Attila, *Kalmárok, hadseregszállítók és hasonlók* = Uő., *A söröző halott. Pestiek a front mögött. Apró történetek és feljegyzések 1916/17-ből*, 2. kiad., Bp., Rényi-Eggenberger, 1917, 21–46.

11 Bihari Péter, *Lövészárkok a hátországban. Középosztály, antiszemitizmus az első világháború Magyarországán*, Bp., Napvilág, 2008, 187–189.

12 *Uo.*, 189–195; 201–222.

13 Charles Ridel, *Les embusqués*, Paris, Armand Colin, 2007, 9.

14 François Bouloc, *i. m.*, 64.

15 Charles Ridel, *i. m.*, 297.

16 *Uo.*, illetve lásd még Eric Alary, *La Grande Guerre des civils (1914–1919)*, Paris, Pernin, 2013, 92, 97–100, 285–294.

ség alól kibújó" – például a tűzvonaltól távol maradó – katonákra, valamint a katonakorú civilekre tekintettek így: gyáváknak, szimulánsoknak, otthonmaradó „anyámasszony katonáinak", vagy a városi éttermekben, kávézókban páváskodónak ábrázolták őket, de a hűtlennek mondott feleségek is hasonló megbélyegzésben részesülhettek.[17] Látjuk, hogy a „lógósként" vagy „nyerészkedőként" megvádolt férfiak és nők mindnyájan megsértették a társadalmi nemük számára a háborúban előírt normákat (melyek szerint a férfi harcol a fronton, a nő biztosítja az utódok és a ház védelmét), és ezzel veszélyeztették a társadalmi rendet, valamint a háborús erőfeszítést, ami miatt akár árulónak is kikiálthatták őket. Németországban 1916 után a „nyerészkedő" mellett a „lógós" is jellemzően zsidó volt; gondoljunk az állami támogatással végrehajtott ún. zsidóösszeírásra a hadseregben, aminek gondosan hírét keltették, miközben az eredményeit nem tették közzé, és ezzel megágyaztak a „hátba szúrás" mítoszának.[18]

Míg a „nyerészkedő" alakja – eleinte a hadiszállítók, később a bankárok képében – Magyarországon is a kezdetektől fogva antiszemita töltetet kapott (a támadások különösen 1916 után váltak intenzívvé)[19], addig a „lógós" társadalmi profilja (1916-ig biztosan) jobban elnagyolt maradt. További kutatások szükségesek az 1916 utáni helyzet feltérképezéséhez, és annak kiderítéséhez, a német helyzethez hasonlóan nálunk is dominánssá vált-e a „lógósok" zsidóként való ábrázolása, vagy sem.[20]

A „lógós" egyik elterjedt hazai variánsa az első világháború kezdetétől fogva a kávéházi megmondó ember, – Lengyel Menyhért szavaival –, a „műkedvelő stratéga"[21] volt. A kávéházi megmondó emberek képe azonban már a háború előtt ismert volt; Molnár Ferenc például 1908-ban a következőképp jellemezte a *Pesti Napló*ban a kávéházak közvélemény befolyásoló szerepét: „A közhangulat gyors kifejlődése, a közítélet hirtelen kialakulása talán a régi Róma Foruma óta nem talált oly kitűnő hajlékot a maga céljaira, mint a pesti kávéházat."[22] A megmon-

17 Charles Ridel, *i. m.*, 23–25, 30.

18 Az összeírás szükségességének hangsúlyozása már önmagában azt sugallta: a zsidó állampolgárok kivonják magukat a hazafias kötelességük teljesítése alól.

19 Bihari Péter, *i. m.*, 187.

20 Lásd ehhez még lejjebb Oláh Gábor naplójának elemzését. Bihari Péter idézi a zsidókérdés-vitát kirobbantó baloldali Ágoston Pétert is, aki a háború alatt vezetett naplójában például szóvá tette, hogy túl sok gyáva zsidó mászkál a hátországban. Ágoston szerint ezt a véleményt a nagyközönség is osztotta a korban. *Uo.*, 196.

21 Lengyel Menyhért, *i. m.*, 5.

22 Molnár Ferenc, *A pesti társaság* (Pesti Napló, 1908. november 1., 1–3.) = Sánta Gábor, *„Vigasztal, ápol és eltakar". A budapesti kávéházak szociológiai és pszichológiai természetrajza a századfordulón*, Budapesti Negyed, 1996/nyár-ősz (12–13. sz.), 35.

dó emberek a háborúban azonban kifejezetten negatív megítélés alá is eshettek. Nemcsak a fogyasztás, a javakkal való gazdálkodás lett mindenhol vita tárgya, de a sajtóhírek fogyasztása és a közvélemény vélt befolyásolása is tétként jelentkezett, ami miatt értelemszerűen a kávéházakkal együtt vendégeik – köztük is főként a „stratégák" – szintén terítékre kerülhettek.[23] A kávéházak és vendégkörük háború alatti bírálata ugyanakkor nem volt kifejezett magyar jelenség: például Franciaországban a *La Baïonette* című lap rendszeresen szidta a kávéházi stratégákat.[24]

A sajtó volt a hátországot a fronttal összekötő legfontosabb médium, amely ugyanakkor éppen a katonai híreket tekintve volt Európa-szerte a legerősebben cenzúrázva.[25] A hírekről való értesülésben és azok megvitatásában – általában a háborús lelkesedés kanalizálásában – az utca mellett a kávéházak töltötték be a legfontosabb szerepet. Kezdetben a hírek szétosztásának csomópontjaiként a főleg a városokban jelentkező felfokozott patrióta lelkesedés láthatóvá válásának helyszínei is voltak Európa-szerte. A német kávéházakban például a lelkesítő szónokokat tömegek hallgatták, zengtek a himnuszok, katonaénekek, és nem ritkán innen indultak a háborút éljenző menetek is.[26] Budapestre vonatkozóan Móricz Zsigmond is rögzítette a *Nyugat*ban az „augusztusi lázban" (a háborúval kapcsolatos legtöbb illúzió idején) a kávéházak hasonlóképp fontos szerepét: „Rákóczi-mars, Marseillaise, kávéház a késő éjszakáig, mámor és vörösre főtt arcok."[27] Ugyancsak a *Nyugat*ban Kosztolányi egyenesen karneváli hangulatról beszélt:

> Künn a város, mint egy kokárdás és zászlós színpad, ázott lobogókkal, eddig nem hallott nagyszerű morajlással. Régi 1848-as színdarabokban láttunk ily képet, gyermekkorunkban. Egy irodalmi kávéházban az asztalok tetején állnak és csókolóznak, a barátaim, akik szinte maszkot viselnek, a történelem színészei lettek, a budapestiek.[28]

23 Jean-Louis Robert, *i. m.*, 132.
24 Francois Bouloc, *i. m.*, 87.; Philippe Mellot, *Paris en guerre, 1914–1918*, Paris, Omnibus, 2014, 214–215.
25 Lásd pl. Roger Chickering, *Imperial Germany and the Great War, 1914–1918*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, 47.
26 Lásd pl. Berlinre vonatkozóan: Jeffrey Verhey, *The Spirit of 1914. Militarism, Myth and Mobilization in Germany*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 28., 35–36., 65.
27 Móricz Zsigmond, *Inter Arma…*, Nyugat, 1914/15, 191.
28 Kosztolányi Dezső, *A pillanat*, Nyugat, 1914/18–19, 336.

Szabadkán a *Bácskai Hírlap* szerkesztője, Gyóni Géza olvasta fel a háborút bejelentő első híreket több ezer ember előtt a város egyik jelentős kávézójának „óriási teraszán" – a leírás Braun Henriktől, az újság felelős szerkesztőjétől származik.[29] *A Hét* a kávéházak háború eleji metamorfózisát ekképp összegzi:

> (…) a kis kávémérések bádogasztalkái mellett, ahol egyébkor jogászok állottak, dákóval a kezükben, cigarettafüstös szájukon az éjszaka hervadt színével s a harmadrangú kis kabarék régen kimustrált kupléival. Eltűnt a pesti spleen, amely mint szürke hernyó mászott s összenyálazott bennünket.[30]

Kávéház tűz alatt

A kávéház mint a polgári nyilvánosság és társas élet – szociabilitás – tipikus helyszíne, valamint a társadalmi nivellálódás szimbóluma és a közélet egyik legfontosabb színtere a háború előtt inkább elismerés, mintsem kritika tárgya volt.[31] 1914 tavaszán Kosztolányi Dezső Budapestet egyenesen „kávévárosnak" nevezte *A Hét*ben: „tisztes, munkás, történelmi múltja van"; „ami történik ezen a földön, itt történik"; „ha akarom, szabadegyetem".[32] Voltak, akik bírálták: Tisza István miniszterelnök például úgy vélte, a kávéházak „a félműveltség álkultúráját" képviselik,[33] és attól tartott, – olvasható a háború előtt a *Magyar Figyelő*ben –, hogy „kávéházi nemzet" lesz a magyar. Ez a korábban esetleges, szerény kritika[34] a háború alatt jelentőssé vált: innentől fogva nem ritkán a hátország passzivitását, az elvárt áldozatkészség hiányát hangsúlyozta (legalábbis az első időszakban), és összekapcsolódhatott az értelmiség hasonló okokból történő bírálatával is.

29 Braun Henrik, *Gyóni Géza = Lengyel mezőkön, tábortűz mellett. Gyóni Géza przemysli verseinek első itthoni (bővített) kiadása*, Bp., Országos Hadsegélyező Bizottság, 1915, V.

30 Szerk. [Kiss József], *Krónika. A mi fiunk*, A Hét, 1914. augusztus 9., (32. sz.), 505.

31 Sánta Gábor, *i. m.*, 27.; Illetve lásd még Saly Noémi, *Mit ültök a kávéházban? Írók, irodalom, szerkesztőségek az előző századforduló Budapestjének kávés világában = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, Biró Annamária – Boka László (szerk.), Nagyvárad – Bp., Partium Kiadó – reciti, 2014, 213–229.

32 Kosztolányi Dezső, *Budapest, a kávéváros* (A Hét, 1914. március 15.), Budapesti Negyed, 1996/nyár-ősz (12-13. sz.), 5–8.

33 Balázs Eszter, *Az intellektualitás vezérei. Viták az irodalmi szabadságról a Nyugatban és a Nyugatról.* Bp., Napvilág, 2009, 151.

34 Az 1914 előtti kritikához: Molnár Ferenc, *A pesti társaság, i. m.*; (Illetve lásd még Szomaházy István, Kóbor Tamás, Pásztor Mihály írásait.)

A háború idején a kávéházak rövid időn belül kritika célpontjává váltak az addig őket méltató irodalmi sajtóban is: *A Hét*, amely franciás tájékozódásának radikálisan hátat akart fordítani a háború elejétől fogva, és ezért a lelkesedést, valamint az azzal komplementer „háborús gyűlöletet" a szélsőkig fokozta, a kávéházakkal is szembefordult. Már augusztusban az itthon maradt háryjánosok gyülekezési pontjának ábrázolta a kávéházat, amelynek védett környezetében a megmondó emberek a híréhséget kihasználva rém-, és álhíreket gyártanak, miközben fogalmuk sincs a harctéren történtekről. *A Hét* ábrázolása megegyezik a háború alatt megalkotott „kávéházi Konrád" képével, amely – a *Borsszem Jankó* egyik karikatúrája legalábbis ezt bizonyítja –, már 1914 kora őszén elterjedt volt a magyar sajtóban.[35] Takács Róbert hangsúlyozza, hogy „a Monarchiában kávéházi Konrádoknak nevezték azokat a „nagyokos" megmondó embereket, akik a biztonságos városi találkozóhelyeiken kielemezték, mit csinálnának jobban a névadó Conradnál" – aki nem volt más, mint Conrad von Hötzendorf, 1917-ig a Monarchia vezérkari főnöke.[36] Nyilván a civilek az erősen cenzúrázott katonai hírekből próbáltak a hadi esélyekről képet alkotni, ami értelemszerűen számos torzítással járt.[37] Schöpflin Aladár a *Nyugat*ban 1914 októberében erről így ír:

> mi, úgynevezett békés polgárok, csak fizikai értelemben vagyunk itthonmaradtak, lelkileg átéljük az egész háborút (…). Az sem akadályoz ebben a teljes átélésben, hogy a harctéren lefolyó eseményekből nem tudunk jóformán semmit, csak az egészen nyers adatokat és tényeket kapjuk meg, amelyek egyáltalán nem adnak táplálékot, vagy igen-igen soványat azoknak a képességeknek, amelyekkel az eseményeket át tudjuk élni: a fantáziánknak, az érzésünknek és az egyes képeket egységbe alkotó ítéletünknek.[38]

Ugyanakkor a „kávéházi Konrád"-kifejezés népszerűvé válását 1915 elején a *Huszadik Század*ban Varga Jenő marxista közgazdász éppenhogy a háborús cenzúrára vezette vissza: szerinte „a hivatásos katonatisztek exkluzív kasztszelleme" a hibás, „amely minden civilembertől, aki nem töltötte egész életét kaszárnyában, megta-

35 *A polgári vezérkar* (Zórád Géza rajza), Borsszem Jankó, 1914. október 11, 6.
36 http://hvg.hu/kultura/20150327_Kavehazi_Konradok_okoskodtak_a_haborurol (letöltés ideje: 2016. 08. 18.)
37 Lásd pl. Dánielné Lengyel Laura naplóját: *A mámor józanabb percei. Részletek Dánielné Lengyel Laura naplójából (1914. augusztus 16.–szeptember 5.)* Közzéteszi Komáromi Csaba, Holmi, 2014/november, 1307.
38 Schöpflin Aladár, *A szavak háborúja*, Nyugat, 1914. október 16. (20 sz.), 362.

gadja a képességet arra, hogy katonai dolgokban önálló és megalapozott véleményt alkosson magának."[39] A „kávéházi stratégák", mivel nem voltak a fronton, az emiatti lelkiismeretfurdalásukat is így, a hírek megbeszélésével enyhítették; mindez rosszallást válthatott ki, többek közt, a szabadságos katonákból is – ennek univerzálissá formált képét rögzíti egyébként Erich Maria Remarque regénye, *A Nyugaton a helyzet változatlan*, valamint annak filmváltozatának híres, német sörházi jelenete.[40]

Visszatérve *A Hét* 1914 őszi kávéházakkal kapcsolatos kritikájára: Kiss József lapja egyszerre neheztelt „a villamoson civil stratégákra", valamint „a kávéházi mindentudókra", akik például kicsinylik a magyar szerbiai előretörés esélyeit.[41] A csukaszürke uniformist húzó katonákat ugyanakkor „az új divat hőseinek" állította be a lap, akik nem „primadonnák": itt a frontra vonuló férfi és a hátországban maradtak szembeállítása a férfi-nő szembeállításon keresztül abszolúttá válhatott.[42] Elhíresült *Véres kovász* című tárcájában, amely 1914. október 4-én jelent meg szintén *A Hét*ben, Kosztolányi Dezső a (biedermeier) szalonnal és a teázó emberrel állította szembe a háborút mint grandiózus cselekvést.[43]

Nem csak hadiesélyek latolgatásával, de álhírek gyártásával is megvádolták a kávéházakat. Álhír az, „ami az ideges város forró aszfaltjából, kávéházi szivargőzéből életre pattan. (…) Az igazság még ma is hihetetlen valami Budapesten, és vannak gazemberek, akik visszaélnek a város idegességével" – szólt *A Hét* bírálata a háború legelején.[44] Egy hónappal később – szeptember elején – a kávéházakat már kifejezetten a rémhírek melegágyaként ábrázolta a lap, ahol „a sötét ókuláréval felfegyverzett kávéházi sztratégák" mesterkednek.[45] Az első hónapok valóban bővelkedtek ál- és rémhírekben: például Belgrád elestének bejelentése volt ilyen többeket megbotránkoztató álhír, vagy éppen a sabáci vérfürdő kapcsán megjelentek a „rémmesék" is.[46] A kávéházak kritikája egybecsengett Andrássy Gyulának a

39 Varga Jenő, *Jegyzetek a hadviselés irodalmához (Könyvismertetések és bírálatok)*, Huszadik Század, 1915/2-3, 187.
40 Roger Chickering, *i. m.*, 103.
41 Sz. n., *Belgrád bevétele (Toll és Tőr)*, A Hét, 1914. augusztus 2. (31. sz.), 493.
42 Sz. n., *A csukaszürke ruhától (Toll és tőr)*, A Hét, 1914. augusztus 2. (31. sz.), 493. A férfi-nő szembeállításhoz általában a háború alatt lásd Joshua S. Goldstein, *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.
43 Lásd Szilágyi Zsófia, *Fivér a fronton – a testvéri lelkiismeretfurdalás története? Kosztolányi Dezső: Öcsém (1914–1915)*, Alföld, 2015/9, 106.
44 Sz. n., c. n. *(Toll és tőr)*, *A Hét*, 1914. augusztus 9. (32. sz.), 508.
45 Sz. n., c. n. *(Toll és tőr)*, *A Hét,* 1914. szeptember 6. (36. sz.), 557.
46 *A mámor józanabb percei. Részletek Dánielné Lengyel Laura naplójából (1914. augusztus 16.–szeptember 5.)* Közzéteszi Komáromi Csaba, Holmi, 2014/november, 1305–1306.

*Magyar Figyelő*ben 1914. októberben megjelent terjedelmes írása üzenetével: első számú feladat a hátország kitartását veszélyeztető csüggedés megakadályozása.[47] Felszólította a sajtót és az értelmiséget a pesszimizmus, de a túlzott illúziókeltés elleni küzdelemre is.

A kávéházak közmegegyezéses negatív képe ki is kristályosodott a magyar fővárosban 1914. szeptember elejére – Kiss József lapja erről így ír:

> A kávéház…a kávéházra most rossz napok járnak; nem mintha nem telne meg, hanem: mert a pesti lelkiismeret ügyészei mindennap új vádiratot nyújtanak be ellene a nagyközönséghez. Hogy fecsegő. Léha. Hazug. Pletykahizlaló. „Kávéházi stratégák"…mondják hallatlan lenézéssel (…) és mi az első napokban hangoztattuk, hogy az ilyen pletykahordó szamarakra – vagy gazemberekre – le kell csapni.[48]

Hasonló intenzív bírálatra más irodalmi lapban, vagy folyóiratban nem találunk példát; akit a kávéházaknak a „nyerészkedőkhöz" és a „lógósokhoz" kapcsolódó képe még részletesebben érdekel, annak a napilapokat és a vicclapokat is érdemes forgatnia; a *Borszem Jankó* például 1914–1915 során számos alkalommal nekiment a „lógósoknak", és velük kapcsolatban a kávéházaknak.[49] Jellemző példa az 1914. szeptember 27-én közölt „Untauglich-nóta":

> Ha én egyszer tauglich vonék,
> Esetleg be is rukkónék,
> S hogyha elmenne a század,
> Itthagynám a kávéházat.
> Adós maradnék a cekkel,
> Nem pörölnék kibicekkel
> S haragosom, Krausz, a randa,
> Rózsát szórna az utamba (…).[50]

47 Andrássy Gyula, *A háború és társadalom*, Magyar Figyelő, 1914. október 16. (20. sz.), 76.
48 Sz. n., *Pletykahordozók (Innen-Onnan)*, A Hét, 1914. augusztus 30. (35. sz.), 550.
49 Lásd pl. Borszem Jankó, 1914. augusztus 30., 10.; 1914. szeptember 27., 8.; 1914. október 11., 6.; 1914. december 27., 15.
50 k. j., *„Untauglich-nóta"*, Borszem Jankó, 1914. szeptember 27., 8.

A már a háború előtt is antiszemita *Borsszem Jankó* ebben a közlésében a kávéház és a front szembeállítása mellett megnevezte a zsidó „lógóst" is, aki lelkesedést mímel, de ő maga nem megy a frontra.

A *Huszadik Század*ban viszont éppenhogy a túlfűtött patriotizmust kérték számon a kávéházakon 1915 elején, és nem a dezinformációt[51]:

> Megint divatba jött a magyar paraszt dicsérete. Zsurnaliszták és kávéházi politikusok és stratégák már megint odavannak a gyönyörűségtől a magyar faj kiváló, nemzetfenntartó hadiképességeinek magasztalásában. A régi nacionalista frazeológia már megint, sőt az eddiginél is öblösebben harsog a klubokban s a kávéházi törzsasztaloknál ügyet se vetve arra, hogy nemcsak a magyar parasztság tömegei pusztulnak e mindnyájunkért folytatott élethalálharcban, hanem a románok, tótok, szerbek és svábok községei is lakatlanokká lesznek.[52]

A lapban ugyancsak 1915 elején Nádai Pál „kávéházi dzsungelek nemzetreformálóiról" beszélt.[53] Oláh Gábor is méltatlankodva jegyezte fel naplójában 1915-ben, hogy Magyarország „(…) határtalan dicsőségről zenél míg a kávéházakban civilnek ül, mikor pedig katonaruhát kap: megőrül és németül beszél, mert fő az „összmonarchia"."[54] Ugyanakkor Füst Milán nyüzsgés helyett „tétlen gondtalan ődöngésről" írt a naplójában –; az emberek „úgy ülnek benne [a kávéházakban], mint egy kirakatban, mozdulatlanul".[55] Ez az utóbbi leírás – amely a háború előtti kávéházi élet elsorvadására utal – egybevág azzal, amit a fővárosi kávéházak kutatói jegyeztek fel a kávéházi társasági élet és szellem háború alatti visszaszorulásáról: „A vereségek, veszteségek híre, a kiábrándultság otthonaikba vitte vissza az embereket. A törzsvendégek, de a pincérek közül is sokan bevonultak katonának. (…) Először a kisebbek ürültek ki, sőt szűntek meg sorban, de a nagyok forgalma is erősen megcsappant. Az általános elszegényedés lassan oda vezetett, hogy egy

51 Lásd pl. Erdély Jenő, *A front lelke. Magyar tábori újságok nyomában*, Nyugat, 1918. január 1. (1. sz.), 25–42. (http://epa.oszk.hu/00000/00022/00237/07151.htm A tábori lapok kritikussága univerzális volt. A francia esethez lásd pl. Charles Ridel, *i. m.*, 46–47.)

52 V. B. [Vágó Béla], *Útszéli jegyzetek a háborúhoz*, Huszadik Század, 1915/1, 57.

53 Nádai Pál, *A német nyelvcsata*, Huszadik Század, 1915/11, 405.

54 Lakner Lajos (szerk.), *Naplók. Oláh Gábor (1915)*, Debrecen, Kossuth, 2002, 193.

55 Füst Milán, *Teljes Napló I.* (1914. november 23.), Bp., Fekete Sas, 1999, 87.

csésze kávé is fényűzésnek számított a pesti polgár számára."[56] 1916-ra a kávéház már a polgári otthon ellentéteként is megjelent: Nádas Sándor *Kávéház* című vígjátékában a bohém, rendetlen, napjait kávéházakban tengető zeneszerzőt barátja és fiatal kedvese „jó útra" térítik a polgári családi élet lehetőségével kecsegtetve.

„Lógós" írók tűz alatt

1915-től az irodalmi sajtóban is elkezdték használni a „lógós" képét, kifejezetten az otthonmaradt – „kávéházi" – írókkal kapcsolatban. Velük élesen szembe lehetett állítani – egy 1915 első harmadában megjelent kifejezéssel szólva – a katona-költők hősiességét, és ilyen értelemben antihősként ábrázolni őket. A vádlók nem ritkán maguk is hátországiak voltak (paradox módon így próbálták saját szerepüket hátországi íróként legitimálni), de akadtak köztük valóságos katona-költők is, akik értelemszerűen a legautentikusabbnak tűnhettek a vádló szerepében, mivel a háborús szisztémában ők testesítették meg a tökéletes állampolgár-értelmiségit. A békeidőben megosztó, „tisztán" irodalmi, tehát szakmai ellentétek, amennyiben például sikerült összekapcsolni őket a „nyerészkedő" vagy a „lógós" alakjával, a háborúban kiélezettebbé váltak, és társadalmi következményeik is messzebbre vezethettek, ugyanis a totális háborús logika szerint, aki nem segíti a háborús erőfeszítést szolgáló irodalmat, az a közösség egésze ellen vétkezik.

A nem bevonult – „untauglichnak" minősített vagy egyelőre nem behívott – katonakorú íróknál (naplókban, levelezésekben) a mások róluk alkotott reprezentációi között is gyakorinak számított a sétálgató, illetve kávéházban ücsörgő író képe. Az írók értelmezése szerint ez egyet jelentett „lógósként" való megbélyegzésükkel. Mindezt a háború előtti értelmiségellenesség és az áldozatkészség morális diskurzusának a háború elején való összekapcsolása határozta meg, de a vádak radikalizálásához az irodalmi életen belüli konfliktusok eszkalálódása is kellett 1915 őszén. A kávéházi írók megbélyegzésével az irodalmi életen belüli erőviszonyoknak a hivatalos irodalom javára történő elmozdítása, valamint az áldozathozatal diskurzusának megerősítése volt a cél – ezért ez a beszédmód részben folytonosságot mutatott a háború előtti értelmiségellenes diskurzusokkal is.

56 Szentes Éva – Hargittay Emil, *Irodalmi kávéházak Pesten és Budán: Irodalom a kávéházban – kávéház az irodalomban*, Bp., Universitas, 1998, 15. Forgalom a szerzőpáros szerint már csak a zenés kávéházakban volt: „Ezek az ún „halálkávéházak", ahol a frontra vonulókat búcsúztatták."

A kávéházi stratégák ábrázolása a kávéházi írókéra is rányomta a bélyegét. Nagy Endre író, kabarészerző, aki önkéntesként két évet töltött a fronton[57], és az *Új Idők* háborús tudósítója volt, egyik novellájában, amit lapja 1915 elején közölt, szembeállította a kaszárnyából hazatérő közlegény – ti. önmaga – egyszerűségét és egyben hitelességét a kávéházi „álkatona" felesleges pompájával, mert „a parádés „extra" csak annak való, aki a kávéház számára akar katonáskodni".[58] Az álkatona más alkotásokban is megjelent: például a *Magyar Figyelő* egy olyan, a hősiesség és a maszkulinitás régi-új toposzaiból gyúrt gúnyverset hozott le, amely a városban bajvívóként sétálgató civilen élcelődött:

> (…) Állj meg múzsa! A férfihalálban, az asszonyi jajban
> Hősünk nem leli kedvét. Nincs epikus hivatása.
> Ő a Kereszt-Egylet[59] mozgékony s szimpatikus fő-
> Megbízottja, ki távol az ágyuk durva zajától
> Inspiciál s sok egyéb hasznos funkciókat is ellát.
> (…) Ködszinű harci ruhát minek ölt? A
> Hangli kioszkban nem veszi célba kozák karabélya.
> S kardot mért köszörül, aki óvja az emberek éltét?
> Zord sarkantyút mért veretett, aki konflison ülhet? (…)[60]

Visszatérve Nagy Endre fentebb idézett elbeszélésére; néhány sorral lejjebb az őt mint írót felülmúló parasztkatonáról írt dicsőítően, ami egyben a háború elején megjelenő értelmiségi önkritikára, öngyűlöletre is példa:

> Lehet, hogy én jobb író vagyok, mint ő, de ő viszont jobb katona, mint én. A karja edzettebb és nem remeg, amikor a puskát alátámasztja. Most pedig fontosabb a legdurvább muszkát találni el a rajvonalban, mint a

57 Bános Tibor, *Nagy Endre*, Bp., Athenaeum, 2000, 125.

58 Nagy Endre, *Feleségem, a Zsuzsi. Elbeszélés*, Uj Idők, 1915. január (1. sz.), 10. *Budapesti férfiak* című felhívásában, amit *Az Est* tett közzé 1914. szeptember 13-án, „a legszomorúbb, legméltatlanabb meddőségről" beszél azok kapcsán, akiket „itthon hagytak mostan". Az apák lelkiismeretére is hatni próbált: „Két szép gyermekemnek sokkal kisebb gyász, ha a harcmezőn esem el, mintha felnőve megtudják, hogy édesapjuk a haza védelmének szent kötelezettsége elől a tunya családi szeretet szoknyája mögé bújt." (Bános Tibor, *i. m.*, 125.; illetve lásd még: *„Nem vagyunk mi börzenárerek!", Uo.,* 127.

59 Vöröskereszt egyletekről van szó.

60 Sz. n., *Félbemaradt éposz* (Névtelenül érkezett), (Följegyzések), Magyar Figyelő, 1915. augusztus 16. (16. sz.), 312.

> legfinomabb nüanszot a kifejezésekben. Elég ideig urizáltunk ezzel a kis talentumunkkal. Majd eljön megint a mi időnk – talán.[61]

A *Már minálunk babám (Egy ütközet története)*…című önéletrajzi ihletésű elbeszélésében, – amely az *Érdekes Újság* ingyenes karácsonyi mellékleteként jelent meg, és a címlapot egy Nagy Endrét harcias pózban, lóháton készült fotó ékesítette –, szintén a harcteret a kávéházzal szembeállító képet használt; a honvédtizedes, miközben búcsúzik a várostól, búcsút vesz a kávéháztól is: „Hát vannak még, akik hajnalig festett lapokkal kártyáznak, néhány papírbankóért izgulnak? Megrántom a vállammal a motyómat. Szervusz kávéház, meddő trécselések, hizlaló emberszólások, meleg kávék!"[62] Az *Uj Idők*ben Herczeg Ferenc szintén értelmiségellenes – a hátországi értelmiség és a bevonuló parasztkatonák ellentétére építő – sorai szerint az ország hírnevét „nem intellektueljeinknek, hanem csukaszürke parasztlegényeinknek fogjuk köszönhetni."[63] A *Magyar Figyelő*ben (korábban) az állampolgári kötelességüket nem teljesítő – önkéntesnek nem jelentkező – értelmiségről így cikkezett: „Úgy viselkednek a hazájukkal szemben, mint a nagyigényű lakásbérlő a házigazdával szemben."[64]

Szintén 1915 január elején Nagy Endrének *A Nagy Háború anekdotakincséhez* fűzött előszavát is lehozta az *Uj Idők*, amelyben Nagy újfent szembeállította a frontot a kávéházzal, illetve a katonát a biztosítási ügynökkel.[65] A szintén a háborús nyerészkedők variánsának tekinthető inkompetens bürokraták ostorozása az antantra nem, sokkal inkább a központi hatalmakra volt a jellemző, és Berlinben volt a legerősebb[66]. Az azonos lapszámban közölt *A kibic* című anekdota ugyancsak a front és kávéház szembeállítását hangsúlyozta.[67] Ugyanez a francia modern irodalmi törekvések háború előtti mediátora, Lovag Ádám *Szerelem* című versében is megjelenik, amit már *A Hét* tett közzé egy tervezett háborús antológia részeként 1915 májusában.[68] Ugyancsak a hátországban maradt írónak

61 Nagy Endre, *i. m.*, 10.
62 Nagy Endre, *Már mi nálunk babám… (Egy ütközet története)*, Az Érdekes Újság karácsonyi melléklete, Bp., Légrády, [1914], 5.
63 *Autogramok a hadi jótékonyság szolgálatában (Herczeg Ferenc autogramja)*, Uj Idők, (1. sz.), 1915. január, 20.
64 Sz. n., *Alkalmi magyarok*, Magyar Figyelő, 1914. október 16. (20. sz.), 140–141.
65 Sz. n.., *A Nagy Háború anekdotakincse*, Uj Idők, (3. sz.), 1915. január 10., 72. (lásd *A Nagy Háború anekdotakincse,* összeáll. és előszóval ellátta Nagy Endre, Bp., Singer és Wolfner, 1915. 4.)
66 Jean-Louis Robert, *i. m.*, 124.
67 Sz. n., *A kibic*, Uj Idők, 1915. január 10. (3. sz.), 73.
68 Lovag Ádám, *Szerelem? (Háborús antológia*, 1915), A Hét, 1915. május 23. (21. sz.), 262.

a katonáénál alacsonyabb rendű tevékenységét emelte ki Sas Ede (író, újságíró, dramaturg) is a *Számkivetés* című versében, amit az *Új Idők* közölt.[69] Az íróknak tulajdonított kreatív írás itt a bürokrata monoton tevékenységét ellenpontozta, és számot adott az otthonmaradtak lelkiismeretfurdalásáról is:

> Szürkén gubbasztok íróasztalomnál,
> – Ó unott, gyűlölt, dicstelen robot!
> És messze, messze izmos férfikézben
> Kard cseng, szemükben férfitűz lobog.[70]

Az itt idézett részlet a háborúban egyetlen lehetséges férfiasságeszményt is elénk tárja: ez a fronton harcoló katonáé; mert aki nincs a fronton, az értelemszerűen nem, vagy kevésbé férfias – sugallta Sas Ede, ezzel is hozzájárulva a háborúnak a társadalmi nemeket frontok szerint elkülönítő ábrázolásához.

A kávéházi értelmiség kritikájától való elmozdulásra vagy védekezésre az első években csak ritkán volt példa az irodalmi lapokban. Ritka kivétel volt *A Hét*ben az az anonim írás, amely az elesett katona-írók és katona-újságírók egyre növekvő számára hivatkozva rehabilitálni igyekezett civil tevékenységüket is: „Ezután soha senkinek nem lesz joga szemünkre lobbantani ezeket az ócska vádakat. Mert az újságíró első a kávéházban, az íróasztalnál, a munkában s első a csatatéren is. Akár mint haditudósító, akár mint katona. Amikor hozzáfog, akkor csak egész lélekkel tudja csinálni."[71]

A lapokban dominánsan jelentkező megbélyegzés az otthonmaradt írók, értelmiségiek naplóiban, levelezéseiben is visszhangra talált, és az otthonmaradással kapcsolatos lelkiismeretfurdalásról, gyötrődésről adott számot. Bársony István, a hivatalos írók egyik prominense, ezt meglehetősen általános képként – általában az összes otthonmaradtra értve – ábrázolta az 1914 karácsonyi Mikszáth-Almanachban megjelent *Az ezred kisasszonya* című novellájában: „aki férfi, még ha öklömnyi is, ott akar lenni; és aki nem lehet ott, megöli itthon a tehetetlenség fájdalma, a bánat, a szégyen, a dühös kétségbeesés, és az elmondhatatlan irigység azok boldogságán és szerencséjén, akik elmehettek."[72] Elek Artúr a *Nyugat*ban

69 Sas Ede, *Számkivetés*, Uj Idők, 1915. április 18. (17. sz.), 417.
70 Uő.
71 Sz. n., *Húsz újságíró*, A Hét, 1915. augusztus 8. (32. sz.), 426.
72 Bársony István, *Az ezred kisasszonya* = Herczeg Ferenc (szerk.), *Mikszáth Almanach az 1915-ik évre*, Bp., Egyetemes Regénytár, 1914, 2.

1915 elején szintén általánosnak festette le az otthonmaradtak lelkiismeret-furdalását: „Nyomasztó érzésekkel vannak tele azok, kik otthon ülnek, biztonságban, nyugalomban, mikor tudják, hogy testvéreik testükkel állnak őrt helyettük."[73]

A legtöbb író nem nyíltan, hanem csak naplójának kesergett minderről. Balázs Béla 1914. augusztus 2-i bejegyzése szerint „magán kívül" volt, amikor elutasították – persze ez a szenvedélyes hang az „augusztusi lázra" volt jellemző (ez az első világháború illúziókban leggazdagabb időszaka, amit érdemes a háború többi időszakától elkülönítve értelmezni): „Nem mertem az emberek szemébe nézni. Én, az atléta, aki svindlivel szabadult ki, aki mindig háborút szavalt, nézem, hogy sírnak az anyák, akiknek nálam gyöngébb (…) kevésbé „férfiaskodó" fiait elvitték."[74] Lackó Géza naplójában 1914 őszén hasonló szégyenérzetről írt: „A katona lett az utca s a szívek ura. Szinte szégyellte az ember, hogy itthon maradt."[75] Füst Milán más írók háborús lelkesedését jegyezte fel magának a háború elején: Osvát Ernőt említette, aki szerint „szégyen itt maradni", majd a harciasabb szocdem politikus Vágó Bélát, aki egyenesen kijelentette: „nem tartatja ki magát, Szókratész is ment háborúba, aki az ország törvényeibe tartozik, az vesse alá magát".[76] Nem sokkal később viszont Füst azt is lejegyezte, amit Osvát szerinte csak titokban mert kimondani: „nem kell, nem szabad bevonulni!"[77] Füstnél a háború és szerelem a kudarcon keresztül szinonimákká váltak: „Folyton csak páholyból nézni: sose *részt venni*! (háború, szerelem)".[78] Érdemes a kérdésben egy politikust is idézni, ugyanis Berzeviczy Albert szeptember 21-i naplóbejegyzése az otthonmaradt írók félelmét látszik igazolni: „Szóba jött a mostani pótsorozás. Megjegyeztem, hogy nem ártana újrasorozni az összes korosztályokat, egész a harmincévesig, mert sok nyalka legényt látok Budapesten sétálni, aki csodálatosan elkerülte a sorozást."[79]

Oláh Gábor 1915-ös, a háta mögött összesúgó debreceniekről írt jegyzete az otthon maradtak zsidóként való azonosításáról is számot ad, – ez a háborúban

73 Elek Artúr, *Haditudósítás*, Nyugat, 1915. január 16. (2. sz.), 91.
74 Fábry Anna (szerk.), *Balázs Béla. Napló (1914–1922)*, Bp., Magvető, 1982, 5.
75 *„…az irodalmat úgyis megette a fene" Részletek Laczkó Géza naplójából.* Közzéteszi Veres Miklós, Holmi, 2014/november, 1314.
76 Füst Milán, *Teljes Napló I. (1914 - Út haza és háború)*, Bp., Fekete Sas, 1999, 43–44.
77 *Uo.*, 47.
78 *Uo.*, 62.
79 *„Az ország belepusztul ebbe a háborúba". Berzeviczy Albert kiadatlan naplója (1914–1920)*, [s. a. r. Gali Máté], Kolozsvár, Komp-Press Kiadó, 2014, 57.

megerősödő antiszemitizmus egyik formája volt –; a jegyzet bizonyítja, hogy a „lógósok" antiszemita töltetű ábrázolására már a háború első felében volt példa Magyarországon:

> Különben az ős irigység harapdálja sarkamat, hogy még mindig itthon vagyok. Sokszor hallom a hátam mögött a sötét lelkűség mormogását: „Hm, micsoda atléta-alak! S az ilyet nem viszik lövészárokba. A fekete fene rágja meg a zsidó jakhecét!" Zsidónak néznek hazám fiai és leányai, mert aki most civilben jár és itthon él: mind zsidó. Az menti az ilyen rossznyelvűeket, hogy valakijük oda szenved. Csakhogy nekem is szenved oda testvérem, rokonom, nem egy, de tíz, mégsem kívánom, hogy most már mind vesszen.[80]

Naplójában még két hasonló utcai inzultálásról szóló bejegyzés olvasható: erre nyilván azért is kerülhetett sor, mert egy vidéki város szűkebb nyilvános terei az efféle feszültségekre alkalmasabbak voltak, mint az anonimitást inkább lehetővé tévő főváros.[81] Végül ő maga is átvette a megbélyegzést: az 1917-ben, gyűjteményes kötetben publikált versei között, – melyekben a háború elsősorban a fiatal nemzedékre mért csapásként jelentkezik, és ahol az írás lehetetlenségét hangsúlyozó költő „halottsíratóként" ábrázolja önmagát[82] –, olyan is előfordul (például az *Október*), amely a hátország és a front szembeállítása mentén az otthonmaradtakról a naplójában feljegyzettekhez hasonlóan – antiszemita éllel – bírálóan szól:

> Lenn a határon vért szűrnek a halmok,
> Itt őszi fényben úszik tíz torony.
> Pénzét csörgeti sárga hivatalnok,
> Nők páváskodnak a piac-soron.

80 Lakner Lajos (szerk.), *Naplók. Oláh Gábor (1915), i. m.*, 195.

81 „S ez az ember még mindig itthon lebzsel?" – hallom hátam mögött a hazafiak aggódó megjegyzéseit. (…)"- Mikor viszik már ezt a nagy mahomed-embert a Doberdóra?" – suttogja hátam mögött a háborús jóakarat. Igazán, kezdem hinni, hogy a háborút nélkülem nem is lehet befejezni. Akit ennyire küldenek, mint engem a nyájas közönség, annak sorsdöntő szerepet szánt a végzet valamelyik fronton. Álmaimban már rohamokat vezetek, hogy szakad rólam a víz, mikor fölébredek. Nem kellene-e önként beállanom? De azzal vigasztalnak: lesz még sorozás, majd bevesznek, hogy csak úgy zúgok. Ez aztán végképpen megvigasztal."(Uő., 196.) 1917-ben végül a negyedik sorozás alkalmával mint 3-as honvéd népfölkelőt állományba vették, és mint középiskolai tanár az önkéntes elismerésre volt jogosult, de végül nem vonult be. (Uő., 199.)

82 Hangay Sándor, Kiss Menyhért, Oláh Gábor, *Háborús versek*, Bp., Lampel, 1917, 78–85.

Zsidók éheznek hosszú napra kelve;
Részeg gajdolja egyhangú dalát,
Pillangózik facér lányok szerelme;
Az utcán trombitaszó nyilal át. (…)[83]

A *Nyugat* írói között is akadt, aki bírálta az otthonmaradt civileket. Lengyel Menyhért, aki egyik elsőként szólalt fel a háború ellen a *Nyugat* hasábjain, a naplójában „a szellemi hadseregszállítókat" – azaz a háborúpárti írókat – bírálva általában „az itthon maradottakat" is kritizálta, akik „számítgatják, mi hasznuk van nekik az egészből."[84] Lengyel arra jutott, hogy az anyákat leszámítva mindenki – nemre, rangra, életkorra tekintet nélkül, sőt akár még a fronton is – hasznot próbál húzni a háborúból.

A fiatal joghallgató Reményik Sándor levelezéséből viszont ritka kivételképp, ellenkezőleg, az otthon maradtak méltatása, és a szégyenérzet hiánya rajzolódik ki:

> Ennek a háborúnak az igazi horderejét (…) nem azok a véreskezű, halálos elszántságú vitézek fogják egész jelentőségében felfogni, akik végigküzdötték, s akik elhullottak közben, hanem a csöndben kontemplálók, az itthon maradtak. (…) Ne gondold, hogy a csatamező hőseinek munkáját kicsinylem. Meghajlok mindenkinek az önfeláldozása előtt. És – és mégsem szégyellem vagy bánom, hogy itthon maradtam.[85]

Az ún. Ady–Rákosi vita és a „lógós" írók

1915 őszén, az ún. Ady–Rákosi vita során az általában az otthonmaradt írókat ért kritika a *Nyugat* írói elleni támadássá terebélyesedett. A vita lényegében a következő: a *Nyugat* íróinak markánsabb háborúellenes kiállására válaszul (és az aktuális hadisikerektől megittasulva), Rákosi Jenő és a hivatalos irodalom más képviselői Gyóni Gézának mint katona-írónak a többi íróét a háborús szisztémában vélten elhomályosító. Erényeit állították csatasorba, és amitől pozíciójuk megerősítését

83 *Uo.*, 71.
84 Lengyel Menyhért, *Életem könyve. Naplók, életrajzi töredékek*, Bp., Gondolat, 1987, 89–90.
85 Reményik Sándor levele Mannsberg Arvédnak (1914. szeptember 22.) = *„…hogy ez a háború bekövetkezhetett, az emberi kultúra általános és egyetemes csődjét jelenti". Válogatás Reményik Sándor rokonaihoz, barátaihoz írott leveleiből (1914–1918)*, közzéteszi Varga Katalin, Holmi, 2014/november, 1331.

remélték az irodalmi életben.[86] Szénási Zoltán erre a következő magyarázatot nyújtja: „Ha csak a kötet megjelenésének körülményeit és anyagát nézzük, akkor megállapíthatjuk: Gyóni költészete tökéletesen alkalmas volt arra, hogy Rákosi a háborús propaganda céljaira használja fel. Gyóni sorsa mint várvédő katona, majd fogoly a hátország közönsége számára a hazáért való önfeláldozás hősies példáját adta, s lehetőséget arra, hogy a költeményeket olvasva együttérezzenek a fronton harcoló katonákkal. A kötet versei ugyanis a háborús propaganda kliséit ismétlik: a heroikus helytállást, a hazavágyódó katonát s az erkölcsileg is romlott ellenséget, főként az oroszokat (például: *Alexis levele Alexandrához*) állítják a középpontba."[87] Gyóni Géza stratégiai használatára a kortársak közül is felfigyeltek; a szintén katona-író Franyó Zoltán, aki az ekkor elindult *A Tett*ben Adyék mellé állt, így fogalmazott: Rákosi a magyar Parnasszus elsőségét akarta Gyóninak kitolakodni.[88] Az egyébként 1902 óta publikáló Gyóni háborús frontszolgálatának köszönhetően tört ki a „relatív ismeretlenségből", és szerzett „országos hírnevet".[89] Kis időn belül a remélt, háború alatti patrióta irodalmi megújulás emblematikus alakjává, és egyben hivatalos viszonyítási pontjává vált.

A lebzselő kávéházi értelmiség költői képe is Gyónitól ered.[90] A *Levél nyugatra* című verséről van szó, amely az 1914 decemberében a Przemyślből Budapestre jutatott *Lengyel mezőkön. Tábortűz mellett* című kötetben szerepel[91], de amit a magyar közönség már korábban – november elején – megismerhetett a *Budapesti Hírlap*ból.[92] A vers a *ressentiment* verse, amit a fronton küzdő katona-írónak az

86 A vita elemzéséhez lásd N. Pál József, *Modernség, progresszió, Ady Endre és az Ady–Rákosi vita*, Jyväskylä, Pécs, University of Jyväskylä, Faculty of Humanities, 2008, (Spectrum Hungarologicum); illetve kötetünkben Szénási Zoltán, *Gubancos kapcsolatháló. Egy úgynevezett irodalmi vita tanulságai*.

87 Szénási Zoltán, *i. m.*

88 Franyó Zoltán, *Néhány igazság a gorombaság nevében*, A Tett, 1915. november 1., illetve lásd: Kardos László, *Az Ady-Rákosi vita. Egy irodalmi per aktái 1915–1916-ból*, Debrecen, Zsidó Gimnázium, 1940, 20.

89 Rákosi Jenő előszava. Lásd *Lengyel mezőkön, tábortűz mellett. Gyóni Géza przemysli verseinek első itthoni (bővített) kiadása*, III.

90 Mekis János is felfigyelt rá, hogy Gyóni „időnként hangoztatta (versbe is szedte) antiintellektualizmusát". Vö. Mekis D. János, *Modern apokalipszis (Ady Endre és Gyóni Géza háborús költészete)* = Uő., *Vers és kontextus. A modern magyar líra mint irodalomtörténeti probléma*, Pécs, Pro Pannónia, 2014, 113.

91 Gyóni (Áchim) Géza, *Levél nyugatra – Rákosi Jenőt köszöntöm e verssel* = Uő., *Lengyel mezőkön. Tábortűz mellett. Versek*. (A cs. és kir. várparancsnokság jóváhagyásával a küzdő katonák karácsonyára), Przemyśl, Knoller, 1914, 23–25. A kötet ugyanitt kilenc utánnyomást ért meg, és tízezer példányban kelt el. Lásd Mekis D. János, *i. m.*, 114–115.

92 A vers kiemelt helyen, a tárcarovatban jelent meg: Gyóni Géza, *„Levél nyugatra – Rákosi Jenőt köszöntöm e verssel"*, Budapesti Hírlap, 1914. november 1. (273. sz.), 1.

otthonmaradt (nyugatos) írókkal szembeni morális fölénye itat át.[93] A kötet az ostromlott erődben állítólag tízezer példányban kelt el a katonák között, majd 1915 tavaszán, a Herczeg Ferenc által elnökölt Országos Hadsegélyező Bizottság kiadványaként Magyarországon is megjelent (másodszor, szintén 1915-ben, bővített kiadásként is),[94] és a sajtó szerint szintén tízezer példányban fogyott el. Az 1915-ös második kiadás idején Gyóni Géza már orosz hadifogságban tartózkodott. 1917-ig még további két alkalommal megjelent a kötet. 1921-es ötödik kiadása pedig a háborúból való kimenetel fájdalmas elhúzódását jelképezi.

1914 decemberében – tehát kis idővel azután, hogy a *Levél nyugatra* itthon is ismertté vált (elképzelhető, hogy annak hatására) – Balázs Béla is a kávéházi értelmiség bíráló képéhez fordult a később a *Nyugat*tal való újabb szakításához vezető *Menj és szenvedj te is* című háborús jegyzeteinek második közlésében, ami 1915 legelején jelent meg éppen a *Nyugat*ban a *Tábori posta* rovatban.[95] Akárcsak Gyóni, Balázs is katona-író státuszából merítette a legitimációt otthonmaradt írótársai bírálatához: „Oh, csak egyszer látnák ezt a mi szellemi intellectueljeink, aki bársony kávéházakban keseregnek a világ barbárságán! A Gerbeaud sütemény kifordulna a szájukból és nem akadna köztük olyan gazember, aki el nem indulna, hogy odafeküdjön valamelyik 42 éves tuberkulotikus családapa mellé." A mellékelt táblázat a hátország megbélyegzésére, illetve a front felmagasztalására vonatkozó ellentétes képeket tartalmazza (a kávéházakkal kapcsolatos véleményt külön kiemeltem):

93 1914. október 28-i levelében Gyóni „az elhájasodott szívű" polgárt ostorozta, majd november 4-i levelében a katona-írót állította szembe az otthon, a kávéházi asztal mellett dolgozó haditudósítókkal. (Gyóni Géza levelei a *Bácskai Hírlap* szerkesztőjének, *Lengyel mezőkön, tábortűz mellett. Gyóni Géza przemysli verseinek első itthoni (bővített) kiadása*, IX, XI). A *Levél nyugatra* retorikai helyzete a megszólítás, amely a politikai retorika hagyományait idézi. Szemben a *Csak egy éjszakára* című verssel a szembenállást kifejező retorikus lefokozás a frontot és a hátországot állítja szembe. (A *Csak egy éjszakára* című vers elemzéséhez lásd Mekis D. János, *i. m.*, 114.) Itt nincs mód Gyóni motivációinak a teljességére kitérni.

94 A kötetet a Budapesti Hírlap nyomdája nyomta ki: *Lengyel mezőkön, tábortűz mellett. Gyóni Géza przemyśli verseinek első itthoni (bővített) kiadása*, Bp., Országos Hadsegélyező Bizottság, 1915. március.

95 Az otthonmaradtak lelkiismeretére apelláló *Menj és szenvedj te is* című naplójegyzetet Balázs újraközölte a *Lélek a háborúban* (1916) című kötete első esszéjeként.

HÁTORSZÁG	FRONT
idegen szóhasználat/erkölcstelenség *szellemes intellectuelek* *gazember*	*férfiközösség/ áldozathozatal* *emberlánc / férfibarátság* *férfitest mint energiaforrás*[96] *42 éves tuberkulózisos családapa*
kényelem *bársonykávéházak* *Gerbeaud sütemény*	*nélkülözés* *hadszíntér* *frontkoszt*

1915 januárjában Ignotusék elálltak a misztikus patriotizmus képeiben dúskáló *Menj és szenvedj te is* folytatásának a közlésétől, ami feltehetően az ekkoriban a mobilizáció és demobilizáció között ingadozó *Nyugat*nak már sok volt, és ami miatt Balázs Béla másodszor is eltávolodott a folyóirattól.

Ugyanakkor Gyóni nevezetes versének a katona-író és az otthonmaradt író feloldhatatlan szembenállását kifejező képei jelentős hatást csak jóval később, 1915 őszén, az ún. Ady–Rákosi vitában értek el, és akarva-akaratlanul az autonóm modern irodalom erősödő háborúellenessége visszaszorítására tett kísérlet eszközeinek tekinthetők. Maga Rákosi a vita során közzétett egyik tárcájában például nyíltan utalt is erre: „itt két világnézet összeütközéséről van szó [ti. individualizmus és utilitarizmus vs. nemes ideálok], amelynek pere ebben a pillanatban keresi az ítéletet a harcban álló európai nemzetek véres csatamezőin."[97]

A levél nyugatra c. vers ellentétes képei.

HÁTORSZÁG	FRONT
idegen szóhasználat + gyerekesség: *kis »intellektüellek«*	

96 Balázs számára a férfitest nem más mint energiaforrás, ami teljes valójában a fronton mutatkozik meg, ahol a katonák láncba rendeződnek, és ha az egyik elesik, azonnal egy másik áll a helyébe, hogy a többiek folyamatosan érezzék „egy eleven, friss test biztató melegét". Balázs szerint ez az „emberlánc" (itt ráismerhetünk a férfitestvériség vagy -barátság metaforájára) szöges ellentéte a hátországban – „bársonykávéházakban" – kávézgató „szellemes intellectueleknek".

97 Dunántúli [Rákosi Jenő], *Levelek*, Budapesti Hírlap, 1915. november 9. (312. sz.), 3. (Összefoglalja és idézi Kardos László, *i. m.*, 20.)

<u>külföldmajmolás</u>: *Szent nyugat előtt rajongva térdeplők; Nyugati szesztől kótyagos velők, vad Észak [kedvelői]*	
<u>irracionalitás:</u> *Kik lehánytatok minden józan gyeplőt*	
<u>hazafiatlanság:</u> *Gúnyos mosolygók ideálra, honra; Magyart és múltat szánva nézdelők*	
<u>kávéház:</u> *Kiknek a »New-York« volt a Pantheonja [kávéházi népfölkelő tartalék- levél]*	
<u>külföldi tömegkultúra vádja:</u> *fránya franciások, kis erotikák, tucatóriások*	
<u>betegség + öregség:</u> *Koraszült bölcsek, véznák, betegek;* *Mit érez mostan horpadt melletek?;* *Koraszült kornak sok kis csenevésze;* *Korhadt fa törzse*	<u>erő+ hősiesség + szűziesség:</u> *Vasizmú hősök, szálas fenyves, melyben sasok hálnak, szűz magyar erő*
<u>gyerekesség + szó:</u> *Csönd, kis fiuk, csönd*	<u>erő + fegyver:</u> *beszél az erő; halljátok: beszél az Erő s a Vas*
<u>értelmiség</u> *zsenik*	<u>parasztok</u> *parasztok (erkölcsben tiszták, harcban óriások)*
<u>betegség:</u> *világpenész*	<u>egészség + éltető erő:</u> *magtár*

A vitából most csak azokat a kapcsolódó cikkeket veszem sorra, amelyek közvetlenül érintették az otthonmaradt írók ábrázolását. Első támadó írásában Rákosi Jenő a feloldhatatlan szembenállás gyökerét a háború előtti időkre helyzete, és a tömegkultúra jobboldali, konzervatív kritikáját fordította a nyugatosok ellen, amit összekapcsolt a háborús áldozatvállalás diskurzusával is: „a világháború csak revelálta Gyónit nemzete számára", míg Adyékról „kiderítette a háború, hogy jók voltak arra, hogy egy unott és megcsömörlött kornak babérral jutalmazott szórakoztató pojácái legyenek, de komoly idők, komoly emberek, komoly dolgok számára nem valók."[98]

98 Dunántúli [Rákosi Jenő], *Levelek*, Budapesti Hírlap, 1915. október 14. (286. sz.), 9.

Az otthonmaradt, közönyös, sőt hazafiatlan író képét a Hatvany és Ady után a Babits ellen forduló, a vita másik szálaként ismert lejáratási kampány is felszínre hozta; a *Költők – Gyóni Gézának* című vershez fűzött rövid kommentár szerint, – a vers F. I./L. szignóval jelent meg –, a megvádolt Babits testesítette meg a hátországban maradt költőt: [némely költők] „a kávéházban / A szerelemről sírva énekelnek".[99] Kosztolányi is rögzítette egy feleségének írt 1915. novemberi levelében Babits megvádolása kapcsán az otthonmaradtak és a szabadságos katonák közötti potenciális feszültséget, forrásul a *Külügy – Hadügy* című katonai lapot idézve.[100] A lap eredetileg „nyávogókról", Kosztolányi „otthon lapító pulyákról" beszélt.[101] Az otthonmaradtaknak ehhez hasonló gyerekesként/nőiesként való megbélyegzése Gyóni idézett versében is megjelenik: a háború és a kettős front – harctér és hátország – dzsender megközelítése szerint a frontra vonuló katona hősiességének és férfiasságának ellenpólusát a nőiesnek/gyerekesnek ábrázolt otthonmaradtak jelentik, függetlenül attól, nőkről, gyerekekről vagy férfiakról van-e szó. Egyébként magát Kosztolányit – témába vágó levelezésének egykedvű hangvétele ellenére – nagyon is foglalkoztatták az otthonmaradtak, köztük saját maga ábrázolási lehetőségei: az *Öcsém* című kötetben (ahogy recenzense írja *A Hét*ben) „az itthonmaradottak lelkét, aggódását, babonás féltését, titkolt vergődését írta meg (…) amikor fölfedte érzéseit."[102] Sőt ő maga is tartott attól, hogy „lógósnak" titulálják. A naplójában többször is utal az összeköttetések keresésére. Igyekezetét felesége róla szóló életrajzi regénye még alaposabb megvilágításba helyezi: Kosztolányiné szerint férje félt, hogy követik az utcán, ha csöngettek, elsápadt. Mindketten említik a Pekár Gyulával való találkozásokat – Kosztolányiné azt az utcai találkozást is lejegyezte, amely során a hivatalos establishmenthez tartozó író (Rákosi Jenő barátja) Kosztolányi szemére vetette, hogy „egészséges, erős ember" létére otthon ül.[103]

Fenyő Miksa a *Nyugat*ban Gyóninak a napi politika oltárán való felhasználást hangsúlyozta – „Rákosi támadásában újból a perzekútor-esztétika jutott szóhoz"

99 Róna Judit, *Nap nap után. Babits Mihály életének kronológiája, 1915–1920*, (1915. október 21.), Bp., Balassi, 2014, 74.

100 *Kosztolányi Dezső – Levelek - Naplók*, [s. a. r. Réz Pál], Bp., Osiris, 1998, 338–340.

101 Róna Judit, *i. m.*, 81.

102 *Öcsém. Kosztolányi Dezső könyve*, A Hét, 1915. június 27. (27. sz.), 24. Az *Öcsém*et elemzi Szilágyi Zsófia, *i. m.*, 105–113.

103 Kosztolányi Dezső, *Levelek - Naplók*, Bp., Osiris, 1998, 308, 310, 314, 325.; Kosztolányi Dezsőné, *Kosztolányi Dezső. Életrajzi regény*, Bp., Holnap, 1990, 176.

(ez nyilvánvaló utalás volt Ignotus azonos című, 1908-es cikkére) –, és külön kiemelte az otthon maradottakra irányuló haragot, valamint ennek következményeit az írói autonómiára és a *Nyugat*ra nézve:

> Aki Gyóni verseiből akarná rekonstruálni küzdő katonáink lelki állapotát, annak azt kellene gondolnia, hogy katonáink vad gyűlölettel gondolnak ugyan az ellenségre, de még nagyobb és irthatatlanabb gyűlölettel az otthonlevőkre és boldog kéjjel gondolnak arra az édes órára, mikor hazajőve az itthonmaradtaknak kitekerhetik a nyakukat. (…) Hogy az ilyen lelki diszpozíciójú ember egyre a „fránya franciásokra, kis erotikákra, tucatóriások"-ra csattogtassa fogát, s egyre azok megbüntetésében fájjon a feje, akiknek gondolkozását, ízlését nem tudja beleszorítani az ő vakondok-látkörébe, azt nehezen tudjuk megérteni. Egyébiránt a mi ember a versekből kialakul – eltekintve a „jó katonának" kijáró tisztelettől – mélyebb analízisre nem is érdemes.[104]

Babits után Adyra záporoztak a „lógós" íróval kapcsolatos vádak; Rákosi Jenő 1915 novemberében lapja tárcájában egyenesen őt tette meg az ilyen író prototípusának – „aki, mint hallom, jól házasodott és vidéken kedves otthonban s megfelelő kényelemben él"[105]–, amire Ady helyreigazítási szándékkal nyilatkozatban reagált.[106] A *Nyugat*ban Fenyő Miksa kelt Ady védelmére, és Rákosi vádjait – általában – sületlenségeknek nevezte.[107]

Pekár Gyula (Szidor álnéven)[108] Rákosit megtámogató tárcájában, amelyben egy oldalvágással a *Nyugat „intellectuel"* jellegét is bírálta (mondván az a háború előtt a fiatal, nem eléggé férfias fiúkhoz szólt), általában minden nyugatos íróra kiterjesztette a „lógós" író képét:

104 Fenyő Miksa, *Lengyel mezőkön, tábortűz mellett. Gyóni Géza versei*, Nyugat, 1915. november 1. (21. sz.), 1235.
105 Dunántúli [Rákosi Jenő], *Levelek*, Budapesti Hírlap, 1915. november 12. (315. sz.), 6. (Összefoglalja és idézi Kardos László, *i. m.*, 28.)
106 Ady Endre, [*Nyilatkozat*], AEÖPM XI., 110.
107 Fenyő Miksa, *Irodalmi vita*, Nyugat, 1915. november 16. (22. sz.), 1316. (Összefoglalja és idézi Kardos László, *i. m.*, 32.)
108 Az álnév feloldásához lásd Beck András, *Szakítópróba. A Nihil és vidéke*, Jelenkor 2011/1, illetve: http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/2152/szakitoproba (utolsó megtekintés: 2016. 08. 03.)

> Ignotus, Babits, Ady Endre, Ady Lajos (…) – fűtött szobából, jó stallumok mellől, pesti gyalogjárón, vidéki kúriák kényelmes ágyában, de nagy legények az urak! Fiatal ember valamennyi, s itthon van valamennyi! (…) Fölmentettnek lenni, alkalmatlannak lenni nem szégyen. De aki itthon van, nézzen tisztelettel, becsüléssel azokra, akik érette *is* küzdenek. (…) Az húzza össze magát, tanítson, adjon irodalmi tanácsokat az irodalmi fővárosnak, dolgozzon és igyekezzék valahogyan kiérdemelni azt, hogy itthon van.[109]

A lógósként való megvádolás nem levegőbe beszélés volt: ez is hozzájárult Babits leszavazásához a Petőfi Társaság tagválasztó ülésén, valamint tanári pályájának felfüggesztéséhez. Ady katonai behívóval való zaklatása szintén ennek a következménye volt (egyszer katonai szolgálatra alkalmasnak is találták). Szénási Zoltán szerint ekkor már „nem pusztán annyi volt a tétje, hogy ki kerül be valamelyik hivatalos intézmény tagjai közé, hanem az ellenfél, azaz a magyar irodalmi modernség képviselőinek az egzisztenciális ellehetetlenítéséig folyt a küzdelem."[110]

Januárban Rákosi a háború alatti irodalmi szembenállást a front és a hátország – a tett, valamint a közöny, romlottság – oppozíciójának a képébe sűrítette: a nyugatosok „nem Tirteuszkodnak, nem alacsonyítják le múzsájukat a tömegygyilkolás dicsőítésére. Persze, persze. Ők, mint „őrzők és strázsák" meglapulnak és vigyáznak, hogy ép bőrrel jussanak át a vérözönön (…)."[111]

Az otthonmaradt írók és a kávéházi kultúra megvádolásához idézhetjük továbbá Prohászka Ottokárnak – a háborús áldozathozatal első számú rétorának – az 1916. január 29-én, a Katolikus Írók és Hírlapírók Országos Pázmány Péter Egyesületének XVIII. közgyűlésén, a vita kapcsán elmondott beszédét is. A püspök beszédében a polémiát nem hozta szóba, de Babits *Játszottam kezével* című versére és Gyóni Géza szerepére is utalt. A szövegben a francia „dekadens" irodalom, a bohém kávéházak és a párizsi nők iránti rajongás összekapcsolódik, és a háborús gyűlölet kontextusában a kávéház az ellenségre jellemző szociabilitásaként is megjelenik, amely ennél fogva egyben immorális is:

109 Szidor [Pekár Gyula], *Herosztratosz-irodalom*, Budapesti Hírlap, 1915. november 16. (319. sz.), 2–3. (Összefoglalja és idézi Kardos László, *i. m.*, 33.)

110 Vö. Szénási Zoltán, *Gubancos kapcsolatháló. Egy úgynevezett irodalmi vita tanulságai*, – lásd jelen kötetben.

111 Dunántúli [Rákosi Jenő], *Levelek*, Budapesti Hírlap, 1916. január 16. (16. sz.), 8. (Összefoglalja és idézi Kardos László, *i. m.*, 63.); Tyrtaeus görög költő-hadvezér állandó hivatkozás volt a magyar sajtóban.

> Lesznek írók, kiknek szemük van hazájuk és népük sajátosságai s életstílusa, kiknek szívük van érdekei és küzdelmei, a néplélek járása s a történelmi psziché alakításai iránt. S lesznek mások, kik már csak unatkozni és ásítozni tudnak magyar földön […] elmennek Párizsba, a Szajna partjára, ott minden szép és aranyos. Ott az éjfél után is nyitott kávéházak párás ablakain pislákoló lámpafények is szebbek, mint a magyar rónák napkelete vagy napnyugata […] Petőfi és Arany kismiskák, de Baudelaire és Verlaine, azok igazi tehetségek, s a magyar erő s értelmesség és józanság nem ér fel egy frigiai sapka alól kikandikáló huncutkával vagy egy csepp kelta vérrel egy másik gall babának kisujjából. Hát biz ezek nem meglátások, hanem elvakulások, s ugyancsak nem megértések, hanem félreértések és bolondgombák.[112]

Az ellenség és a kávéházak szerepének összekapcsolására már korábban is volt példa: 1915 márciusában a *Morning Post* és a *Matin* „kávéházi tudósítóit" bírálta a *Magyar Figyelő*.[113]

Szirbik Antal feltehetőleg 1916 márciusában megjelent, *A legmodernebb aesthetika* című könyvecskéje, amely az Ady–Rákosi vita egyik utolsó, egyben igen különös darabja volt, szintén nekiment az ún. kávéházi értelmiségnek, mert az elszakadt a természettől:

> Sok közülük alig látott még kertet, virágokat és tavaszi reggeleket, nyári hajnalokat, délibábot, aranyosan ringó kalásztáblát is, nemhogy rendszeresen látogatná az erdőt mezőt és (ha csak néha napján is,) „érintkezésbe lépne" az anyaföldde…Ám beülnek a füstös, sötét, vagy mesterségesen világított kávéházba, szürcsölik ott azt a különféle forró kotyvalékot, mit „kávéhabbal"-nak meg kapucinernek hívnak, és hasonlókat s isszák rá a jéghideg vizet és terpeszkednek, borzonkodnak, mint a pulyka-kakas, rugdalkoznak, vagdalkoznak, zugnak, üvöltenek: ám alapjában véve semmit el nem érnek, mert erejük nincs, mert megfeledkeznek édesanyukról, gondviselő szüleikről: a nagytermészetről.[114]

112 AEÖPM XI., 537.; - idézi N. Pál József, *i. m.*, 244., 632. jegyzet.

113 Sz. n., *Védekezés a hazugságok ellen (Följegyzések)*, Magyar Figyelő, 1915. március 1., (5. sz.), 394.

114 Szirbik Antal, *A legmodernebb aesthetika : a régi és az újmódi költészet: Rákosi Jenő, Ady Endre és táboraik a fiziológia szögéből nézve*, Bp., Hoffman Ny., [1916], 15–16. (Köszönet Szénási Zoltánnak, amiért erre felhívta a figyelmem.) A műről és annak datálásáról, stb. lásd Schweitzer Pál recenzióját. Schweitzer Pál, *Emlékezések Ady Endréről*, [gyűjtötte, sajtó alá rendezte Kovalovszky Miklós, 1993], Itk, 1995/3–4, 422–423.

A természettel való kapcsolat elvesztését a pesti kávéházaknak felrovó vádak már korábban is megjelentek; Gábor Andor az először 1914-ben (még a háború kitörése előtt a Dicknél), majd legközelebb (csak) 1918-ban (a Légrádynál) publikált, a kávéházak melletti védőbeszédnek is beillő egyik esszéjében utalt erre (az apropó a tíz éven aluli gyerekek kávéházi tartózkodásának tilalmát kilátásba helyező háború előtti mozgalom volt). Az író a következő kérdést szegezte a fővárosiaknak: „hol akarjátok nevelni a pesti gyereket? Zöld lombok alatt? Sarjús mezőn? Csobogó vizeken? Hogy erős legyen? Vállas? Tüdős? Hisz akkor tizennyolc éves korában kiveri saját apját-anyját a kávéházból, leromboltatja ezt a várost, s ahol ruhatárak petyhüdt prémkabátjai lógtak, oda embereket akasztat."[115] A kávéház tehát a civilizáltság mércéje egy nagyvárosban, hiánya pedig egyenesen barbársághoz vezet Gábor szerint. A próféta szólt belőle: úgy alakult, hogy a bekövetkező háború brutalitásának és brutalizációs hatásának a budapesti kávéházi kultúra is áldozatul esett.

Összegzés

Magyarországon az első háborús évben sokan az értelmiségnek a közös áldozathozatalon nyugvó egységét hangsúlyozták a háborúpárti, hivatalos értelmiség mintájára, és az ún. kávéházi – „lógós"– értelmiségi /író veszélyeztette ezt a képzelt egységet. Ugyanakkor a megbélyegzés egy szélesebb háborús diskurzushoz is kapcsolódott: ez a *szó* (intellektus) és a *tett* szembeállításán nyugvó beszédmód különösen a háború első évében volt jelentős mint a frontok elkülönítésének eszköze, és nem csak a fiatalok körében.[116] Sokak szemében ugyanis a háború jó alkalmat teremtett az individualizmus és az intellektualizmus feltételezett háború előtti dominanciájának a megtörésére is. Alexander Bernát, a liberális-konzervatív filozófus és akadémikus, – aki közvetlenül a háború előtt Kant tudós kutatójaként magát éppenhogy az intellektualizmus hívének vallotta[117]–, a *Háború mint nemzetnevelő* című hosszú értekezésében az 1914 előtti korszaknak felrótta, hogy „túlságos nyomatékkal művelte az értelmet", ami aztán az akarat hiányához veze-

115 Gábor Andor, *Tíz éven alul. A kávéház* = Uő., *Mit ültök a kávéházban?*, Bp., Dick Manó, 1914, 8. (2. kiadás: Bp., Légrády, 1918.)

116 Balázs Eszter, *Szó és cselekvés kettőssége, értelmiségellenesség, értelmiségi felelősség Magyarországon az első világháború elején*, Múltunk, 2016/2, 4–53.

117 Szemere Samu, *Bevezető tanulmány. Alexander Bernát* = Alexander Bernát, *A művészet. Válogatott tanulmányok*, [vál. és bevezetőt írta Szemere Samu], Bp., Akadémiai, 1969, 18–19.

tett.[118] A gyógyír szerinte:„erkölcsivé tenni az akaratot". Ahogy arra más modern társadalmakban is volt példa már 1914 előtt is[119], ő is a hivatalnoki pályák, az adminisztratív munka eluralkodását kárhoztatta a férfiak elpuhulásáért és passzivitásáért.[120] Magyarországon különösen a „lógós" írók megvádolásának lettek egzisztenciális következményei; ennek oka, hogy a háborúban az egymásnak ellentmondó értelmiségi szerepek miatt olyannyira feszültté vált a helyzet 1915 őszén, hogy az irodalmi életben lehetőség nyílt a politikai leszámolásokra.

118 Alexander Bernát, *A háború mint nemzetnevelő*, Budapesti Szemle, 161. kötet (457. sz.), 84–97.

119 Az amerikai aggodalmakhoz lásd például Michael S. Kimmel, *Consuming Manhood: The Feminization of American Culture and the Recreation of the Male Body, 1832–1920 = The Male Body: Features, Destinies, Exposures*, Laurence Goldstein (ed.), Ann Arbor, University of Michigan, 1994, 12–41.

120 Alexander Bernát, *A háború mint nemzetnevelő*, *i. m.*, 86–87.

Szénási Zoltán

GUBANCOS KAPCSOLATHÁLÓ

Egy „úgynevezett »irodalmi« vita”[1] tanulságai

Gyóni (Áchim) Géza verseskötete 1914 karácsonyán az oroszok által körbezárt Przemyśl várában jelent meg, s az ott harcoló katonák között tízezer példányban kelt el. Egy repülőgépen kimenekített s Rákosi Jenőnek ajánlott példány alapján a következő évben a Hadsegélyező Bizottság kiadásában Magyarországon is kiadták a *Lengyel mezőkön, tábortűz mellett* című kötetet, Rákosi Jenő rövid előszavával, több verssel, valamint Gyóni frontról írt s a Bácskai Hírlapban publikált leveleivel kiegészítve. Ha csak a kötet megjelenésének körülményeit és anyagát nézzük, akkor megállapíthatjuk: Gyóni költészete tökéletesen alkalmas volt arra, hogy Rákosi a háborús propaganda céljaira használja fel. Gyóni sorsa mint várvédő katona, majd fogoly a hátország közönsége számára a hazáért való önfeláldozás hősies példáját adta, s lehetőséget arra, hogy a költeményeket olvasva együtt érezzenek a fronton harcoló katonákkal.

A kötet versei ugyanis a háborús propaganda kliséit ismétlik: a heroikus helytállást, a hazavágyódó katonát s az erkölcsileg is romlott ellenséget, főként az oroszokat (például: *Alexis levele Alexandrához*) állítják a középpontba. Különösen figyelemre méltó karriert futott be a *Csak egy éjszakára* című vers, mely viszont már a belső ellenséget állítja piedesztálra. „Aki Gyóni verseiből akarná rekonstruálni küzdő katonáink lelki állapotát, annak azt kellene gondolnia, hogy katonáink vad gyűlölettel gondolnak ugyan az ellenségre, de még nagyobb és irthatatlanabb gyűlölettel az otthonlevőkre és boldog kéjjel gondolnak arra az édes órára, mikor hazajőve az itthonmaradtaknak kitekerhetik a nyakukat.” – írja Gyóni kötetéről Fenyő Miksa.[2] Leginkább azonban a *Levél Nyugatra* című vers

1 Ady Endre, *[Nyilatkozat] = Ady Endre Összes Prózai Művei: Újságcikkek, tanulmányok XI.* [Továbbiakban: AEÖPM XI.], [s. a. r. Láng József], Bp., Akadémiai, 1982, 110.

2 Fenyő Miksa, *Lengyel mezőkön, tábortűz mellett: Gyóni Géza versei*, Nyugat, 1915/21; illetve: http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm

volt alkalmas arra, hogy Rákosi ismét vitát provokáljon a vers címzettjeivel, az irodalmi modernség magyarországi képviselőivel:

> Hol vagytok most, kis »intellektüellek«,
> Kiket bus század baljós vége ellett?
> Szent nyugat előtt rajongva térdeplők,
> Kik lehánytatok minden józan gyeplőt;
> Gúnyos mosolygók ideálra, honra,
> Kiknek a »New-York« volt a Pantheonja;
> Kik ígértétek a szent Holnapot,
> S akik tegnap is hátra voltatok.

A konzervatív kritika a világháború alatt is szinte kizárólag a politikai diskurzus részeként, a korábban kialakított kliséket variálva szólalt meg. Maga a háborús helyzet, s a vita kiprovokálásának szűkebb kontextusa eleve bizonyos fokú hangsúlyeltolódást eredményezett. Gyóniban megtestesül az a férfias virtus, amit már Beöthy volgai lovasa is képvisel, a hazáért harcoló költő alakja a vita során konzervatív oldalon az ókori görög költő-hadvezér Tyrtaeusig magasztosul, egykori lapja, a *Bácskai Hírlap* pedig a „világháború Petőfije"-ként[3] aposztrofálja Gyónit. A nemzetért való hősies önfeláldozás példáját a konzervatív kritika a katonaságra alkalmatlan (beteg) vagy a katonai szolgálatot elkerülő (hazafiatlan, erkölcstelen) modernek dekadenciájával állította szembe. (Csak zárójelben jelzem, hogy a *Nyugat* szerzői igen megoszlottak a háború megítélését tekintve,[4] s többen is voltak, akik az 1914-es közhangulattal összhangban helyeselték a szerbek ellen indított, s az antant hatalmak ellen vívott háborút.[5] Ezt értékelhetnénk akár a vélemények sokféleségének a lapban már korábban is érvényesített toleranciájaként is, Szegedy-Maszák Mihály azonban ezt úgy látja: „A világháború megzavarta a Nyugat önállósá-

3 AEÖPM XI., 384.

4 Erről bővebben lásd: Balázs Eszter, *Káprázattól az illúzióvesztésig: A háború jelentései a Nyugat*ban *(1914. augusztus–1915 augusztus*, Médiakutató, 2010/1, http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavasz/07_elso_vilaghaboru_a_nyugatban. Ignotus háborúhoz való viszonyáról: Angyalosi Gergely, *Egy kritikus politikai nézetei: Ignotus és az első világháború* = A. G., *Kritikus határmezsgyén*, Debrecen, Csokonai, 1999 [Alföld Könyvek 4.] 126–134.

5 Vö. Kenyeres Zoltán, *A Nyugat periódusai* = K. Z., *Korok, pályák, művek: Válogatott tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 2004, 64.

gát és fölszínre hozta az addig némileg rejtett ellentmondásokat a különböző munkatársak nézetei között."[6])

Ha azonban Gyóni Géza pályafutását nézzük, akkor egyáltalán nem evidens, hogy éppen az ő költői megítélésének kérdése lett az újabb irodalmi háborúság *casus belli*je. Gyóni vidéki (soproni, dabasi és szabadkai) újságíróként a háború előtt nem tudott bekerülni a korabeli irodalmi élet fősodrába (mint a vita során kiderül: a korábbi években Rákosinál is hiába próbálkozott verseivel), noha a nevezetessé vált *Lengyel mezőkön, tábortűz mellett* már a negyedik verseskötete volt.[7] Az 1909-ben megjelent *Szomorú szemmel* kötet igen erőteljes Ady-hatást mutat, mely Gyónit egyértelműen az Ady-epigonok közé sorolja. A vita során arra az ellentmondásra, hogy Rákosi Ady ellen használja ki az egyébként Ady-rajongó Gyóni Gézát, a *Világ* hasábjain 1915. november 11-én Gyóni régi barátja, a gyúrói evangélikus lelkész,[8] Nagy Lajos hívja fel a figyelmet, akinek *Isten és a háború* című háborúellenes röpiratáról szintén ugyanott néhány hónappal koránban Ady ír egy rövid cikket. Ha elolvassuk Gyóni 1909-es kötetében publikált *Ady Endrének* címzett verset, akkor azt látjuk: az epigon Gyóni lényegében a konzervatív kritika Ady-epigonokat ostorozó frázisait ismételve fejezi ki Ady iránti hódolatát. A *Lengyel mezőkön, tábortűz mellett* versein azonban már jóval kevésbé érződik az Ady-hatás, Gyóni költészete ekkor nemcsak tematikusan állítható ellentétbe Ady világháborúról alkotott felfogásával, de formailag is közelebb kerül a népnemzeti líra népdalokat imitáló formakövetelményéhez. Ezzel együtt Gyóni későbbi sorsa is bizonyítja, hogy kötete Rákosi számára pusztán eszközként szolgált a vita kirobbantásához. Az orosz fogságban született, pesszimista világképet sugárzó versei s Gyóni halála (megbomlott elmével 1917. június 27-én halt meg Krasznojarszkban) már nem voltak alkalmasak a hátországi háborús propaganda szolgálatára.

A vitát Rákosi azzal provokálta ki, hogy a *Budapesti Hírlap* 1915. október 13-i számában Dunántúli álnév alatt a szerkesztőhöz címzett levelében közzé tette Ady két tanuló számára küldött magánlevelét, melyben kérdésükre válaszolva Gyóni Gézáról alkotott véleményét osztotta meg. Ebből indul a vita egyik szála, s tart – némileg más irányt véve – 1916 tavaszáig, Adynak a Ravasz Lászlóval

6 Lásd Szegedy-Maszák Mihály, *Világirodalmi távlat megteremtése = A magyar irodalom történetei*, II., főszerk., Szegedy-Maszák Mihály, Bp., Gondolat, 2007, 712.

7 Igaz, az *Élet szeretője* című, 1909 és 1914 között írott verseit tartalmazó kötet, mivel a háború előtt nem tudott elegendő előfizetőt összegyűjteni, csak 1918-ban jelent meg.

8 Vö. AEÖPM XI., 87–88.

folytatott polémiájáig. A másik szálat egy héttel később, október 20-án indította Rákosi, amikor szintén Dunántúli álnév alatt egy megnevezetlen személy levelét idézve kifogásolta Babits még augusztus 16-án a *Nyugat*ban megjelent *Játszottam a kezével* című versének két sorát.

Konzervatívok és modernek küzdelmét általában mint két egymással minden szempontból szemben álló csoport küzdelmét szokás leírni. A most vizsgált vitában Rákosi Jenő is két világnézet szembenállásáról ír, de Bihari Péter szerint is egyetlen nagy törésvonal osztja ketté a korabeli magyar középosztályt: „az egyik oldalon a radikális = zsidó = budapesti = kozmopolita = baloldali; a másik oldalon a konzervatív = keresztény = magyar = nemzeti = jobboldali".[9] Ez természetesen nagyvonalú leegyszerűsítése a tényleges helyzetnek (talán elég, ha csak arra utalunk, hogy a megtámadott nyugatos költők, Ady és Babits sem voltak zsidók), a nagy törésvonalon kívül ugyanis a korabeli irodalmi és szellemi élet térképét még számtalan kisebb-nagyobb szakadás osztja többé-kevésbé elkülönülő terrénumokra.

A több szálon futó (Rákosi–Ady, Rákosi–Babits) s időnként összekapcsolódó, több mint száz szöveget produkáló vita résztvevőinek pozícióját már az első, legalább részben teljességre törekvő feldolgozás (a Kardos László gondozásában 1940-ben kiadott *Az Ady–Rákosi-vita: Egy irodalmi per aktái 1915–16-ból* című válogatás[10]) előszava is a szövegeket közlő napilapok, folyóiratok politikai beállítottsága szerint határozta meg. Ehhez hasonlóan jár el az *Ady Endre Összes Prózai Művei* XI. kötetét sajtó alá rendező, s a vita anyagát bevezetővel és rövid kommentárokkal újraközlő Láng József is. Ő az első csoportba a *Budapesti Hírlap*ban megjelent nacionalista szemléletű írásokat sorolja, melyek Rákosi politikai álláspontját tükrözik. A másodikba szerinte a nacionalista-antiszemita nézeteket valló katolikus lapok tartoznak (*Élet, Magyar Kultúra, Tiszántúl*), míg a harmadikba az *Új Nemzedék*, valamint a vitába faji alapon bekapcsolódó későbbi szélsőjobboldali publicisták, Milotay István és Lendvai István sorolhatók, akik nemcsak Rákosi konzervatív nacionalizmusát utasították el, hanem a baloldali politikai progressziót is, leválasztva róla Ady általuk pozitívan értékelt alakját. A következő csoportba Láng szerint azok a *Nyugat*ban publikált írások tartoznak, melyek szerzői polgári liberális elveket vallanak, s aktívan részt vett a vitában a polgári radikalizmus lapja, a *Világ* is.[11]

9 Vö. Bihari Péter, *Lövészárkok a hátországban: Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországán*, Bp., Napvilág, 2008, 41.

10 Vö. *Az Ady–Rákosi-vita: Egy irodalmi per aktái: 1914–1915*, Debrecen, Pannónia Könyvnyomda Vállalat, 1940.

11 Lásd AEÖPM XI., 381.

A vitában megszólaló felek kapcsolati hálójának felvázolására jelen tanulmány keretében nem vállalkozhatom, már csak azért sem, mert ennek első lépése az álnévvel szignált vitacikkek szerzőinek azonosítása lenne, s több esetben ezek feloldása ma is még kérdéses. Adott keretek között pusztán néhány lényeges és számomra érdekesnek tűnő kapcsolatra szeretnék rávilágítani. A vitaindító Dunántúli (mely álnév nyilvánvalóan Rákosi nyugat-magyarországi származására utal) azonosítása okoz a legkevésbé gondot, hisz a kortársak számára is nyilvánvaló volt, hogy az a *Budapesti Hírlap* tulajdonos-főszerkesztőjét rejti. Rákosi szerepe ebben a polémiában aligha értékelhető pozitívan, noha a teljes pályafutását tekintve találhatunk méltányolható mozzanatokat. Király István például *Intés az őrzőkhöz* című kétkötetes Ady-monográfiájában lényegében pozitív képet ad Rákosi jelleméről és korai pályaszakáról.[12] Néhány éve megjelent, Rákosi és a *Nyugat* kapcsolatát vizsgáló tanulmányában Sipos Balázs főként a főszerkesztő 1919 utáni tevékenységére hivatkozva kezdeményezi a kialakult Rákosi-kép revideálását. „Nem állítható – mondja Sipos –, hogy esztétikai tévítéleteit politikai okok motiválták volna – pontosabb úgy fogalmazni, hogy politikai támadásainak oka a művek (szerinte veszélyes) politikai jellege volt. Azaz önértéket tulajdonított az irodalomnak."[13] Az 1915–16-os polémiát tekintve különösen is vitathatónak látom Sipos Balázs álláspontját, tisztán irodalmi szempontok ugyanis alig merültek fel a vita során, mivel elindítójának és tematizálójának, Rákosinak eleve nem esztétikai alapon folyó diskurzus megindítása volt a szándéka, valódi célja az lehetett, hogy a háború által megváltozott politikai helyzetben végső csapást mérjen a magyar irodalmi modernség képviselőire. Mai szemszögből igen nehéz az irodalom önértékének elvét vagy a tehetség elismerésének gesztusát látni abban, ahogy Gyóni Gézát a saját irodalomtörténeti távlatában Ady fölé helyezi, de bizonyos fokú tájékozatlanság is kiolvasható Rákosi soraiból, amikor még 1915-ben is „holnaposokról" beszélt, amikor az egykori nagyváradi írócsoportosulás ekkor már rég nem működött létező kollektívaként.[14]

Ady, akinek személyes viszonya Rákosihoz az évek alatt sokat változott, jóval kisebb aktivitást fejtett ki a vita során, mint a *Budapesti Hírlap* főszerkesztője.

12 Vö. Király István, *Intés az őrzőkhöz: Ady Endre költészete a világháború éveiben 1914–1918*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 55–72.

13 Vö. Sipos Balázs, *Modernizmus és liberalizmus. A Budapesti Hírlap és a Nyugat párbeszédei = A Nyugat párbeszédei*, szerk. Finta Gábor, Horváth Zsuzsa, Sipos Lajos, Szénási Zoltán, Bp., Argumentum, 2011, 26.

14 Erről lásd: Boka László, *A Holnap „költagjai és a karrier = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, szerk. Biró Annamária – Boka László, Partium – reciti, Nagyvárad – Bp., 2014, 175–200.

Ennek egyik oka az lehet, hogy egy alkalommal a *Nyugat*, később pedig a *Világ* is visszautasította Ady Rákosinak címzett válaszcikkét. Elsőként még valószínűleg Hatvany Lajos Adynak ajánlott s a *Nyugat* augusztus 16-i számában megjelent *Harcoló betűk* című írását támadó, szintén Dunántúli álnéven szignózott cikk válaszát tiltotta le maga Hatvany. Ez az Ady-szöveg nem maradt fenn, de egy nem sokkal későbbi levélből tudható, hogy ebben Hatvany szerint Ady „kissé Dunántúlias piszkolódásba" tört ki. Fennmaradt azonban az a Rákosinak címzett írás, aminek visszautasítása után Ady fél évig nem dolgozott a *Világ*nak. Adynak ez az írása durván személyeskedő, „vén, szánalmas, de még mindig kártékony" alaknak nevezi Rákosit, utal testi hiányosságára és sváb származására: „féllátású, sanda sváb mészáros"-nak nevezi, s a cikk végén kvázi bolondnak nyilvánítja. (Egy későbbi szövegben a család régi nevén „Kremsier Jenő úr"-nak nevezi, de említhetjük az *Én nem vagyok magyar?* című versének nevezetes sorát is, ahol a „Svábokból jött magyar" kitétel vonatkozik Rákosira.) A publicisztikai írások sajtó alá rendezőjének jegyzete szerint Adynak az a kitétel, mely a főszerkesztő „gyanús hajlamai"-ról ír (egy a *Pesti Futár*ban közölt, s a kiadatlan cikkel több helyen szövegszerűen is megegyező interjúban betegnek nevezi), Rákosi homoszexuális beállítottságára utal.[15]

Ady nyilatkozataival időnként saját barátait is megsértette, s nem először történt ez meg a Hatvany Lajoshoz fűződő viszonyában. Az affér előzménye, hogy Rákosi Hatvany fentebb hivatkozott augusztusi írásában megjegyzi: „Ő [mármint Hatvany – Sz. Z.] cikkét Ady Endrének ajánlja, aki mestere és megalapítója lett egy irodalmi irányzatnak, amely a nemzeti irodalom közösségéből kilépett, úgyszólván külön irodalmi közösséget alapított, melynek patrónusa és kincstartója Hatvany Lajos." Más személyes sértésekkel együtt a *Budapesti Hírlap*ban november 13-án közzétett nyilatkozatában Ady kikéri magának, hogy Hatvany az ő mecénása lenne. Másnap Hatvany magánlevélben adott hangot sértettségének. Közben Rákosi is reagált Ady nyilatkozatára, a *Budapesti Hírlap*ban november 15-én közölt levelében oktatta ki Adyt arról, mit is jelent a mecénás fogalma, s hogyan illenék viszonyulnia hozzá. Három nappal később keltezett levelében Hatvany már arra buzdítja (utasítja?) Adyt, hogy válaszoljon Rákosi cikkére, s ad egy fogalmazványt is, mely jelentős részben szó szerint megegyezik a *Világ*ban november 21-én megjelent nyilatkozattal. Ebben Ady

15 AEÖPM XI. 466.

ismét visszautasítja a *Budapesti Hírlap* állításait, s pontosítja korábbi kijelentéseit, végezetül Hatvanyhoz fűződő barátságáról tesz tanúságot. Ha röviden szeretnénk értékelni a vitának ezt a mellékszálát, az Ady és Hatvany kapcsolatában keletkezett feszültséget, akkor Schöpflin Aladár megállapítását idézhetjük, aki Hatvany 1927-es *Ady a kortársak között* című könyvének kritikájában a két ember anyagi és személyiségbeli különbségeikből fakadó „inkompatabilitásáról" írt.[16]

A hírlapi vita mögött húzódó eseménytörténet több szálon is kötődik Nagyváradhoz. A *Nagyváradi Napló* az elsők között szólalt meg a vitában (Ady mellett), Ady minden bizonnyal itt értesült Rákosi Jenő támadásáról, s itt írta meg a vitához való első hozzászólását, a mellette elsőként kiálló Móricz Zsigmondnak címzett nyílt levelét. A gubancos kapcsolatháló bogozgatása szempontjából talán legérdekesebb mozzanat is a városhoz kötődik, a nagyváradi klerikális *Tiszántúl*ban Tisztántúli álnéven ugyanis Ady egykori barátja, Szűts Dezső szólt hozzá a vitához. Szűts az 1890-es évek elején a város aljegyzője volt, s mellette újságíró, idegbetegsége miatt azonban a közhivatalból korán nyugdíjazták, többek között zárt intézetben is kezelték. A kortársak igen összetett személyiségként írják le Szűtsöt, Dutka Ákos mint „az ős Kaján modelljét és látomását" és „amorális lángelmét" mutatja be *A Holnap városá*nak közösségében,[17] Bölöni György pedig, aki felelőssé teszi őt a „duk-duk afférért" is, Ady rossz szellemének nevezi, akit „Ady harapós veszett kutyának tartott[a] egyes írótársai ijesztgetésére".[18] Szűts 1915-ben már Adyt és a modern magyar irodalmat támadó írásokat közöl a *Tiszántúl*ban, melyek lényegében egybecsengenek a konzervatív kritika főszólamaival (a modern magyar irodalom nemzetietlen, korcs, beteges, az első világháború kitörésével rövid története lezárult). December 25-i írásában ennek az irodalomnak a gyökerét Nagyváradban látja, a helyi zsidóság „haladással szemben makacs ellenállást tanúsító töredékének" és a „talentumával nemzeti érzésekben alig fürdött" Ady egymásra találásában, január 1-jén ugyanezt a szerepet már Ignotusnak tulajdonítja. Ami sajátossá teszi Szűts írását az azok a részletek (például Ady francia nyelvtudásáról, Lédához való viszonyáról), amelyeket még Ady köréhez tartozva tudhatott, s ami miatt megszólalása különösen hitelesnek tűnhetett.

16 Schöpflin Aladár, *Ady és Hatvany: Az* Ady Endre a kortársai között *című könyvhöz*, Nyugat, 1927/22, illetve: http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm

17 Vö. Dutka Ákos, *A Holnap városa: Regényes korrajz a nagyváradi A Holnap születésének idejéről*, Bp., Palatinus, 2000, 45.

18 Vö. Bölöni György, *Az igazi Ady*, Bp., Szépirodalmi, 1966, 286.

A Rákosi által kezdeményezett vita Babitshoz kötődő szála is tartalmaz tanulságos mozzanatokat az értelmiségi kapcsolathálók vizsgálata szempontjából. Egy meg nem nevezett szerző levelére hivatkozva szintén Dunántúli álnév alatt vádolja meg Rákosi hazafiatlansággal Babitsot a *Játszottam a kezével* című szerelmes versének – szándékosan provokatív[19] – záró sorai miatt: „nagyobb örömmel ontanám / kis ujjáért a csobogó vért, / mint száz királyért, lobogóért!" A versben Babits lényegében Petőfi *Szabadság, szerelem!* című versének értékhierarchiáját borítja fel azzal, hogy élet–szerelem–(a nemzet) szabadság(a) sorrendjében a legmagasabb helyre a szerelmet helyezi. Ezt támadja meg Rákosi Jenő. Nem egyszerűen a régi kritika újrafogalmazásáról van azonban szó, a névtelenségben maradó levélíró kiemeli, hogy a költő „magyar állami gimnázium tanára, az állam jóvoltából hazafiasságra oktatja a gondjaira bízott gyermekeket".[20] Ez a problémafelvetés az irodalom autonómiájának kérdését is exponálja. A nemzeti diskurzus ugyanis a közoktatástól a homogén nemzeti kultúra ápolását s mindenekelőtt a hazafiasságra nevelést várja el, ahogy a fentebbi idézetből is kiderül: ez a tanár elsődleges feladata az állami iskolában. Ez a kötöttség viszont őt nemcsak tanárként, hanem minden nyilvános kijelentéseiben is köti, azaz költőként sem nyilatkozhat meg ezzel ellentétes szellemben. A *Budapesti Hírlap* november 18-i számában Babits egykori fogarasi tanártársa, a frontról hazatért Szentirmai Imre értekezik a „modern hazaszeretetről", s megjegyzi: „[E]z alól [ti. a hazaszeretet alól – Sz. Z.] nem von ki semmiféle egyéni, költői, írói szabadság. És amikor a lobogó és a király ennek a halálosan szép érzésnek szimbólumai, akkor nem írhat róluk komoly ember, tehetséges ember, költő úgy, ahogy Babits írt."[21]

A háború alatt a hazafias oktatás a diákok hadkötelezettségre való szellemi felkészítését, nemzeti elkötelezettségük és erkölcsi romlatlanságuk megőrzését is jelentette, a vita során szintén névtelenül, pusztán társadalmi pozíciójuk által jelzett szereplők (például az anya szignóval ellátott levél szerzője, vagy Rákosi 1915. december 5-én megjelent cikkében a modern irodalom hatása alá került, de Rákosihoz végül megtért tanuló) felléptetése is ezt erősíti, illetve ebbe a kontextusba tartozik a Debreceni Egyetemi Kör ifjúságának a kiállása is Rákosi mellett.[22]

19 Vö. *A vádlott: Babits Mihály: Dokumentumok, 1915–1920*, szerk. Téglás János, Bp., Universitas, 1996, [Babits Könyvtár 3.], 8.

20 *Uo.*, 41.

21 *Uo.*, 140.

22 Hozzátehetjük ehhez, hogy nem csak a konzervatív nacionalista oldal apellált az ifjúság támogatására, a vita sorába tartozik Adynak a *Nyugat* november 16-i számában megjelent *Ifjú szívekben élek* című verse, melyet az ajánlás szerint: „Vén csaholóknak küldöm."

Rákosi cikkét az Országos Középiskolai Tanáregyesület Közlönyének *Lapszemle* című rovatában mint szerkesztő Ady Lajos ismertette, megjegyezve: „Dunántúlit tisztelettel kérnők: ne fedezzen fel minden héten egy-egy hazaáruló tanárt. Hiszen amiért egy tanár valamely kérdésben más véleményen van, mint ő, azért talán még nem árulta el a hazát?" Három nappal később Ady Lajosnak Rákosi válaszol: „Nem, tisztelt szerkesztő úr, itt nem az én véleményemről és Babits úréról van szó. Egy rothadásról, amelyet a Középiskolai Tanáregyesület Közlönye pártol, fedez és védelmez". Ennek a rövidre zárt vitának a következménye az lett, hogy nemcsak Babits-ügye került a tisztviselőtelepi állami főgimnázium tantestülete elé, hanem Ady Lajosnak is számot kellett adni a Tanáregyesület vezetősége előtt Rákosival folytatott polémiájáról, s a *Nyugat*hoz való viszonyáról. Ady Lajos a Négyessy László elnökletével ülésező igazgatóság előtt (melynek tagja volt az irodalomtörténész Beöthy Zsolt, Rákosi sógora is) felajánlotta lemondását a lapszerkesztésről. Az ülés végül nem fogadta el Ady Lajos lemondását, de az Egyesület szellemét kifejező nyilatkozat megtételét szükségesnek tartották, csakúgy mint azt, hogy testületi szinten is kifejezzék: az egyesületet nemzeti eszményeink kultuszának érzése vezérli.[23]

A vitának ez a vonulata Babits tanári pályájának felfüggesztésével zárult, de a polémia hónapjaiban Adyt is többször zaklatták katonai behívóval, s egy alkalommal az éppen lázas beteg költőt katonai szolgálatra alkalmasnak is találták. Hogy pontosan milyen személyes indítékok és machinációk vezettek el idáig, ma már teljességgel kideríthetetlen, annak mégis lehet némi kritikatörténeti relevanciája, hogy az „»úgynevezett« irodalmi vitá"-nak[24] – ahogy Ady nevezte első nyilatkozatában – már nem pusztán annyi volt a tétje, hogy ki kerül be valamelyik hivatalos intézmény tagjai közé, hanem az ellenfél, azaz a magyar irodalmi modernség képviselőinek az egzisztenciális ellehetetlenítéséig folyt a küzdelem. Bár igen tanulságos, hogy a Petőfi Társaság decemberi tagválasztó gyűlésén, ahol jelölt volt Gyóni és Babits is, az előbbit megválasztották, míg Babits mindössze két szavazatot kapott, s ezzel még a – minden bizonnyal rendkívül tehetséges – Krüzselyi Erzsike is megelőzte őt egy szavazattal.

23 Éder Zoltán, *Babits a katedrán*, Bp., Szépirodalmi, 1966, 238.
24 Ady Endre, [*Nyilatkozat*] = AEÖPM XI., 110.

Szilágyi Zsófia

A DILETTÁNS ÍRÓ ALAKJA

Kosztolányi Dezső kortársi környezetében és egyes műveiben*

Egy adott korszak irodalmi intézményrendszerével mindenkinek szembesülnie kell, ha íróvá kíván válni – annak is, aki mindössze addig számít pályakezdőnek, amíg meg nem történik a befogadása, és annak is, aki megmarad örök kívülállónak. Zseni és dilettáns voltaképpen ugyanúgy kezdi a pályát. Milbacher Róbert beszél arról, hogy kezdetben a sokszor zseninek titulált Petőfi is viszonyba került az akkor uralkodó írói szerepekkel és beszédmódokkal, saját helyének („hangjának") keresése közben pedig értetlenséggel, esetleg elutasítással is szembesült: „a korabeli irodalmi életben való megjelenés értelemszerűen a kor és a hagyomány kínálta mintázatokkal való szembesülés révén mehet csak végbe, ami önmagában is az imitációs modell érvényesülését vonja maga után."[1] A pályakezdő ugyanis maga a szabálytalanság, a rendszerhiba – ahogy Lengyel András írta egy nemrégiben megjelent tanulmányában, „a szó szoros értelmében minden pályakezdő, a legnagyobb tehetségű is, voltaképpen dilettáns."[2] Lengyel ebben az írásában, amelyet válaszképpen írt Szarvas Melinda a dilettánsoknak a vajdasági irodalom megszerveződésében játszott szerepét tárgyaló szövegére,[3] a műkedvelők lehetséges irodalomszociológiai megközelítésén tűnődött el.

Pályakezdő[4] és dilettáns tehát szorosan összekapcsolódik – persze, azok az alkotók, akiknek a nézőpontjából rátekintek majd a műkedvelőkre, vagyis Kosztolányi

* A tanulmány az MTA-ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoportban az MTA TKI támogatásával készült.

1 Milbacher Róbert, *Petőfi „pályakezdése" mint probléma. Kísérlet egy elméleti keret fölvázolására* = M. R., *Bábel agóráján. Esszék, tanulmányok a nemzeti irodalomról*, Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2015, 180.

2 Lengyel András, *A dilettánsok irodalomszociológiájához (Egy cikk margójára)*, Híd, 2015. május, 116.

3 Szarvas Melinda, *Nélkülözött profik, nélkülözhetetlen dilettánsok (A dilettánsok Szenteleky Kornél által kijelölt meghatározó szerepe az 1920-as évek végén szerveződő magyar vajdasági irodalomban)*, Híd, 2015. február, 33–46.

4 A pályakezdés kérdéséről lásd: Szilágyi Zsófia, *A pályakezdés: mítosz vagy konstrukció? Változó feltételek, változó mintázatok a 20. századi magyar irodalomban = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, szerk. Biró Annamária – Boka László, Partium – reciti, Nagyvárad – Bp., 2014, 305–316.

vagy Karinthy, olyan pályakezdők voltak a 20. század első évtizedében, akiket igen hamar „beengedtek" az irodalmi céhbe, hogy később maguk is „beavatóvá" váljanak. Semmilyen értelemben nem maradtak dilettánsok, akár az esztétikai minőség leírására használjuk ezt a terminust, akár valamilyen „hálózaton kívüliséget" kívánunk jelezni vele. De ezt a „céhes befogadást" is érdemes árnyalni még: a Nyugat első nemzedéke úgy lépett fel pályakezdőként, hogy világossá tette, nincs szüksége „beavatókra": nem a fennálló intézményrendszer tagjainak befogadó gesztusaira vártak, hanem valamiképpen saját magukból képezték meg az új intézményrendszert, így a beavatót is. Persze, ez csak demonstratív jelzés volt, nyilvánvalóan ők is függtek az előbbi korszak „nagy beavatóitól", Mikszáthtól, Gyulai Páltól, Kiss Józseftől.[5] A „szellemi apa" kijelölése ráadásul egyszerre jelent kapcsolódást és elhatárolódást: nem volt ez másképp a Vörösmarty–Petőfi, vagy, hogy egy sokkal későbbi példát mondjak, az Ottlik–Esterházy-viszonylatban sem.[6] Ugyanakkor az Osvátra emlékező szövegek a visszatekintés helyzetéből képzik meg az elődöt, az íróknál csak pár évvel idősebb szerkesztőt „apaként" megnevezve. Móricz Osvátra emlékező szövegénél összetettebben történik meg Osvátnak mint apának a megképzése Kosztolányi 1930-as emlékbeszédében, amely, miként ezt Bengi László megállapítja, „Osvátot (legalább) háromszoros apafiguraként mutatja föl – egy (szintén többszörös) halálelbeszélésben. Legelemibb szinten Osvát lányáról, Ágiról van szó. Az utolsó találkozás alkalmával azonban, ha hihetünk az emlékezésnek, Kosztolányi átvitt értelemben saját apjával is rokonságba állítja Osvátot. Sőt a Nyugat szerkesztője, aki persze maga is kísérletezett az írással, joggal pályázhat nem egy fölfedezettje irodalmi atyjának és a modern magyar irodalom nevelőjének címére."[7] Osváthoz mint apához (különösen, ha

5 Kosztolányi, 1933-as emlékező szövegében, egy Kiss Józsefnél tett látogatását idézi fel saját irodalmi beavatásaként – jelezve, hogy az előző, leváltani kívánt korszak képviselőinek gesztusai nem felejthetőek, és relativizálva egyúttal Osvátot mint beavatót: „Húszéves se voltam, amikor 1905-ben bemutattak A Hét szerkesztőjének. // Egy reggel fogadott a magánlakásán. Elolvasta mindig zsebemben levő összes műveimet, melyek csak néhány költeményből álltak, s alig rúgtak többre egy-két oldalnál, aztán munkatársául szerződtetett. // Félek, hogy a mai olvasó, aki a mozgalmas jelenben él, és járatlan ebben az örökké letűnt, eseménytelennek tetsző, de tartalmas irodalomtörténeti korszakban, ezt a tényt közel sem látja oly életbevágóan fontosnak, mint akkoriban én. De állítom, hogy nem kis dicsőség volt. Gyakran az érdemesebbek, a kiváltságosak is hiába vágyakoznak arra, hogy bekerüljenek a költő perzsaszőnyeges, műtárgyakkal teli dolgozószobájába, ahova maga a múzsa is rejtekajtón juthatott be." Kosztolányi Dezső, *Kiss József* = K. D., *Egy ég alatt*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 22–23.

6 V. ö. Milbacher *i. m.,* 182., illetve Balassa Péter, *Egy regény mint gobelin. Ottlik és Esterházy – egyetlen lapon* = B. P., *Észjárások és formák,* Bp., Tankönyvkiadó, 1985, 308–321.

7 Bengi László, *Rebellió és ribillió (Kosztolányi Osvát-emlékbeszédéről) = A forradalom ígérete – Történelmi és nyelvi események kereszteződései*, szerk. Bónus Tibor – Lőrincz Csongor – Szirák Péter, Ráció, 2014, 402–403. Kosz-

még arra is felfigyelünk, hogy a szöveg sok helyen az *Aranysárkány*t idézi meg, a saját lánya és a rábízott fiúk nevelésével is kudarcot valló apafigurának, Novák Antalnak az öngyilkosságát másolva rá ezzel Osvát Ernőére) legalább annyira a kudarcot, a szükségszerű elbukást, mint a sikert, a felfedezés és nevelés magasztosságát kapcsolja hozzá Kosztolányi.

A beavatásra várók és a fellelhető beavatók közti kapcsolat problematikussága bomlik ki Móricz *A tegnapnak senki sem dalol* című esszéjéből is, amelyben leírja, hogyan látogatott el 1900-ban a Kisfaludy Társaságba. Világosan kiderül, hogy Móricz nem a kiépült rendben próbálta megkeresni a helyét, nem az akkor rendelkezésre álló irodalmi társaságba vágyott, hogy ott folytathassa az ebben a közösségben megtestesülő irodalmi hagyományt:

> Beszéltek Arany Jánosról, Petőfiről s Kisfaludy Károlyról. Beszéltek a népköltészetről, a hazáról. De a három öregúr közül egyik sem beszélt arról, hogy ő mit alkotott.
> Szent hittel esküdtek hagyományokra. Előttük élt költők igéire és igazságaira. Elvekre és nagyszerű eszmékre. Tanítványok voltak, akik kezüket rátették a szövegre, és rajta is tartották.[8]

A még nagyon fiatal, mindössze 21 éves Kosztolányi egy 1906-os, Biró Lajos könyve kapcsán született írását indítja az irodalom vége feletti öreges kesergést elutasítva. Mindezt akkor írta Kosztolányi, amikor még voltaképpen pályakezdőnek is alig számított, hiszen a *Négy fal között* című első verseskötete 1907-ben, a *Boszorkányos esték* című első novelláskötete 1908-ban jelent meg:

> Sohasem hallottunk kétségbeesettebb és igaztalanabb sopánkodást a magyar irodalom jövőjére nézve, mint ma. Az öregek, öregedők és koravének hitetlenül tekintenek a jövőbe. Homályos célzásokkal és félreérthetetlen kifakadásokkal adják tudtunkra, hogy a magyar irodalom Arany halálá-

tolányi, amikor arra tér rá, hogy Osvát elszántan készült a halálra, ők, a barátai, azonban nem figyeltek erre eléggé, így kapcsolja össze a szerkesztőt saját apjával: „De hogy lehetett megközelíteni ezt a megközelíthetetlen szenvedést, hogy lehetett megvilágítani ezt az égő lámpást, ezt a fényforrást? Remegtünk, hogy otrombák leszünk, vagy nevetségesek. Apámnak is akartam mondani néhány igen fontos és kényes dolgot, de mindig halogattam, nem mertem előállni vele, aztán már későn volt." Kosztolányi Dezső, *Osvát Ernő* = K. D., *Egy ég alatt*, Bp., Szépirodalmi, 171.

8 Móricz Zsigmond, *A tegnapnak senki sem dalol* = M. Zs., *Tanulmányok I.*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 558.

val nagy időre lezáródott, s el sem tudják képzelni, hogyan lehet a múlt hagyományait átformálni, továbbfolytatni a jelenben.[9]

Visszatérve most Lengyel András állításához a pályakezdőkről és a dilettánsokról: ez a kijelentés nemcsak provokatív, de felhívja a figyelmünket arra, mennyire nem egyértelmű, mit értünk dilettánson. A dilettáns kifejezés, miként erre mind Szarvas Melinda, mind Lengyel András kitért, felfogható „minőségjelzőként" csakúgy, mint helyzetkijelölőként. És így érthető jobban, miért dilettáns minden pályakezdő: nem része az irodalmi hálózatnak, vagyis kívülálló. Van tehát kétségkívül ilyen értelme *is*, mégis attól tartok, Szarvas Melinda tiszteletreméltó szándéka ellenére sem lehet a tehetségtelen, frusztrált, az irodalmi életbe minden erejével bejutni kívánó író *helyett* azt az alkotót megjelölni a dilettáns szóval, aki egyszerűen (ideiglenes vagy tartósan) nem hivatásos, az intézményrendszeren kívüli. A negatív jelentésárnyalat elválaszthatatlanul hozzátapad a szóhoz – így, ha az irodalmi hálózatról kívánunk gondolkozni (vagy, ahogy Lengyel András fogalmaz, az „irodalomszociológia" felől közelítünk), inkább műkedvelőként nevezhetjük meg a „nem hivatásos" írót. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy az íróvá váláshoz felsőfokú végzettség, speciális diploma nem szükséges – olyan értelmiségi pálya ez, amelyet a „céhes befogadás", az irodalmi intézményrendszer szereplőinek álláspontja alakít ki, illetve, ha az irodalmi piaccal is számolhatunk egy adott korban, akkor az olvasók döntése, vagyis az, megveszik-e egy-egy író könyvét akkora példányszámban, hogy az hivatásosként folytathassa az írást. Az pedig, hogy egyes korszakokban ki a „hivatásos", és ki a műkedvelő, szoros összefüggésben van az irodalmi intézményrendszer mindenkori állapotával, pontosabban azzal, hol tart éppen az irodalom *hivatásosodása*.[10] A modernitásban már nem is az a kérdés, hogy beszélhetünk-e hivatásos írókról, hanem az, milyen viszonyrendszerben helyezhetők el írók és újságírók; a magasirodalmat művelők és a ponyvaregények, krimik szerzői; azok az írók, akik honoráriumért (is) írnak, és azok, akik számára az írásnak ilyen egzisztenciális tétje nincs. (Lengyel András a kívülállás „archaikus változataként" nevez meg két

9 Kosztolányi Dezső, *Biró Lajos* = K. D., *Egy ég alatt*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 295.

10 Vö. T. Szabó Levente, *A modern irodalmár hivatás kialakulásának társadalomtörténete. Módszertani vázlat a társadalom- és irodalomtörténet kapcsolatának új irányához* = T. Sz. L., *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, Komp-Press, 2008, 199–200. A hivatásosodás-kutatás elsősorban olyan csoportokra irányul, mint az orvosok, mérnökök, ügyvédek, az utóbbi időszakban azonban egyre gyakrabban vetül figyelem az egyes művészeti ágak képviselőire is. Magyarul a képzőművészekről találunk hasonló kérdéseket felvető monográfiát: Szívós Erika, *A magyar képzőművészet társadalomtörténete 1867–1918*, Bp., Új Mandátum, 2009.

huszadik századi „nagyurat", Bánffy Miklóst és Hatvany Lajost. Érdekes eljátszani azzal a gondolattal, amelyet Esterházy Péter fogalmazott meg egyszer önmagáról, egy irodalmi beszélgetés során: mint mondta, ha nem űzi ki őt a történelem a saját osztályából és rangjából, vagyis grófként válik felnőtté, nem lesz belőle író, megmaradt volna közepes, művészetpártoló arisztokratának. Persze, itt Esterházy messze nem elsősorban az egzisztenciális kényszer hiányára gondolt, hanem arra, amit ma divatos lett traumaként leírni, de meghatározhatjuk az „idegen tekintetet" biztosító kívülállásként, a saját közeggel való szembekerülésként is.)

Dilettáns vagy a műkedvelő írókról tehát csak úgy beszélhetünk, ha tekintettel vagyunk az adott korszak intézmény- és feltételrendszerére – történeti kategóriaként kell kezelnünk, miközben épp az jelenti megközelítésének egyik nehézségét, hogy a dilettánsok mintha mindig a jelenben léteznének. Ha valaki dolgozott szerkesztőként, szinte biztosan tud történeteket mesélni a szerkesztőségbe bekopogtató, az elutasítástól dühödtté váló dilettánsokról, vastag borítékban vagy sok csatolt fájlban érkező, közölhetetlen szövegekről. Arról viszont, hogy kik és milyenek voltak a dilettánsok Kosztolányiék korában, már egyáltalán nem ilyen könnyű sztorizgatni – hiszen egy adott korszak irodalmi intézményrendszere, vagyis a szerkesztők, az írók, akkor végzik jól a dolgukat, ha nem engedik közlési lehetőség közelébe a dilettánsokat, „nyom nélkül" eltüntetik őket az utókor szeme elől. Éppen ezért nehezen tudunk olyan szövegekre nagy magabiztossággal rámutatni, amelyek Kosztolányi-kortárs dilettánsok művei lennének – olyan írásokat azonban találunk, amelyekben profi szerzők dilettánsokról nyilatkoznak meg.

A Pesti Naplóban, 1928. októberében jelent meg egy Karinthy Frigyes és Lengyel Menyhért közt lefolyt dialógus,[11] amelynek kiindulópontja Lengyel, feltehetően inkább poénból, mint teljes komolysággal boncolgatott terve volt: a zseni és a dilettáns ellentétére épülő, *A dilettáns* című darab. Lengyel azt vetette fel Karinthynak, hogy ő játszhatná el ebben a képzelt darabban a zsenit, ám Karinthy ellenkezett, mondván, a dilettánst szeretné inkább: meg is határozták néhány pontban, hogyan fogható meg ez a figura. Míg a zseni csak anyagi dolgokkal foglalkozik, addig a dilettáns a művészettel; a művész ritkán dolgozik – a dilettáns mindig aktív; a művész a valóságból merít – a dilettáns kétségbeesetten keresi a témát. Felhozott Karinthy egy példát is, egy fiatalemberről mesélt, aki az első világháború idején leveleket írt neki a frontról, panaszolva, milyen nehéz témát találni – nem értette

11 Újraközölve: Fráter Zoltán, *Karinthy, a városi gerilla*, Bp., Holnap, 2013, 124–130.

meg, tette hozzá Karinthy, hogy a létező legnagyobb téma kellős közepén van éppen. Az a téma pedig, amelyre, legalábbis Karinthy elmondása szerint, nagy nehezen rátalált ez a fiatalember, így hangzott: „Egy erdészlány sétálgat az erdőben, meglátja őt a gőgös gróf és feleségül veszi." Ez a témaötlet nemcsak vicces, de egy újabb szemponttal bővíti a dilettánsokról gondolkodást, a másolást, az előző korszak témáinak, beszédmódjának, művekben teremtett világainak ismétlését kapcsolva hozzájuk. Persze, ha ezt továbbgondoljuk, ilyen értelemben a Kisfaludy Társaság Móricz által emlegetett „aggastyánjai" is dilettánssá válnak… A pályakezdő voltaképpen akkor marad nagy eséllyel dilettáns, ha nem képes kilépni a tanuló, másoló szerepköréből, ha nem fordul szembe tényleges vagy szellemi mesterével. (Bár ez a kérdés is bonyolultabb ennél, természetesen, de többek közt ezért lesznek a beavatók olyan apafigurákká, akikkel szükségképpen le kell számolni.) Annyi biztos, hogy mindig az irodalmi intézményrendszernek, leginkább a többi írónak kell eldöntenie azt, kit minősít dilettánsnak: tehát az olvasók körében elért siker önmagában nem avat senkit íróvá, de a sikertelenség sem tesz senkit dilettánssá. Amikor pedig átrendeződések történnek, vagyis az irodalom centrumába új írók kerülnek (így történt Ady, Móricz, Kosztolányi színrelépésekor), akkor az is átalakul, ki az, aki „beavat", ki dönt arról, hogy valaki dilettánsnak minősül-e vagy sem.

Hogy Kosztolányi generációja számára is eleven kérdés volt, ki és milyen a dilettáns, az a Lengyel–Karinthy-dialógusból jól látható – maga Kosztolányi, legalábbis a recepció egyik, igen hamar megképződő vonulata szerint, megírta a magyar irodalom első „dilettánsregényét" (szigorúan egybeírva ezt a műfajmeghatározást), a *Nero, a véres költő*t. Már az első kritikák egyike, Schöpflin Aladáré, azt a címet kapta, hogy *Nero, a dilettáns*[12] – Schöpflin szerint Kosztolányi „fölfedezett és az olvasó elé állít egy külön, az irodalomban még eddig nem tárgyalt embertípust: a dilettáns író típusát és ezt demonstrálja a történelem folyamán előfordult legnagyobb arányu, helyzeténél és lehetőségénél fogva gigantikus méretű példányán."[13] Világos, hogy Nero császárt nem nevezhetjük „tipikus dilettánsnak" – de attól még, fogalmaznék most sarkítva, hogy nem minden tanár lesz öngyilkos, hogy nem minden cselédlány öli meg a gazdáit, a Kosztolányi-regényekből valami lényegit tudhatunk meg a tanárról, a cselédlányról, ezúttal pedig nem pusztán a műkedvelőről, de úgy általában az íróról és az irodalmi életről is.

12 Schöpflin Aladár, *Nero, a dilettáns*, Szózat, 1921. december 11., 12–13.

13 Kosztolányi Dezső, *Nero, a véres költő*, [Kritikai kiadás, sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányokat és a jegyzeteket írta Takács László], Pozsony, Kalligram, 2011, 1167.

Persze, ha a *Nero, a véres költő* értelmezését kizárólag arra a kérdésre szűkítjük le, hogy miként olvasható „dilettánsregényként", könnyen abba a hibába eshetünk, amelyre Szegedy-Maszák Mihály utal: „A véres költő többféle, olykor egymást kizáró értelmezésekre szolgált ürügyként. A megközelítően helyes magyarázatnak valószínűleg a mérték, az arány a záloga, s ez kizárja annak a lehetőségét, hogy a könyvet kulcsregényként fogjuk fel és alakjait ténylegesen létezett huszadik századi szereplőkkel azonosítsuk."[14] A *Nero, a véres költő*vel kapcsolatban az egyik értelmezési közhely kétségtelenül az, hogy míg Nerot Szabó Dezsővel, addig Senecát magával Kosztolányival kellene azonosítanunk, a másik pedig, hogy a regény a Kosztolányival 1919–20-ban történtek, a Tanácsköztársaság átélésének, majd a Pardon-rovathoz csatlakozásának hatására született. De hiába jól ismert értelmezési irányok ezek, az összeegyeztetésük szinte lehetetlen: az egyik azonnal felmerülő kérdés az, hogy, ha Nero dilettáns, akkor miként lehetne a modellje Szabó Dezső?

Ha ugyanis a dilettáns írón az intézményrendszeren kívülit, a nem-hivatásost értjük, akkor a számos kötettel rendelkező profit, vagyis Szabó Dezsőt semmiképp sem érthetjük oda Nero császár alakja mögé, még csak részlegesen sem. Kosztolányi azonban éppen arra a feszültségre építi 1920-as, az *Új Idők*ben megjelent, Szabó Dezsőről szóló szövegét, amely a dilettáns író kétféle felfogása, a „nem-hivatásos író" és a „kontár író" között van. Az első mondat után, amelyben Kosztolányi egy irodalmias fogással („Kaptam a következő levelet") eltávolítja magától a nyilvánvalóan tőle származó véleményt, ezt olvashatjuk:

> Vidéken élek, csöndes visszavonultságban, de azért időm és módom szerint foglalkozom irodalommal is. Múltkor kezembe akadt egy regény, melyet egy jobbnevű írónknak, Szabó Dezsőnek nevén hozhatott forgalomba valamelyik vállalkozó, de elolvasván azonnal megállapítottam, hogy nem ő írta. Nem írhatta ő, kiről pár elismerő cikket olvastam fővárosi lapokban, hanem valamilyen kezdő, aki nem átallotta az ő nevével kiadni. A regényhamisítvány itt közkézen forog. Ilyen időket élünk. Nemcsak a tejet és a lisztet hamisítják, de a regényeket is.[15]

14 Szegedy-Maszák Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Pozsony, Kalligram, 2010, 206.
15 Kosztolányi Dezső, *Szabó Dezső* = K. D., *Egy ég alatt*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 280.

Az írás a továbbiakban így érvel: a könyv annyira rossz, hogy nem lehet olyan szerző műve, aki egyértelműen az irodalmi intézményrendszer befogadott és elfogadott képviselője. Az írás végefelé aztán az addigi Szabó Dezső-életmű más darabjai is ennek a „szívós, szorgalmas, különben rokonszenves műkedvelő"-nek a munkáiként mutatkoznak meg – a megsemmisítő kritikát Kosztolányi egy látszólagos plágiumvádat megfogalmazó olvasói levéllé alakítja át. Nemcsak azt mutatva meg ezzel, hogy a „dilettáns író" kategóriája mennyiféleképpen értelmezhető, de azt is, hogy nemcsak pályakezdőként lehet valaki dilettáns, akár az is elgondolható, hogy egy amúgy az irodalmat hivatásszerűen művelő szerző egyszercsak dilettáns műveket ad ki a kezéből. Ilyen értelemben tehát Neronak a „modelljeként" semmiképpen sem foghatjuk fel Szabó Dezsőt, a regénynek és ennek az irodalmi esszének az összekapcsolása ugyanakkor újra a dilettantizmus jelenségének összetettségére figyelmeztet.

Ha pedig tovább gondolkodunk a *Nero, a véres költő* kapcsán megképződött értelmezési irányokon: amennyiben Senecában kellene Kosztolányit látnunk, akkor hogyan kerülhet be a két „zugköltő", Zodicus és Fannius egy olyan epizódba, amely majd az *Esti Kornél* Sárkányt, Kaniczkyt és Estit fiatal költőkként megmutató fejezetében tér vissza? Hiszen ennek a fejezetnek vagy novellának az egyik értelmezési iránya meg éppen az, hogy Somlyó Zoltán, Karinthy Frigyes és Kosztolányi maga állna a három figura mögött. Erre a két jelenetre gondolok – először a *Nero, a véres költő*ből:

> Szórakozott járókelők, fáradt, esti hazatérők ballagtak az úton. Zodicus és Fannius azzal kezdte, hogy mindenkinek alázatosan, tisztelettel teljesen köszönt. Gazdag kalmárok, kelme- vagy festékgyárosok szívesen viszonozták a köszönést. Majd pár lépés mulva lassították járásukat, visszatekingettek, azon tűnődve, ki lehet ez a két ismeretlen. Hasztalan keresgéltek emlékezetükben. Aztán gyanakodva tovább mentek.[16]

És az *Esti Kornél*ból:

> – Talán köszönjünk – indítványozta Kaniczky.
> Erre köszöntek mindenkinek, aki szembe jött velük. A három kalap egyszer-

16 Kosztolányi, *Nero, a véres költő*, *i. m.*, 129.

> re lendült meg, varázsütésre. Szemük becsületesen az üdvözöltek szemébe tekintett. Azok néha örvendtek, hogy ennyire köztiszteletben állnak, néha azonban meglepődtek, észrevették a vásott csínyt s végigmérve őket, tovább mentek. De az eredmény ezúttal elég jó volt. Tizenöt „ember" közül tizenegy visszaköszönt.[17]

Ennek a jelenetnek a megismétlődése számomra azt jelzi, hogy a *Nero, a véres költő* valóban az írói szerepről, a hivatásos és a műkedvelő szerző feszültségéről is mondhat valami lényegit. A Kosztolányi-regényben megjelenő Neroról nem jelenthető ki könnyedén, hogy dilettáns – hiszen, egyfelől, amikor azt a jelenetet olvassuk, amelyben az író-császárt a többi író minősíti rossznak, érdemes felidézni egy mai író, Darvasi László frappáns mondatát: „az irodalmi élet nem más, mint mikor írók nagyon őszintén beszélgetnek olyan írók műveiről, akik nincsenek jelen".[18] Másfelől, amikor Nero meghal, azt mondja Epaphroditus, hogy „majdnem olyan, mint egy költő", ennek a „majdnem"-nek a megragadására pedig szinte semmilyen eszközünk nincs.

Ha pedig arra vagyunk kíváncsiak, vajon az, hogy a *Nero* középpontjába került a dilettáns-problematika, összefüggget-e az 1919–1920 körül a magyar irodalmat is megtépázó történésekkel, azzal a töréssel, amely így vagy úgy mind Babits, mind Móricz, mind Kosztolányi pályáján megfigyelhető, érdemes az életmű egészében nézni ezt a regényt. Hiszen, egyfelől, Szarvas Melinda meggyőzően érvel amellett, hogy a dilettánsok „tömeges" megjelenése valamilyen lényegi változást jelez az irodalmi intézményrendszerben (például a nyugati magyar irodalom létrejöttét, a vajdasági irodalmi régió kényszerű megszerveződését vagy az internetes közlés elterjedését) – másfelől 1920 körül nem piacbővüléssel, hanem erőteljes -szűküléssel kellett szembenézni, az az időszak nem a műkedvelők irodalomba áramlásával volt jellemezhető. Vagyis aligha lehet ezt a regényt, bármennyire is vannak Kosztolányinak olyan nyilatkozatai, amelyekben az ókori Rómát a 20. század elejének pesti kávéházi életével kapcsolja össze, valamilyen közvetlen élményből levezetni. Ráadásul találunk olyan korai novellát, amelyben már ott van a hatalomra szert tevő korábbi dilettáns alakja. Ez az eredetileg *A vonat megáll* című 1912-es kötetben megjelent, 1908-ban keletkezett *Mária*.

17 Kosztolányi Dezső, *Esti Kornél*, [Kritikai kiadás, a kötetet szerkesztette Tóth-Czifra Júlia és Veres András], Pozsony, Kalligram, 2011, 106.

18 Molnár T. Eszter, *Kibeszélés, felidézés, tervezés* http://kulter.hu/2015/08/63307/ (Utolsó hozzáférés: 2016. 09. 15.)

A novella elején a „szerkesztő feleségét" látjuk, aki büszke pávaként sétál a szobában. Férjét a dolgozószobában, az íróasztala mögött mutatja meg a szöveg először – a szerkesztő a munkáját végzi éppen, vagyis átnézi a postán érkezett verseket, novellákat, cikkeket, a közölhetetlenek eltüntetését pedig a feleségére bízza, aki boldogan dobja a szövegeket a papírkosárba vagy a cserépkályhába. Majd a szerkesztő a döntésbe is bevonja Máriát, az asszony pedig egy elismert író, Gách versét minősíti ízléstelennek, közhelyesnek, és ítéli kidobásra.

Ezután tudjuk meg azt, miért gyűlöl Mária minden írót, miért sütkérezik olyan boldogan a cserépkályhában elhamvadó szövegek melegénél: azért, mert Mária korábban egy vidéki kisvárosban irodalmi sikerről ábrándozó lány volt, aki hiába ostromolta írásaival, egyre dühödtebben és elkeseredettebben, a fővárosi lapokat. Marika volt ő annak idején, akinek a leírásában megtaláljuk szinte az összes, Karinthy által Lengyel Menyhértnek felsorolt jellemzőt: a lány lankadatlan szorgalommal dolgozik („reggeltől estig írt: regényt, elbeszélést, verset, humoreszket, detektívtörténetet s karcolatokat, régi és új formában, ósdi nyelvezettel, majd modernül zilált mondatokban, sok ponttal, és még több gondolatjellel"), kizárólag a művészet maga foglalkoztatja („áhítatosan vérezve és könnyezve szerette a művészetet, mint csúnya, vén színésznők fiatal kedvesüket"),[19] és kétségbeesetten keresi a témákat: az utolsó, félbehagyott drámája Ulászlóról szólna. A sikertelenségnek, a folytonos visszautasításoknak, amelyek a lányt egyre keserűbbé teszik, a vidéki kisvárosba tudósítóként megérkező, és Máriába szenvedélyesen beleszerető szerkesztő vet véget: és dilettáns íróból nagyhatalmú szerkesztőfeleséggé válva az egykori Marika végre bosszút állhat azon az irodalmon, amely nem volt hajlandó őt befogadni.

A „Gách-affér békésen intéződött el", olvassuk a novellában – a szerkesztő lapja azonban zülleni kezd, a régi írógárda elpártol, a lapba Mária felfedezettjei, a kegyeit keresők kerülnek. Majd jön a végső csapás, amikor az asszony a „bámult és körülrajongott" Bér Gyula kéziratát adja vissza, hogy ezzel bevégezze az irodalmi élet, az „igazi írók" ellen folytatott bosszúhadjáratát:

> Egy délután kéziratot hozott a posta. Bér Gyula küldte, a nagy és híres Bér, kinek nevével telve voltak az összes lapok. Az asszony bontotta föl a levelet, mert ura Bécsben volt, és az ő nevében nyomban meg is üzen-

19 A novellát a következő kiadásból idézem: Kosztolányi Dezső *Összes novellái I.*, Bp., Osiris, 2007, 139–142.

> te, hogy a kéziratát nem közlik. Ez volt az a bámult és körülrajongott író, akit annyit olvasott a vidéken minden lapban, minden szemlében, minden folyóiratban. Reszketett az örömtől, hogy évek elfojtott, magába harapott keserűségeit egyszerre bosszulhatja meg a legnagyobbon, akit mindenki bámul és dicsér. Úgy érezte, hogy ezzel az egyetlen tettel teljes lesz a munkája, hisz egyszerre végez minden éhenkórásszal, ha fejedelmük fejét üti le.[20]

Mária személyesen is megmondja a neves szerzőnek, hogy gyenge, amit küldött, és „kiírta magát" – és ekkor hangzik el a dilettáns-problematika összetettségére rávilágító kulcsmondat: „Az író, aki kissé talán kételkedett magában, mosolygott, nem értette a helyzetet, és egy pillanatra visszadöbbent." A *Mária* ugyanis azt mutatja meg, hogy Kosztolányi számára a dilettánsok nem a *Nero, a véres költő* megírásakor lettek a hatalom és az irodalom viszonya felől érdekessé, az írót már pályája legelején is izgatta ez az összefüggés. A novella csattanója, vagyis az, hogy a lap csődbe megy, mert Bér visszautasítása miatt az írók általános bojkott alá helyezik a lapot, és ez a férjet tanácstalanná, a feleséget pedig boldoggá és elégedetté teszi, azt mutatja, hogy a be nem fogadás fájdalmát mennyire nehéz, talán csak az önfelszámolás árán lehetséges enyhíteni. Még Nero császár is, aki bármit megtehetne, hiszen nemcsak egy lap és egy férj fölött van hatalma, mint Máriának, arra vágyik, hogy az irodalmi élet a teljesítménye miatt fogadja be, hogy olyan lehessen, mint a többiek, a tehetségesek. A lajstromba vétel hiteti el Neroval, hogy a többiek maguk közül valónak tekintik:

> Fölment a Római Citerások Egyletébe, hogy nyilvános föllépése után fölvétesse magát, s nevét, Lucius Domitius Nerót beiktassa a tagok lajstromába. Ezzel tartozott a fennálló szabályoknak, valamint kartársai szeretetének, akik őt többé nem műkedvelőnek tekintették, hanem maguk közül való művésznek.[21]

A *Mária* című novellának azt a mondatát pedig, amelyből kiderül, hogy még a nagy Bér Gyulát is elbizonytalanítja egy pillanatra a visszautasítás, azért érzem

20 Kosztolányi *i. m.*, 142.
21 Kosztolányi *i. m.*, 419.

annyira jelentősnek, mert megintcsak azt mutatja meg, hogy a műkedvelő és a „valódi író" megkülönböztetésére voltaképpen nincsenek kikezdhetetlen szabályok. Hiszen lehet valaki pályakezdőként dilettáns, vagy válhat azzá később, pályája során szinte bármikor (de akkor már, az intézményrendszeren belüli státusza miatt, kétséges, hogy eléri-e őt a dilettánsnak minősítés, s hogy egyáltalán nyilvánosan, írásban megfogalmazódik-e), vagy maradhat egész életében menthetetlenül tehetségtelen. De az is előfordulhat, hogy azért nem derül ki sosem, műkedvelő-e valaki vagy sem, mert soha nincs egzisztenciálisan kiszolgáltatva az irodalmi döntéshozók ítéletének. És ehhez még Nero császárnak sem kell lennie… Ha pedig innen visszakanyarodunk Kosztolányi emlékbeszédéhez, amely az igazi írókat a közölhetetlenektől kemény szigorral elválasztó, írókat avató, és az írással próbálkozókat hol jogosan, hol jogtalanul az irodalomból kiüldöző Osvátról szól, azt látjuk, hogy nemcsak a dilettantizmus vezethet el az önfelszámoláshoz, hanem a tökéletesség vágya is. Miként Kosztolányi írta, Osvát az a szerkesztő volt, aki már a pályája kezdetén megölt magában egy írót és egy kritikust, mert ezek nem ütötték meg a saját szerkesztői mértékét. Később pedig szinte a teljes hallgatáshoz vitte el ez a bizonyos mérték:

> Egy ízben vele együtt kellett megfogalmaznunk egy pár soros jelentést. Napokig tartott, míg elkészültünk vele. Amit leírtunk, megsemmisítette egy leheletével. Mondataink széthulltak, mint a kártyavárak. Kiderült, hogy minden szavunk fölösleges, vagy nem eléggé magvas. Beláttuk, hogy igaza van, de amíg elgyötörve meredtünk a papírra, titokban üdvözöltük a felületességet, s hozsannáztunk az ürességnek is. Az ő cikázó gondolatai és érzései egymással viaskodva születtek meg, miután előzőleg egymást rontva vagy fölfokozva kiállották a próbát és ellenpróbát, s nem is mérhető kis idő alatt végigkeringtek különböző kémcsöveken, keresztülrohantak bogozhatatlanul összenőtt-font átváltók, vezetékek, villamos huzalok egész telepén, érhálózatán s csillagrendszerén. Stílusán a tömörség görcsös csomókba futott, mint homlokon az ómegaránc. Másokra nem ezt az embertelenül szigorú mértéket alkalmazta, de ehhez hasonlót, melyet lehetőség szerint meg kellett közelíteniök.[22]

22 Kosztolányi Dezső, *Osvát Ernő* = K. D., *Egy ég alatt*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 177.

Ha az Osvát-emlékbeszédnek ezt a részletét gondoljuk tovább, úgy tűnhet, valójában a hivatásos (esetleg felületes, üres, pénzért író) szerző a zsenivel ugyanúgy ellentétpárt alkothat, mint a műkedvelővel. Mindenesetre Kosztolányi *Mária* című novellája, *Nero, a véres költő* című regénye, de még Osvát-emlékbeszéde is sokat segít abban, hogy árnyaltabban lássuk az irodalmi életből mostanra sem eltűnt dilettáns-problematikát.

Biró Annamária

ÉRTELMISÉGKÉPZETEK A NÉMET ÉS MAGYAR AKTIVIZMUSBAN

Jelen dolgozat arra tesz kísérletet, hogy diskurzuselemzés segítségével megragadhatóvá tegye azokat a hasonlóságokat és különbségeket, amelyek az aktivizmus német, osztrák és magyar változatának értelmiségképében előfordulnak. Ehhez elsősorban nem szépirodalmi, hanem publicisztikai műveket és programírásokat fogok újraolvasni, már csak azért is, mert véleményem szerint különbséget kell tenni az expresszionizmus és aktivizmus között, olyan értelemben, ahogyan azt Armin A. Wallas különösen az 1918–19-es forradalmi időszakra vonatkoztatva teszi: míg az expresszionizmust irodalomesztétikai megújulásként kezeli, addig az aktivizmust olyan ideológiaként, amely elsősorban cselekvésfilozófiai koncepciókat dolgoz ki a társadalom megváltoztatására,[1] ám nem válik jól elkülöníthető politikai mozgalommá.[2] Tehát az aktivizmust nem tekintem poétikai formanyelvnek vagy irányzatnak, a német aktivisták leginkább expresszionista műveket, a magyarok pedig futurista műveket írtak, aminek alapelve *rossz múlt – remek jövő* dichotómiája,[3] ám a korban született irodalmi művek nem hordoznak egységes poétikai ismérveket. A téma körüljárását leginkább az nehezíti, hogy mindmáig nincs érvényes, átfogó definíciónk sem az aktivizmus, sem pedig az értelmiség fogalmára.[4] Sem német,

1 Armin A. Wallas, *Zeitschriften des Expressionismus und Aktivismus in Österreich* = Klaus Amann, Armin A. Wallas (Hg.), *Expressionismus in Österreich: Die Literatur und die Künste*, Wien – Köln – Weimar, Böhlau Verlag, 1994, 49–90, itt: 77.

2 Ursula Walburga Baumeister, *Die Aktion 1911–1932: Publizistische Opposition und literarischer Aktivismus der Zeitschrift im restriktiven Kontext*, Erlangen und Jena, Verlag Palm&Enke, 1996, 42.

3 Deréky Pál a probléma megoldására az átmeneti művek megnevezést alkalmazza: Deréky Pál, *A magyar avantgárd irodalom 1915–1930* = Uő., *„Latabagomár ó talatta latabagomár és finfi". A XX. század eleji magyar avantgárd irodalom,* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 242.

4 A német és magyar aktivizmus különbségéről, illetve arról, hogy miért tekintem bizonyos értelmeben Hatvany Lajost is az aktivizmus képviselőjének, egy korábbi tanulmányomban írtam, itt csak akkor térek ki rá, ha a gondolatmenet szempontjából feltétlenül szükséges. Lásd Biró Annamária, *Az aktivizmus megjelenési formái a 20. század elején = Átmenetdiskurzusok: Irodalom- és kultúrtörténeti tanulmányok*, szerk. Bányai Éva, Bukarest – Sepsiszentgyörgy – Kolozsvár, RHT Kiadó – Erdélyi Múzeum Egyesület, 2015, 123–136.

sem pedig magyar nyelven nem egységes a fogalomhasználat, ugyanúgy felbukkan az értelmiségi, intellektuell, szellemi munkás, alkotó ember kategória, a definíció pedig többrétű: nem felsőfokú végzettséggel rendelkező, képzett szakembert értettek az értelmiségi fogalma alatt, hanem egyfajta jellegzetes eszme, ideológia képviselőjét. Legtöbb esetben a szellem emberéről, új emberről, új embertípusról vagy a társadalmi változás után következő vezető szellemiségről beszéltek.

A magyar eszmetörténeti szakirodalom nem foglalkozik az értelmiségi kategória történetileg változó meghatározásával, bár természetesen vannak olyan kezdeményezések, amelyek irodalomtörténeti, szociológiai, társadalomtudományi vagy filozófiai módszerekkel próbálják megragadni a fogalmat, így hol társadalmi csoportként, hol pedig társadalmi szerepként határozzák meg az értelmiséget.[5] Balázs Eszter a *Nyugat* köré csoportosuló értelmiségi réteget vizsgálva már könyve elején felhívja a figyelmet arra, hogy „az értelmiség kifejezés jelentéstartalma, sőt a kifejezés hangalakja korszakról korszakra, és kultúrkörről kultúrkörre változó: az értelmiség – legyen bármily tág vagy lehatárolt is a meghatározása – ellenszegül minden normatív definíciós kísérletnek és mindig történeti definíció megalkotását teszi szükségessé."[6] A magyar közéletben részt vevő elitértelmiség reputációjának, azaz hírnevének és tekintélyének keletkezési mechanizmusait vizsgáló Kristóf Luca azon Bourdieu ihlette állítással ért egyet, mely szerint az értelmiségi mező egyik jellemző dinamikája az a küzdelem, mely az értelmiség ideájának meghatározásáért folyik.[7] A német nyelvész, nyelvfilozófus Dieter Bering már a múlt század 80-as éveiben monográfiát szentelt az Intellektuell-fogalom tisztázásának, melyben elsősorban azt vizsgálja, hogy 19. század végi felbukkanása óta hogyan vált politikai kategóriává a fogalom és a 20. század közepi német jobboldaliak számára milyen negatív konnotációk rendelődtek a társadalmi felelősségvállalást propagáló intellektuellekhez.[8] Abban minden általam hivatkozott irodalom- és

5 Mazsu János, *Tanulmányok a magyar értelmiség társadalomtörténetéhez: 1825–1914*, Bp., Gondolat, 2012.; Gyáni Gábor – Kövér György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 2006.

6 Balázs Eszter, *Az intellektualitás vezérei: Viták az irodalmi autonómiáról a* Nyugat*ban és a* Nyugat*ról 1908–1919*, Bp., Napvilág, 2009, 11.

7 Kristóf Luca, *A magyar elitértelmiség reputációja,* PhD-értekezés, 2011, 17. Később könyvben is megjelent: *Véleményformálók. Hírnév és tekintély az értelmiségi elitben*, Bp., L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014. Jelen esetben a PhD-értekezést tudtam használni. Online: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/573/1/Kristof_Luca.pdf (letöltés ideje: 2016. 08. 10.)

8 Dietz Bering, *Die Intellektuellen: Geschichte eines Schimpfwortes*, Frankfurt am Main – Berlin – Wien, Ullstein Verlag, 1982.

társadalomtörténeti munka egyetért, hogy a modern értelmiség-fogalom kialakulása és csoportidentifikációként való megjelenése a Dreyfus-perhez és a nyomában meginduló tiltakozáshullámhoz köthető. Émile Zola 1898. január 13-án jelenteti meg híressé vált Félix Faure államfőhöz címzett *J'accuse…!* című nyílt levelét a Georges Clemenceau által kiadott *L'Aurore* című lap első oldalán, melyet 1200 értelmiségi írt alá, később őket nevezték intellektuelleknek. Természetesen nem vállalkozhatom arra, hogy a fogalom alakulásának történetét bemutassam, jelen esetben csak azokra a jelentésárnyalatokra térek ki, amelyek valamilyen módon kapcsolódnak az aktivizmus értelmiségképéhez.

Egyik ilyen kategória a fennálló hatalommal való szembeszállás, az új világrend kialakításának igénye. Kiss Lajos András filozófiai munkájában Jan Patočka értelmiségfilozófiájára hivatkozva mutatja be, hogy ez a jellemző gyakorlatilag Platónra és Szókratészre is visszavezethető, ők testesítik meg a szellem emberének prototípusát, vagyis az örök lázadót, akinek az a munkája, hogy mindig újrakezdje a világ és a lét problematizálását.[9] A 20. században több vita központi kérdése lett, hogy meg kell-e próbálkoznia az értelmiségnek a világ alakulásába való aktív beavatkozással. Bár tárgyalt korszakunknál későbbi, mégis utalnunk kell itt Julien Benda híres könyvére, *Az írástudók árulásá*ra (1927), mert bár azzal Babits Mihály teljes mértékben egyetért,[10] a dolgozatom témája szempontjából elsődlegesebb, hogy Hatvany Lajos viszont úgy látja, hogy az értelmiséginek elkötelezettnek kell lennie valamilyen eszme iránt, még ha ezt nem is kéri számon olyan mértékben, mint Lukács *Az írástudók felelőssége* (1945) című kötetében.[11] A társadalmi felelősségvállalás és az ezzel járó ideológiai elköteleződés tehát olyan jellemzője a 20. századi értelmiséginek,[12] amely az aktivisták esetében hatványozott mértékben megjelenik, hiszen az aktivizmus célja a társadalmi rend megváltoztatása, és legtöbb alágában ennek a változásnak az előidézője és profitálója az az új típusú értelmiségi, akinek a korábbi társadalmi osztályokhoz nem sok köze van. Már Zola nyílt levele és az azt aláíró mintegy 1200 író, egyetemi hallgató és tanár is, akikre először alkalmazták

9 Kiss Lajos András, *Értelmiség az ezredfordulón: Hatalom és erkölcs*, Bp., Liget Könyvek, 2014, 42.

10 Lásd erről kötetünkben Tverdota György írását: *Babits, az írástudó*

11 A három szöveg (Benda–Babits–Lukács) egymáshoz való viszonyáról, valamint az értelmiségiek hatalomhoz való viszonyáról legújabban Standeisky Éva értekezett. Lásd Standeisky Éva, *A hatalom kapui. Értelmiségiek közszerepben = Hatalmi diskurzusok. A hatalom reprezentációi a tudományokban és a művészetekben*, Bp., Bibliotheca Nationalis Hungariae – Gondolat, 2016 [Bibliotheca Scientiae et Artis 8.], 171–179.

12 A már idézett Kristóf Luca úgy látja, hogy a 20. század végére az ideolgóiai elköteleződés rendkívüli erőssége adja az értelmiségi szellemi élet megosztottságát is. Lásd Kristóf, *i. m.*, 20.

az intellektuell csoportmegjelölést, egyetemi és szakmai státuszukat próbálták felhasználni politikai véleményük nyomatékosítására. Éppen ebből származott az első negatív kritika is: a szakmai tudás egyáltalán nem biztosítja a közéleti tudást, a társadalmi folyamatokra vonatkozó elmélyült rálátást. A 20. század eleji értelmiség-kategória legközelebb ahhoz a meghatározáshoz áll, amit ma kritikai értelmiségnek nevezünk: ez a közéleti szerepvállalás mellett társadalomkritikai attitűdöt is feltételez.[13] Ennek különböző alkategóriái jelennek meg a fentebb vázolt dilemmákkal együtt az aktivisták publicisztikai munkáiban.

A továbbiakban egymástól némileg szétválasztva, de a hasonló elképzelésekre folyamatosan reflektálva mutatom be a német, osztrák és magyar aktivizmus értelmiségre vonatkozó meglátásait.

A német aktivizmus

Az aktivizmus értelmezésére vállalkozó Wolfgang Rothe kötetének címében[14] az 1915-ös évet jelöli ki kezdeti pontként, hiszen Kurt Hiller ennek az évnek a végén adja ki a *Das Ziel* címet viselő évkönyv első kötetét, azonban az előzményeket tárgyalva ő maga is felhívja a figyelmet arra, hogy Kurt Hiller már 1909-ben kezdte szervezni az Újak klubját, majd 1917 és 1919 között három aktivista találkozót hívott össze.[15] Elképzeléseik kiindulópontja mindenképpen az értelmiségiek vezető szerepe a társadalom megreformálásában, ahogyan erre Wolfgang Paulsen 1935-ben felhívja a figyelmet.[16] Paulsen szerint a művész valamilyen értelemben politikus is, de nem közvetlenül politikai eszköz, hanem alkotó szellem, a világot formáló eszme politikusa, ugyanakkor liberális, radikális és egyben arisztokrata is, vágyálma pedig valamiféle aktivista fölénnyel teremtett abszolút demokrácia. Balázs Eszter anélkül, hogy a későbbiekben hosszabban kifejtené, felveti a kérdést, hogy az értelmiségről szóló diskurzusban milyen mértékben hatott Németországra a francia minta és hogy mennyiben állja meg a helyét az a már szinte szakirodalmi közhely, hogy „a politikai decentralizáció hagyománya, a kulturális főváros hiánya, a szellemi benső-

13 Kristóf, *i. m.*, 45.
14 Wolfgang Rothe (Hrsg.), *Der Aktivismus (1915–1920)*, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1969.
15 Bővebben a hilleri aktivizmushoz lásd Juliane Habereder, *Kurt Hiller und der literarische Aktivismus. Zur Geistesgeschichte des politischen Dichters im frühen 20. Jahrhundert*, Frankfurt a. M., P. D. Lang, 1981.
16 Wolfgang Paulsen, *Expressionismus und Aktivismus. Eine typologische Untersuchung*, Bern/Leipzig, 1935.

ség eszménye (Innerlichkeit), az egyetemi rendszer autonómiája, a belülről fakadó konzervativizmus, valamint a katonai hatalom tisztelete" miatt a politikai szerepvállalás kérdése nem vetődött föl abban a formában, ahogyan Franciaországban.[17] Az aktivisták körében már az 1910-es évektől kezdődően, a prágai Viktor Hueber *Die Organisation der Intelligenz* című könyvének megjelenésétől, melyet a *Die Aktion* című lap szerkesztői szerint minden nyelvre le kellene fordítani, folyamatosan tematizálódik az értelmiségiek társadalmi felelősségvállalása. Hueber szerint az értelmiségi alaptulajdonsága végzettségtől függetlenül az általános rálátás képessége (allgemeiner Horziont),[18] ennek megléte biztosítja számára az aktív cselekvés lehetőségét.

Minden aktivista irányzat egyik alapszövege Heinrich Mann 1911-ben a *Pan* című lapban publikált *Szellem és tett* című írása, mely az aktivizmust a polgári intellektuellek csoportjához köti és a mozgalmat elsősorban különféle olvasmányokból táplálkozó szellemi tettek megvalósulásának látja,[19] valamint a társadalmilag elkötelezett francia gondolkodók történetét is felvázolja Rousseau-tól Zoláig. Heinrich Mann esszéje a francia kultúra iránti rajongásából táplálkozik és a francia–német ellentétezésre épül: míg a francia intellektuellek viszonylag könnyen irányíthatják/irányíthatták népüket akár a fegyveres forradalom vállalására, a német értelmiségiek eleve elzárkóznak a társadalmi felelősségvállalástól, de a német nép sem érett az értelmiségiek vezető szerepének elfogadására. A német értelmiségi ugyanis a korábbi időszakokban lejáratta magát, kiszolgálta a feudális hatalmat és nem a nép érdekeiért szállt síkra – talán ez is egyik magyarázata lehet annak, hogy legtöbb aktivista tartózkodik az intellektuell kifejezés használatától. Hosszabban idézem Heinrich Mann vízióját az eljövendő értelmiségiek szerepéről és az erre érzékeny nyilvánosság megalkotásának igényéről, mivel mindez a továbbiakban hasonló formában másoknál is megjelenik:

> Ők [az írástudók] uralkodjanak, hogy a nép uralkodhasson. Nekik kell a nép számára azt a szerencsés állapotot megteremteniük, amelyben igaznak

17 Balázs Eszter, *i. m.*, 26.

18 Dietz Bering, *i. m.*, 79. „...dieser Begriff deckt sich nämlich keineswegs mit jenem, welcher in den Namen Intelligenz gewisse Berufskreise ein- und andere hingegen förmlich a priori ausschließt. Es verfügt oft ein kleiner Dorfschullehrer, ein Landgeistiger, vielleicht auch ein einfacher, proletarischer Handarbeiter über mehr allgemeinen Horizont, als so mancher wissenschaftlich hervorragende Gelehrte, hochgestellte General oder einflußreiche Staatsmann, Politiker, usw."

19 Heinrich Mann aktivizmusához lásd Renate Werner, *Skeptizismus, Ästhetizismus, Aktivismus. Der frühe Heinrich Mann*, Düsseldorf, Bertelsmann Univ. Verl., 1972.

> láthatja magát, amelyben önbecsülése nőni és ő maga szabadabban érezni képes. A kor azt követeli tőlük, és szakmai ethoszuk is arra készteti őket, hogy végre biztosítsák ebben az országban is a szellem számára követelései valóra válásának esélyét; hogy váljanak agitátorokká; hogy váljanak eggyé a néppel a hatalom ellen; hogy állítsák a szó egész erejét a népharc szolgálatába, amely a szellem harca is. Előkelőségük ne legyen én-kultusz, kiválóságuk kultusza ne legyen az ön-túlbecsülés német példája, mert a hiúság napról-napra egyre erősebben csúfolja meg a tiszta észt és a valót – legyenek sokkal inkább mércék és példaképek. Abban a népben, mely felemelkedni vágyik, a szellemi embernek kell uralkodó típussá válnia. A zseni tartsa magát az utolsó tudósító testvérének, hogy a sajtó és a közvélemény, mint a szellem leghatásosabb kifejezési formái győzedelmeskedhessenek a hasznon és az anyagiasságon, hogy eszmévé és szárnyalássá válhassanak. Az ököljog és az autoritás embere legyen az ellenség. A szellemet magát árulja el az az értelmiségi, aki lepaktál az uralkodó osztállyal. Mert a szellem nem konzervál semmit, és nem tisztel előjogot.[20]

Az esszéről legtöbben az elragadtatás hangján szólnak és a német értelmiség ébresztőjeként interpretálják.[21] Thomas Mann viszont elzárkózik ettől, új jakobinistának titulálja testvérét. A történelmi hagyománnyal való összevetés abból a szempontból is jelentős, hogy a német aktivizmus felvilágosodáskori és kora romantikus gyökereit folyamatosan hangsúlyozzák,[22] melyre a magyar követők közül sokkal

20 Heinrich Mann, *Geist und Tat*, idézi Wolfgang Rothe, *i. m.*, 28. „Sie sollten herrschen, der Geist sollte herrschen, dadurch daß das Volk herrscht. Sie sollten diesem Volk das Glück vermitteln, sich wahr zu sehen, damit es sich höher achte und wärmer fühle. Die Zeit verlangt und ihre Ehre will, daß sie endlich, endlich auch in diesem Lande dem Geist die Erfüllung seiner Forderungen sichern, daß sie Agitatoren werden, sich dem Volke verbinden gegen die Macht, daß sie die ganze Kraft des Wortes seinem Kampf schenken, der auch der Kampf des Geistes ist. Ihre Vornehmheit sollte nicht Selbstkultus sein; die deutsche Überschätzung des Einzelfalles, der Auszeichnung geht täglich mehr gegen Vernunft und Wahrheit; sie sollte in der Kraft sein, Maß und Vorbild zu geben. Denn der Typus des geistigen Menschen muß der herrschende werden in einem Volk, das jetzt noch empor will. Das Genie muß sich für den Bruder des letzten Reporters halten, damit Presse und öffentliche Meinung, als populäreste Erscheinungen des Geistes, über Nutzten und Stoff zu stehen kommen, Idee und Höhe erlangen. Der Faust- und Autoritätsmensch muß der Feind sein. Ein Intellektueller, der sich an die Herrenkaste heranmacht, begeht Verrat am Geist. Denn der Geist ist nichts Erhaltendes und gibt kein Vorrecht." Amennyiben külön nem jelzem, a német szövegeket saját fordításomban közlöm.

21 Legfontosabb kritikáját éppen testvére, Thomas Mann fogalmazta meg *Betrachtungen eines Unpolitischen* (1918) című szövegében, melynek koncepcióját azonban már a háború okozta kiábrándultság határozta meg.

22 Lásd Ursula Baumeister, *i. m.*, 42. „In toto werden zu den Aktivisten jene Expressionisten gerechnet, die eine Erneuerung der Gesellschaft zur „Gemeinschaft" auf der Grundlage eines gewandelten Bewußtsein des

érzékenyebben reagál Hatvany Lajos, mint Kassák. A szöveg azonban nem ad útmutatást az új világrend kialakításához. Ennek eléréséhez különböző utak vezetnek, és különböző vezetőkre van szükség. Kurt Hiller szerint a megvalósítás a logokrácia segítségével, egyfajta szellemi fölény abszolút elismerésével érhető el, míg Ludwig Rubiner a tömeg erejében hitt,[23] sem a politikai, sem pedig a szellemi elitet nem tartotta képesnek az új társadalmi rend kialakítására (ezért ebben a szövegben nem is foglalkozom az ő aktivizmusával). Egyetlen, részben közösnek tekinthető dogmájuk az intellektuális tisztesség és az igazság feltétel nélküli képviselete, emiatt a kommunisták polgári idealistáknak, a polgárok pedig bolsevikoknak tartották őket, ahogyan egyébként Magyarországon is megpróbálják beskatulyázni Kassák aktivizmus-elképzelését. Rothe egyenesen melioristának látja Hillert, aki ugyan negatívan viszonyult az intellektuel fogalmához, mivel azt a korábbi korszakok és a konzervatív-jobboldali gondolkodók folyamatosan diszkreditálták,[24] ám a szellemben egy olyan egészet lát, amely magában foglalja az emberiség megváltására vonatkozó összes módozatot, de amelyre a földi paradicsom elérése után nincs többé szükség: a paradicsomban nincs helye a szellemnek.[25] Hiller többször is kísérletet tesz a szellemi ember meghatározására, egyik legismertebb változat a *Philosophie des Ziels*[26] című programírásában olvasható:

Einzelnen erstrebten. Die treibenden Kraft dieser revolutionären Umwandlung sprachen sie dem Geist und Geistigen zu. Auf die aufklärisch-humanistischen Wurzeln dieses Geist-Begriffes ist bereits mehrere Male hingewiesen worden, ebenso auf die literarischen Vorläufer Frühromantik und Junges Deutschland." „Teljes egészében aktivistának számítanak azok az expresszionisták, akik a társadalomfejlődést a ‚közösség' irányába tartották kívánatosnak – mégpedig az egyének megváltozott tudatállapota révén. E forradalmi változás hajtóerejét a szellemben és a szellemiben látták. Ennek a szellem-fogalomnak a felvilágosult humanista gyökereire már több helyütt történt hivatkozás, aminthogy az irodalmi előfutárára, a korai romantikára és az Ifjú Németországra is."

23 Wolfgang Rothe, *i. m.*, 13.

24 1918–1919 környékén, amikor az aktivisták a tanácsmozgalmak hevében a szellemiekből álló tanács kidolgozásán fáradoztak, Hiller meg is fogalmazta, hogy nem a korábbi írástudókból kell ennek összeállnia: „Wollte man die Kopfarbeiter, die Intellektuellen vollzählig und gleichberechtigt anmarschieren und aus ihrer Mitte Vertreter wählen lassen, wollte man sie alle zusammentrommeln, diese Rechtsanwälte, Bildhauer, Privatbeamter, Ärzte, Journalisten, Pastoren, Chemiker, Theaterschriftsteller, Oberlehrer, Apotheker (lauter sehr ehernwehrte Berufe, übrigens), so würde das Ergebnis kein Rat des Geistes sein, sondern ein Gremium gebildeter Stillständer und Rückwärtser." „Ha az ember a szellemi dolgozókat, az értelmiségieket teljes számmal és egyenjogúan felvonultatná, és meghagyná, hogy válasszanak maguk közül képviselőket; ha összetrombitálódna tehát minden ügyvéd, szobrász, magánhivatalnok, orvos, újságíró, lelkész, kémikus, színházi író, vezető tanár és gyógyszerész (egyébként tiszteletreméltó foglalkozások mind), akkor az általuk kiválasztottak nem a Szellem Tanácsát alkotnák, hanem a Helybentopogók és Ráklépésűek Szervezetét." Kurt Hiller, *Überlegungen zur Eschatologie und Methodologie des Aktivismus*, Das Ziel. Jahrbücher für geistige Politik, Jahrbuch Bd. 3, Leipzig, 1919, 209.

25 Wolfgang Rothe, *i. m.*, 17.

26 Kurt Hiller (Hg.), *Das Ziel. Aufrufe zu tätigem Geist*, München, Berlin, 1916. A szöveget teljes egészében közölte Wolfgang Rothe, *i. m.*, 29–54. A továbbiakban az oldalszámok innen származnak.

> A Szellem Emberei – mit jelent ez? Ez huszonhat betűvel leírva azt jelenti: akik felelősnek érzik magukat... Felelősnek, tehát felelősségre vonhatónak, nem a múltra, hanem a jövőre nézve. Akik úgy érzik, hogy küldetést teljesítenek, akik a világ megjobbításáért szenvednek, sőt, megszállottan képviselik a világ megjobbításának eszméjét – miközben eszükbe sem jut, hogy a siker netán az ő egyéni sorsukat is jobbra fordítaná-e.[27]

Hasonlóan Heinrich Mannhoz, Hiller sem hisz abban, hogy a fennálló hatalmi rendszer elfogadná az értelmiségiek újító elképzelését, hiszen minden addigi tapasztalat azt mutatja, hogy a nemzetek vezetői nem hallgatnak a szellem szavára, ezért a szellem emberei kénytelenek átvenni a világ irányítását.[28] Fő feladatuk egy ideális (nemzetek feletti) társadalom kialakítása, melyet bibliai metaforikával Hiller paradicsomnak nevez, anélkül, hogy kifejtené ennek mibenlétét.[29] Természetesen Hillernek is konfrontálódnia kell azzal a kérdéssel, hogy mi történik a szellem emberével akkor, amikor hatalomhoz jut: nem fenyegeti-e őt is annak a veszélye, hogy önkényes uralkodóvá válna hasonlóan a feudális rendszer uralkodó osztályához. Magyarázata, mely szerint a szellem embere a népből származik, azzal együtt érez, annak legbensőbb gondolatait is ismeri, és amely valamiféle népképviseleti elv alapján adta át neki a hatalmat,[30] nem túl meggyőző, hiszen történelem folyamán a népképviseleti elv mentén szerveződő társadalmak szintén kitermelték a maguk despotáit. Annak ellenére, hogy Hiller mindvégig a szellemi elit vezető szerepében

27 *Uo.*, 45. „Die Geistigen – was bedeutet das? Es bedeutet (mit dreißig Buchstaben): Die, die sich verantwortlich fühlen. ... Verantwortlich heißt hier: zur Rechenschaft ziehbar – nicht für das Vergangene, aber fürs Zukünftiges. Sich verantwortlich fühlen: das Erlebnis seiner Sendung trgen; an der Welt fruchtbar leiden; von der Idee, sie zu verbessern, besessen sein – ohne zu überlegen, ob Befolgung der Idee auch dem Privatdasein Besserung bringe."

28 *Uo.*, 50.

29 „Was wollen wir? Das Paradies. Wer erringt es? Der Geist. Was braucht er dazu? Macht. Wie gewinnt er die? Durch Zusammenschluß." *Uo.*, 42. „Mit akarunk? A paradicsomot. Ki éri ezt el? A szellem. Mire van szüksége hozzá? Hatalomra. Hogyan tesz szert hatalomra? Egyesülés által."

30 *Uo.*, 43. „Es ist überhaupt nicht so, daß es die Geistigen gibt und zweitens das Volk – eine Trennung wie zweier Rassen. Der geistige Mensch ist Funktion des Volkes; in ihm werden dem Volke seine Nöte bewußt, in ihm denkt es. Darum wäre der Geist als Machthaber niemals Tyrann; das Volk hat ihm von Anbeginn die Herrschaft stillschweigend übertragen; es kann garnicht anders wollen, als daß er Herr sei; ist er doch das Lebendige des Volkes selbst, sein Tiefstes und seine Krone." „Egyáltalán nem igaz, hogy egyfelől ott vannak a szellem emberei, másfelől meg a nép; hogy úgy elkülönülnének egymástól, mint két különböző faj teszi. A szellem embere a nép élettani működésének egyik szerve, benne gondolkodik, benne tudatosulnak a szükségletei. Hatalomra jutása esetén ezért nem válhatna a szellem soha zsarnokká, hiszen hallgatólagos megegyezés révén a nép kezdettől ráruházta a hatalmat; a nép nem is akarhat mást, mint hogy a szellem uralkodjon, saját magának legélőbb része, legmélyebb mélysége, legteljesebb kiteljesedése."

hitt, gondolatmenetében fel-felbukkan a tömeg, mint a hatalmat legitimáló erő. Azaz a társdalom megreformálásához tömegekre van szükség, a gondolkodásmód megújulásához már nem elég, ha egyetemi katedrákon a tanárok néhány diákhoz szólnak. Sokkal nagyobb hatást ér el az, aki a munkásságot neveli[31] – és ez az a pont, ahol Kassák Lajos leginkább kapcsolódik Hiller gondolatmenetéhez, aki szerint a hagyományos egyetem nem képes az új világ gondolkodóit kitermelni. A megoldást a nevelés átalakításában látta: tanítási intézmények helyett gondolkodásra nevelő intézmények létrehozása a cél, múltoktatás helyett jövőorientáció, nem szakmai életre való nevelés, hanem az eszmei életre való előkészítés a feladata az új generáció iskolájának, mely antiklerikális, antiparlamentáris és antipolgári is egyben. A megvalósítás további módjára általános, konkrétumokat nem igazán tartalmazó lehetőségeket vázol fel: javak újraelosztása, alapbér mindenkinek, szellemi vezetők kiválasztása, szabadszerelem, születésszabályozás, halálbüntetés eltörlése – ezek vezethetnek el a földi paradicsomhoz.[32] 1918–19-ben Hiller vezeti a berlini szellemi munkások politikai tanácsát, mely szoros kapcsolatot ápol a bécsi és müncheni testvérszervezetekkel, de a forradalmak bukása után is következetesen képviseli a szellemi elit fölényét, valamint a pacifista álláspontot, miközben korábbi társai valamilyen radikális irányhoz csatlakoznak. 1918 után a Spartakus Szövetség lapjává váló *Die Aktion* is egyre inkább balra tolódik, és érdekes módon az intellektuell fogalmat gyakran pejoratív értelemben használja: azokat illeti vele, akik polgári gondolkodásúak maradtak, így talán Hillert is, aki gyakran elmarasztalóan nyilatkozik a német lapokban megjelenő, Lenintől származó szövegekről.[33]

Osztrák aktivizmus

A bécsi aktivisták a *Der Strahl* című lap körül tömörültek, melyet a Szellemi Hivatást Gyakorlók Szövetsége (Bund der geistig Tätigen) Franz Kobler, Max Ermers és Robert Müller vezetésével adott ki két füzetben (1919 áprilisában és 1920 januárjá-

31 *Uo.*, 44. „Deshalb verändert heute, wer zu fünfzig Studenten spricht, die Welt kaum,... doch stärker, als wer das gleiche, mit notgedrungen abweichender Einstellung, zu fünftausend Arbeitern spricht. Schließlich sikkert der Geist dennoch nach unten." „Az, aki ma ötven egyetemi hallgató előtt mond beszédet, alig változtat valamit a világon ... míg aki ötezer munkás előtt – nyilván eltérő módon – az nagyobbakat képes változtatni. Köztudomásúlag a szellem lefelé szivárog."

32 *Uo.*, 52.

33 Dietz Bering, *i. m.*, 88.

ban).[34] Érdekes, hogy a különböző csoportokra oszló szerkesztőségen belül az osztrák aktivizmus legfőbb képviselője, Robert Müller nem az irodalmi, hanem a politikai csoportot vezette,[35] ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a politikai program kidolgozásában is neki lehetett a legnagyobb befolyása. Bár szépirodalmi műveiből leginkább valamiféle egzotizmussal kevert anarchizmus olvasható ki, melynek fő figurája az erőtől duzzadó, semmi veszélytől meg nem rettenő nagyvárosi férfi,[36] a fentebb idézett lap programja igencsak közel áll a Hiller által hirdetett megváltás-eszményhez. A sarkaiból kifordult világot csak úgy lehet helyreállítani, ha összegyűjtik azokat az embereket, akik a jogot és a vallást, a tudományt, művészetet és filozófiát nem luxusterméknek tekintik, hanem elengedhetetetlen eszköznek a világ megjobbítására.[37] Bár az osztrák aktivizmus még olyannyira sem jutott el a cselekvés lehetőségéig, mint esetleg a német vagy a magyar, 1918–1919 táján egy teoretikusan felmerülő tanácsköztársaságban itt is nagy szerepet szánnak az aktivista gondolkodóknak. Robert Scheu, a kultúrpolitikai társaság megalapítója szerint az aktivisták feladata a tanácsmozgalmak valódi értelmének kidolgozása és felügyelete, valamint az összes alkotó és tettrekész tag összefogása.[38] A lap közli Henri Barbusse 1919 februárjában megjelent felhívását is az értelmiségiek internacionáléjának a megalakítására, amelynek a nacionalizmus és a gyűlölet ellen kellene harcolnia. A lap munkatársai listát is összeállítottak, hogy kit látnának ebben a szövetségben szívesen: Romain Rolland, Pierre Jean Jouve, Frederik van Eeden, Woodrow Wilson, Rabindranath Tagore, Friedrich Wilhelm Foester, Bernard Shaw, Maxim Gorkij, Heinrich Mann és Kurt Hiller szerepelnek a felsorolásban.[39] Ugyanakkor ebből a körből érkezik az aktivizmus egyik legerősebb krikája is: Bertold Viertel a többször is kifejezésre juttatott hilleri hatalomvágyat bírálja, szerinte az aktivizmus fő feladata az új ifjúság nevelése és az útmutatás lenne.[40]

34 A lap működéséről és a korszak expresszionista folyóiratairól bővebben: Armin A. Wallas, *i. m.*

35 A következő csoportok léteztek: politikai (vezető: Robert Müller), kortárs filozófiai (vezető: Ernst Müller), képzőművészeti (vezető: Ernst Wagner), zenei (vezető: Anton H. Spiller) és irodalmi (vezető: Franz Ottmann). Armin A. Wallas, *i. m.*, 65.

36 Robert Müller irodalmi műveiről és a Kassákhoz aktivizmusához való viszonyáról lásd: Pál Deréky, *Eigenkultur – Fremdkultur. Zivilisationskritisch fundierte Selbstfindung in den literarischen Reisebeschreibungen der Aktivisten Robert Müller und Lajos Kassák*, Hungarian Studies vol 17. (2003.), Nr. 1., 157–170.

37 *Programmentwurf*, Der Strahl, 1919, H1, 4–6. „die zerstreute Schar aller jener Menschen zu sammeln, die Recht und Religion, Wissenschaft, Kunst und Philosophie nicht als Luxuserzeugnisse, sondern als schöpferische Elemente gewertet wissen wollen"

38 Robert Scheu, *Wir und das Rätesystem*, Der Strahl, 1919/1, 17–19, itt: 18.

39 Armin A. Wallas, *i. m.*, 81.

40 Bertold Viertel, *Tätiger Geist*, Der Friede 2(1918), H. 43, 395–398.

Robert Müller szintén többször kifejezésre juttatja az értelmiségiek szerepét és jelentőségét egy új világrend kialakításában. A német Spartakus-mozgalomról írva hívja fel a figyelmet arra, hogy a hatékonysághoz nagy szükség van a szellemi munkásokra is:

> A munkás-, katona- és földművestanácsoknak ebben a rendszerében mégiscsak hiányzik a Szellemi Minőségek tanácsa, a kultúra hordozóinak, az értelmiségieknek, vagy nevezzük őket akárhogyan, a képviselete. (...) A társadalom működőképességéhez szükség van szellemi emeltyűre is.[41]

Robert Müller nem csupán programszövegeiben foglalkozik az értelmiségiek feladatával, hanem időnként fikciós műveiben is felbukkan az aktivizmus azon retorikája, mely szerint a költőnek, művésznek (értelmiséginek) szinte kötelessége a politikai felelősségvállalás. Müller tulajdonképpen az 1917-es *Politiker des Geistes* című drámájának megjelenésével válik aktivistává, addig inkább jobboldali gondolkodónak számított. A darab főszereplője, az író Gerhard Werner fogalmazza meg a rubineri programszövegekre (*Der Dichter greift in die Politik*) emlékeztető aktivista szerepvállalást:

> A mozgalom legbelsejéből állást foglalva kijelentjük, hogy a politikát a szellem erejével támogatva követjük, s majdan talán vezetjük is. Ti fölöslegesek, élvezők, szenvedők, őrültek, álmodozók, mártírok, szkeptikusok, egoisták, nihilisták, hisztérikák és ideológusok, ti vagytok a társadalom megváltatlan, legigazibb feleslege, ti vagytok az ötödik rend, hirdessétek ki [proklamáljátok] a jogaitokat, nyúljatok bele az államba, tegyétek irracionálissá, toljátok fel olyan alakzatba, amelyre erőtökből telik, tegyétek élménnyé.[42]

41 Robert Müller, *Spartakus und die Lehren daraus*, Finanz-Presse, 1919, idézi Bettina Pflaum, *Politischer Expressionismus. Aktivismus im fiktionalen Werk Robert Müllers*, Hamburg, Igel Verlag, 2008, 82. „In diesem System der Arbeiter-, Soldaten- und Bauernräte aber fehlt doch ein *Rat der geistigen Qualitäten*, der Kulturträger, der Intellektuells oder wie man das nennen will. (...) irgendwo in der Gesellschaft muß doch auch der geistige Heber besorgt sein."

42 Idézi: Ernst Fischer, *Expressionismus – Aktivismus – Revolution. Die österreichischen Schriftsteller zwischen Geistpolitik und Roter Garde* = Klaus Amann, Armin A. Wallas (Hg.), *Expressionismus in Österreich: Die Literatur und die Künste*, Wien–Köln–Weimer, Böhlau Verlag, 1994, 35. „Aus dem Innersten Stellung nehmend, wollen wie die Politik als Geistige begleiten und vielleicht einmal führen. Ihr Überflüssigen, Genießer, Leidende, Wahnsinnige, Träumer, Märtyrer, Skeptiker, Egoisten, Nihilisten, Hysteriker, Ideologen, ihr seid der unerlöste und wahrste Menschenrest der Gesellschaft, ihr seid der fünfte Stand, proklamiert eure Rechte, greift ein in den Staat, irrationalisiert ihn, türmt ihn zu einem Erlebnis, das euren Kräften entspricht."

Publicisztikai szövegeiben viszont nem a szellemi elitnek szán vezető szerepet, hanem a biológiailag erős természeti embernek, hiszen csak az életrevaló típus képes a társadalom megváltoztatására. Günter Helmes Müller publicisztikai és fikciós szövegeit elemezve arra a következtetésre jut, hogy az új ember nála jellegzetes foglalkozások és tevékenységi területek képviselőiként jelennek meg: pl. mérnök, sportember, kutató vagy akár kalandor. Ezek egyelőre tökéletlen előképei az eljövendő új embernek, akiket az ösztön, intuíció és ráció vezérel, tehát alig összevethető a hilleri szellemi elittel.[43] Müller I. világháború előtti publicisztikai írásai többször is felvetik nemzet és állam viszonyát, és bár ez most nem tárgya jelen dolgozatnak, a továbbiakban érdekes lehet megvizsgálni azt a párhuzamot, ami Hatvany Lajos és Robert Müller nemzetfelfogásában kimutatható. Mivel a német aktivizmus jobboldali ága teljesen elkülönült az eddig tárgyaltaktól, Hatvany nehezen magyarázható viszonyát nemzethez és nemzetiséghez talán a mülleri aktivizmusból kiindulva könnyebben megérthetnénk. Müller társadalomújító elképzelései viszont nem mentesek az ellentmondásoktól és gyakran találunk érvelésében olyan elemeket, amelyek később a nemzetszocialista érvkészletben is felbukkannak.[44] Egyik 1914-es esszéjében (*Was erwartet Österreich von seinem jungen Thronfolger?*) felvázolja az általa elképzelt uralkodói hierarchiát, melynek egyik pólusán az uralkodó elit, másik végén pedig az uralt tömeg található. A német aktivizmustól eltérően az uralkodó elit nála nem csupán szellemi kiválóság, hanem egyben fajnémet,[45] illetve a német nemesség képviselője is, tehát erősen nemzethez kötött a megújulás kérdése.[46] Az első világháború után megszűnnek azok az államformák, amelyekben Müller gondolkodott, így némileg az elméletét is megváltoztatja. Az általa elképzelt új ember mindazonáltal továbbra is testileg meghatározott, nevelhető, de nemzetiségét mindvégig szem előtt tartó figura, aki talán legtöbbet éppen szellemi kiválóságából veszít. Legalábbis úgy tűnik, mintha ez a továbbiakban már nem lenne fő szempont Robert Müller publicisztikájában.

43 Günter Helmes, *Robert Müller: Themen und Tendenzen seiner publizistischen Schriften*, Hamburg, Igel Verag, 2011, 13.

44 Philipp David Köstenberger az eszmék keveredésének nevezi Müller ideológiáját a mülleri társadalomképről írott MA-dolgozatában. Lásd Philipp David Köstenberger, *„Die Mischung als Idee" Gesellschaftspolitische Utopien im Werk Robert Müllers*, MA-dolgozat, Bécs, 2013. http://othes.univie.ac.at/27276/1/2013-03-25_0711581.pdf (letöltés ideje: 2016. 07. 15.)

45 Az ő kifejezésével élve: *Zuchtgerman*, azaz kitenyésztett, kifejlesztett új, nemes német.

46 Philipp David Köstenberger, *i. m.*, 20.

Kassák Lajos és köre[47]

Kassák Lajos értelmiségképét már csak azért is nehéz vizsgálni, mert ő maga nem részesül olyan szisztematikus oktatásban, amely a századelő magyar értelmiségének inkubátora lehetett. Ráadásul annak ellenére, hogy magyar közegben az értelmiség fogalma már a kiegyezés után elterjedt,[48] nagyon kevéssé látjuk át, hogy ki, mikor és milyen értelemben használja a kifejezést. A kassáki programszövegeket (itt most elsősorban *A Tett* és a *MA* című folyóiratokban[49] megjelenő szövegeket vizsgáltam) olvasva elsősorban az tűnik fel, hogy nagyon ritka bármelyik megnevezés, a két lapban alig találkozunk az értelmiség, intellektuel, intellektuális vagy szellemi ember megnevezésekkel. Ennek természetesen több oka is lehet, egyik az, hogy a 19. században az értelmiség-fogalom elsősorban a polgársághoz kötődött, az intelligencia egy része magát *Bildungsbürgetum*ként, vagyis a polgárság részeként definiálta, és feladatát abban látta, hogy a polgári társadalom eszméit meghonosítsa és segítse a gyenge tulajdonosi osztály megerősödését a régióban.[50] Ehhez az elképzeléshet Kassáknak eleve nem sok köze lehetett, hiszen ő a korábbi társadalmat teljes mértékben meg kívánta változtatni. Balázs Eszter úgy látja, hogy az intellektualitás, intellektuális fogalmak megjelenésével egy időben az értelmiségre a szocio-professzionális karakterjegyeken kívül újfajta politikai-kulturális karakterjegyek is rakódtak,[51] és valamiféle új elitizmus rendelődött hozzá, amelyhez Kassák szintén nem kívánt csatlakozni. Az világos, hogy a Kassák-kör gondolkodását befolyásolta Hiller logokrácia-fogalma, ám abból főleg a pacifizmust, a pártfüggetlen szellemi önállóságot adaptálták, a későbbiekben pedig a kollektív individuum (egyfajta új közösségi ember) megalkotásának lehetőségét.[52]

47 Függetlenül attól, hogy a későbbiekben már nem lesz érvényes az a fogalom, hogy Kassák és köre, itt most *A Tett* és a *MA* köré tömörülő művészekre értem ezt. Hogy később radikálisan mást gondolnak egy-egy kérdésben, az most nem tárgya dolgozatomnak.

48 A magyar értelmiség 19–20. századi viszonyaihoz lásd Karády Viktor – Nagy Péter Tibor, *Iskolázás, értelmiség és tudomány a 19–20. századi Magyarországon*, Bp., Wesley János Lelkészképző Főiskola, 2012 [Szociológiai dolgozatok].

49 *A Tett* digitálisan a következő címen érhető el: http://digiphil.hu/context:atett, a MA legtöbb száma pedig: http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=maa

50 Frank Ettrich, *„Szabadon lebegő értelmiség" és „új osztály"*, Világosság, 2007/7-8, 175–190, itt: 187.

51 Balázs Eszter, *i. m.*, 16.

52 A Kassák-kör aktivizmus-értelmezésével legtöbbet Deréky Pál foglalkozott: Deréky Pál, *„Latabagomár ó talatta latabagomár és finfi". A XX. század eleji magyar avantgárd irodalom,* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998. Aczél Kassák-monográfiája kapcsán bírálja azt a József Farkastól származó elképzelést, hogy Kassák maradéktalanul a hilleri aktivizmust vitte volna tovább: Deréky Pál, *Gondolatok Aczél Géza Kassák-monográfiája kapcsán*, Irodalomtörténet, 2000, 286–307.

A korábbiakban kiderült, hogy Hiller az átalakításban fontos szerepet szán az értelmiségnek (de a földi paradicsomból már kizárja őket), Kassák viszont az értelmiségben egy korábbi társadalmi rendszer termékeit látta, akik a feudális hatalommegosztás gyakorlatának megfelelően rövid időn belül korrumpálódnak a hatalomtól, ezért kizárja őket az új, közösségi ember megalkotásából. Az új embernek teljes mértékben el kell távolodnia a korábbi társadalmi rendszerekben kialakult csoportoktól, vagyis egy olyan rétegből kell kiformálódnia, akinek eddig nem volt része a hatalomgyakorlásban, azaz – véleménye szerint a munkásságból, főleg pedig az ifjúmunkásokból. Ezzel a némileg idealista elképzeléssel már kezdetben gond volt, hiszen a hagyománytól való eltávolodás azt is jelenti, hogy egy teljesen felkészületlen rétegre bízná az új élet megteremtését: pozitívum, hogy ez a réteg mentes ugyan a korábbi csoportok hibáitól, viszont minimális felkészültséggel rendelkezik, ezért nem képes kialakítani egy új rendszert. *A Tett*ben ennek a múlt–jövő dichotómiának, a korábbi vezetőrétegtől való teljes elhatárolódásnak és az új ember születésének egyik első manifesztációja nem programszöveg, hanem szépirodalmi alkotás; a harmadik számban jelenik meg Kassák *Mesteremberek* című verse, amelynek első két sora annak kijelentése mi nem lehet az új idők új embere: „Mi nem vagyunk tudósok, se méla, aranyszáju papok / és hősök sem vagyunk, kíket vad csinadratta kisért a csatába". Természetesen nem célom itt a vers újraértelmezése,[53] nyilvánvaló, hogy az új idők embere a munkás, aki friss erejével új világot teremt. Csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy az új világ teremtésének csodálója és megéneklője az új költő, aki a vers időszerkezete szerint előtte jár ennek a kialakuló új embernek: „Uj szineket keverünk s a tenger alá uj kábeleket huzunk / és megejtjük az érett, pártalan asszonyokat, hogy uj fajtát dajkáljon a föld / s örüljenek az uj költök, akik az idők uj arcát énekelik előttünk: / Rómában, Párisban, Moszkvában, Berlinben, Londonban és Budapesten."

53 Korábbi értelmezéseknél nem merült fel a cím többféle jelentéstartalma. A korábbi költészeti hagyományból kiindulva ugyanis nem lehet eltekinteni a költői mesterségre vonatkozó asszociációtól sem, a mesterember nem csupán kétkezi munkás, hanem éppenséggel a zseni/művész ellentéte is lehet. Minden bizonnyal távol állt Kassáktól egy ilyen értelemadási szándék, mégis érdekes, ha a MA-ban jóval később megjelenő egyik szöveggel olvassuk össze, amelyik a hagyománnyal való radikális szakítás ellenére ebből az értelmezési lehetőségből táplálkozik: „Ennek a haladottabb tartalomnak a konzerválása, tehát a megállás egy stációnál, már nem a művészet. Ezt a mesteremberek végzik, akik abban merülnek ki, hogy a művészek által hozott forradalmat rászabják, hozzáhiggítják a publikum ízléséhez. De ez a munkájuk nem művészet (az általam értékelt értelemben), mert éppen a művészet lényegét: a kozmoszba helyezkedést nélkülözi." Szélpál Árpád, *Forradalmi művészet – vagy pártművészet*, MA, 1919/1, 9.

Ez a momentum azért jelentős számunkra, mert előképe a hilleri és rubineri aktivizmus sajátosan magyar megvalósulásának: a tett erejével kell új világot teremteni, melynek alapja a munkások tömege. A vezérszerepet viszont Kassák sem tudja kizárni, a munkás ugyanis építője és haszonélvezője lehet ugyan ennek a megújult társadalomnak, vezetője viszont nem. Míg a munkásokból összeálló tömeg a rubineri aktivista gondolkodás leképezése, a vezető szellem a hilleri gondolkodásból származik, csak Kassáknál és körénél ez nem az értelmiség, hanem az új művész lesz. Mégpedig az a művész, aki képes a szó erejét tetté változtatni – ezzel pedig a Heinrich Mann által meghirdetett programhoz is csatlakoznak.[54] Az irodalom és művészet jövőformáló funkcióját és az új irodalom feladatait Kassák tételesen a 10. számban megjelenő, *Programm* címet viselő szövegben határozza meg: „a müvészetre, de legkivált az irodalomra, mint a legközvetlenebbül ható kifejezési eszközök birtokosára, nagy feladatok várnak a jövő generáció emberré formálásánál. Az irodalom nem elégedhetik meg többé dekadens magára dicsőülésével: tudatos akarattal, mint a haladás legfanatikusabb szószólójának szerepet kell kierőszakolnia az alapozó és irányító fórumokon" – írja Kassák, így tulajdonképpen már 1916-ban eljut a német aktivisták tételmondataiig: a világ vezetői nem hallgatnak az értelmiségre, így az kénytelen átvenni a hatalmat és önmaga erejére támaszkodva létrehozni az új társadalmi rendet. A művész ebben az esetben a romantikából már ismert attribútumokkal kell rendelkezzen: vátesz, forradalmár és vezér is egyben, ha úgy tetszik, mózesi lángoszlop („Az uj irodalomnak a kor lelkéből lelkezett tüzoszlopnak kell lennie!"). Ez az a pont, ahol Kassák Lajos és Hatvany Lajos gondolkodása találkozhat egymással (bár ők talán soha nem jutottak el ennek a felismeréséig): mindketten a költő forradalmi erejében látták az új világrend kialakításának lehetőségét. A forradalmi költő prototípusa mind Hatvany, mind pedig Kassák gondolkodásában Petőfi Sándor, csak míg Hatvany Adyban találja meg Petőfi forradalmának folytatóját és beteljesítőjét, Kassák Adyt megkésett harcosnak látja, aki az ideológiákat továbbviszi ugyan, de a forradalmi tettet nem tudja végrehajtani.[55] Érdekes, hogy Kassák a

54 *A Tett* című lap első számában ezt az ideológiát legelőször Szabó Dezső fogalmazza meg: „A jövőt alakító, forrongó, nagyszerü humanumoknak ebben az új, ízzó kaoszában minden splendid isolation, tour-d'ivoire, énekedés, szópecérség hiábavaló mókává szegényül. A művész, az író megint munkás lesz a munkások, a harcos a harcosok közt." (Keresztelőre)

55 „Akárcsak Petőfi: politikus, morális karakter és a világot jobbra igazitani akaró ember volt a művészetében. De őtet (nem mint elfogadtató művészt, hanem mint feleszmélt embert) Petőfivel szemben lekésette az idő." Kassák Lajos, *Ady Endre*, MA, 1919/2, 14.

két lap szövegeiben talán egyetlen ember illet a gondolkodó, intellektus jelzővel, és ez maga Ady (miközben szerzőtársai az intellektuálisként Babitsot, Nietzsche követőit, vagy akár Schöpflin Aladárt nevezték meg, legtöbbször negatív éllel):

> Egy mélységesen finom intellektus, de csak a tegnap teljessé érése, improduktiv gondolkodó. Itt van Ady művészi és emberi tragédiájának sulypontja és ezen a ponton lehetne megmutatni azt a kontrasztos nagy különbséget, ami közte és a nagyonsokszor mellécitált Petőfi között iskolapéldásan nyilvánvaló. Petőfi az eszmék fanatikusa, Ady a reális élet kényszeritettje volt.[56]

Kassák esetében a művészi autonómia az izmusoktól, politikától és ideológiáktól való függetlenségben rejlik. 1918-ban fokozottan is érezhették az új világrend kialakításában vállalt szerepük nehézségét, akkor már Kassák gondolkodásában is elkülönül a művészek és a munkástömegek csoportja. Érdemes összevetni mondatait a német aktivizmus szövegeivel is: a művész szava áthatja a tömegek gondolkodását és szellem magához emeli őket.[57] Ritkán jelenik meg a *MA*-ban deklaratív módon a művész feladata, hisz inkább az új művészet formanyelvének kialakításával voltak elfoglalva. Időről-időre azonban mégis megfogalmazódnak a feladatok, és folyamatosan visszatér a küldetés: a művésznek nem csupán az a dolga, hogy műalkotásokat hozzon létre, hanem az életbe való konkrét beavatkozással össze kell gyúrnia az új embert. Barta Sándor György Mátyásék 1917-es kiválása[58] után a szociális művészetről értekezve írja le némileg idealista elképzeléseit, de itt nem a feladat eleve megvalósíthatatlansága az érdekes, hanem a művészre háruló teremtő erő manifesztálódása:

> A müvész kulturpolitikát csináljon. Hozzon uj kulturát, tehát uj életformát, uj friss temperamentumu és gondolkozásu embert, uj morált. Csinálja meg

56 *Uo.*

57 Kassáknál: „Nekünk testünk és életünk a szocializmus, tehát nem egy tételekbe foglalt materialista filozófiát szeretnénk művészetté hangsulyozni, hanem a szellem abszolut tisztaságát, az élet-maximum pluszát énekeljük bornak és kenyérnek a dolgozó tömegek lelkébe: a magunkéból, mint fölösleget, nekik, mint magasabb rendü életszükségletet." Kassák Lajos, *Tovább a magunk utján*, MA, 1918/12, 139. Nagyon hasonló Kurt Hiller érvelése, lásd a 30. lábjegyzetet.

58 A kommunista írók csoportja (György Mátyás, Komját Aladár, Lengyel József és Révai József) 1917-ben ezért kivált a *MA*-ból. Bővebben lásd Deréky Pál, *A magyar avantgárd irodalom 1915–1930* = Uő., *„Latabagomár ó talatta latabagomár és finfi". A XX. század eleji magyar avantgárd irodalom,* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 242.

> az örömös, egészséges hitü és látásu embert, az uj asszonyt, a mai beteg szekszualitásba és álkulturába nyavalyásodott helyébe! Csinálja meg az *uj embertipust*, mely túl a mai családi és nemi életen egy egészséges gazdasági földszintre érkezve, maga fölé épitkezi a monumetális életet.[59]

Amikor 1919-ben Kassák Lajos előbb felolvassa, majd megjelenteti a magyar aktivizmus programszövegét, lényegében véve nem egy új programot hirdet meg, hanem a korábbi lehetőségeket összegzi. Ekkor, a tanácsmozgalmak hevében már világosan szétválasztja a tömeget (jelen esetben a proletáriátust) és a tömeget irányító művészt, és ez utóbbinak szán fontosabb szerepet, ezáltal programja ebben az időpontban nem különbözik a német aktivizmus programjától (csupán ő a földi paradicsom haszonélvezőit is látja, míg a német aktivizmus nem):

> S már ma kétségtelen, hogy a megindult és feltartózhatatlan világforradalomban azok népcsoportok fogják magukat praktikus értelemben a legmesszebbre verekedni, akiknél legtöbb lesz a lélekben a forradalmi erő. A történelem mozdonyának ilyen fütőire nálunk Magyarországon nagyon miniálisat igérőek a kilátások. Ennek a reménytelenségnek ismerjük történelmi hátterét. És épp ezért a gondolkozók előtt nem lehet értelmetlen, hogy az aktivizmus, amely a marxi alapról a beérhetetlent tartja végcéljának, minden reális eredmény legfontosabbjának a kommunizmust követeli, de ezzel a harcával egyidőben harcot kezd a kollektiv individuumért is, akiben az állandó forradalom biztositékát látja. Mi nem tudósok, hanem az életet felértő művészek vagyunk, s igy eszünk és érzéseink kinyilatkoztatója a müvészet. A forradalmat szolgáló praktikus munkamegosztás alapján részünkről a müvészetünket tartjuk legtöbbet segitő eszköznek a nagy harcban és hiszünk ennek az uj müvészetnek ujembert épitésében.[60]

Nem térünk ki most arra, hogy miért volt akkora csalódás számára a Tanácsköztársaságból való kirekesztése és programjának dugába dőlése. A bécsi emigráció idején nem csupán költészetének formanyelvét változtatja meg, belátván azt, hogy nem

59 Barta Sándor, *1918 szabadulás* (György Mátyás, Komját Aladár, Lengyel József, Révai József), MA, 1918/11, 135.

60 Kassák Lajos, *Aktivizmus*, MA, 1919/4, 51.

működtethető tovább a múlt–jövő kettőssége, hanem aktivista programja csődjét is bejelenti. Ennek egyik oka az, hogy az általa jócskán fölértékelt tömegről kiderült, hogy még nem áll készen történelmi szerepének beteljesítésére. A művész szerepe tehát megváltozik: nem vezetnie, hanem elsődlegesen nevelnie kell a tömeget:

> Mi hisszük, hogy a tömeg új gondolatok kitermelésére is képes és nekünk velük szemben és értük, mintha egy még megmüveletlen talajjal állnánk szemben, első sorban ennek az uj gondolattermésnek a gátlóit kell bennük megszüntetnünk. Ne adjatok hát tudományos idézetekbe kevert frázisokat a tömegnek és ne igérjetek neki holnapra esedékes uj paradicsomkertet, hanem lassan mozgó, földolgozó munkához még nem szokott esze mellett, nyuljatok hozzá egyszerű és mély emberi érzéseihez és gyülöltessétek meg vele, amit ő él: a t e g n a p o t , és kivántassátok meg vele azt a realitást, amit ma már a technika és kultura jóvoltából élni lehet s amit körülötte már annyian élnek is.[61]

Az 1922-es évtől kezdődően tehát Kassák gondolatvilágában nem létezik az eljövendő új paradicsom, az aktivista ideológiának vége. Ilyen értelemben nem érdemes tovább az értelmiség szerepét sem vizsgálni, hiszen egy másfajta ideológia mentén tételeződik a feladat, ami legközelebb a Szabó Ervin-féle anarchoszindikalista gondolkodáshoz áll. A bécsi szabadiskola, majd később a Munka-kör[62] már ennek az új neveléseszménynek a lecsapódása.

Hatvany Lajos

Hatvany Lajos értelmiségképe[63] szinte teljes egészében a polgári radikálisok gondolkodásmódja hatása alatt áll. Az aktivizmusból a végletekig kitágított pacifizmust és egyfajta szellemi fölényesség-képzetet őriz meg, amely mind-

61 Kassák Lajos, *Válasz és sokféle álláspont*, MA, 1922/8, 53.

62 Erről lásd: K. Horváth Zsolt, *Kulturális vonzások és baloldali választások. A Munka-kör és a társadalmi tér kettős fogalma, 1928–1932 = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, Biró Annamária – Boka László (szerk.), Nagyvárad – Bp., Partium Kiadó – reciti, 2014, 257–270.

63 Az időnként általánosítónak tűnő megállapítások Hatvany publicisztikai tevékenységére alapoznak. Nincs szisztematikusan levezetett értelmiségképe, egy-egy elszórt megjegyzésből, egy-egy kortársának jellemzéséből következtettem elképzeléseire.

azonáltal nem predesztinálja az értelmiségit, a művészt, azaz az intellektusából megélő személyt arra, hogy a társadalomban vezető szerepet töltsön be. Ebben a gondolkodásfolyamban több törés is bekövetkezik, Hatvany ugyanis többször csalódik abban a polgárságban, amelytől az új világrend kialakulását várta. Első nagy csalódása természetesen a világháború, amely véleménye szerint a polgári berendezkedésű Francia- és Németországból ered, és amely ezen társadalmi osztály csődjét is jelenti – bár persze a végén mégis azzal magyarázza, hogy a korábbi feudális rend képviselőinek végső összecsapása ez. Hatvany a polgári berendezkedésű társadalom ideális változatában hitt, amely elsősorban foglalkozások szerint kategorizálja az embereket, ilyen értelemben tehát Robert Müller publicisztikájához áll legközelebb. A társadalom írókból, bankárokból, politikusokból, földművesekből, gyároroskból és katonákból áll össze (a sort természetesen folytathatnánk), az ideális állam pedig abban az esetben alakulhat ki, ha mindenki professzionálisan végzi saját feladatát, a politikus tárgyal, a katona adott esetben harcol, az író pedig általános érvényű megállapításokat tesz kora gondolkodásáról. Az I. világháború ennek a rendnek az illúzióját szüntette meg Hatvany Lajos számára, különösen azt fájlalta, hogy szellemi emberek is a harcmezőn végzik. Ennek egyik fájdalmas szöveggé formálódása a Paul Graf von Keyserling halálát bejelentő írás 1918-ból. Több olyan már-már közhelyszámba menő jelző is felbukkan ebben a nekrológban, amely Hatvany értelmiségképét meghatározta: társadalmi rangtól való függetlenség, örökös kíváncsiság és tennivágyás, de a tettet végül rosszul értelmezte, és a harmezőn próbálta kamatoztatni világmegváltó szándékú szellemi vibrálását. Jellemzése azokat a tévutakat is megmutatja, amelybe az aktivizmus értelmiség-elképzelései is belefuthattak volna:

> Nem tehetett grófságáról, szegény volt, mint a templom egere, és intellektuális, mint egy kávéházi író[64]. A balti urak e családjában különben is fölöttébb elharapózott az intellektualitás. (...) Mindenről mindent akart tudni. A patkányokról és Rodinről, Heinrich Mannról és a csillagokról (...)

64 Bármennyire is ironikusnak tűnik, véleményem szerint Hatvany nem negatív értelemben használja a kávéházi író megnevezést. Az író, speciális tudásanyagából kifolyólag tárgyalhatja a háború eseményeit magánkörben, ezzel teljesíti küldetését, amelyet sem diplomataként, sem pedig katonaként nem tudna. A kávéházi író negatív jelentéstartományához lásd Balázs Eszter e tanulmánykötetben lévő értekezését: Balázs Eszter, *Értelmiségellenesség az első világháború első felében: „kávéházi stratégák" és „lógós" írók Budapesten*.

> És mennyi terv! Regényt írt ma, verset holnap, természettudományokra adta magát holnapután. Nagy kiadócég főnökének látta magát. Intendáns lett valami képzelt színházban, aztán meg szociológus. Tudom is én mi. Minden. Csak nem az, ami volt, mert kellett, hogy legyen: katona.[65]

Hatvany gondolkodása többek között abban tér el radikálisan az I. világháború utáni aktivista idealisták elképzelésétől, hogy ő már az 1914-15-ös háborús években kiábrándul egy eljövendő új világ paradicsomi ideálképéből. Adynak ajánlott hosszú írást szentel az őt folyamatosan kínzó probléma megoldására: hogyan lehet és mivel magyarázható, hogy általa nagyarabecsült írók (mint például Thomas Mann) a háború szükségességéről értekeznek, mi az a téves gondolatmenet, amely az írókat és művészeket a katonák mellé állítja, és így felelősségük sokkalta nagyobb lesz, hisz míg a katona parancsra cselekszik és hivatását látja el, addig az író önszántából zeng dicshimnuszt az öldöklő háborúról.[66] Magyarázata szerint az eljövendő új világ illúziója vakítja el kortársait:

> Honnét került a fejedelmek, katonák, diplomaták, az egyház és sajtó eladott lelkű, szájú és tollú bérenceinek minden szolgálatrakész háborúr optimizmusa igazi tudósok és igazi költők írásaiba? Mi kapcsolja a fegyveres nyers erő képviselőit e szellemhez? Mi teszi érthetővé, hogy a legelvontabb tudományokkal foglalkozók és a leglégiesebb álmodozók, ha csak egy szerencsétlen átmeneti időszakra is, testvérüknek higgyék a katonát? Bizonyára, mert a tudós és művész sose mond le és nem is mondhat le arról a konokul ápolt és őrzött illúzióról, hogy a háború után egyetlen egy nagy nemzetnek sikerül talán majd a többi nemzetekkel nemcsak materiális anyagi hatalmát, azonban szellemi megnyilatkozásainak különleges formáit is elfogadtatni, és a fegyverek rémes és véres, mai leszámolásában végül a világnak egységes kultúrája alakul ki. A megtévedt, humánus, szép elmék háborús lelkesedése

65 Hatvany Lajos, *Paul* = Uő., *Emberek és korok* II., [s. a. r. Belia György], Bp., Szépirodalmi, 1964, 107.

66 1914 nyarának háborús mámoráról írja Boka László, hogy Európa szerte hasonló hozzáállás jellemzett sokakat az értelmiségiek közül is. „A magyar mellett a korszak európai szellemi elitjét is a militáns szellem és a háborús lelkesedés jellemezte 1914-ben: Musil, Zweig, Kipling, Rilke, Thomas Mann vagy éppen a szociológus Max Weber éppúgy lelkesedett és dicsőítette a háborút s annak remélt hozadékát, mint ahogyan Anatole France vagy Hugo von Hofmannsthal." Vö. Boka László, *„Énekek a nagy időkből"? Népszerű irodalmi antológiák a Nagy Háború idején* = ifj. Berményi Iván – Boka László – Katona Anikó szerk., *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban,* Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2016, 338.

> tehát mindenekelőtt a megvalósítható világkultúra balga és örök ábrándjából meríti erejét s azonkívül pedig még abból a hazafias reménységből, hogy a német, angol, francia, orosz, sőt az olasz is, új német, angol, francia, orosz illetve olasz világrend képével hitegetik magukat.[67]

Míg tehát irodalmi téren Hatvany gyakran él az aktivizmus retorikájával és forradalmi költőnek, aki versei által egy új világrend kialakulását érheti el, Adyt látja, addig a társadalmi folyamatok terén már az első világháború kezdetén kiábrándul a megváltó elméletekből (bár azért Károlyi mellé állva 1918-ban mégis megpróbál részt venni egy új rend kialakításában). A zaklatott időszakra visszatekintve és egyben a polgárság történelmi feladatáról is számvetést készítve arra a következtetésre jut, hogy szét kell választani a cselekvők és az elmélkedők csoportját. A cselekvők ugyanis nem azok, akik intellektuális képzettségükből adódóan hosszú távú világjobbító terveket fogalmaznának meg, hanem a politikusok csoportja, akik adott szituációban való cselekvésüknek a kelleténél nagyobb jelentőséget tulajdonítanak. Az elmélkedők hosszú távon sokkal nagyobb hatással lesznek az emberiség jövőjére, ezt Hatvany világirodalmi és magyar példával is alá szeretné támasztani:

> Vannak azután a holnap politikusai. Tulajdonképpen nem is politikusok. Tudósok, filozófusok, elmélkedők, költők, szóval hatalom nélküli emberek. Rousseu messzibbre hatott, mint XIV. és XV. Lajos összes miniszterei. Lasalle messzibre kiható mozgalmak apja, mint Bismarck.[68]
>
> A történelem amellett dönt, hogy az elmélkedő és költő politikájának igenis van jogosultsága. Sőt, mintha csakis annak volna jogosultsága. Csodálatos, hogy Fenyő Miksa előtt haladt el Ady Endre, eleven példával a zseni, s hogy ezt nem akarja belátni... Vajon kinek adott igazat az idő – alig egy évtized –, a hatalomban levő Tiszának vagy a hatalom nélküli éhenkórász poétának, Ady Endrének, aki köztünk cikázott fintoros arcával, keserű szájával?[69]

67 Hatvany Lajos, *Harcoló betűk*, Nyugat, 1915/16. Online: http://epa.oszk.hu/00000/00022/00180/05691.htm (letöltés ideje: 2016. 06. 08.)

68 Hatvany Lajos, *A cselekvők és az elmélkedők* = Uő., *Emberek és korok* II., [s. a. r. Belia György], Bp., Szépirodalmi, 1964, 381.

69 Hatvany Lajos, *Az író, aki politizál* = Uő., *Emberek és korok* II., [s. a. r. Belia György], Bp., Szépirodalmi, 1964, 382.

A háború utáni emigrációban, majd később is Hatvany némi nosztalgiával tekint a háború előtti értelmiségre. Legfőbb erényének a széles körű rálátást és a következetességet tekinti. Írásaiból világosan látszik, hogy nem érti azt a folyamatot, amely az intellektuális kategória értékvesztését jelzi,[70] de nem talál magyarázatot azokra az utakra sem, amelyek egyes írókat a nemzeti kultúra kizárolagosságának tételéhez vezették el.[71] A tanulságokat levonva arra a következtetésre jut, hogy az értelmiségi csak abban az esetben hiteles, ha teljes mértékben hisz abban az eszmében, amely gondolkodásában világmegváltó lehet. Így jut el a tanulmány elején említett Julien Benda-tétel cáfolásáig, miszerint az értelmiségnek függetlennek kell maradnia (és amely az 1918–19-es években a német és magyar aktivisták alapállása is volt). Hatvany érvelésében a független értelmiségi nem juthat el a cselekvésig, amely adott politikai viszonyok között a pártpolitkusok feladata. Az értelmiségi feladata véleménye szerint, hogy meggyőződéseinek megfelelő tábort keressen magának: „Hiszen a kutató vagy író, aki nem stréberségből szegődik valamely párthoz, bizonyára azért teszi ezt, mert a pártnak igazáról meg van győződve. S mert ez a meggyőződés világmegváltó szenvedéllyé vált benne."[72]

70 „Jaj a korszaknak, mely e tekintély elve alapján hadat üzen a kritikának! Az oktalan mi nevében az okos, mert okoskodó én-nek – amidőn az entellektüelnek szégyellnie kell magát, hogy a jellegét kifejező főnév abból az intellektusból származik, mely még ma, az irracionalizmus terrorja alatt is, a közmegvetésnek kitett ráció eszközeit bátorkodik a világjelenségek közt való eligazodás céljából használni." Hatvany Lajos, *Az entellektüel védelme* = Uő., *Utak, sorsok, emberek,* [s. a. r. Belia György], Bp., Szépirodalmi, 1973, 413.

71 „Legkevésbé sem érzem a kortól való elmaradásnak, hogy felháborít Babits Mihály magatartása, aki valamikor a háború előtti intellektualizmusnak olyan művelt és virtuóz hangszerelője volt, s ki a legutóbb a magyar jellemről írt rasszista ízű tanulmányában egyetlen megvető kézlegyintéssel intézi el a háború előtti intellektuelt, mert annak vérsejtjei nem ütik meg a falurasszisták antihumánus és antiracionális mértékét." Hatvany Lajos, *Ezer jegyzet helyet keres* = Uő., *Utak, sorsok, emberek,* [s. a. r. Belia György], Bp., Szépirodalmi, 1973, 89.

72 Hatvany Lajos, *Julien Benda* = Uő., *Öt évtized*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 141.

Tverdota György

BABITS, AZ ÍRÁSTUDÓ

Aligha vitatható, hogy a huszadik század egyik legnagyobb hatású és legemlékezetesebb esszéje az értelmiségi létről, a *Nyugat* 1928-as évfolyamában megjelent *Az írástudók árulása*, Babits Mihály tollából származik.[1] A cím is mutatja, az esszében valaki bizonyos értelmiségi magatartásokat árulásként bélyegez meg. Vajon ki ez a bíró szerepében mutatkozó személy? Az áruló írástudók fölötti ítélet kimondására csak írástudó lehet illetékes. Olyan, aki ezt az árulást nem követte el, aki példamutató módon, az erkölcsi szabályok betartásával teljesíti hivatását. Ha ezt az ítélkező írástudót Babits Mihállyal azonosítjuk, sokan megbotránkozva kapják föl a fejüket, mert – úgymond – kiiktatjuk a lánc egy nélkülözhetetlennek hitt elemét, az esszének az életrajzi éntől megkülönböztetett első személyű beszélőjét. Csakhogy a megkülönböztetés e pedáns műveletével nyomban sterilizálnánk, élet-idegenné távolítanánk azt a problémát, amelyet mi éppenséggel a maga égető, irritáló voltában szeretnénk megtartani. A módszertani rosszallást tehát vállalom, különben áthághatatlan akadályt állítanék gondolataim kifejtése elé.

Vizsgálódásom célja ugyanis épp ennek a magát példaképül állító írástudónak a levizsgáztatása. Annak kiderítése, mennyiben felelt meg a szerző, Babits Mihály az esszében az értelmiség elé állított normáknak. Az ilyen vizsga nemigen valósítható meg másképpen, mint hogy szembesítjük az esszében megfogalmazott, óhatatlanul elvont, az esszencializmus jegyeit magán viselő, ideologikus értelmiségi eszményt azzal a gyakorlattal, amelyet a szerző a korabeli történelmi feltételek között ténylegesen folytatott. A vizsga célja nem az esszé szerzőjének leleplezése, s ennek az ellenkezője, az ő igazolása sem. A szembesítés nem Babitsra, hanem az értelmiség előtt a modernség korában nyíló dilemmák megfogalmazására és

1 Babits Mihály, *Az írástudók árulása,* Nyugat, 1928. szeptember 16., (18. sz.), 355–376. Újraközölve: B. M.: *Esszék, tanulmányok. Második kötet,* Bp., Szépirodalmi, 1978, 207–234. [A könnyebb hozzáférhetőség kedvéért hivatkozásaimban az újraközölt szöveg oldalszámait adom meg]

megoldására, tehát a mi lehetőségeinkre, az utunkat keresztező rejtett csapdákra nézve ígér fontos tanulságokat.

Első feladatunk a fogalomtisztázás. Az eddigiekben aggálytalanul azonosítottuk az írástudó fogalmát az értelmiségiével. Részletes elemzésre nincs terünk, de azt le kell szögeznünk, hogy van alapunk az azonosításra. A mű, amelynek kapcsán a költő nézeteit kifejti, Julien Benda *La Trahison des clercs* ímű könyve,[2] mint a címe is mutatja, a 'clerc' terminust használja. A babitsi értelemben vett írástudó, a clerc, az egyházi hagyományokra visszavezethető 'klerikus' magyarítása, az értelmiséginek az egyik legősibb hagyományú, akár az Ószövetségig követhető elnevezése. Ugyanakkor azonban éppen a szónak e spirituális hangsúlya, szakrális aurája miatt az írástudó nem is azonosítható a modern értelemben vett értelmiségi fogalmával, amennyiben ez utóbbi magába foglalja a mérnök, az orvos, a természettudós és még sok más, gyakorlati, világi pályán működő hivatás kategóriáit is.

Mégsem mondhatjuk azt, hogy az írástudó az értelmiségi egyik alcsoportját képviseli, még ha a terminus hallatán nyomban a pap, a tiszteletes, az író, a költő, a tanár képzete merül is föl képzeletünkben. Az írástudó rangjára minden értelmiségi számot tarthat. A mérnök, az orvos, a természettudós is, amennyiben szorosabban vett hivatásából eredően, de azon túllépve az erkölcs, az ízlés, a kultúra ügyeiben fejt ki tevékenységet. Ha szabad így fogalmazni, az írástudó az értelmiségi egyik vetülete. Ha rangsort nem is lehet megállapítani más értelmiségi funkciókkal összehasonlítva, hiszen a társadalom egészséges fejlődéséből a gyógyítás, a tervezés, az irányítás stb. nem hiányozhat, annyi elmondható, hogy az írástudó az értelmiségi lét nélkülözhetetlen funkcióit foglalja magába. A rájuk történt hivatkozás adja meg Babits írásának pátoszát. Julien Benda könyve Franciaországban, Babits írása pedig a magyar kulturális életben élénk vitákat gerjesztett, s az utókorban is tekintélyes mennyiségű szakirodalmat hívott életre. Ennek felidézése messze túllépné tanulmányom kereteit. Elégséges Babits eszszéjének azokat a vonatkozásait kiemelnünk, amelyek a tervbe vett szembesítés szempontjából relevánsak.

Babits szerint az írástudó évezredeken át nem materiális érdekeket szolgált, mi több, nem érdekeket szolgált. Magasabb értékek letéteményesének érezte magát, túl a harcos csoport érdekein, azok fölött, azoktól függetlenül. Egy földi harcokon felülálló metafizikai hatalmat, a vallások Istenét vagy a tudományok

2 Julien Benda, *La Trahison des clercs*, „Les Cahiers Verts", Paris, Grasset, NRF, 1927.

Igazságát szolgálta. „Az Írástudó a Szellem embere; a Szellem pedig tudvalevőleg az, ami az egyes helyett az általánosra néz; s ennélfogva felülemelkedik a tények és esetlegességek hálóján."

Benda és nyomában Babits a modern kor súlyos válságtüneteként értékelik, hogy a Szellem emberei hűtlenné váltak a Szellemhez; a Vak Ösztönök dicsőítőivé, harcok apostolaivá, az emberi Erkölcs és Közösség tagadóivá, a Tények és az Erő filozófusaivá váltak. Ők az áruló írástudók. Az árulás fő felelőseit Babits nem a tömeg soraiban, hanem a legelőkelőbb, legtekintélyesebb, legragyogóbb, a közösség által iránymutatóként elfogadott elmék szűk körében keresi. A Hatalom filozófusában alighanem Nietzschére, az Élet elsőbbségének hirdetőjében talán Bergsonra, a Tények túlbecsülőiben a pozitivizmus képviselőire, a Gyakorlat kultuszának hirdetőiben a pragmatizmus híveire ismerhetünk rá. Az Ösztönre történő hivatkozás a modern lélektant, a pszichoanalízist is a veszedelmes világnézetek közé tereli. A nemzeti öncélúság túlzó hangoztatói, a mindenfajta nacionalisták, a társadalmi elv fanatikusai az osztályharcos szocializmus katonái egyaránt az árulók számát gyarapítják.

Aki a Szellem, az Igazság, az isteni kinyilatkoztatás magaslatairól a jelzett elkötelezettségek akármelyike kedvéért lelép, megkapja Babitstól az áruló írástudó bélyegét. Pártot választani, valamely közösséghez tartozni kívánni megengedett az írástudónak, de mindig tudnia kell, hogy eme esetleges és időleges elkötelezettségek fölött elérhetetlen magasságban ott ragyognak az egyetemes és időtálló értékek, s ezeket a korlátolt érdekekkel szemben kötelessége képviselni, érvényre juttatni. Ha választania kell, akkor az Igazság mellett kell kiállnia, akár az élete árán is. Kötelessége a testtel szemben a szellemet, az aktivizmussal szemben a kontemplációt, a militarizmussal szemben a pacifizmust, a modernséggel szemben a hagyományt részesíteni előnyben. [3]

Ismertetésünk a rendelkezésünkre álló korlátozott tér miatt leegyszerűsítő, így hát beérjük ezzel az összefoglalással, amikor szembesítjük az írástudó eszményképét Babits tényleges értelmiségi magatartásával. A konfrontációra kiváló lehetőséget biztosít a Róna Judit által készített, kétkötetes *Nap nap után* című Babits-kronológia, amely a költő 1915–1920 közötti pályaszakaszát dolgozza fel.[4]

3 Babits Mihály, *Az írástudók árulása* = B. M.: *Esszék, tanulmányok. Második kötet,* Bp., Szépirodalmi, 1978. Különösen 211., 212., 213., 214., 218. , 231., 232.

4 Róna Judit, *Nap nap után. Babits Mihály életének kronológiája 1915–1920. A, B kötet,* Bp., Balassi, 2014.

Különösnek tűnhet, hogy egy 1928-ban megjelent állásfoglalást szembesítünk az író sokkal korábbi, 1915 és 1920 közötti gyakorlatával. Az időbeli távolság azonban, amely *Az írástudók árulásá*t elválasztja a kronológiában feldolgozott periódustól, nem csökkenti az összevetés érvényét. Az esszé ugyanis nem egy csupán 1928-ra érvényes pillanatnyi hangulatot rögzít, mint gyakran egy lírai vers vagy egy naplóbejegyzés, hanem részben múltbeli tapasztalatokat összegez, részben a jövőre nézve fogalmaz meg magatartáskövetelményeket. Időbeli érvényessége tágasabb annál az időpillanatnál, amikor papírra került. Maga Babits is hangsúlyozza ezt a folytonosságot, amikor az 1928-as esszé szerves előzményeként utal az 1917-ben megjelent *A veszedelmes világnézet* című cikkére: „Ebben már ugyanarról van szó, – írja, – amiről most akarok beszélni".[5] S csakugyan mintha *Az írástudók árulása* továbbfűzné *A veszedelmes világnézet* gondolatait. Ha volt olyan időszak a költő pályáján, amikor egész további életére mélyen kiható, személyiségét próbára tevő, értelmiségi magatartását évtizedekre megszabó tapasztalatokra tett szert, az első világháború, a forradalmak, a kiépülő keresztény kurzus és a versailles-i békeszerződések periódusa volt. A magyarság modern kori történetének egyik legnagyobb megrázkódtatását élte át ezekben az esztendőkben.

Lélekcserélő idők – így szoktuk jellemezni a szélsőségek között hullámzó történelmi fordulatok hatását a kortársakra. Mennyivel megrázóbb ez a hatás az olyan hiperérzékeny, ellentétes befolyásoknak kitett, komplikált helyzetű értelmiségiekre, mint amilyen Babits is volt. Ahhoz azonban, hogy az utólag megkonstruált, mozdulatlan tökéletességben ragyogó írástudó-eszmény, az árulás mindenféle kísértésének ellenállni tudó értelmiségi ideálja mögött lezajló kusza, két- sőt többértelmű folyamatok bonyolult dinamikáját feltárhassuk, a rekonstruált adatok olyan közeli, a legkisebb rezzenéseket is nyomon követő, az egységes, ellentmondásmentes narratívába rendezés ösztönzésének ellenálló korpuszára van szükség, amilyenre csak egy életrajzi kronológia képes, mint az említett *Nap nap után*. Az írástudó eszmény és az értelmiségi életgyakorlat szembesítését a kissé vérszegény eszmetörténettel és kritikatörténettel, és a szerzőtől elrugaszkodó befogadástörténettel ellentétben a mikrotörténetírás módszerének igénybevételével végezhetjük el.

5 Babits Mihály, *Az írástudók árulása, i.m.*, 207. – *A veszedelmes világnézet* a Pesti Napló 1918. január 9-i számában jelent meg.

A módszertani megközelítés megnevezése érdekében bevezetett fogalom, a mikrotörténelem fogalma némi magyarázatra szorul. Az adott keretek között azonban csak egy lexikonszerű, szűkszavú összefoglalást adhatunk róla: „A mikrotörténelem egy viszonylag jól körülhatárolható kisebb egység (legtöbbször egyetlen esemény, egy falu közössége, egy család vagy egy egyén) intenzív történeti vizsgálatát jelenti, ugyanakkor célkitűzéseiben több egy esettanulmánynál, mely sokszor ugyanezt végzi el. Ahogy Charles Joyner mondja, »a mikrotörténelem a nagy kérdésekre kis helyeken keresi a választ«".[6]

Esetünkben egy egyén, Babits Mihály egy rövid pályaszakaszának történeti elemzéséről van szó, olyan általános tanulságok levonása érdekében, amelyek messze túlmutatnak az esettanulmány szűk körén. Babits Róna Judit által készített életrajzi kronológiája az empirikus anyag bőségét kínálja: A legkisebb és legtriviálisabb esemény sem kerülheti el figyelmünket, amiről bizonyítható, valószínűsíthető, esetleg csupán vélhető adattal rendelkezünk. A kronológiai elrendezés, pontosabban el-nem-rendezés a feldolgozandó anyag jótékony lazaságát, mozaikosságát, porózusságát biztosítja.[7] A kronológiába zsúfolódó személyes események és kis hatókörű helyzetek mikrotörténeti elemzése tehát képes követni az értelmiségi magatartásmódok zegzugos alakulástörténetét. Így egy olyan köztes övezet válik láthatóvá, amely akár a műre figyelő, akár a befogadóra irányuló, akár a makrotörténelmi aspektusra (világháborúra, forradalmakra, terrorra, béketárgyalásokra) tapadó tekintet számára rejtve marad, vagy egyenesen hozzáférhetetlennek bizonyul.

Mindenekelőtt szögezzük le, hogy a kiemelt időintervallumban Babits tökéletesen kielégítette a mindenféle értelemben vett értelmiségi fogalmának ismérveit. Egyetemi diplomával rendelkezett, középiskolai tanárként kereste kenyerét, s rövid ideig egyetemen is oktatott. Költőként, íróként, fordítóként és esszéistaként ismertté tette a nevét, s belső munkatársa, majd szerkesztője lett a modern irodalom legnagyobb presztízzsel rendelkező folyóiratának, a *Nyugat*nak. Ezt a státuszt legtalálóbban Szabó Dezső rosszmájú megjegyzése jellemzi: „Mindig féltem, hogy Babits annyira papirossá lesz, hogy valamelyik buzgó könyvkötő

6 Lásd Szijártó M. István, *A mikrotörténelem* = Bódy Zsombor – Ö. Kovács József, *Bevezetés a társadalomtörténetbe,* http://epa.oszk.hu/00800/00861/00016/2000-4-19.html#P1435_659243 Bp., Osiris, 2006.; illetve Jürgen Schlumbohm, *Mikrotörténelem – makrotörténelem,* Aetas 2000/4.

7 Részletesebben: Tverdota György, *Nap nap után. Az életrajzi kronológiáról Róna Judit Babits-kronológiája kapcsán,* Irodalomtörténeti Közlemények, - megjelenés előtt.

beköti valami kemény bőrkötésbe, mely összenyomja szegényt."[8] Ez a „papírember" a magáénak mondhatott olyan teljesítményeket, amelyeket szakmai gáncs éppenséggel érhetett, de amelyek közmegegyezésszerűen megerősítették szorosabban vett írástudói rangját is, így az adott időszakban elsősorban Dante *Isteni színjáték*ának fordítása, *Ágoston*-esszéje,[9] sőt, még háborús költészetének bizonyos darabjai is számíthattak egyetemes elismertségre, még a kulturális és társadalmi élet magukat spirituálisan leginkább emelkedettnek tekintő aktorai szemében is.

Ha csak ilyen teljesítményekről, elköteleződésekről, tettekről kellett volna számot adnia, ha megadatott volna neki, hogy megnyilatkozásai megmaradjanak a jámborság, a konformizmus keretei között, akkor bízvást odaítélhetnénk neki a nem-áruló írástudónak járó kitüntetést. Akkor aggálytalanul hivatkozhatott volna a világháború éveiben folytatott életgyakorlatára és szellemi teljesítményére. Az első látszatra oly kategorikusan fogalmazó Babits-esszé azonban nem véletlenül bizonyult három vonatkozásban is kétértelműnek. Egyrészt már jeleztem, hogy a költő nyíltan engedményeket tett az elkötelezettség híveinek. A leglátványosabb, már-már trükközés számba menő koncesszió, hogy a trianoni területvesztés elleni tiltakozásban nem látta a nacionalista elfogultság forrását. Egyenlőségjelet tett az Igazság akarása és a nemzeti szolidaritás vállalása között: „Hiszen az Igazság maga sem kívánhat itt egyebet, mint fölemelését ennek a boldogtalan népnek, melynek oly fájdalmasan igaza van." A magyarnak épp áldozati sorsa folytán kivételes helyzete, hogy „egyszerre szeretheti hazáját és az Igazságot."[10] Nagyon elfogultnak kell lennünk Babits javára, hogy ebben a képletben ne vegyük észre a maga számára kifúrt egérutat. A nacionalista vét az írástudó szigorú erkölcse ellen, kivéve, ha magyar az illető.

Mielőtt elhamarkodottan nacionalista elfogultságban találnánk árulónak az Írástudót, be kell látnunk, – és ez az esszé második ambivalenciája –, hogy semmilyen más tekintetben sem sokáig tartott ki az Élet, a Tett iránt közömbös értékközpontúság ideológiája mellett. Már *Az írástudók árulása*ban ezzel a találó mondattal vallott az életfilozófus Bergsonhoz való viszonyáról szólva önnön kétlelkűségéről, belső megingásáról: „Én úgy küzdök az antiintellektualizmus ellen, mint aki magával küszködik."[11] E küszködés, szerencsére, teljes kudarccal

8 Szabó Dezső, *Életeim,* idézi Róna Judit: *Nap nap után, i. m.*, 99.
9 Megjelent a Nyugat 1917. június 1., (11. sz.), 949–970.
10 Babits Mihály, *Az írástudók árulása, i. m.*, 222.
11 Vö. Róna Judit, *Nap nap után, i. m.*, 233.

végződött. Ahogy Julien Benda is elég hamar elköteleződött a baloldalon,[12] úgy a házát bekerítő gazda, a vadonba visszaszökő mackó, a különös hírmondó, a holt próféta szerepeit próbálgató, az értékek védelmében a világnak hátat fordító Babitsot is visszakényszerítették a harcok arénájába a történelem újabb próbatételei.

Nemcsak a *Jónás könyve* híres mondata: „vétkesek közt cinkos, aki néma" tanúskodik erről az „árulásról", hanem a szinte hisztérikusan antimilitarista és alig burkoltan társadalomkritikus *Elza pilóta*, a nevezetes ankét, amely azt vizsgálta, hogy mit tehet az író a háború ellen, vagy a *Vers a csirkeház mellől* három részes kompozíciója is: „menni s cselekedni kell! / Harcot a Harc ellen! és a Tett / gyilkos lelkét tettel ölni meg". S végül mindeme „anomáliák" legmélyebb alapját a – talán nem is szándék nélküli – fogalmi tisztázatlanság képezi, amely egyenlőségjelet tesz elkötelezettség, az érdekek kiszolgálása, a harci buzgalom, a tényeknek behódolás, a hatalom akarása, az ösztönök szabadjára engedése között, így téve lehetővé finom és kevésbé finom csúsztatásokat, és így teremtve meg a kimenekülés egérútjait a magának épített zsákutcákból.

Az írástudói státusszal járó szabadon lebegés állapota, amelynek ábrándját *Az írástudók árulása* szerzője színezgette, ugyanis csak történelmi légüres térben képzelhető el. Babits pályakezdése pillanatában megélénkülő szellemi életbe érkezett, amelyben a meglévő intézmények mellett különböző alternatív közösségek szerveződtek, és közöttük éles ellentétek támadtak. A költő ebben a feszültségekkel teli mezőben tájékozódva az irodalmi-művészeti-kulturális modernség képviselői között talált otthonra. Ez már választás volt a javából, amely védekezésre és támadásra kényszerítette. Választása folytán szembe kellett fordulnia még az elindító családi közeggel, társadalmi réteggel is, akár a szakítást is kockáztatva. Ezt a nagy meghasonlást dolgozta föl önéletrajzi regényében, a *Halálfiai*ban.

A világháború tovább élezte az ellentéteket, amely már a békeévekben kijelölte a helyet számára. Babits épp ekkorra, a háború kezdetére nőtte ki magát első kötetei és felhalmozott hatalmas műveltségi tőkéje folytán az irodalmi élet központi szereplőjévé, ekkor került a közfigyelem reflektorfényébe. Ettől fogva naponta vizsgáznia kellett az ellenfelekre és szövetségesekre polarizálódott közvélemény színe előtt. A szabadon lebegni vágyó értelmiségi köré kapcsolati háló szövődött,

12 Lásd erről Antoine Compagnon *Les Antimodernes* c. könyvének (Paris, Gallimard, 2005.) *Julien Benda, un réactionnaire de gauche à la „NRF"* fejezetét (290–371.)

amely óvta, de egyúttal észrevétlenül foglyul is ejtette őt. Írástudói magaslatokra akkor sem emelkedhetett, ha nagyon akarta volna, de nem is igen voltak ilyen ambíciói. Ő maga is beismerte, hogy a *Játszottam a kezével* jobboldali körökben megbotránkozást keltő soraival a háborúpárti nacionalista közvéleményt akarta provokálni.[13] Gesztusa nem félreértés, nem ügyetlen balfogás volt, hanem szervesen következett elitista és individualista kultúrafelfogásából. A nagy műveket szerinte nem nemzetek, osztályok, hanem a kivételes képességekkel felruházott kevesek termelik. A közösségek, amilyen a nemzet is, nem léphetnek föl e kivételes lényekkel szemben túlzott követelésekkel, hagyniuk kell őket szabadon kibontakozni. Azaz könnyelmű pillanataiban éppenséggel nem az írástudók felelősségét, hanem a közönséges embereknél nagyobb szabadságát, mozgásterét követelte. Épp csak arra nem számított, hogy a királyához hű és lobogók alá sorakozó hazafias sajtó annyira felbőszül majd ellene, hogy Rákosi Jenő Ady mellett őt választja támadásai fő célpontjául, és főleg, hogy emiatt még egzisztenciája, tanári állása is komoly veszélybe kerül.[14]

A költő pacifista gesztusa a baloldal különböző változatait képviselő kortársak egyetértésével találkozott. Felismerték benne a jövendő szövetségest. Kiálltak mellette, támogatókat szereztek neki, szereplési lehetőségeket biztosítottak, szerepeket kínáltak számára. Érdekes végigkövetni a kronológiában, ahogy Babits olykor vonakodva, habozva, más esetben fenntartások nélkül elfogadta a kinyújtott kezeket. Érdekes megfigyelni azt a fenntartás nélküli támogatást is, amellyel a történelmi középosztályi mentalitású család és rokonság elismerően nyugtázta a tehetséges fiú különös, idegen irányokban tett szellemi kalandjait. A konzervatív történelmi osztály, az édesanya, a testvérek, a nagybácsik és nagynénik nem átkozták ki a család Misijét, még csak meg sem dorgálták, hanem büszkék voltak rá országos sikerei miatt. Nem igazán fogták föl, hogy a család büszkesége gyanús utakra tévedt.

A legérdekesebb azonban az, hogy az ellentábor korántsem volt egységes vele szemben. Nemcsak kritikával, gyalázkodással illették, nemcsak intézményi megtorlásban volt része. Akik felismerték kivételes tehetségét, a konzervatív oldalon

13 „háború volt és így írtam be készakarva, háború elleni célzattal. Nem gondoltam, hogy botrány lesz, csak hogy dühöngeni fognak, a hazafiak. Csak egy hónap múlva tört ki a baj." – vallotta utólag Babits Szabó Lőrincnek. Idézi Róna Judit, *Nap nap után. i. m.*, 58.

14 A támadások sora Dunántúlinak [Rákosi Jenő-nek] a Budapesti Hírlap 1915. október 20-án, a 292. szám *Levelek* rovatában kelt írásával vette kezdetét. Lásd erről Szénási Zoltán kötetünkben szereplő írását.

is hajlandók voltak megbocsátani „botlásait". Olyan, a jobboldalon mértékadó személyiségek, mint Herczeg Ferenc, hathatósan közben jártak egzisztenciális gondjainak megoldása érdekében.[15] Babits ugyanis hagyott maga után jeleket – a legnemesebb ezek közül a Dante-fordítása –, amelyek alapján bízhattak abban a jobboldalon, hogy az eltévedt bárány visszatéríthető a történelmi középosztály nyájába.

A kulturális életet ugyanis nem szabdalták föl olyan lövészárok-rendszerek, amilyenek a harctereken húzódtak. A szereplők homogén mezőn mozogtak, karnyújtásnyi távolságra voltak egymástól, s meg-megütköztek ugyan, de volt esély a kapcsolatfelvételre is. Babits azért nem adhatott cikket Hatvany Lajosnak az Arany-évfordulóra, mert az *Uj Idők* szerkesztősége megelőzte őt a felkérésben.[16] Nem az ideológiai vagy ízlésbeli elkötelezettség, hanem a felkérés korábbi vagy későbbi érkezése döntött, hogy a költő milyen fórumot választ egy adott szellemi terméke számára. Szellemi kapacitásának bizonyos vegyértékeit tehát a konzervatív oldalon kötötte le, egyes megnyilatkozásai pedig mindkét oldalon hasznosíthatóak voltak, s hogy éppen melyik tábor sorolta őket nyereségei közé, az alkalomtól függött. Az elköteleződés irányát inkább a kötések ereje, sűrűsége szabta meg. Hovatartozása közelről szemlélve statisztikai kérdésnek látszott.

A statisztika a madártávlati képet támasztja alá. A háború éveiben a költő, ha csak apró lépésekben is, de nyilvánvalóan a modernség, a progresszió irányában mozdult el: közelebb került Adyhoz, a *Nyugat*ban egyre meghatározóbb szerepeket vállalt, fajsúlyos költészeti teljesítményeket (a *Húsvét előtt*et, a *Fortissimo*t) sorakoztatott fel a pacifizmus ügye mellett. Fordítói (Kant: *Az örök béke*), publicisztikai (*A veszedelmes világnézet*), közéleti tevékenyégével (az Európa Lovagjai antimilitarista szervezkedésében való tevékeny részvétele) baloldali elkötelezettségű értelmiségi képét nyújtotta. Kapcsolatrendszerében felerősödött a polgári radikális (Jászi, Ignotus, Hatvany Lajos, stb.), sőt a szocialista vonal. Felvette a kapcsolatot Madzsar Józseffel. Szabó Ervinnel szoros baráti kapcsolatot alakított ki: „Szabó Ervin és Babits egyre bensőségesebb baráti közelségbe kerülnek. Simainé Madzsar Lili emlékezete szerint Szabó Ervin »Utolsó betegsége alatt […] két ember volt, aki bármikor bemehetett hozzá: Varga Jenő és Babits Mihály.«"[17]

15 Herczeg Ferencnek is szerepe volt abban, hogy a Babits elleni hadjárat nyugvó pontra jusson, és a költőt a tisztviselőtelepi gimnáziumból áthelyezzék a Budapest-vidéki Tankerületi Főigazgatóságra.

16 Az *Uj Idők* felkérését 1917. január 12-én kapta meg Babits, Hatvany Lajos pedig a *Pesti Napló* részéről február 17. táján kéri fel cikk írására Aranyról.

17 Idézi Róna Judit, *Nap nap után, i. m.,* 390.

A kronológia mindazonáltal láthatóvá teszi az ellenkező irányú mozgásokat is. Visszatekintésében Babits magát Adyhoz viszonyítva konzervatívként határozta meg: „ő forradalmár volt, én konzervatív".[18] Ezt az önképet a külső kortársi látásmód is alátámasztja: „Ignotus Spécik című cikkében… veszi védelmébe Babitsot (akit alapvetően konzervatívnak tart" – olvassuk a kronológiában,[19] s a szabadkőműves, liberális, 1919 után emigrációba kényszerült Ignotus, Osvát időleges kiválása után, ezzel az „alapvetően konzervatív" társsal közösen szerkesztette a *Nyugat*ot. Ahol a makrotörténetírás éles határvonalakat lát, és polarizálja a történelmi szereplőket, ott a mikrotörténész ezernyi nüánszot különböztet meg. Voltak olyan konzervatívok, akikkel Ignotus nem helyezkedett volna közös platformra, például Rákosi Jenővel vagy Milotay Istvánnal, és voltak „konzervatívok", akikkel szövetségre lépett.

A szerkesztői pozícióba került Babits, Schöpflin Aladárral egyetértésben aztán valóban törekedett arra, hogy a folyóiratot valamivel konzervatívabb irányba kormányozza. Makacs és sikertelen kísérleteket tett, hogy munkatársként megnyerje lapja számára Szekfű Gyulát és Horváth Jánost.[20] Az ilyen kísérletek olykor sikerrel jártak. Hornyánszky Gyula és Pauler Ákos egy-egy közlemény erejéig kötélnek álltak.[21] Igaz, hogy a történelmi kataklizmák iszonyatos nyomásának is része volt benne, hogy a konzervatív-jobboldali személyek vagy intézmények is engedékenyebbekké váltak a másik oldal irányában. A jobboldali-konzervatív oldal is igazodott, és hajlott bizonyos fokú mimikrire. Nemcsak a kaméleont megszégyenítő gyorsasággal tábort váltó Lendvai István, vagy az alakváltozásra hajlamos Pintér Jenő „fejlődését" szemlélhetjük ámulattal.[22] A Petőfi Társaság, amely előbb szégyenteljes szavazati aránnyal tartotta falain kívül Babitsot, nem is olyan sokkal később már tagjai sorába választotta és sürgette őt székfoglalójának megtartására.[23]

Ennél is fontosabb, hogy a *Nap nap után* két kötete segít felbontani, és jóval árnyaltabb szellemi térképpel helyettesíteni azt a látszólagos egységet, amelyet az

18 *Uo.*, 158.
19 Ignotus, *Spécik,* Világ, 1915. november 10., (313. sz.), 1–2.
20 Róna Judit, *Nap nap után, i. m.,* 128., 148., 255., 260., 297. stb.
21 *Uo.,* 369., 489.
22 Vö. Róna Judit, *Nap nap után, i. m.,* 80., 361.
23 A Petőfi Társaság tagválasztó ülésére 1915. december 18-án kerül sor, amelyen Babits mindössze két szavazatot kap, az 1917. december 15-ei ülés ellenben 27 szavazattal rendes taggá választja a költőt. Vö. Róna, *i. m.,* 91., 294–295.

aggálytalanul csereberélhetőnek vélt 'modern', 'progresszív', 'baloldali', 'forradalmár' minősítések sugallnak. Tanulságos végig követni a Kassák-féle *A Tett*et bíráló írás, a *Ma, holnap, irodalom* fogadtatástörténetét, amely írást még Zolnai Béla is mint „az újjal szembeni értetlenség példáját" említ.[24] S ha az avantgárdot még 1918-ban is „készakart futurizmusok"-ként megbélyegző Babitsot[25] a radikális modernség ellenfelének látjuk, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az expresszionista *Die Aktion* antológiájában Franz Pfemfert hangsúlyos helyen közölte a *Fortissimo* német fordítását.[26] És ez korántsem a kultúránkban nem otthonos idegen tévedése. A vers, radikális háborúellenességén túl számos olyan poétikai jegyet mutat föl, amelyek a német expresszionizmus felé mutatnak. Ahogy az sem közömbös, hogy az éles esztétikai nézetkülönbségek nem akadályozták meg Kassákot abban, hogy az Európa Lovagjai antimilitarista proklamációját egyetértése jeléül aláírja.[27] Ugyanígy Balázs Béla és Lukács György a művészet kérdéseiben köztük folyamatosan fennálló éles ellentéteik dacára ugyanilyen folyamatosan együttműködtek vele a háború elleni tiltakozás ügyében.[28]

Elfogadva a kronológia kalauzolását, különösebb meghökkenés nélkül konstatálhatjuk, hogy az őszirózsás forradalom idején Babits őszinte hevülettel, forradalmárként lépett föl a polgári demokrácia megteremtése érdekében.[29] Ez a lelkes elköteleződés szervesen következik abból a fejlődésből, amelyen a háború éveiben a költő keresztül ment. Az írástudói magaslat felé való törekvést, az elkedvetlenedést, az elköteleződés felmorzsolódását, azaz az engagé intellektuel szerepéből való kimenekülést a Tanácsköztársaság hónapjaiban kezdjük nála érzékelni. A lendület még továbbvitte őt a március 21-ei fordulón. Elfogadta az egyetemi tanári kinevezést Kunfi Zsigmond és Lukács György kezéből,[30] de

24 *Uo.*, 257.

25 Babits a *Nyugat*ban megjelent, Juhász Gyulát és Lesznai Annát méltató *Évi sáfárkodás*ában használja ezt a kifejezést. Vö., Nyugat, 1918. december 16., (24. sz.), 854–855.

26 *Fortissimo,* (Horváth Henrik fordításában) *Das Aktionsbuch,* Berlin – Wilmersdorf, 1917, 339–340.

27 Vö. Róna, *i. m.,* 377.

28 Lukács György *Balázs Béla és akiknek nem kell* című könyvében (Gyoma, 1918.) éles hangon bírálta Babits kritikai működését. Ugyanakkor a Szabó Ervin köré tömörült háborúellenes értelmiségi körben, amelynek békekiáltványát Babits és Jászi Oszkár fogalmazták, s amely 1918 nyarán megalakította az Európa Lovagjai nevű társaságot, Lukács is, Balázs Béla is tagja volt.

29 Babits 1918. október végén szenvedélyes hangú kiáltványban foglalt állást a respublika mellett. A Petőfi Társaságban kezdeményezte egy határozat elfogadását, amely szerint a társság csatlakozik a Nemzeti Tanácshoz. Agitációt folytatott a köztársaság mellett, s Petőfi király-ellenes verseit szavalta a nyilvánosság előtt. Később tanároknak tartott előadást az oktatás-nevelés forradalmi, lélekszabadító feladatáról.

30 Vö. Róna, *i. m.,* 474., 519.

számos jele van annak, hogy egyre inkább viszolyogva, majd egyre riadtabban fogadta a politika újabb fordulatait.[31] Az írástudói értékőrző passzivitás azonban még ekkor sem nyomta rá bélyegét magatartására. A kortársak visszaemlékeznek a kommün intézkedései elleni hisztérikus kifakadásaira. Csinszkának írt egyik levelében a született elkötelezett értelmiségi gesztusával írta: „A helyzetem itt napról napra változhatik, mert már igazán lehetetlennek kezdem érezni, hogy tovább is szótalan maradjak."[32] Azaz a Tanácsköztársasággal szembeni fenntartásainak nyílt megvallását latolgatta.

A kommün bukása után azonban nem rohant a damaszkuszi útra. Nem esett pánikba, döntéseit a körülmények alapos és józan mérlegelése alapján hozta meg. Csinszka figyelmeztetésére megnyugtatólag válaszolva közölte, hogy nem vált szellemi köpönyegforgatóvá: „eddig semmi irányban el nem köteleztem magam".[33] S valóban, ebben a szellemben válaszolt Szabó Dezsőnek, aki a jobboldali írószövetségbe invitálta őt: „az én konzervativizmusom nem jelentheti régi ideáljaim megtagadását. A fő cél a béke és boldogság; erre kétségtelenül rossz út a forradalom, melyben a nemzet önmagát öli meg; de nem kevésbé rossz út az, ha nemzetek és fajok egymást ölik."[34] S így jutunk el a *Nap nap után* végpontjához, amely már kívül esik vizsgálódásunkon, a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című vallomásig,[35] amely éppolyan megbotránkozást keltett jobb- és baloldalon egyaránt, mint majd néhány év múlva *Az írástudók árulása* fog előidézni. Bármit gondoljunk azonban erről a sokat vitatott írásról, az bizonyos, hogy különös vádolva mentegetőző, támadva magyarázkodó hangnemével ebben még mindig az az elkötelezett értelmiségi beszél, akivé Babits a háború évei alatt vált.

Az 1928-as esszében kifejtett ideologikus írástudó eszmény megfogalmazására tehát Babitsot nem Julien Benda könyve késztette. Nem a pillanat ihlete, valamiféle ismeretlen homályból előpattant szikra lobbant benne lángra. Sokkal inkább keserves, sérelmekkel teli történelmi tapasztalatok indukálták. Az elkötelezett értelmiségi eleve kudarcra ítélt utópisztikus kísérlete volt ez a koncepció a kínzó dilemmáktól való megszabadulásra, amelyek személyes pályafutása során oly nyo-

31 *Uo.*, 586–587., 588., 590., 606.
32 Vö. Róna Judit, *Nap nap után, i. m.,* 603.
33 *Uo.*, 609.
34 *Uo.*, 613.
35 Lásd Babits Mihály, *Magyar költő kilencszáztizenkilencben,* Nyugat, 1919. november, (14–15. sz.), 911–929. = B. M.: *Esszék, tanulmányok. Második kötet,* Bp., Szépirodalmi, 1978, 646–666.

masztóan felhalmozódtak, különleges töménységgel éppen az 1914-1920 közötti apokaliptikus években. Az összevetésből személyesen azt a tanulságot vonom le, hogy jó lenne írástudóként szabadon lebegni, de meghaladhatatlan sorsunk, hogy vállalt ügyek mellett elkötelezett értelmiségiként járjuk végig a pályánkat.

Boka László

APÁK, FIAK, ATYAI MENTOROK
Jékely és Kuncz Aladár

Talán kevéssé szorulna magyarázatra, ha értelmiségi karriertörténetek és kapcsolathálók említésekor Jékely Zoltán életműve kapcsán leginkább a *Nyugat* ún. harmadik nemzedékéről, vagy költészeti vonalon Jékely kortársairól (például a pár évvel fiatalabb Weöresről, Vas Istvánról, Rónay Györgyről, Takáts Gyuláról és társaikról) esnék elsődlegesen szó az alábbiakban – igaz, aligha egységes nemzedékként –, most mégis valami másra vállalkozom. Bár sajnálatosan ez utóbbiak esetén sincs még kellően feltárva az irodalomtörténeti narratíva, főként nem ilyen csoportösszefüggések terén, mely tehát szintén hézagpótlónak számítana,[1] az alábbiakban egy induló fiatal tehetség és az atyai jóbarát(ok) kapcsolatára igyekszem fókuszálni. Főként Kuncz Aladár (és kis részben Makkai Sándor) Jékelyre tett hatását, illetve emberi és mentori viszonyait kívánom vázolni, azzal a szándékkal, hogy rávilágítsak, milyen utakat választhat egy induló, ifjú poéta, aki nem akármilyen családi, atyai felügyelet mellett cseperedett fel, s folytatta e szellemi örökség gyakorlati részét is: mind a költészet, mind a szerkesztés terén. Az ekképpen kitaposott ösvények – és öröklött kapcsolathálók – kettős mivolta (segítsége és esetleges terhe) az ő esetében ugyan nem mindig látványos, de óhatatlanul szóba kerül az első költői megnyilatkozások kritikai recepciójában is. E recepciót ráadásul a kortársak, az „egyivású" cimborák nemzedéki fellépte és helykeresése mentén az egymás köteteinek kölcsönös méltatása is jellemzi. Emiatt röviden kitérek az 1930-as évek költői rajzásának, Jékely és generációja csoportos felléptére is annyiban, amennyiben ez csoportösszefüggések vagy kohéziós erők vázolásán túl személyes kapcsolati hálókra is ráirányíthatja a figyelmet.

1 Mennyivel szerencsésebbek lennénk például, ha kevéssé töredékes levélkiadások, kész bibliográfiák és repertóriumok, életrajzok és naplókiadások lennének mára hozzáférhetőek. S főként, ha kezünkbe vehetnénk legalább az egy nemzedékkel őelőttük járók – köztük Schöpflin Aladár, Szerb Antal vagy Halász Gábor – ma még kiadatlan dokumentumait.

Generációk, csoportok, társak

Az *irodalmi mező* Bourdieu által jól ismert fogalma,[2] mely mezőn képletes harc folyik az autoritásért és az átörökítésért, annak biztos kódjaiért, szinkrón és diakrón rendszer-meghatározottságában is elsődleges: utóbbiban atyák ás fiak (korábbi és későbbi generációk) csoportos harcára, illetve ízlés-, valamint világnézeti különbségeire szokás hivatkozni, mint hagyomány és újítás szükségszerű velejárójára, ciklikusan visszatérő jellegére, annak meg-megújuló spirálszerű rendszerére. A ciklikus mozgásban természetesen folyamatos legitimációkra is szüksége van az időben későbbi irányok mindenkori képviselőinek. E képletes leírásban a fiaknak a közvetlen elődökkel vívott harcaik mellett szükségük lehet a nagyapáik, ősapáik generációjából is bizonyos elfogadott értékekre, alakokra, egyéb ősök szelektív örökségére, intézményessé formálódott kódjaira, s a „közízlés" változó, történeti algoritmusaira is, melyek biztosítani hivatottak egyfelől, hogy nem légüres térben vagy csupán ideiglenességük tudatában jelentkeznek, másfelől épp azt is, hogy valamitől való eltávolodásukban is egy tudatosan választott hagyományszegmenshez, vagy új értékelvekhez igazodnak. „Az új nemzedékek mindig a maguk igéit olvassák ki ugyanabból a könyvből, amit őseik az asztalon hagytak" – vallotta éppen száz évvel ezelőtt Kosztolányi.[3] Minden változást előkészítő irányzat, mozgalom, szellemi irány, csoportos művészeti törekvés a kezdetekben kénytelen ugyanakkor részben az apák hangján (is) megszólalni, és annak szótárát (is) alkalmazni – ahogyan Hauser Arnold írta – egyrészt, hogy az új csoportosulás a kifejezés „homályos kényszeréből" „felküzdje magát az artikuláltság fokára", másrészt, mert időbe telik, míg saját nyelvét, stílusát kialakítja, megleli.[4]

A vélt vagy valós csoportkohéziós összefüggések felmutatásakor legtöbbször általánosító jegyekben, vagy generációs törekvések mentén azonosítanak az irodalomtörténeti narratívák is ilyen mozgalmakat, s határolnak be nemzedékeket, melyek többnyire a szinkrón recepciótörténet kritikákból ismert sémáit ismétlik, s ritkábban kerül csak sor poétikai, motivikus, vagy éppen textológiai allúziók tételes összevetésére. Ennek fényében a *Nyugat* harmadik nemzedékét is óhatat-

2 Vö. Pierre Bourdieu, *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája*, Bp., Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013.

3 Vö. Kosztolányi Dezső, *Arany János*, Nagyváradi Napló, 1917. március 25.

4 Vö. Hauser Arnold, *A művészet szociológiája*. Bp., Gondolat, 1982, 544.

lanul az előttük járókéhoz mérték, értelemszerűen már a kortársak is. „Minden kor irodalma három réteg lerakodásának eredménye." – írta még a hőskorról, a századelő irodalmi modernségének úttörő törekvéseiről Schöpflin Aladár.[5]

> Ez a három réteg az öregek, vagyis azok, akik azokat az eszméket, irányokat, érzéseket, izléseket képviselik, a melyek a ma öreg emberek fiatal korában, tehát 40-50 évvel az illető kor előtt küzdöttek az érvényesülésért; a középkorúak, a kik a 20-30 év előtt keletkezett s most győzelemre jutott irányok hívei és harczosai s a fiatalok, a kik olyan irányban dolgoznak, amely most küzd az érvényesülésért s csak ezután fogja czélját elérni.

A modern magyar irodalom születési terepén, a *Nyugat* első évében és *A Holnap* antológia megjelenésekor adott jellemzés konzervatívok és újítók harcát, természetesnek mondott nézetkülönbségeit volt hivatott magyarázni, ugyanakkor ezt generációs ellentétként is aposztrofálta: „Innen a nagy ellentét fiatalok és öregebbek között. Nemcsak az apa nem érti fiát – elvégre természetes dolog – hanem a bátyja sem érti öccsét és haraggal nézi, amit csinál." A *Nyugat* kanonizátoraként is ismert kritikus nevét már csak azért is említem itt, mert 1937-es ismert könyvében, *A magyar irodalom története a XX. században* című, időnként alkotói portrékká szélesedő összefoglalásában[6] ő vállalkozott az azt megelőző szűk négy évtized listakánoni értékelésére, ezen belül az irodalmi modernség győzedelmes útjának megrajzolására.[7] Az 1930-as évekre kitaposott ösvények mellett, ha nem is csupán korosztályi viták mentén, hanem többnyire eszmetörténeti és poétika viták szintjén mindenesetre érvényes maradt a bátyák és öccsök közti értetlenség még egyazon orgánumban publikálók esetében is.

Az „unokák" seregének – ahogyan Babits nevezte a *Nyugat* harmadik nemzedékének jeleseit – helykeresési szándékáról, saját lapalapítási kísérleteikről, egyéni és csoportos terveikről, illetve kudarcaikról tucatnyi levelük szól. Ezekből tudható, hogy lapterveik révén részben szabadultak volna az előttük járók gyámkodásától és elvárásaitól, a meglévő fórumok szabta keretek szűkösségétől, azok olykor

5 Vö. Schöpflin Aladár, *Öregek és fiatalok = A Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja 1909*. [reprint kiadás, kísérő tanulmányok: Boka László és Szénási Zoltán], Bp., Argumentum – Országos Széchényi Könyvtár, 2016, 172.

6 Lásd Schöpflin Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században,* Bp., Grill Károly Könyvkiadó vállalata, 1937.

7 Ebben természetesen kiemelt, kizárólagos (sőt olykor mitikus) szerepet tulajdonítva a *Nyugat*nak.

fojtó légkörétől. Vonzotta őket egy merőben új költői irányzat kialakításának lehetősége, s egyben tartottak is valahol mindettől. Weöres ezért írhatja, hogy:

> Ez a nemzedék nagyrészt Babits Nyugatja körül tömörült. Otthagyva sokkal forradalmibb lapokat, munkatársakat. Egyszerűbb volt a nagy Nyugatba írni, mint szabad farkasként kis folyóiratokba. Az én nemzedékemnek és saját magamnak is ez volt a baja. Nem ismertük fel, hogy önálló és forradalmi utat kellett volna járnunk. Babits Mihály a helyzet királya volt, és kedves házigazdánk is, aki merészebb törekvéseinket nem korlátozta. Mégsem lett volna szabad a bölcs öregre bízni magunkat. Minden nemzedéknek ki kell termelni a saját mániáit, bolondságát, és vállalni érte a felelősséget.[8]

A nemzedékek megkülönböztető jegyeiről vagy csoportkohéziós jellemzőiről persze már a korabeli *Nyugat*ban is többen vitáztak. A kritikusok leginkább a korosztályhoz tartozás alapján, vagy közösnek választott publikációs fórumok mentén skatulyázták az újabb szerzőket. E generáció egyik legfontosabb fellépési területének ugyanis az antológiák számítottak: a *Nyugat* kiadásában megjelent, Babits-féle *Uj Anthológia* 1932-ből, mely szándéka szerint is „alkalom" volt arra, „hogy a háború utáni fiatal lírikus nemzedék együttesen, mint nemzedék lépjen fel",[9] az 1935-ös *Korunk – tizenkét fiatal költő* című antológia, melyről többek közt Szerb Antal írt a *Válasz*ba fontos értékelést, és az 1937-es *Új magyar költők II.* Ez utóbbit Makkai László *A tanítás problémái* sorozat darabjaként adta ki, s ebben érdemeik szerint Weöres Sándor és Jékely Zoltán verseit szerepeltette a legnagyobb számban. (Az ifjú Makkai figyelme és barátsága később is fontos lesz a Jékely életmű kapcsán). Jékely – akárcsak a vele egykorú Weöres – ugyanakkor azt vallotta, hogy a maradandó műveket nem évjáratok és a szekértáborok teremtik meg, hanem az egyes írók és költők. Ezt részben Schöpflin Aladár is így gondolta persze, ő viszont (továbbra is generációkban gondolkodva ugyan, de) portrévázlataiban[10] erős egyéniségeket is kiemelt, akik képesek kortársi követőket, egész költői nemzedékeket is toborozni.[11]

8 Vö. *Egyedül mindenkivel. Weöres Sándor beszélgetései, nyilatkozatai, vallomásai*, szerk. Domokos Mátyás, Bp., Szépirodalmi, 1993, 150.

9 Vö. Schöpflin Aladár, *Uj anthológia. Fiatal költők 100 legszebb verse*, Nyugat, 1932/8. illetve: http://epa.oszk.hu/00000/00022/00535/16681.htm

10 Utóbbiakról lásd részletesebben Rózsafalvi Zsuzsanna, *A portré alakvariánsai Schöpflin Aladár életművében,* Bp., Ráció, 2013.

11 Az ő említett irodalomtörténeti munkájában az origó továbbra is Ady Endre maradt.

Lőcsei Péter hívta fel rá a figyelmet, hogy a legifjabb költői generáció a hazai és az „utódállamokban"[12] működő lapok sokaságában szerepelhetett ezekben az években. „Az előttük megnyíló folyóiratokat egymásnak is ajánlották. Leveleikben feltűnik a Tiszántúli Figyelő, a Számadás, az Argonauták, a Keresztmetszet, a Szivárvány, a Tükör, a Válasz, az Erdélyi Helikon, a Pásztortűz, a Perspektíva, a Névtelen Jegyző, a Kelet Népe, a Szép Szó, az Álláspont, a Fórum, a Magyar Minerva, az Írott Kő és a Sorsunk; némelyik éppen a bírálat tárgyaként."[13] E névsor, bár önmagában is rangos és a tág publikálási lehetőségeken túl jelentős vitafórumokként is értelmezhető, ugyanakkor az is megfontolásra méltó, hogy e tucatnyi fórum nem egyenlő a nemzedéki zászlóbontással. „A rangosabb kiadványok többsége továbbra is a fővárosban jelent meg. A vidéki tervek némelyike meg sem valósulhatott; másik felük rövid ideig élt vagy provinciális maradt."[14]

Az „unokák" termését vizsgáló Babits – a Vajda János Társaság 1934-es antológiája[15] és az azt bírálók kapcsán – szintén korosztályi értékelést nyújtott, midőn úgy vélte, hogy az amúgy nagyon heterogén költői termésben a szerzők java a *Nyugat* első két nemzedékének már kitaposott útján indult el. Későbbi értékelésében is egyedül Weörest emelte ki, mint akitől az olvasók még számíthatnak újra, pozitív meglepetésre. Halász Gábornak, a „bátyjak" generációját képviseletében mondott szigorú bírálatát[16] ugyanis bizonyos ponton túlzónak gondolhatta. Gesztusa és részben szóhasználata is (Weöres kivételes, különös tehetségét említve) azonos volt azzal, ahogyan egykoron Osvát tette mindezt ővele, emlékezetes csillagos jegyzetében, 1908 őszén. Talán ezért is, az ifjak közül éppen a kiemelt és megdicsért Weöres fogalmazott (Vas Istvánnak írt levelében) ezek kapcsán igencsak sarkosan: „Ők megtörték az utat, hát ne kívánják tőlünk, hogy mi is úttörők legyünk: tűrjék el, hogy új emeletet húzunk az ő palotájukra. Nekünk nem összefoglaló szerep jutott; az idő nem a Klopstockoknak,

12 A kifejezést Szerb Antal használja ismert irodalomtörténetében.

13 Vö. Lőcsei Péter, *Tükröződések. Jékely Zoltán, Weöres Sándor és a „botcsinálta nemzedék"* = Palkó Gábor – Péterfy Sarolt szerk., *„Csillagtoronyban". Tanulmányok Jékely Zoltánról*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, [PIM Studiolo] 56–57.

14 *Uo.*

15 Vö. *Új magyar lira. (Kortárs költők versei),* kiad. Kárpáti Aurél. Bp., Vajda János Társaság, 1934; – Ebben Jékely és Weöres mellett olyan alkotók szerepeltek, mint József Attila, Radnóti Miklós, Toldalagi Pál, Vas István és Zelk Zoltán.

16 Vö. Halász Gábor, *A líra ellenforradalma*, Nyugat, 1937/1., 293–298.

de a Goethéknek kedvez, nem a Berzsenyiknek, de a Vörösmartyknak."[17] Az új emeletek pedig nem csupán stílusban térhetnek el az alapoktól, de óhatatlanul túl is tekintenek az atyákon.

Atyák és fiak

A szintén Bourdieu által bevezetett[18] kapcsolati tőke fogalmi kereteiben a kulturális elit tagjainak bonyolult, szinkrón viszonyrendszerét esetünkben méginkább érdemes vizsgálni. Ebben az értelmiségi elit képviselőinek összefonódásaira éppúgy figyelni kell, mint ahogyan hangsúlyt fektetni az egyes generációkat összezáró, olykor akaratlanul is csoporttá formáló erőkre, (a mindenkori jelen értékrendjét meghatározó, uraló művészeti kánonokra ellenhatást gyakorló újításokban e közös fellépést sürgető erőkre), vagy éppen e csalfa homogeneitásban a feléjük irányuló vádak közös platformon történő cáfolását vállalók érv- és idea-rendszerére. E szinkrón viszonyrendszerben elsődlegesen az érvényesülést elősegítő tényezőkre gondol maga Bourdieu is a kapcsolati tőke hangsúlyozásakor, olyan „szimbolikus" tőkére, mely példáiban többnyire kollektív jellegű. Ezen túlmenően azonban nem kevéssé érdekes apák és fiak immáron nem képletes, hanem nagyon is konkrét, valóságos eseteit is megvizsgálni. Ezekben a konkrét szülő-gyermek viszonyok ugyanannak a „mezőnek" érdekes „egyéni" sávjait mutathatják ugyanis fel: a „már befutott" értelmiségi alkotó-elődök esetében a saját gyermekeik számára kitaposott ösvényeket, ismerni vélt kulturális folyamatokat és kapcsolati tőkét (akár anyagi forrásokat is persze, tehát nem csak szimbolikusakat és szakmaiakat), s közvetetten a Bourdieut is továbbgondoló John Guillory szóhasználatával mindazt a „kulturális tőkét", ami a jelenben még formálódó, többes számú művészeti kánonok átörökítő programjaihoz elengedhetetlen.[19]

Mielőtt erre rátérnék, érdemes megjegyezni, hogy bizonyos esetekben éppen az érvényesülést akadályozó, beárnyékoló, gátló tényezőkről is beszélnünk kell

17 Vö. *Weöres Sándor Vas Istvánnak* (1934. október 22.) = Bata Imre – Nemeskéri Erika szerk., *Weöres Sándor. Egybegyűjtött levelek II.*, Bp., Pesti Szalon, 1998, 44.

18 Vö. Pierre Bourdieu, *A szimbolikus tőke*, = Uő., *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*, Bp., Gondolat, 1978, 379–401.

19 Vö. John Guillory, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation,* Chicago and London, The University of Chicago Press, 1993.

a konkrét apa-fiú képletek mentén, amint a hasonló pályát választó utód nem menekülhet az apai árnyéktól, vagy azt gátló tényezőnek, tehernek éli meg. „Öreg barátod, én, aki apád is vagyok, nem avatkozok bele abba, hogyan akarsz boldogulni. Légy az, amihez kedved van. Egytől azonban óvlak. Valahogyan eszedbe ne jusson, hogy az apád mesterségét folytasd." – írta Heltai Jenő, s sorai ezen örök problematikának a kettősségében a személyes apa-fiú kapcsolatot magát is mindenképp terhelő mivoltot hangsúlyozzák. A kapcsolati hálók e kettős – egyfelől konkrét segítséget és előnyöket, másfelől nyomasztó hagyatékot, örökös háttérbeli gyanakvást, s ugyanakkor frusztrációt és gátakat szülő – elvárásrendje viszonylag jól ismert hazai irodalmi példák kapcsán is, ám legtöbbször a távolabbi kapcsolati hálókra és társadalmi pozícionálásokra már kevéssé világít rá, s feltáratlanul hagyja az egyes életutak ún. mellékszereplőit. Az irodalomszociológiai vizsgálatok többnyire megmaradnak az elsődleges (tehát apa-fiú) kapcsolat személyes vonatkozásainál, s a társadalmi megítélésnek olyan irodalomszociológiai és pszichológiai aspektusainál, melyek az apa méltó követését, és a neki való megfelelést, vagy az ő árnyékából kitörni igyekvő alkotót vizsgálják csupán. Noha kétséget kizáróan nincs két egyforma eset, a magyar irodalomtörténet-írás is eképpen járt el pár adekvát példa esetén. Arany János és Arany László, a két Karinthy, vagy éppen Áprily és Jékely példája révén is eleve az ilyen jól ismert érvrendszereket igyekezett csak vizsgálni, s bennük újra hangsúlyozni a tényt, hogy ne „illusztris apa gyermekeként" tekintsenek csupán a hasonló értelmiségi életpályát választó, arra méltó és érdemes ifjakra. Az őket körülvevő idősebb társak, atyai barátok és általuk szintén az érvényesülést segítő csoporthálók azonban ritkán kerültek korábban az irodalom- és kultúratudományi vizsgálatok értelmiségtörténeti fókuszpontjaiba.

Bár más-más koordinátarendszerben vizsgálandó minden egyes eset, mielőtt Jékely életútjában a nemhogy elutasított, de egyenesen rajongott édesapa Áprily Lajos mellett hatásukat és kapcsolati hálójukat tekintve az atyai jóbarátok és mentorok szerepére is figyelnénk, intő példaként egy időben későbbi esetet is érdemes szóba hoznunk, a *herbertizmus*ét. Ez utóbbi a már említett hátrányokra, a levetkőzhetetlen hagyatékok negatív szerepére, megbélyegző voltára jó példa, mely a folytatólagos (nem csupán másodgenerációs) értelmiségi családból származó szerzők vizsgálatakor Erdélyben vitaponttá is nőtt az 1970-es évtizedben.

A herbertizmus – ahogyan Bajor Andor fogalmazott egykoron, nevét Herbert von Bismarckról, a 19. századi nagy kancellár kevéssé nagynak gondolt fiáról kapta.

Bajort – és a korban többeket – meglehetősen aggasztott, hogy az 1970-es évek romániai magyar társadalmában túlontúl sok író- és vezető értelmiségi gyereke tűnt fel az erdélyi magyar irodalmi tájakon, s ez belterjessé tehette a művészeti életet és az amúgy is meglehetősen elzárt irodalmat.[20] A felvetés, mely az ún. *3. Forrás-generáció* jelesei közül többre vetett nem éppen pozitív képet, az elsődleges és nyilvánvaló előnyökön túl az öröklött és tanult intelligencia kérdéskörét is feszegette, s azt is, hogyan befolyásolja a szülői hivatás egy gyermek világlátását, a családi környezet az értelmi fejlődést, az atyák alkotói érv- és eszközrendszere vagy ideológiai platformja az azt egyenes ágon folytatók vagy éppen azzal radikálisan szembeszegülők írói pályáját. A *Szóértés előfeltételei* címen ismeretes korabeli, kolozsvári generációs vita az 1970-es évtized legvégén – melynek elemzését Miklós Ágnes Kata könyve éppen az apák-fiak kapcsolatra figyelve végezte el[21] –, vagy ezt megelőzően már a Szőcs István–Palotás Dezső közti ismert és egyenlőtlen pengeváltás[22] is adekvát példái mindennek. „A kulturális elithez tartozó értelmiségi családba születettek előnye elsősorban a korai életévek időszakában szerezhető információkból, ismeretekből áll: mindabból a kulturális háttérből, melyet köznapi értelemben műveltségként szoktak emlegetni." – olvashatjuk az elemzésben. „Ehhez adódnak hozzá még mindazok a – más kulturális elit-tagokkal kialakítható – hasznos kapcsolatok, melyeket a szülők révén szerez meg a fiatal."[23] Az érem másik oldala ugyanakkor az, hogy „nagyobb gyanakvás fogadja a kulturális elitbe törekvő értelmiségit, ha valamelyik szülője már odatartozik", éppen a készként kapott kapcsolati háló miatt, mely nagyobb odaadást és nagyobb elvárásokat is támaszt automatikusan, több ideig tartó bizonyítást is szükségessé tesz számukra azok részéről, akiknek valaha szívós munkával kellett kiépíteniük a sajátjukat. „Szőcs István író, Egyed Ákos történész, Beke György író vagy éppen Bretter György filozófus fiaként többet is kell(ene) nyújtani, mint egy ehhez hasonló háttér hiányában."[24]

Az értelmiségi háttér és a családi kötelék egyértelmű előnyei mellett a kapcsolati tőke tehát váddá is súlyosbodhat, ahogyan azt a fentebb említett vitában

20 Lásd minderről az egyik érintett „fiú"-val, Szőcs Gézával készült interjút, Martos Gábor révén. „*Ez a társaság úgy viselkedett, mintha a hátizsákjában volna a marsallbot*" = Uő., *Marsallbot a hátizsákban*, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Lap- és Könyvkiadó, 1994, 115–116.

21 Vö. Miklós Ágnes Kata, *A szóértés feltételei*, Kolozsvár, Komp-Press, 2010.

22 Lásd az *Utunk*ban és az *Echinox*ban zajló vitát, 1976-ban.

23 Vö. Miklós Ágnes Kata, *i. m.*, 155.

24 *Uo.*

Tóth Sándor csípős megjegyzése is tanúsítja 1980-ból, a „genetikailag önmagát reprodukáló értelmiségről".[25] Tóth megállapítása a másodgenerációs értelmiségi sajátos helyzetét reprezentálta a hetvenes évek erdélyi magyar rögvalóságában. Ebben szociológiai és pszichológiai tényezők közösen predesztinálhatták az ifjút, hogy – akárcsak más „szakmák esetében" – részben atyja örökébe lépjen, s ugyanakkor el is távolodjék attól. A herbertizmus félelme, a „gettó életforma és korabeli belterjes viszonyok" reális veszély volt a korban, – amit nemrég Szőcs Géza szóban is megerősített –, s sokaknak valóban úgy tűnt, a csúcsértelmiség reprodukálja önmagát. Írók, szociográfusok, filozófusok csemetéi esetében ez tehát leginkább nyomasztó hagyatékként tételeződött, mely egyértelmű jelszót vont maga után: kilépni az atyák árnyékából![26]

Nem lenne nehéz párhuzamot vonni e ponton a *Nyugat* harmadik nemzedéke és a *Forrás*-sorozat költőinek harmadik nemzedéke közt, a generációs terhek és kötelékek kettősségét, összetett voltát és vádpontjait is tekintve. Az öröklött és részben tanult szociokulturális adottságok, a tisztelt elődhöz vagy a valóságos apához fűződő személyes jó/rossz viszony s az értelmi fejlődést meghatározó egyéb tényezők a kapcsolati hálók összetett szempontjaiból e kivételesnek mondható példákat leszámítva azonban alapvetően komoly többletet, társadalmi tőkét jelentenek. Az apa iránti tisztelet, rajongás és megbecsülés mellett ugyanakkor a viszonylagos társadalmi elzártság, ami miatt a fenti példával éltem, már a húszas évek erdélyi magyar értelmiségi társadalmára is jellemző volt. Az 1913-ban született Jékely már javarészt ebben a megváltozott történelmi helyzetben és (akkor még átmenetinek gondolt) szociokulturális környezetben nő fel, miközben olyan apai példát lát (Nagyenyeden, Kolozsváron s még Budapesten is), amely a közösség érdekében cselekszik, s amely a kényszerből születő erdélyi magyar irodalom a

25 Vö. Tóth érvelése szerint az értelmiségi elit a korabeli romániai magyar irodalmi-művészi körökben „nem bővített módon", hanem „leginkább genetikailag" reprodukálta önmagát. Érdemes lenne e megjegyzésben a kollektív többes számra –„értelmiségünk"– is figyelni, mindazonáltal az aligha kérdéses, hogy további megállapításai már nem marasztalhatók el pusztán korfüggőségük miatt: az akkor felnövő generációról írja ugyanis, hogy „négykézláb mászkáló koruk óta a könyvtár, a lemezjátszó környezetében, a család megfelelő szellemi légkörében nőttek fel. Ez az előzménye annak, hogy publikáló fiataljaink túlnyomó többsége írók gyereke, professzorok gyereke, stb." Vö. Tóth Sándor hozzászólásait az ismert *A szóértés előfeltételeiről* vitában. Korunk, 1980/1-2., 41-62., 48.

26 Ami sokáig tartó folyamatot takarhat. Szőcs Géza például 1990-ben igazán elismert tehetségként, hat kötettel a háta mögött, költő-generációja egyértelmű vezér-egyéniségeként volt ismert, mégis az akkor még Svájcban élő költőnek a *Kortárs Magyar Írók Kislexikona* szócikkében a neve mellett hangsúlyosan szerepelt az is, hogy az ismert erdélyi író, kritikus, Szőcs István fia. Erről lásd még Miklós Ágnes Kata, *i. m.,* 153.

formálódó értéklátását és később kikristályosodó elvrendszerét is meghatározza. Kettejük közismerten jó, kölcsönös rajongásig szeretetteljes kapcsolata, amelyet levelezésük[27] is hűen őriz, e szemléleti azonosságokon túl az olvasmányélmények és irodalmi eszmények közös vállalásáig éppúgy terjed, mint a történelmi fordulatok okozta közösségi gondok felelősségének felismeréséig, vagy éppen azonos tájszemléletig, szülőföld- és természetszeretetig.

A konkrét előnyöknél versus ledolgozandó hátrányoknál érdekesebb persze olyan tényezőket vizsgálni esetünkben, amelyek csak közvetetten hatnak, s biztosítanak szimbolikus tőkét, egyfajta belépőt, s formálnak a kulturális elit-tagokkal kialakítható kapcsolati hálóban csomópontokat. Ismeretes ugyanis, hogy Bourdieu szerint is minden társadalmi mezőben van bizonyos „belépési adó", mely a mező-specifikus ismeretek és kompetenciák megszerzésének a képletes költsége. Ebből a szempontból kifejezetten előnyös a személyes kapcsolati rendszernek az átfogó vizsgálata, a kulturális elit közvetett helyzeti előnye mint lehetőség. Bourdieu szerint ugyanis „a kialakult kapcsolatok újratermelésének munkája" során megy végbe mindez, mely hosszas életútbeli alkalmakat, eseményeket és ceremóniákat is felsorakoztat, de mint biztos csoportkohéziós erő nem szükségszerűen jelentkezik. A kapcsolati háló mindenesetre visszanyomozható, s ez paradox módon olykor *közege* és *kiváltó oka, forrása is* a művészeti elitbe tartozásnak. Az alábbiakban ennek értelmében vizsgálom Jékely és az atyai mentorok viszonyát, analóg világnézeti, illetve értékelvi szituációit.

Mentorok, barátok, atyai kapcsolatok

1926 és 1929 közt Áprily Lajos már nem csupán tanár, hanem (a család Enyedről Kolozsvárra kerülése után) nagy tekintéllyel bíró irodalomszervező is. Szerkesztője az *Ellenzék* irodalmi mellékletének, résztvevője a marosvécsi helikoni íróközösség munkájának, 1928-tól pedig szerkesztője – és egyik programadója – az induló *Erdélyi Helikon*nak. Jékely Zoltán mindeközben a gimnázium 4-5-6. osztályát végzi. Ekkor ismerkedik meg jobban Kunczcal is, az atyai jóbaráttal. Az ő „literary gentleman" volta – a kifejezés Németh Andortól származik – a kisdiák Jékelyt is

27 A Jékely–Áprily-levelezés feldolgozása folyamatban van, az unoka-dédunoka Péterfy Sarolt több levelet publikált már, főként az 1940-es esztendőkből.

lenyűgözi, aki többször láthatja őt otthonukban, sőt gyakorta együtt is kirándulnak, mint azt a mániákus naplóíró Jékely 1928-ból származó naplója legelső oldalán már az előző évekről szólva is leszögezni igyekszik.

Kuncz – akinek elsőként küld báró Kemény János levelet marosvécsi terveiről –, mindeközben a helikoni íróközösség igazi háttérbeli szellemi szervezője. „Mindvégig ő mozgatja a háttérből a szálakat", s ezt nem kisebb valaki állítja róla, mint az Erdélybe 1926-ban visszatérő gróf Bánffy Miklós, aki majd éppen a jóbarát Áprily Lajos pesti tanári és iskolaigazgatói kinevezése – tkp. repatriálása – után kéri őt fel szerkesztőnek.[28] 1929-ben következik be tehát Jékely fiatalkorának legnagyobb változása: a család áttelepül Kolozsvárról Budapestre, ahol az édesapa a Lónyai Utcai Református Gimnázium tanára és a *Protestáns Szemle* szerkesztője lesz. Az ifjú ekkorra már igazi példaképet lát – mint oly sokan az édesapja generációjából is! – Kuncz Aladár személyében: nem csupán a kritikus és fordító, vagy a prózaíró Dadiban, hanem az irodalomszervező egyénben, annak olvasottságában, pallérozottságában, européer szemléletében s mindazon erudícióban, mely kritikai jegyeiben és európai távlatokat átfogó gondolkodásmódjában mérceként szolgál a kifejlődő erdélyi írótársadalom legkülönb világnézeti platformjain állóknak.

Jékely 1931-ben érettségizik a Lónyai utcai iskolában, majd felvételt nyer az Eötvös Collegiumba. Oda, ahol korábban (1903 és 1907 között) Kuncz is diákként tanult. Első versei természetesen az *Erdélyi Helikon*ban láthatnak napvilágot, de talán nem túlzás azt állítani, hogy édesapja mellett az atyai mentorok is meghatározzák későbbi irányválasztásait és értékszemléletét. Kuncz révén a *Nyugat* mindenekelőtt – mint szellemiség. Jékely rajongása Kuncz és a kunczi eszmények (köztük a modern irodalmi eredetiség-elv, az elsődleges esztétikai kritériumok és a hasznos vitakultúra) iránt egyértelmű, ugyanakkor mindennek a cselekvő irodalmi alkalmazása is követendő példát jelent: szakdolgozatát *Az erdélyi magyar irodalom kezdetei a háború után és Kuncz Aladár* címmel írja, melyet később doktori disszertációvá fejleszt. Ebben Jékely elsődleges célkitűzése az erdélyi tudat ébredésének feltérképezése volt, s mint címéből is kitűnik, nem a mindenkori magyar irodalom erdélyiségével, hanem az 1918–1920 után önállósulni kénysze-

28 Meglehetősen szerény, már-már szégyenteljes fizetésért, de – ahogyan ő maga írja visszaemlékezésében –, a helyzetet jól jellemző, messianisztikusnak tűnő feladatra. Vö. Kisbán [Bánffy] Miklós, *Kuncz Aladár* = Pomogáts Béla szerk., *Kuncz Aladár emlékezete*, Kolozsvár, Polis, 2013, 11–12.

rült erdélyi magyar irodalom „borús virágkorával”[29] kívánt foglalkozni kéziratos formában és nyomtatásban is ránk maradt munkájában. Ennek legfontosabb és legidőtállóbb része éppen Kuncz jellemzése, az ő szervező szerepének kiemelése, hangsúlyozása. Dolgozata alapkérdése is az, hogy melyek voltak azok az erők, amelyek Kuncz révén segítették az új irodalom megszilárdulását, vállalt funkcióinak elfogadtatását.[30]

Jékely az eredetileg egyetemi szakdolgozatnak készült 1933-as szöveget (Horváth János szakmai témavezetésével) némiképp kiegészítette két évvel később, a bölcsészdoktori értekezésnek is benyújtott, nyomtatott változatban.[31] Mindkettőben részletesen tárgyalja, hogy Kuncz kész programmal érkezik Erdélybe, s „ez a program nem más, mint az Osvát-féle kritikai és szerkesztői koncepció erdélyi alkalmazása”,[32] elsődlegesen annak a nézetnek a megalapozója tehát, hogy a helikoni tömörülés több szempontból is a *Nyugat* oldalága volt. Ezért lehet a vállalt regionalitás, az erdélyi regionális irodalom eszméje Kuncz Aladárnál egy korszerűsített európai tájékozódás kiindulópontja.

Kuncz a *Nyugat* mozgalmában indult, a francia irodalom vonzáskörében nevelkedett, mindenkor európai polgárnak vallotta magát. Jékely européer-franciás vonzódásának az egyik mintája, forrása, ihlető példája ő. A gyermekkortól ismert, a családnál gyakorta vendégeskedő, Jékely egyik visszaemlékezése szerint velük egy ideig „egy fedél alatt is lakó”, az édesapa Áprilyval s a kiskamasz Jékelyvel együtt kiránduló Kuncz az erdélyi irodalom megszilárdulásának, fórumai kialakításának egyik legfőbb szervezője. Áprilyék Pestre költözése után az *Erdélyi Helikon* folyóirat későbbi szerkesztője is, aki e regionalitásból kinövő irodalmat olyan műhelynek képzelte el, amelynek vállalnia kell Európa jövendő szellemi egységének és az egyetemes emberi eszményeknek a szolgálatát. „Európa – közli a *Helikon*ban Babits híres esszéjét[33] – a termékeny, haladó szellemű nagy műveltségi és politikai együttműködéshez csupán magukat szabadon kifejező

29 Ahogyan Keresztury Dezső nevezte, akinek *Magyar Szemle*-beli írására Jékely is hivatkozik. Vö. Keresztury Dezső, *Az ifjúság Erdélyszemlélete*, Magyar Szemle, XXII. kötet, 1934/9–12.

30 Kéziratos dolgozata fejezetcímei *(Az erdélyi irodalmi tudat ébredése; A Helikon felé; A Helikon [Marosvécs és a Szépmíves-Céh]; Irodalom a nemzetiség szolgálatában)* is mind Kuncz szépírói, publicisztikai, szerkesztői és szervezői munkássága köré épülnek.

31 Vö. Jékely Zoltán, *Az erdélyi magyar irodalom kezdetei a háború után és Kuncz Aladár*, Bp., [magánkiadás; Felelős kiadó Jékely Zoltán, a nyomdai munkákat a Sylvester irodalmi és nyomdai intézet végezte.] 1935, 36.

32 Vö. Jékely, *i. m.*, 16. [Az idézeteket a nyomtatott kiadás oldalszámozása szerint adom meg – BL.]

33 Vö. Babits Mihály, *Európaiság és regionalizmus*, Erdélyi Helikon, 1930/1.

regionalizmusok útján juthat el. Előbb össze kell törniük a műegységeknek a lehető legkisebb darabokra, hogy egy új és összegző szellemi áramlat megcsinálja belőlük a valódi egységet." E gondolat, mely folytatta Babits korabeli tanulmányainak koncepcióját, azt volt hivatott hangsúlyozni Kuncz esetében is, hogy az irodalmi regionalizmusoknak az európai kultúrák hagyományos (csak éppen az első világháború következtében felbomlott) szellemi egységét kell képviselniük, helyreállításában közreműködniük. A Kuncz-féle européer transzszilvanizmus ugyanazt a kultúrnemzet kategóriát tekintette alapegységének, mint amit 1919-től Babits is a magáénak vallott. Szellemisége a klasszikus polgári humanizmus eszméit követte, akkor is, ha nyíltan alakítani volt kénytelen ezeket a történelmi helyzet aktuális követelményei szerint. Irodalomeszménye a formai újításokból táplálkozó mérsékelt modernség maradt. Az esztétikum elsődlegességének elvét vallotta ugyan, de irodalompolitikai gyakorlatától – és az aktuális erdélyi történelmi helyzetből adódóan – távol állt tőle a művészi öncélúság.

Az akkor már halott, ám szépíróként, a *Fekete kolostor* szerzőjeként országosan ismert és – sajnálatosan egykönyves szerzőnek – elismert Kuncz értekező és szervező munkájáról írva Jékely persze bizonyos ügyekben túlontúl szubjektív is. Az említett szakdolgozatot véleményezve Horváth János, Jékely irányító tanára a munka egy esetleges kiadása előtt ezen szubjektív vélemények javítását szorgalmazza az „inkább esszészerű, mint tudományos igényű dolgozat"-ban.[34]

A kapcsolati tőke és a szakmai tájékozódás elsődleges kérdéseihez visszakanyarodva, az 1930-as években induló ifjú és vélt mentorai esetében további példák és párhuzamok is említhetők. Jékely egy újabb atyai jóbarát, Makkai Sándor (és annak történész, de irodalmi ügyekben is jártas, később – mint szó volt róla – irodalmi antológiát is szerkesztő fia, a jóbarát Makkai Laci) révén ismerkedik meg Szerb Antallal, akivel Makkai pesti lakásán találkoznak 1934-ben, miután Szerb megnyerte az *Erdélyi Szépmíves Céh* illetve az *Erdélyi Helikon* emlékezetes irodalomtörténeti pályázatát.[35] Jékely költői zsengéi javát is Makkai László mutatja meg Szerbnek, „egyre-kettőre azonban már az *Erdélyi Helikon*ból is emlékezhetett…" – mint írta

34 Ahogyan a témavezető Horváth János értékelő sorai legelején írja. Vö. Horváth János értékelését Jékely Zoltán „dicséretes" minősítésű szakdolgozatához: Kézirat, 1935. április 15, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Jékely-fond.

35 1932 júniusában, a Helikoni munkaközösség marosvécsi összejövetelén dönt úgy a pályaműveket bíráló szakmai bizottság, hogy a 11 beérkezett munkából egyhangúlag Szerb Antal művét díjazzák. Az *Invitis nubibus* jeligéjű munka két évvel később, 1934-ben jelenhet meg, erdélyi irodalomról szóló oldalai gyakorlatilag egyszerre születnek a fiatal Jékely Zoltán szakdolgozatáéval.

visszaemlékezésében Jékely.[36] Közvetetten tehát Makkaiék révén kerül kapcsolatba Szerbbel és a *Nyugat*tal, hiszen általuk kerül Babits látószögébe, nagyon fiatalon, mindössze 22 évesen.[37] Kuncz ekkor már halott, de nem kérdéses, hogy az ő képletes ajánlásával is bírt Babits előtt.

Külön kiemelhető, hogy az említett pályázatra benyújtott és az *Erdélyi Szépmíves Céh* kiadásában megjelent Szerb-féle *Magyar irodalomtörténet* előszavában Makkai Sándor, Erdély református püspöke a pályamunkát bizonyságtételnek nevezte „a magyar szellem örökkévaló egysége mellett", s létrejöttében, annak keretei biztosításában ismét csak egy fontos lépést említett: „az erdélyi íróközösség szolgálatát a magyar szellemi életnek". Nem lehet e ponton észrevétlenül hagyni egy fontos párhuzamot, a Jékelyét és a Szerb Antalét, nem csupán az időszak helikoni kezdetei vonatkozásában, de maga Kuncz Aladár szelleme révén is. A két munka ráadásul majdnem egy időben készült: Szerb remek pályamunkája nyomtatásban 1934-ben jelenik meg, akkor, amikor Jékely az egy évvel korábbi – a témavezető Horváth János által végül is dicséretesnek minősített – szakdolgozatát egészíti ki az 1935-ös nyomdai megjelentetésre. Egy másik írásomban[38] már összevetettem a történeti hűség tárgyalása, valamint az ún. táj-transzszilvanizmus[39] s egységes magyar irodalomeszme felől is Jékely szakdolgozatának és Szerb könyvének utolsó, *Az utódállamok magyar irodalma* című fejezetének néhány állítását. E helyt most talán elég annyit kiemelnem, hogy az értekező Jékely – erdélyiség tekintetében, a transzszilván eszmék helikoni vonulatában – egy mindenkor érvényes européer szemléletet hangsúlyoz, melyet nem csupán Kuncz nyomán vall következetesen, de minden bizonnyal egyenesen otthonról szívott magába.[40] Az édesapa mellett az atyai barátok (főként Kuncz, Bánffy és Makkai) ugyanis tudatában voltak, hogy megfelelő kritikai kitekintés és európai tájékozódás nélkül az alkotómunkát

36 Vö. Jékely Zoltán, *Volt valami… A Nyugat-tal való kapcsolatról* = Uő., *A bárány vére*. Bp., Szépirodalmi, 1981.

37 Ugyanabban az évben, amikor a Széchényi Könyvtár Múzeum-körúti épületébe, s azon belül a Hírlaptárba is belép munkatársnak.

38 Vö. Boka László, *„Kopár, földhözragadt, szegény"? Jékely és az erdélyi irodalom* = Palkó Gábor – Péterfy Sarolt szerk., *„Csillagtoronyban", i. m.,* 116–136.

39 A kifejezés Szabédi Lászlótól származik, aki transzszilvanizmus-kritikájában megkülönböztette a történelmileg is különállónak tételezett Erdély-országot legitimáló „országtranszszilvanizmust" a mindenkori magyarságot és irodalmát pusztán színesítő, gazdagító erdélyi „tájtranszszilvanizmustól". Utóbbira példaként éppen Áprily költészetét említi.

40 A szülői házból hozott érdeklődése ez már a 4-5-6 osztályos gimnazistának is, aki kolozsvári otthonukból ismeri Kuncz mellett, Makkait, Reményiket, Kóst, Tamásit, Kemény Jánost vagy éppen a nála csak pár évvel idősebb Dsida Jenőt.

Erdélyben óhatatlanul provincializmus húzza majd le. Kuncz 1929-ben írta, hogy a kisebbség „csak politikában kisebbség, irodalmában és művészetében maga az egyetemesség".[41] „Csendes beszélgetés"-ében Áprily Lajossal közösen vallották: „egy szökkenéssel mindjárt olyan magaslatra kell emelkednünk, amelyről nézve az erdélyi sors világprobléma lesz!"[42] Bánffy szükséges önkritikusi szemlélete és Makkai elitista felfogása is ugyanitt említhető, hiszen ők egy folyamatosan fejlesztendő szellemi és erkölcsi lét megteremtéseként képzelték el a kisebbségi kultúrát, hangsúlyosan a minőség jegyében! Szülőföldjüket mindannyian annak a „virtuális Közép-Európának" tekintették, amely a különböző változatokból (jelen esetben főként magyar, román, szász) történelmi és társadalmi egységet képes kialakítani. „Erdély az európai élhetőség próbája" – mondta sommásan Kuncz egy Molter Károly visszaemlékezés szerint.[43]

A Kuncz-féle irodalomeszményt mindazonáltal az 1930-as évek kezdetétől, Kuncz halálát követően számtalan kritika éri a gyakorlati megvalósíthatóság felől, mind Erdélyben, mind Budapesten. A szakdolgozó Jékely minden lelkesedése mellett pragmatikus is. Tudja, hogy Kuncz szakmai felkészültségének, pártállásokat kibékítő erejének és lenyűgöző emberi mivoltának hiányában a helikoni egységen belül is szakadás következhet be,[44] a transzszilvanizmus ideológiája pedig éppen az ezt követő években kap majd az ifjabb, Erdélyben felnövő író-generációktól is sommás kritikát. Jékely nyomtatott értekezésével egy évben, 1935-ben Babits is hangsúlyozni kényszerül, hogy „az erdélyi öntudatot és a transzszilvanizmust nem moshatjuk össze". Ez utóbbi „lényegében nem irodalmi fogalom".[45] E két fogalmat az ifjú értekező Jékely még nem választotta értelemszerűen élesen szét.

A „közízlés" változó, történeti algoritmusaira hivatkozva azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy melyek voltak az 1920–30-as évek Erdélyében formálódó irodalmi életnek az éppen Kuncz által meghatározott, annak elméleti alapokat adó szegmensei, vagyis azon történelmi „helyzetnek" a legitimáló erői, melyek az adott helyzettudatot minden más érvrendszer fölé látszottak emel-

41 Vö. Kuncz Aladár, *Erdély az én hazám. Csendes beszélgetés Áprily Lajossal*, Erdélyi Helikon, 1929/6., 487–492.
42 *Uo.*
43 Vö. Molter Károly, *A keleti állomáson* című írását az Erdélyi Helikon Kuncz Aladárt búcsúztató számában. Erdélyi Helikon, 1931/7–8.
44 1932-ben például a Szépmíves Céh egy Berde Mária-kéziratot nem fogad be, s az ebből fakadó polémia végén, illetve erre válaszként az írónő és négy társa kilép a Céhből, megalakítva az Erdélyi Magyar Írói Rendet.
45 Vö. Babits Mihály, *Könyvről könyvre*, Nyugat, 1935/8., illetve: http://epa.oszk.hu/00000/00022/00595/18762.htm

ni. Erdélyben az irodalom – mondja maga Jékely is, ennek hatására mintegy konklúzióként a szakdolgozatában – „tiszta irodalom, a magyar nemzetiség szolgálatában". Az ebben a miliőben és értéklátásban felnövő ifjú, és az oda 1941-ben ismét hazatérő „Zsoli kolozsvériensis",[46] Kuncz halálát követően tíz év távlatából is az ő alakját idézi fel, mint akinek szelleme továbbra is ott él, szinte tapintható. „Annál hihetetlenebb – olvashatjuk az OSZK Kézirattárában őrzött írásában[47] –, hogy az, akire annyit gondoltam, akinek módszerét, szerepét, az életben követett magatartását elsőéves Eötvös-kollégista korom óta mindig irányító példaként *szerettem volna* magam előtt tartani, a viszontlátás, az Erdélyi Nagy Találkozások ünnepén nem található." A kolozsvári *Ellenzék*nek küldött Jékely-írás (*Hol van Kuncz Aladár?*) mindkét, eredeti és letisztázott verziójában is kiemelte a szerző a *szerettem volna* szavakat, hangsúlyossá téve egyrészt a mindenkori törekvését, a példakép iránti odaadó tiszteletet és hűséget, másrészt annak gyakorlati lehetetlenségét is. Mégis, mindaz az erudíció és szakmai alázat, amiről már Kuncz halálakor az édesapa Áprily is megemlékezett az *Erdélyi Helikon*ban – a regionális irodalomnak és irodalmi értékeknek is a legjobb, európai távlatokban és mércében szemlélt kritikusi rangját tudta biztosítani.[48] Az így értett erdélyiség az európai kultúra és lelkiség olyan értékeit vállalta fel, melyeket az első világégés teljes megsemmisüléssel, kiüresedéssel fenyegetett, s amely erdélyiséget az akkor még nem átlátható második világháborús helyzet végképp eltörölni igyekezett.

A költő, prózaíró vagy éppen az irodalomszervező, szerkesztő és publicista Jékely ezen időszakában is Kuncz nyomdokain haladt. Erre utal a felsorolás is többek közt: *módszert, szerepet, emberi magatartást* nevez követendőnek, példaértékűnek Kuncz alakjából, sokrétű irodalmár tevékenységéből. Mikor 1946-ban – élete egyik legnehezebb döntése idején, Magyarországra való második

46 Önmagát nevezi így egyik, az édesapjának Budapestre írt levelében, 1941 májusában. A levelet közölte Péterfy Sarolt. Lásd Holmi, 2013/4; illetve: http://www.holmi.org/2013/04/jekely-zoltan-es-aprily-lajos-1940-es-1946-kozti-levelezesebol-kozreadja-peterfy-sarolt

47 Lásd Jékely Zoltán, *Hol van Kuncz Aladár?* című gépiratát, kézi rájegyzésekkel. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Jékely Fond.

48 „Még most is zavar az írásban. Nézi a tollamat, figyeli az írógép billentyűin tétovázó ujjaimat."– fogalmazott Áprily Kuncz halálakor. „Így nézte éveken keresztül, attól a pillanattól kezdve, amikor megtudtam, hogy budapesti szerkesztőségből figyeli az írásainkat. Tudom, hogy mindannyiunk szépségrögzítő mozdulatát szemmel tartotta. De ettől az áldott zavartól, a tudástól és megérzéstől, hogy az ő nyugati csúcsokon élesedett szeme néz, lelkünkben dallamosabbá formálódott a sor, kritikai szigorúsággá éleződött a szempont, európaibbá hangolódott a gondolat, s olykor világhorizonttá tágult az erdélyiség." Vö. Áprily Lajos, „*Hamuhodni… Ákászod alján*" = Pomogáts Béla szerk., *Kuncz Aladár emlékezete*, *i. m.*,16–20.

költözésekor – megkérdezik az irodalom átértékelt szerepéről nyíltan, kritikusan szólal meg: „Félős, bűnhődnie kell mindenkinek, aki nem volt képes egyetemes látókörre szert tenni s a libaúsztató-patak sodrát összetévesztette a Duna vagy a Tenger áramával."[49] A „tájszólásos irodalom" kiüresítő frázisainak szóló kritika egyúttal a keserű belátását is jelenti az erdélyi gondolat magasztos eszményeitől való végső eltávolodásnak, degradációnak.

Kuncz tevékenysége, „szellemi hagyatéka" kortársaira több mint jelentős volt: Áprilyra éppúgy, mint Reményikre vagy Bánffyra, s persze az ifjakra: Dsida Jenőre, Szemlér Ferencre, Jékelyre. (Halálakor utóbbiak verseket is írnak Kuncz emlékének ajánlva). De Jékely esetében ez a hatás több egyszerű tiszteletnél, illendőségnél. Akárcsak Kuncz Aladár, ő is magyar–francia és művészettörténet szakon végez: édesapja mellett Kuncz az, aki kamasz korától már a francia kultúra és művelődés értékeivel megismerteti. (Ne feledjük, az 1923-ban Dijonban francia nyelvtanári diplomát szerző édesapa Kuncz Aladárral dolgozik évekig együtt a kolozsvári *Ellenzék* szerkesztőjeként. Közös vonzalmuk a francia kultúra iránt az irodalmi modernség elhivatott képviselőjévé teszi őket, természet iránt érzett szeretetük pedig – Áprily lírájának kiapadhatatlan forrásán túl – az ifjú Jékely számára is meghatározó lesz.) Nem csoda hát, hogy Jékely költői debütjét egy *Erdélyi Helikon*ban megjelent verse (*Ballada a kóbor kutyákról*) jelenti 1932-ben, de legalább ennyire kell hangsúlyoznunk azt is, hogy a szárnyait próbálgató költő e verset Villon emlékének ajánlja. „Egészséges" erdélyiség, európai távlatokhoz mért regionalitás és francia műveltségi vonzalom: talán ez a három meghatározó tényező, melyet az atyai örökség mellett a Kuncz Aladár-i eszmény is mindvégig meghatároz!

Jékely költőként is merít persze a franciák poéziséből, verseit átitatja mindaz, amit szimbolizmus és szürrealizmus kapcsán a modern francia költészetből ismerünk. Barátja a francia költészetből antológiát összeállító Rónay György. Ezen túl, akárcsak Jules Laforgue – akinek később a *Nyugat*ban, 1938-ban egy teljes portrét szentelt, s „francia Reviczky"-ként mutatott be – őt is ködös tér és időmélység jellemez. Már legelső költői korszaka az érett, teljesen kész tehetséget mutatja. Talán ezért is érezzük néha úgy, hogy első két verseskötete legjobb darabjai már a rá olyannyira jellemző elégikus hangvételt, a búcsúzást, a szorongó hangulatot, az

49 Lásd az *Utunk* körkérdésére *(Megkérdeztük íróinkat: Mit tartanak irodalmunk legfontosabb kérdésének?)* adott válaszát: Utunk, 1946. június 20.

ezt megidéző emlékeket, s a végső elmúlást tematizálják. Természetközeli tapasztalatait, a jelenségek közvetlenségét vagy éppen a kiszemelt tárgyak egyszerűségét is egyfajta groteszk panteizmussal vegyíti. Ebben a végső romlásra „mint szinte érzékleti, testies, biologisztikus tényre figyelmeztet".[50] Egész fogadtatástörténetére is érvényesnek tűnik ezért, hogy az „inkább összbenyomásokra, a lírai életmű ébresztette érzületekre visszhangzik, mintsem a sajátosan megformált egyes darabok nyelviségét, egyedi karakterisztikáját mérlegelné."[51]

Első „magyarországi" versei a *Válasz*ban, majd a *Nyugat*ban már előrevetítik költői sikereit, főként az *Éjszakák* című 1936-os kötete ragyogó fogadtatását követően. „Versei szinte naturalisztikus részletekből állnak össze" – írja róluk Szerb –, „az emlék távolából nézve minden tárgy körvonalát elmossa az enyészet erős szava. Valóságnak és enyészetnek olvadó és édes harmóniája: ez a tiszta költészet."[52] Jékely, akit a generációt amúgy meglehetős kritikával illető Halász Gábor mondott – káprázt ató, mégis hitelesen meseszerű költészete kapcsán, s persze erős jelzői miatt is, meg a „halálvággyal terhes" lélek kitárulkozása, merengései okán – e nemzedék legjelentékenyebb költőjének, az említett kötettel végképp letette önálló költői névjegyét, amit nemsokára a Baumgarten-díj koronáz meg. Ezt megelőzően a fiatal pályatársak – az akkor már szintén Baumgarten-díjas Weöres és Szerb Antal – is ezt ragadják meg kritikáikban: Jékely túlérzékeny idegeit, melyeknek talán minden sejtjébe be volt írva, kódolva volt valami sejtelemféle: halálról és elmúlásról. Ezen sejtelmek forrásának feltérképezésekor óhatatlanul szóba kerül az indulás és a gyermekkor, így Erdély is.[53] Az olyan, amúgy dicsérő értékelésekben feltűnő megállapítások viszont, mint: „Különös összeállítású lélek, már az érzékszervei is úgy alakultak, hogy költő legyen belőle"[54] esetleges alkati kérdéseken túl az eleve elrendelés elvét, a 'genetikai reprodukálásból' fakadó predestinációt is mintegy magukban rejtik, vagy legalábbis megengednek egy ilyen olvasatot. Holott Jékely poézisének hitele éppen nem az atyai házból öröklött mesterségbeli tudásból, s legkevésbé valamiféle mesterkéltségből fakadt, mint-

50 Vö. Bárdos László, *A legyőzött sárkány győzelme. Idő és tér, mítosz és aktualitás kapcsolódásai Jékely Zoltán költészetében* = Palkó Gábor – Péterfy Sarolt szerk., *„Csillagtoronyban", i. m.*, 8–20.

51 *Uo.*

52 Vö. Szerb Antal, *Korunk – Tizenkét fiatal költő*, Válasz, 1935, 477–480.

53 „A Jékely-versek gyermekkori erdélyi emlékekről szólnak, gyermekkori szorongásokról, ábrándok gőzeitől felhős szerelmekről, temetőkről és a halálról és megint csak a halálról." – írja például Weöres. Vö. Weöres Sándor, *Éjszakák. Jékely Zoltán versei*, Nyugat, 1937/3.

54 Vö. Szerb Antal, *Korunk – Tizenkét fiatal költő*, *i. m.*

sem valami mély ösztönvilágból és annak naturalisztikus leíró képeiből. Mindaz, amit gyermekkorától látott, megélt, elképzelt vagy tapasztalt, befészkelte magát tudatalattijába, s onnan a legváratlanabb asszociációk hívják elő, keltik életre.

A kialakuló konszenzus a korai kritikai recepcióban ekkortól így azt is egyértelműsíti, hogy erdélyi tematikájú verseit[55] is éppen a rosszul értett regionalizmus minőségi ellenpéldájaként lehet kiemelni, dicsérni. „Nincs egy vonás bennük, amely regionalizmusával kérkednék" – írta róluk Halász[56] – „mégis tele lesz szánk, tüdőnk, szívünk erdélyi levegővel egyetlen felidéző sorára." Mintha csak az édesapa Áprilynak a híres, *Erdélyi Helikon*-béli rövid beköszöntőjében a jelzők fölösleges hangoztatásának példájaként említett *ősz*-ről beszélnénk. Utóbbit, – így érvel Áprily 1928-ban –„a tartalmi szépségek mélyebb vonalára" visszavonulva, alkotója úgy tudja megidézni „borzongató művészettel és mélységgel", hogy egyszer sem mondja ki magát „a lírai értékében megfakult szót: ősz."[57] Ezen elvek mentén is Jékely magyarságához, erdélyiségéhez való élő kötelékét – ahogyan Domokos Mátyás találóan fogalmazott – „nem viselte vasárnapi rendjelként, csak szenvedte a fajtájához való végzetes hűségének (…) kínját.[58]

Az erdélyiségét is dolgokba író Jékely mindvégig kimért s egyéni tudott maradni, alkotóként és publicistaként is távolságot tartva minden felületes megállapítástól és fölösleges harsányságtól. Költőként olyan „szűrőszerkezet"-ként létezett, mint amilyenről elsőként talán ő maga írt Weöres kötete kapcsán,[59] – ott még „műszeregyéniséget" hangoztatva –, de ami több ízben, vissza-visszatérően feltűnik általában a költők, s így saját maga „működésmódja" értékelésekor: „szűrőszerkezet, a valóság disztillálója."[60] Poézisét, ezt a „konfesszionális lírát" –

55 Például az *Enyeden ősz van*, *Kalotaszegi Elégia*, s a kultikussá vált *A marosszentimrei templomban* címűek.

56 Vö. Halász Gábor, *A líra ellenforradalma*, Nyugat, 1937/1., 293–298.

57 Áprily e programírásában egy Stefan George verscsokor analógiáján keresztül fűzi össze az őszt és az erdélyi jelzőt, mint tudatosan kerülendőt, csak a felületet s nem a lelkületet megmutatót: „Jelzője nem sujtás és nem rikító megkülönböztetés" – írja a formálódó helyi irodalomról. „Ma még tisztáz és vitatkozik az 'erdélyi' szóval, mert öntudatát és rendeltetését védelmezi. De arra is megvan az ereje, hogy visszavonuljon a tartalmi szépségek mélyebb vonalára. Ebben egy Stefan George-verscsokor a mintaképe, mely az ősz lelkét úgy tudja megidézni borzongató művészettel, hogy egyszer sem mondja ki a lírai értékében megfakult szót: ősz." Lásd Áprily Lajos beköszöntőjét az *Erdélyi Helikon* legelső számában: 1928/1.

58 Idézi Győri János, *A hómezőkön túlról, Kalotaszegig. Jékely Zoltán útja – vallomások fényében* = Jékely Zoltán, *Kalotaszegi elégia*, Bp., Kortárs, 2004, 37.

59 Vö. Jékely Zoltán, *A teremtés dicsérete. Weöres Sándor versei*, Nyugat, 1939/1., 120–121.

60 Lásd a kolozsvári *Utunk* körkérdésére, ankétjára *(Megkérdeztük íróinkat: Mit tartanak irodalmunk legfontosabb kérdésének?)* adott válaszát, 1946 nyarán.

ahogyan Rába György találóan nevezte[61] – némiképp külön-utasság is jellemzi, mely az irodalmi tisztánlátásában is azokra jellemző, akik az oldalakon kívüli középen-állás magányosságát is felvállalták. Kuncz szelleme e téren is méltó követőre, örökösre talált.

*

Ahogyan az atyák, Babits, Kuncz, Áprily vagy éppen Makkai esetében, úgy a fiak nemzedéke, Jékely, Makkai László, Weöres és társaik esetében is ígéretes lehet a kapcsolati hálók kohéziós erőinek a vizsgálata. Tanulmányomban e kapcsolati tőke révén is formálódó kritikai megítélés háttértényezőinek a felgöngyölítése volt elsődleges célom.

61 Vö. Rába György, *Jékely költői öröksége*, Liget, 2003/12.

Vallasek Júlia

BALÁZS FERENC, A JÓZAN UTÓPISTA

Tanulmányomban az 1919 utáni erdélyi irodalom első generációs megmutatkozásának számító *Tizenegyek Antológiája* című kötet egyik ideológusának, az unitárius lelkész, író, költő, publicista, világutazó, szövetkezetvezető stb. Balázs Ferencnek a maga korában nem teljesen szokatlan karriertörténetét rajzolom fel. A teológiai hallgatók körében viszonylag gyakori, a peregrináció hagyományát továbbvivő külföldi tanulmányút nála világ körüli úttá tágult, ugyanakkor megalapozta egy olyan életforma ideológiai hátterét, amelyben premodern falunosztalgia keveredik az utópista szocializmus elemeivel, a közösségi élet formálása pedig pedig az individuális fejlődés zálogává válik.

A Balázs Ferenchez hasonlóan sokrétű, szerteágazó tevékenységet folytató alkotók életét és munkásságát nehéz, és talán nem is célravezető pusztán irodalmi tevékenységük felől vizsgálni. Ugyanilyen hiba volna kizárólag Balázs Ferenccel, az unitárius teológussal majd lelkésszel, a „népszakértővel", vidékfejlesztővel, internátusi felügyelővel, templomrestaurátorral, szövetkezeti mozgalom alapítóval (és sorolhatnánk a különböző tevékenységi területeket) foglalkozni. A különböző tevékenységi körök egymásba érve, egymást erősítve és formálva rajzolják ki egy lehetséges alkotói karrier körvonalait. Egy olyan karrierét, amelyben az irodalmi alkotások nemcsak ihletődnek valamelyik irodalmon kívüli tevékenységből, de igen sokszor válnak azok félig meddig fikcionalizált, metaforizált kifejezőivé. Legismertebb munkája, *A rög alatt* bizonytalan műfajú, szociografikus leírásokkal tűzdelt memoár, végső soron ugyanannak a koherens és következetesen végigvitt, társadalomjobbító célú vállalkozásnak a leírása, amely különböző tanulmányaiban, publicisztikájában (pl. *Isten völgye*), vagy a *Zöld árvíz* című regényében szerepel. Feleségével, Christine Frederiksennel folytatott levelezésében, (mely 1925-ös megismerkedésüktől Balázs Ferenc 1937-ben bekövetkezett haláláig terjed,

és pontos képet rajzol ki a szerző aktív éveinek tevékenységeiről és az azokhoz fűződő reflexióiról), koherens történetként fogalmazza meg azt, ahogyan eljutott az elméleti felkészülés korszakától a megvalósításokig.

> Én tudom, hogy valahol mélyen most is ugyanaz vagyok, mint akkor régen, csakhogy a lelkem többé nem az igazság elméleti keresésében nyilatkozik meg, hanem annak az igazságnak a megvalósításában, amelyre rátaláltam. Ez az igazság pedig az egyén teljes és gazdag élete a közösség teljes, gazdag életének keretén belül. [1]

Az alábbiakban dátumok és helyszínek segítségével próbálom felvázolni azt az életpályát, amely az utólagos interpretációban koherens narratívába összeállíthatóan beszéli el az egyéni kiteljesülés közösségszolgálatban történő megvalósításának történetét. Balázs Ferenc élettörténete időben 1901 és 1937 közé esik, a korszak nagy történelmi/gazdasági eseményei, (első világháború, Erdély Romániához való csatolása a trianoni döntés során, nagy gazdasági világválság) biztosítják az egyes életesemények keretét. Térben élettörténete a Kolozsvár – Budapest – Oxford (Anglia) – Berkeley (Kalifornia) – Tokió – Oszaka-Peking – Shanghai – Bombay – Kalkutta – Bagdad – Kolozsvár – Székelykeresztúr – Mészkő – Torda útvonalon jeleníthető meg. Balázs Ferenc nevéhez elsősorban ez a fentiekből is jól érzékelhető, kalandosnak tűnő külföldi út képzete kötődik, annál is inkább, mert első jelentősebb munkája (az 1922-es *Mesefolyam* után) a *Bejárom a kerek világot* (1929) éppen ennek az utazásnak állít emléket. Szabálytalan útirajzról van szó, amelynek tétje nem a világ, hanem az én megismerése. „Utazásomban egy cél vezetett, ember voltomra akartam ráeszmélni." – írja a könyv *Kikiáltás* című bevezető fejezetében.[2] A kortárs recepció egyébként érzékelte is, hogy itt az énfejlődést világtérképre kivetítő lélekrajzzal és nem szabványos útirajzzal van dolga. Gaál Gábor recenziójában hangsúlyozza, hogy Balázs Ferenc figyelmét „Minden országban csak az ragadja meg, ami valamilyen vonatkozásban áll az ő egész speciális, szocializmustól, vallástól, fajiságtól, pánhumanizmustól és pánpacifizmustól átitatott életszemléletével."[3] Szabédi László (akkor még Székely László néven) ugyanezt a Japánban töltött időszak leírásával példázza:

1 Balázs Ferenc, *„Csillaghoz kötöttük szekerünk", Balázs Ferenc levelei Christine Frederiksenhez*, Kolozsvár, Kriterion, 2002, 220.
2 Balázs Ferenc, *Bejárom a kerek világot*, Bukarest, Kriterion, 1975, 34.
3 Bolyai Zoltán (Gaál Gábor), *Bejárta a kerek világot Balázs Ferenc,* Korunk, (5. évf.) 1930/6, 478–479.

> Japán például nem mint Japán jelentkezik előtte, hanem mint két heterogén elemből összeolvadt ország: az egyik az, amelyik Balázs Ferencnek kedvére van: ez az egészséges, fejlődésre hivatott elem, a másik az, amelyik Balázs Ferencnek ellentmond, ez a pusztulás eleme. Nem nyerhetünk képet arról a féltucat kultúráról, amelyek körülfogták az erdélyi vándort, mert mindenütt Balázs Ferenc képét látjuk. A Fudzsijáma tövében elmosódottan, a Buddha-szobrok rámáján már világosabban tűnik fel az arca. A Szfinxet már nem is látjuk, csak a magával elfoglalt, hazafele rohanó Balázs Ferencet.[4]

A peregrináció hagyománya azt a mintát sugallná, hogy a külföldi iskolákat megjárt fiatal, hazájába visszatérve az útja során tapasztaltakat és tanultakat hasznosítva igyekszik azokat eltérő körülmények között gyakorlatba ültetni. E szerint a minta szerint a világjárás (az oxfordi, berkeley-i egyetemi tanulmányok, illetve maga a keleti utazás, amelynek során olyan jelentős keleti gondolkodókkal találkozott mint a japán Kagawa Toyohiko, és az indiai Rabindranath Tagore, illetve Mahatma Ghandi) voltaképpen elméleti előkészítése annak a munkának, amelyet Balázs Ferenc Erdélybe visszatérve, a számára adatott fájdalmasan kevés idő alatt (alig kilenc év) megvalósítani próbált, és amit *A rög alatt*ban úgy nevez meg: átvezetni a falut „a közös gazdálkodás síkjára".

Balázs Ferenc neve ma elsősorban íróként él a köztudatban, nem teljesen indokolatlanul, hiszen a húszas évek elején az intézményesülés útjára lépő erdélyi magyar irodalom egyik első ideológusaként és szervezőjeként indult, de külföldi útjáról visszatérve (1928) a társadalom megújítását tartja fontosabbnak. Innentől számolva teljes irodalmi munkássága voltaképpen alárendelődik a szövetkezeti alapon formálódó, pacifista, az osztályellentéteket önművelés és kölcsönös együttműködés útján feloldani kívánó utópista szocialista elveinek. Minden írásának ő maga a hőse, a népnevelő, faluszervező, közösségformáló ember. Ahogy fiatal kori barátja, később életművének gondozója és a róla szóló monográfia egy részét író Mikó Imre szellemesen megállapította: „Balázs Ferenc egészségét a társadalmi munkának szentelte, betegségét az irodalomnak",[5] hiszen többnyire olyankor írt, amikor egyre súlyosbodó tüdőbaja ágyhoz kötötte. Minden írásából világo-

4 Székely László, *Balázs Ferenc*: *Bejárom a kerek világot*, Erdélyi Fiatalok, (1. évf.) 1930/3, 74–75.
5 Mikó Imre, *A világjáró Balázs Ferenc – Előszó* = Balázs Ferenc, *Bejárom a kerek világot*, *i. m.*, 32.

san érzékelhető, milyen célközönségnek szánta: elsősorban a fiatal, társadalmi változások iránt elkötelezett, önkéntes aktivitást értékelő olvasóknak. A pozitív társadalmi változások egyetlen lehetőségét a falusi tömegek szövetkezeti munka útján megvalósuló emancipálódásában látja, ezért lesz nála a természettel és önmagával harmóniában élő új társadalom alapja a parasztság.

Bár az utazást az élettörténetek narrációja hagyományosan úgy jeleníti meg, mint az énmegtalálás, a tapasztalás(ok) pillanatát az egyén pályája során, Balázs Ferenc esetében mégis helytelen volna azt állítani, hogy mindaz a társadalomszervező munka, amelyet aktív életének szűk egy évtizede alatt véghez vitt, és mindaz a publicisztikai, vagy a fikcionalitás különböző szintjein olvasható szépirodalmi munkásság, amelyet végső soron e társadalomszervező, társadalom jobbító munka „promoválására" szánt, közvetlenül külföldön szerzett elméleti és gyakorlati tapasztalatából fakadna. Ennek egy része (pl. szövetkezetiség hangsúlyozása, pacifizmus, utópisztikus szocializmus) részben korjelenségnek tekinthető, s ily módon Balázs Ferenc nemzedékének, (az ún. második nemzedéknek) számos tagjánál kimutatható. A pályája során hirdetett alapelvek jelentős része voltaképpen már a külföldi út előtt kikristályosodott Balázs Ferencben, így a külföldi tanulmányút a maga tapasztalataival elsősorban példagyűjtésként, tapasztalatszerzésként értelmezhető.

Az erdélyi értelmiség ún. második nemzedékének jellemző világfelfogását Bárdi Nándor három fő pont köré csoportosítva tárgyalja *Otthon és haza* című könyvében. Ezek a nemzetfogalom kitágítása a munkásság és parasztság felé, a szociális érzékenység illetve az önszerveződés kiemelt szerepe mind politikai mind pedig gazdasági téren. „Az önszerveződés, a polgárosodás világnézeti különbségektől függetlenül központi gondolat volt köreikben. Köztük találhatók a kisebbségi magyar szövetkezeti mozgalmak szervezői is. A harmincas évekre kiderült, hogy a nemzeti autonómiák megvalósítása nem lehetséges az adott keretek között. Ezért a saját (tehát magyar) társadalmi szervezet, oktatási rendszer, szövetkezeti mozgalom, elitképzés stb. került előtérbe a nemzeti összezárkózás folyamatában. A nemzeti autonómiát nem pusztán jogi keretek között, felülről „megadva" képzelték el, hanem – a magyar szövetség eszméjét a korabeli korporativizmussal ötvözve – a társadalmi önszerveződő intézményrendszer révén gondolták kiépíthetőnek."[6]A szociális érzékenység illetve abból fakadóan a nép,

6 Bárdi Nándor, *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*, Spectrum Hungarologicum, Vol VI., Jyväskylä – Pécs, 2013, 552.

(ami alatt többnyire a parasztságot értették) halaszthatatlan gazdasági, kulturális és politikai emancipálódásának szükségszerűsége voltaképpen már a Tizenegyek irodalomesztétikai ideológiájában is megtalálható, amelyet ugyancsak Balázs Ferenc fogalmazott meg 1923-ban. Az „erdélyi irodalom első nemzedéki alapon szerveződött csoportos jelentkezése", a *Tizenegyek antológiája* olyan fiatal írókat gyűjtött egybe, mint Balázs Ferenc, Dobai István, Finta Zoltán, Jakab Géza, Jancsó Béla, Kacsó Sándor, Kemény János, Maksay Albert, Mihály László, Szent Iványi Sándor és Tamási Áron. Az antológia abban az időszakban jelenik meg, amikor a trianoni döntést követően még nem alakultak/szilárdultak meg a két világháború közti erdélyi magyar irodalom intézményei, és amelyet Ligeti Ernő „hőskornak" nevez a *Súly alatt a pálma* című memoárjában. Az önszerveződés iránti érzékenység már abban megmutatkozik, ahogyan ezt a nemzedéki antológiát, amely sok szerzője számára írói debütnek is számított voltaképpen önerőből, direkt marketing módszereket alkalmazva hozzák ki, és juttatják el az olvasókhoz a szerzők.[7] Az antológia első tanulmánya Balázs Ferenc irodalmi programadó írása *Az erdélyi magyar irodalom*. Egyértelműen erdélyi, (sőt azon belül székely) irodalomban gondolkodik, mikor irodalmi programot hirdet. A „faj" fogalmát, székelységet és falut/természetet mitizáló programot hirdet, amelyben azonban már hangsúlyosan jelen van a népi irodalomnak, ill. az Erdélyi Fiataloknak a pragmatikusabb, falut vizsgáló, abból társadalmat építő attitűdje is, és nem hiányzik a szükséges józanság sem: „az erdélyiség önmagában, az alkotó tehetség hozzájárulása nélkül még nem érték."

Az antológia megjelenése irodalomtörténeti értelemben nem tekinthető fontos mozzanatnak, szerzői közül egyedül (az antológiától függetlenül is már írói karrierje építésén dolgozó) Tamási Áron válik valóban kiemelkedő íróvá. A Balázs Ferenc-monográfia vonatkozó fejezetét jegyző nemzedéktárs, Mikó Imre sem irodalmi/esztétikai, hanem sokkal inkább nemzedék összefogó, a közös értékrendet annak megjelenési fázisában felmutató szerepét hangsúlyozza. „A Tizenegyek antológiájának megjelenése mindenképpen az idők jele. Az Antológia kétségtelen

7 Az antológiában szereplő tizenegy fiatal (férfi) szerző Tamási Áron által „virágos nyelven" megfogalmazott felkérésben lányismerőseiket kéri meg, hogy legyenek előfizetés gyűjtői a majdan kiadandó antológiának. Az első felhívás 1923. április 22-én jelent meg, július 5-i keltezéssel pedig minden előfizetés-gyűjtő kapott egy második felhívást, amelyben arra kérik, küldje be barátnői, lányismerősei címét, hogy a fiatal írók növelhessék az előfizetés-gyűjtők számát. Az akció sikeresnek bizonyul, hiszen a néhány névtől eltekintve szinte ismeretlen, pályakezdő szerzők antológiája 3200 példányban fogyott el.

érdeme az, hogy útjára indított egy új romániai magyar írónemzedéket, amelynek tagjai messzebb vagy kevésbé messze hangzó szóval, de új tájékozódást hirdettek a romániai magyar valóságban és a romániai magyar irodalomban. (…) Ők indultak el azon az úton, amelyen a két világháború közötti romániai magyar valóságban felnövő ifjúság végül is járni fog."[8]

Nem sokkal az antológia megjelenése után Balázs Ferenc külföldre, előbb Oxfordba majd Berkeley-be utazik tanulni. A külföldi tanulmányút lehetősége önmagában nem meglepő, a Tizenegyek laza baráti körként is értelmezhető fiatal írói csoportosulásából többen is ekkortájt kerülnek külföldre. (pl. Tamási Áron, Maksay Albert, Szent Iványi Sándor stb.) A monográfia-író Mikó Imre (aki maga is két évet tölt Párizsban) a megírás történelmi idejéhez alkalmazkodva diszkréten homályban hagyja, hogy milyen úton, és főleg milyen finanszírozással folytathatott külföldi tanulmányokat Balázs Ferenc. „…megkapja az Oxfordi Unitárius Teológia kétéves ösztöndíját. Ősszel kollegájával, Máthé Zsigmonddal, (aki a Manchesteri Unitárius Teológia ösztöndíját kapta meg) indulhat is világot látni."[9] Valószínűsíthető, hogy Balázs Ferenc az unitárius egyház segítségével és a magyar kormány „Keleti Akció" nevet viselő támogatáspolitikájának részeként folyósított támogatással utazott Angliába. A magyar állam által biztosított „… politikai jellegű segélyek egyértelműen az Országos Magyar Párthoz kerültek, a társadalmi, elsősorban az oktatási intézmények támogatásának elosztásában a történelmi magyar egyházak képviselői vettek részt a Felekezetközi Tanácson keresztül."[10] Ezt megerősíteni látszik Mester Miklós visszaemlékezése, aki egyetemistaként a Népies Irodalmi Társaságnál dolgozott, később, 1936–49 közt pedig vezetője volt a diákotthonnak, amelyet Külföldiek Kollégiumának, illetve Székely Diákotthonnak is neveztek, amelynek 3 emeletén lehetett az anyagi támogatásokat felvenni. Az erdélyi irodalmi és kulturális élet szereplői között, akiket emlékei szerint diákkorában látott itt megfordulni Balázs Ferenc neve is megjelenik.[11]

Az Oxfordban, illetve Berkeley-ben töltött évek, az itteni diákmozgalmakkal, pacifista mozgalmakkal való megismerkedése, azokban való aktív részvétele, (nem

8 Mikó Imre – Kicsi Antal – Horváth Sz. István, *Balázs Ferenc*, Bukarest, Kriterion, 1983, 79.
9 *Uo.*, 80.
10 Bárdi, *i. m.*, 367.
11 Mester Miklós, *Arcképek. Két tragikus kor árnyékában. Visszapillantás a magyarországi 1944. esztendőre*, 2012, 519.

saját kezdeményezésre, hanem az Ifjak Világbéke Előkészítő Kongresszusának megbízásából utazik kelet felé, Kínát, Japánt, Indiát érintve vissza Kolozsvárra), megerősítik, árnyalják ekkorra már kiforrott társadalomalakító terveit.

Christine Frederiksennel folytatott levelezéséből, illetve a *Bejárom a kerek világot* vonatkozó fejezeteiből látható, hogy nem véletlenszerű tapasztalatok alakítják, hanem tudatosan keresi a számára a majdani felhasználhatóság, az erdélyi viszonyok közé való átültethetőség szempontjából releváns információkat. Oxfordi diákként a Cooperative Society működésének lényegét abban látja, hogy az emberek kis termelő közösségekbe összeállva, a saját szükségleteiket figyelembe véve termelnek javakat. Aggasztónak érzékeli Anglia szerinte „egyoldalú iparosodását", illetve azt, hogy miközben a Békekaravánnal járja az országot, és pacifista kampánymunkát végez, nem sok jelét tapasztalja az Amerikai Egyesült Államok gazdaságában a szövetkezetiségnek.

Mikor 1927-ben kelet felé tartva hazaindul Kolozsvárra, ismét elsősorban a szövetkezetiség, a kooperáción alapuló, önfenntartó gazdasági modellek iránt érdeklődve állítja össze útvonalát, melynek során saját otthonában/iskolájában látogatja meg a kortárs Japán és India három jelentős politikai/gazdasági/filozófiai gondolkodóját.

Kagawa Toyohiko 1888–1960 keresztény reformer, pacifista és munkáspárti aktivista volt, aki többek közt a Kobe környéki nyomornegyedek lakói közt dolgozott szociális munkásként és szociológusként. Balázs Ferenc nemcsak tisztelgő udvariassági látogatást tett nála, hanem több napot töltött iskolájában, és elkísérte néhány előadókörútjára, illetve maga is fellépett ezeken az előadásokon. Így közvetlen tapasztalatokat szerzett azokról a szövetkezeti gazdaságokról, amelyeket Kagawa mintegy a *Brotherhood Economics* című könyvének tételeit demonstrálandó a húszas évek elején alapított. A levelezés tanúsága szerint Balázs Ferencre elsősorban Kagawa lendületes, színes előadói stílusa gyakorolt mély benyomást, az a vizuális demonstráláson alapuló meggyőzés, amelyet egyébként már egy évvel később a székelykeresztúri falvakban tartott falusi ifjúságnak szánt vetítőképes előadásaiban maga is előszeretettel alkalmazott. Kagawa, írja Balázs Ferenc mennyasszonyának Hanamatsuból, 1927. november 21-én „… az egyik legjobb szónok, akit valaha hallottam, amerikai módszereket használ, pl. demonstrál. Különböző statisztikai vagy egyéb táblákat mutat föl. Nagy fehér papírlapokra rajzol vagy ír indiai tintába mártott ecsettel. (…) Mikor életszerű

módszerének köszönhetően a közönség beleéli magát az adott helyzetbe, mosolya eltűnik, komoly szavak következnek, egy következtetés vagy egy felhívás."[12]

Indiában járva az akkor még csak függetlenségért küzdő, „modern" India két legjelentősebb politikai/kulturális alakjához, Rabindranath Tagorehoz és Mahatma Ghandihoz látogat el. Mindkét látogatásról azon melegében beszámol mennyasszonyának, majd később naplójegyzetei alapján részletes portrét ír mindkettőjükről. (Ezek megjelennek a *Bejárom a kerek világot* lapjain, illetve önálló írásként az *Erdélyi Helikon*ban.) Érdemes kiemelni, hogy teljes India-tapasztalatából Tagore Shantiniketan-i asramjának természetközeli oktatási módját, illetve falufejlesztő telepét, Shriniketant tartja a legizgalmasabb élménynek.

> Az iskolánál azonban sokkal jobban érdekelt engem Tagore falufejlesztő telepe, Shriniketan. Amikor megtudtam, hogy a költő, gondolkodó, életművész Tagore még arról az egyről sem feledkezett meg, amiről a legtöbb költő, gondolkodó és életművész a leggyakrabban tudomást sem szerez, örömöm alig ismert határt. (…) Ő nem hányja a kormány szemére, hogy hagyja a falut tönkremenni, ő nem intéz szózatot a társadalomhoz, hogy mentse meg a falut, mert a falu India és ha megnyomorodik, India nyomorodik meg. Ő még azzal sem elégszik meg, hogy a szükséges népvédelmi munka megtanulására iskolát állítson föl. Ő maga is beáll a munkások közé. Annak a tíz-tizenkét falunak, amelyik ott terül el a telepe szomszédságában, neki kell megmutatnia az emberibb élet lehetőségeit. Nyomban kórházat állít fel, s fizetett orvost alkalmaz. Ingyen szolgáltatja a gyógyszereket is. A falvak ifjait megszervezi, a nádasokat, a betegséget terjesztő szúnyogok fészkeit fölégetteti, a víztartó medencéket kitisztíttatja. Fonó és szövőtanfolyamot indít meg. S hogy a falvak lakosainak gazdasági tudását is növelje, baromfitenyészettel, tehenészettel, konyhakertészettel, gyümölcsészettel s egy bőrt megmunkáló műhellyel egészíti ki a telepet. Mindezek vezetésére szakembereket alkalmaz, akik nemcsak a falusiaknak nyújtják a szükséges felvilágosításokat, hanem tanulókat képeznek ki a további szélesebb körű munka végzésére.[13]

12 Balázs, *„Csillaghoz kötöttük szekerünk", i. m.*, 92.
13 Balázs, *Bejárom a kerek világot, i. m.*, 243.

Erdélybe visszakerülve Balázs Ferenc mihamarabb szeretett volna parókiához jutni, és társadalomjobbító terveit gyakorlatba ültetni, helyette a székelykeresztúri kollégiumban kapott internátusi felügyelői állást. Eleinte egyedül, majd segítőtársakat toborozva a falusi legények közül 1929 novemberétől 1930 márciusáig száz falut jár be, 160 vetített képes előadást tart.[14] Minden előadás hét képsorozat magyarázatokkal kísért bemutatásából áll. Ezek közt szerepelnek Balázs Ferenc utazása során személyesen látott tájak, helyszínek, (pl. Mesés India, New York stb.), de általános ismeretterjesztő előadások is pl. méhészetről, földművelésről, üveggyártásról. Az előadások sikerén fellelkesülve néhány barátjával egyhetes tanfolyamot szervez előbb a Keresztúr környéki majd Homoród mente falusi fiatalságának. Az előadásokat Balázs Ferencen kívül fiatal unitárius lelkészek, középiskolai tanárok, és egy orvos tartják az összesereglett mintegy kétszáz fős hallgatóságnak.

Abból, ahogy *A rög alatt*ban Balázs Ferenc az előadássorozatról, illetve az 1930. nyarán Kobátfalván, Siménfalván és Kissolymoson tartott Ifjúsági Napokról beszámol, illetve ahogy az ezekről szóló tudósítások megjelennek pl. a Kévekötés vagy akár az Erdélyi Fiatalok hasábjain a Kagawa előadásaihoz, vagy Tagore shantiniketan-i asramjában látottakhoz hasonló kép rajzolódik ki.

A nagy papírlapokra lendületesen rajzoló előadó ezúttal már Balázs Ferenc: „A naggyűlésre húsz faluból több mint kétszáz ifjú sereglett egybe. A középiskola egyik termében csomagoló papírosra felrajzoltam ékes betűkkel a nagyülés fő gondolatát Mik szükségesek Istenországa megvalósításához? Alatta következtek az építés kövei szépen megszámozva, rendben: 1. Ép test. 2. Ép lélek. 3. Jólét. 4. Szépség. 5. Tudás 6. Szeretet 7. Vallásosság". Érdemes megjegyezni, hogy hogyan rangsorolódnak ezek a szükségletek afféle Maslow-piramisként a fizikai és mentális egészségtől, és a gazdasági jóléttől a vallásosság felé. Ugyancsak fontos kiemelni, hogy a maga korában úttörő módon ezeken a tanfolyamokon a prioritásként kezelt egészséges életmódra való nevelés részeként szexuális nevelést is biztosított, méghozzá külön a lányok és külön a fiúk részére. Hogy a higiéniai, egészségügyi stb. nevelés mennyire fontos lehetett, illetve hogy ennek hiánya milyen következményekkel járt, arról Balázs Ferenc feleségének utóbb Mészkőről Amerikába küldött leveleiből lehet képet alkotni, illetve az *Alabaster Village* című memoárjából, amelyben döbbenetes képet fest arról a testi-lelki nyomorról, amelyet a falusi emberek természetesként elfogadtak, és amely elsősorban a kis-

14 Mikó – Kicsi – Horváth, *Balázs Ferenc*, *i. m.*, 118.

gyermekek és nők életében, illetve a kiemelkedően magas csecsemőhalandósági mutatókban volt szembetűnő.

Ahhoz, hogy világossá váljon, miért nevezem józan utópistának Balázs Ferencet, érdemes összevetni rendhagyó falumonográfiáját feleségének *Alabaster Village. Our years in Transylvania* című kötetével.[15] Ha *A Rög alatt* énregény szociografikus betétekkel, az *Alabástrom falu* antropológiai leírások pontosságával dolgozó emlékirat. Az elsőt nem a konkrét világ érdekli, hanem az, amivé lennie kell, a másodikban a konkrét emberi sorsok válnak fontossá. Anyagát tekintve azoknak a leveleknek a történetté formált változata, amelyeket Christine Romániában töltött évei (vagyis nagyjából Balázs Ferenccel való házasságának ideje) alatt küldött haza, Amerikába rokonainak, barátainak. Miközben bőven idéz a levelekből, illetve parafrazálja azokat, helyenként rövid kommentárt is fűz hozzájuk. (Pl. beszámol egy-egy szereplő sorsának későbbi alakulásáról, vagy arról, ha egy adott kérdésben időközben megváltozott a véleménye stb.)

A könyv megírásának gondolata gyakorlatilag már a levelek megírásakor felmerült, az egyik címzett, Lucy Morgan, aki férjével, Arthur Morgannal, az Antioch College elnökével meg is látogatta Christine-t és Balázs Ferencet Mészkőn, s így mind a helyszínt, mind munkájukat és az azt nehezítő akadályokat ismerte, már 1933-ban kiadásra javasolta Christine Amerikába küldött beszámolóit. A korabeli hatalmi megtorlásoktól tartva azonban nem valósult meg ez az elképzelés, ám nem zárható ki, hogy a rendkívül részletező, pontos leírásokat, gazdag és széles körből merített információkat kínáló leveleket író Christine szeme előtt már ott lebegett a majdani könyv. (Különböző kvéker, illetve unitárius lapokban jelentek meg rövidebb, általánosabb érvényű beszámolók mészkői életükről és munkájukról, többnyire anyagi támogatások ösztönzésére, vagy éppen azok felhasználásáról való tudósításként.)

Noha Mészkő, a falu válik mind az *Alabaster Village* mind pedig *A rög alatt* eseményeinek fő helyszínévé, a kívülálló, az idegen nem csupán a falusi társadalom és a falusi élet másságával szembesül, annál sokkal tágabb az a kör, amelyben Christine Frederiksen (és a maga rendjén, noha nyilván másként, más fokon Balázs Ferenc is) idegenként mozognak. Erős identitással, konkrét elképzelésekkel, eszmeháttérrel rendelkező emberek, akik világnézetük függvényében

15 Christine Morgan, *Alabaster Village. Our years in Transylvania,* (Magyarul Christine Morgan, *Mészkő* 1930 - 37, Bp., Budapesti Unitárius Egyházközség, 2002) ford. Kászoni József

látják és érzékelik a dolgokat, ugyanakkor szemlélődésük sosem öncélú, mindig a változtatás, a módosítás szándéka mozgatja őket. Balázs Ferenc és Christine Frederiksen idealista társadalomjobbítók, akik megborzadnak a számukra idegen kultúra „barbárságától" és mindent megtesznek azért, hogy „emberhez méltóbb körülményeket" teremtsenek. Számos esetben valóban szükséges, a nem létező szociális háló szerepét átvállaló feladatok ezek, (pl. higiéniai intézkedések, csecsemőgondozás, művészeti, kulturális nevelés, a szövetkezetesítés érdekében végrehajtott, gazdasági változások stb.).

A népművészet, népi kultúra bizonyos elemeit mindketten rendkívül fontosnak tartják, (pl. Balázs Ferenc nem kevés munkával győzi meg a mészkőieket, hogy a templomot a maga hagyományos, régi formájában restaurálják,) de a népi kultúra ugyancsak régi, hiedelemvilággal, babonákkal érintkező szeletére már egyáltalán nem fogékonyak, a „modernitás" nevében megvetik és elkeseredett harcot vívnak minden megnyilvánulása ellen. Balázs Ferenc józan utópista, őt igazából nem a konkrét Mészkő érdekli, hanem „Isten völgye", az a falu, amellyé megfelelő változtatások árán Mészkő válhatna. Ennek érdekében kétségbeesetten hajszolta a változtatásokat, többnyire olyan tempóban, amelyet sem önmaga, sem pedig a körülötte élők, munkatársak, bajtársak nem bírtak meg. Christine Frederiksen viszonyulása pragmatikus, ő hosszú távú változtatásokat tervez, lassúbb ritmusban, ugyanakkor sokkal nyitottabb a kétirányú kommunikációra, a megváltoztatni kívánt közösség saját igényeinek feltérképezésére.

Ennek minden bizonnyal a személyes/írói beállítódáson, látásmódon kívül az az oka, hogy a faluban idegenként megjelenő, a vezetésre felhatalmazó lelkészi státussal nem rendelkező Christine mészkőiekkel való kapcsolata sokcsatornás, oda-vissza működő kommunikáció útján zajló kölcsönös tanulás. A képlet bonyolultabb, mint a nép felemelésére, nevelésére, alkalmanként szociális gondozásra is vállalkozó fiatal tiszteletes esetében. A háztartásban segédkező asszonyok igazítják el a járatlan „tiszteletes asszonyt" a falusi szokások, helyi viszonyok útvesztőiben, tőlük tanulja a korabeli amerikai normákhoz képest minden bizonnyal roppant primitívnek tűnő kertészkedés, háztartásvezetés megannyi fortélyát. A többnyire generációk gyakorlata által tökéletesített, (vagy elkoptatott) információkért cserébe a modern szakkönyvekből *(Encyclopedia Britannica)* szerzett naprakész tudással szolgál a csecsemőgondozástól a tejgazdaságig számos kérdésben. Rendszerint azzal szembesül, hogy a modern, tudományos információk alapján

való tevékenykedéshez nincsenek meg a megfelelő körülmények, újításaikat a falu többnyire nem tudja felhasználni. Annál nagyobb sikernek örvendenek a személyes interakciókon alapuló, személyes tapasztalatokat átadó (az ősi kommunikációs, ismeretszerzési formákhoz tehát sokkal jobban illeszkedő) kézműves, kulturális tevékenységek, előadások, beszámolók.

Beilleszkedés és kívülállás, passzív megfigyelés és aktív részvétel, identitás és alteritás bonyolult játszmái zajlanak az *Alabaster village* lapjain. Hiteles kép rajzolódik ki arról, milyen lehetett az, amit Balázs Ferenc *A rög alatt*ban így nevezett meg: „szép apostoli élet".

Kálai Sándor

EGY ELFELEJTETT KRIMISZERZŐ(PÁROS?): LOUIS LUCIEN ROGGER*

Az Athenæum kiadó egypengős regénysorozatában 1934 és 1937 között nyolc Louis Lucien Rogger-regény jelent meg. A magyar könyvkiadás történetével foglalkozók a fordítót tekintették szerzőnek, ennek megfelelően Aczél Lajos neve alá rendelték a regényeket, s mivel az irodalomtörténet-írás eddig egyáltalán nem érdeklődött sem a szerző, sem a regények iránt, e tulajdonításon túl sokkal több információval nem is rendelkeztünk. Amit Roggerről mind mostanáig tudhattunk, azt a *Katherine's Bookstore* című blogot üzemeltető, a populáris irodalom kiváló ismerőjeként feltűnt szerző bejegyzéseinek köszönhetjük[1] – ezen kutatás is az ő eredményeinek nyomdokán indult el.

Érdemes még az elején azt is leszögezni, hogy a Rogger-téma nemcsak magyar ügy: négy regény megjelent francia, egy pedig angol fordításban is, s ez – illetve az egyik regényből, *A halálkabin*ból készült 1936-os hollywoodi adaptáció – komoly korabeli nemzetközi sikert jelez. A terjedelmi keretek miatt itt most csak azt próbálom meg összefoglalni, amit a szerzőkről – mert minden valószínűség szerint két szerzőről beszélhetünk – eddig sikerült megtudnom, s elmarad a regények és a filmadaptáció elemzése. Az elfeledett szerző(k) utáni nyomozásban nagy segítséget jelentett, hogy Párizsban a Bibliothèque des Littératures Policières-ben, vagyis a bűnügyi irodalomnak szentelt könyvtárban hozzáférhettem a francia fordításokhoz, az interneten keresztül pedig fontos szakirodalmi forrásokhoz is. Írásom második részében a szerzőkről összegyűjtött információkat különböző kontextusokhoz rendelem, majd pedig – lezárásképpen – arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen nehézségekkel szembesül a kutató akkor, ha olyan szerzőkkel foglalkozik, mint az itt tárgyalt Louis Lucien Rogger.

* A tanulmány a Bolyai János Ösztöndíj támogatásával készült.

1 *Louis Lucien Rogger – Egy eltűnt író nyomában*, Katherine's Bookstore, 2012. augusztus 11., http://katherines-bookstore.blogspot.com/2012/08/louis-lucien-rogger-egy-eltunt-iro.html (2016. 01. 18.).

A magyar könyvtári katalógusok Aczél Lajos nevéhez tehát nyolc bűnügyi regényt rendelnek, amelyek az *Athenæum detektív és kalandor regényei* című sorozatban jelentek meg 1934 és 1937 között (az OSZK katalógusa szerint ő az írója egy 1944-ben megjelent regénynek is, ez a tulajdonítás azonban – mint majd látni fogjuk – több ok miatt is problematikus).[2] Mindegyik regény francia tematikájú, majdnem mindegyikben főszerepet játszik egy Gomár nevű kopasz kis ember, aki – az egyik klasszikus nyomozói életútnak megfelelően – rablóból lett egyfajta pandúr. A *Két utas eltűnt* (majd később *A grenoble-i gyors*) címen megjelent mű a legnagyobb példányszámú magyar regény kitüntető címével büszkélkedhetett 1938-ban.[3]

Aczél Lajos Adler Lajos néven született 1886-ban, az Aczél László nevet íróként, újságíróként használta, s fordítóként jegyzi a Rogger-regényeket. Zsidó származású szerzőről van tehát szó, akinek a halálozási dátuma a magyar katalógusok szerint eddig ismeretlen volt (s a fent említett blog írójának igaza lehet abban, hogy sajnos kevéssé tekinthetjük valószínűnek, hogy 1944-ben még itthon lett volna, s regényt is publikálhatott volna).

A helyzetet az tette érdekessé, hogy a bűnügyi, populáris irodalomnak szentelt, sok esetben rajongói szerkesztésű külföldi weboldalakon[4] Roggert francia, vagy éppen amerikai szerzőnek gondolták, aki viszont 1901 és 1999 között élt. Ezt a hitet-tévhitet táplálhatta az a fentebb említett tény, hogy négy regény franciául (*Le cadavre en fuite*, 1935., *La cabine mortelle*, 1935., *Les compartiments de la mort*, 1936., *L'invisible assassin*, 1936.)[5], egy pedig angol nyelven (*The Faceless Corpse Murders*, 1937.)[6] is megjelent. Felbukkan azonban két másik évszám (1901, 1999) is. Az *Encyclopédie internationale des pseudonymes* című szótár[7] szerint az álnév valójában két szerzőt rejt: Aczél Lajost, aki 1886 és 1938 között és Lucien Aignert (Aigner Lászlót), aki 1901 és 1999 között élt. Az alább következők is arra mutatnak rá, hogy valóban két szerzővel kell számolnunk.

2 A regények címe a megjelenés feltételezhető sorrendjében: *Az üldözött holttest*, 1934., *Két utas eltűnt*, 1935., *A halálkabin*, 1935., *Három csepp vér*, 1935., *Gyilkosság tízkor*, 1936., *Marad három*, 1936., *A sötét ablak*, 1937., *A fekete láda*, 1937. A regények egy része később újabb kiadásban és részben új cím alatt újra megjelent.

3 Erről a regény reklámszövegében olvashatunk. Louis Lucien Rogger, *A grenoble-i gyors*, Bp., Tolnai, 1938.

4 Nagy segítségemre volt ez a weboldal: http://litteraturepopulaire.winnerbb.net/t4450-l-l-rogger (utolsó megtekintés: 2016. 01. 18.).

5 *Az üldözött holttest*, *A halálkabin*, a *Két utas eltűnt* és a *Marad három* című regények fordításairól van szó.

6 A *Két utas eltűnt* fordítása.

7 Michael Peschke, *Encyclopédie internationale des pseudonymes*, Walter de Gruyter, 2006, 13.

Aigner neve sokak számára ismerős lehet, hiszen az első nemzetközi hírű fotóriporterek között tartjuk számon, 1926-tól *Az Est* riportere-fotóriportere volt, és 1935-ben az éppen tüsszenteni készülő Mussoliniről készült fotója tette nemzetközileg is ismertté. Az *Encyclopedia Universalis* Aigner-szócikke[8] szerint *Az Est*nél találkozott John Abbe-vel, akit 1927 körül Párizsba is követett. Német és francia sajtóorgánumok számára is dolgozott, az elsők között használt Leica fényképezőgépet (Danielle Leenaerts szerint[9] Aigner Isaac Kitrosser fotográfus barátja tanácsára vásárolt ilyen márkájú fényképezőgépet), amely már könnyűségénél fogva is módosította a fotózást, hiszen közel lehetett kerülni a megörökítendő eseményhez, továbbá természetes fénynél és éjszaka is jó képeket lehetett vele készíteni. A francia *Vu* magazinban megjelent riportjai teszik Aignert elismertté. Továbbra is az *Encyclopedia Universalis*t idézve: Párizsban Aigner Aczél Lajos barátjával, akivel még a berlini évek alatt ismerkedett meg (Aigner Berlinben színházi rendező szeretett volna lenni), megalapítja az Aral Press ügynökséget. Aigner hitvallása szerint a fotónak igazságtartalma és közelsége miatt meglepőnek kell lennie. Mussolini mellett Hitlert, Blumot, Gandhit és Churchillt is fotózta. Szöveg és kép összjátékán alapuló riportjai Franciaországon kívül Németországban, Nagy-Britanniában, Svédországban, Csehszlovákiában és Magyarországon is megjelentek. 1936-ban jutott el először az Egyesült Államokba, 1939-ben pedig végleg itt telepedett le.

Ehhez képest az *Áruló kezek* címen megjelent regény reklámszövege egy egészen más képet ad Roggerről. Aigner élettörténetét ismerve vajon itt Aczélra vonatkozó információkat kapunk? E szöveg szerint a szerző az iskola elvégzése után a harctéren találja magát: 1914-ben Aigner még csak 13 éves, Aczél viszont 28, így őrá valóban igaz lehet az állítás. A háború után a szerző kalandokat hajszol, évekig él a párizsi *milieu* világában is, ez lesz regényeinek inspirációs forrása. E sorokból derül ki az is, hogy *A halálkabin* című regényből *The Princess Comes Across* címen Hollywoodban filmet forgattak Carole Lombard főszereplésével. A film 1936-ban készült: mint láttuk, ez egybeesik Aigner első amerikai tartózkodásával.

Mindebből tehát az alábbi következtetéseket vonhatjuk le: Aczél és Aigner nemcsak pályatársak, hanem barátok, alkotótársak is – először Berlinben, majd

8 Hervé Le Goff, *Aigner Lucien*, Encyclopædia Universalis France S. A., illetve: http://www.universalis.fr/encyclopedie/lucien-aigner/ (utolsó megtekintés: 2016. 01. 18.).

9 Danielle Leenaerts, *Petite histoire du magazine Vu (1928–1940). Entre photographie d'information et photographie d'art*, Bruxelles, Peter Lang, 2010, 186.

Budapesten és Párizsban dolgoznak együtt, s nemcsak riportokat, hanem fikciós alkotásokat is készítenek/írnak.

A *Vu* magazin történetére vonatkozó kutatások az általuk készített riportokra is kitérnek, s ezek az információk szintén egybecsengenek az eddig tudottakkal. A magazin hasábjain Aigner neve 1932-től 1939-ig bukkan fel, az Aral-ügynökség neve pedig 1931-től fordul elő. Aigner sokszor tűnik fel kiküldött tudósítóként, aki nemcsak a képeket, hanem az azokat kísérő szövegeket is szignálja, de gyakran előfordul, hogy ezeket Aczél írja. Aigner szerint a fotóriport esetében a kép önmagában nem értelmezhető, sőt másodlagos az azt kísérő szöveghez képest: „Nem a kép, hanem az interpretáció adja a jelentést. Szavak nélkül nincs jelentés" – mondja.[10] Közös riporteri munkájukhoz hozható még egy adalék: a francia nemzeti könyvtár katalógusában szerepel egy könyv, amely az 1932-es genfi nemzetközi leszerelési konferenciáról tartalmaz képeket és szöveget (ezeket Aczél és Aigner készítették), s amelyhez André Géraud, a nemzetközi kapcsolatok akkori kiváló specialistája, újságíró álnevén Pertinax írt előszót.[11]

A francia regényfordítások jogtulajdonosaként a kötetek Aczélt és Aignert együtt vagy pedig az Aral Press Service nevét tüntetik fel. Ennek megfelelően azzal a feltételezéssel is el lehet játszani, hogy az álnévben a Louis keresztnév Aczélt, míg a Lucien Aignert jelöli. A négy francia szöveg közül három az Éditions de France *A ne pas lire la nuit* (Ne éjszaka olvasd!) című sorozatában jelent meg, a bűnügyi műfaj olyan korabeli neves szerzőinek a társaságában, mint Maurice Dekobra, Pierre Boileau, Jean de la Hire, vagy Mignon G. Eberhardt és Sax Rohmer. Nem tudni, hogy ha közösen írták a szövegeket, akkor azt milyen módon tették – a közös írás az irodalom, és különösen a populáris irodalom berkein belül nem szokatlan jelenség, elég ha csak Pierre Souvestre-re és Marcel Allain-re, a *Fantômas* regénysorozat szerzőire utalunk, akik 1911 és 1913 között 32 hónapon keresztül havi egy, körülbelül 400 oldalas regényt írtak közösen. Vagy netán, a fentebb mondottak értelmében, a közös munka azt jelentette, hogy elsősorban Aigner volt a képek, míg Aczél a szövegek felelőse? Aczél (és csak Aczél) nevének fordítóként való feltüntetése arra utal, hogy a regények inkább az ő munkái? Hogyan jutottak el a szövegek Magyarországra, ha a szerzők külföldön éltek? Miért

10 *Uo.*

11 Lucien Aigner – L. Aczel, *Nous désarmons... Visions de la conférence pour la réduction et la limitation des armements Genève 1932*, Genève, L'Art en Suisse, 1932.

írtak egyáltalán magyarul? Lehettek-e egyéb közvetítők? Vajon azért maradt abba a sorozat 1937-ben, mert Aczél 1938-ban – a lexikonok adatai szerint – meghalt? A kérdésekre egyelőre nincsenek válaszok.

Az alkotási mechanizmus kérdése még egy aspektussal egészíthető ki: a regények francia változatába való felületes belepillantás arra enged következtetni, hogy nem szimpla fordításokról van szó, hanem a magyar szövegek átírásáról (így a különféle verziók összehasonlítása különösen érdekes lehet). Mivel a magyar kiadások időben korábban jelentek meg (és mivel több magyar nyelvű szöveg van, mint francia nyelvű), így azt feltételezhetjük, hogy a magyar nyelvű szövegek készültek előbb.

A szerzők nemzetközi hálózatba való betagozódását érdemes még egy adalékkal kiegészíteni. A korábban említett filmváltozat bonyolult szerzőséget mutat: L. L. Rogger regényén alapul, és Philip MacDonald történetéből négy szerző (Walter DeLeon, Francis Martin, Don Hartman és Frank Butler) írta a forgatókönyvet.[12] Közülük MacDonald neve lehet ismerős, aki krimiszerzőként szerzett hírnevet magának, de filmforgatókönyveket is írt (ezek közül a legismertebb talán a Hitchcock számára készített *A Manderley-ház asszonya*). William K. Howard rendezte a filmet, ám számunkra leginkább releváns információ az lehet, hogy a film bemutatójaként (presenter) a magyar származású Adolph Zukor tűnik fel, aki a Paramount filmstúdió alapítója volt, s maga a film is Paramount produkcióként került a mozikba.

Az itt elmondottakat magyar és nemzetközi kontextusba helyezhetjük, mindkettő egy sajátos magyar értelmiségi karriertörténetet világít meg: a Monarchiában született, zsidó származású, a kultúra területén karriert építő, nemzetközi elismertséget szerző értelmiségi típusát.

Ami a szorosabban vett magyar kontextust illeti, Aigner és Aczél tevékenysége a zsidó származású magyar újságírók által létrehozott hagyományba illeszkedik. Magyarországon az üzleti alapokon működő sajtó a 19. század utolsó harmadában született meg, s ezzel a folyamattal mutat párhuzamosságot a riport műfajának elterjedése. Ennek eredményeként a 20. század elején a riporter nem csupán egy műfaj képviselője, hanem az újságíró szinonimája lett. A műfaj hazai meghonosodásában a zsidó újságíróknak elévülhetetlen érdeme volt. Cholnoky László alábbi, gyakran idézett szavai világíthatják meg a folyamatot:

12 A film linkje a nemzetközi filmes adatbázisban: http://www.imdb.com/title/tt0028138/?ref_=fn_al_tt_1 (utolsó megtekintés: 2016. 01. 18.).

> ...Aztán kezdtek megjelenni a zsidók és velük együtt élet és nyüzsgés költözött a szerkesztőségekbe. Amíg mi keresztények azelőtt ravaszul egymásra akartuk tolni a riportot meg a politikát, és mindnyájan csak a kényelmes irodalomra vagy az elegáns színházi kritikára aspiráltunk és egy világért ki nem mozdultunk volna megszokott köreinkből, addig a fiatal zsidógyerekek lázasan szaladgáltak a városban fel-alá, ott voltak mindenütt, tudtak mindent, a politikai rovat vezetője szinte egész életét a parlamentben és a pártkörökben töltötte, megteremtették az úgynevezett interjút, amit azelőtt csak külföldi lapokból ismertünk, a közgazdasági rovatot, amit azelőtt még ímmel-ámmal összenyirbálni sem volt érdemes, mert úgy sem olvasta senki, a lap legfontosabb rovatává emelték [...] A zsidók kezdték meg a külföldre járást, ők teremtették meg a sajtó internacionális kapcsolatait [...], szóval a magyar sajtót belekapcsolták az európai sajtóba. Vészi József, Barna Izidor, Braun Sándor, mind a három zsidó ember, voltak az új magyar sajtó megteremtői...[13]

Barna és Braun az első magyar ún. bulvárlapok (*Esti Újság*, *A Nap*) munkatársai voltak. A századfordulón olyan újságírók követték őket, mint Fröhlich János, Tarján Vilmos vagy Tábori Kornél – az utóbbi azért is külön említésre méltó, mert különféle munkáiban, mint a *Nyomor és bűn a gyermekvilágban* vagy a *Pesti élet*, kép és szöveg összekapcsolásának lehetőségeivel kísérletezett. Ennek a hagyománynak a kiteljesedése az 1910-től megjelenő *Az Est* tevékenysége. Az újságot a szintén zsidó származású Miklós Andor alapította. Aigner és Aczél a Miklós Andor-konszernhez kötődtek, többszörösen is: újságíróként, hiszen *Az Est* külső munkatársairól van szó, és regényíróként is, hiszen az az Athenæum kiadó adta ki a regényeket, amely szintén Miklós Andor tulajdonában volt. A kiadó egypengős regénysorozata a Palladis kiadó hasonló típusú vállalkozása nyomán jelent meg 1933-tól, s összesen 49 kötet látott napvilágot. Bálint Gábornak a magyar populáris irodalom történetéről írott tanulmányainak egyikéből kiderül[14], hogy 1938-ban a kiadó eladta az általa megjelentetett detektívregények teljes készletét a Tolnai Műintézetnek. Ez a magyarázata annak, hogy két Rogger-regény (*Két utas eltűnt*,

13 Idézi Buzinkay Géza, *Bulvárlapok a pesti utcán*, Budapesti Negyed, 1997/2–3., http://epa.oszk.hu/00000/00003/00014/buzinkay.htm (utolsó megtekintés: 2016. 01. 18.).

14 Bálint Gábor, *A Palladis, az Athenæum és a Nova „egypengős" perei 1936-ban*, Magyar Könyvszemle, 2001/1, 83–99.

Gyilkosság tízkor) más címen (*A grenoble-i gyors*, *Áruló kezek*) lapakciók keretében ismét megjelent 1938-ban és 1939-ben.

Tulajdonképpen Aczél–Aigner–Rogger tevékenységében teljesedik ki egy olyan paradigma, amelynek alapvető jellegzetességére (mindenhol ott lenni, mindenről hallani és mindent megérteni) a zsidó újságírók tevékenysége mutat példát – ez a Carlo Ginzburg által is azonosított, jelolvasáson alapuló paradigma,[15] amelyben a nyomozás elválaszthatatlan a rögzítés és ezzel együtt a tanúságtevés folyamatától, lehetővé téve nemcsak a műfajok (riport és bűnügyi regény), hanem a kódok (kép és szöveg) és a médiumok keveredését.

A fentiekből az is világosan látszik, hogy Aczél és Aigner tevékenysége nemzetközi kontextusba is illeszkedik. Bátran állíthatjuk, hogy egy olyan sikertörténetről van szó, amely párját ritkítja, s éppen ezért meglepő, hogy minderről gyakorlatilag semmit sem tudunk. Az 1920-as/1930-as évek periódusa a tömegkultúra második, immár egyre inkább globalizálódó szakaszának tekinthető, amelyet többek között új médiumok (film, rádió) és formátumok (magazin) stabilizálódása fémjelez. A nyugati kultúrához tartozó, vagy annak befolyása alatt álló társadalmakban közel egy időben ugyanazokat az információkat fogyasztják. Az információ továbbítása mellett a gyors képtovábbítás is lehetségessé válik, s ennek alapvető hatása lesz többek között a periodikus sajtó alakulására is. Aigner és Aczél tevékenységének egyik fontos terepe, a magazin a látványalapon szerveződő sajtó egyik legtökéletesebb példája. A Lucien Vogel által megálmodott, 1928 és 1940 között több mint 600 számot megélt *Vu* magazin, amelynek már a címe is a látás tevékenységére utal, volt az egyik első olyan hetilap, amely felhasználta a fotókat. Szintén ebben az időszakban figyelhető meg az a tendencia is, hogy az irodalom szisztematikusan kísérletezik a fotó alkalmazásán keresztül szöveg és kép hibrid formáival (ld. például a fotóregény vagy a filmregény műfaját).

Mindez azt is jelenti, hogy az érzékelés, megértés, rögzítés folyamatai egy egyre inkább globalizálódó térben működnek – Aigner, Aczél és mások tevékenysége jól illusztrálja ezt a folyamatot. Azt, hogy a két magyar milyen tökéletes szinkronban van a korabeli európai tendenciákkal, jól mutathatja a következő példa: a belga származású Georges Simenon 1931 és 1934 között, immár a saját neve alatt 19 regényt jelentetett meg a Fayard kiadónál. Mindnek ugyanaz a nyomozó,

15 Carlo Ginzburg, *Traces, Racines d'un paradigme indiciaire = Mythes, emblèmes, traces. Morphologie et histoire*, Paris, Flammarion, 1989, 139–180.

Maigret főfelügyelő volt a főszereplője. Mindeközben Simenon a fotóregény műfajával is kísérletezik, s 1931 és 1935 között szisztematikusan körbeutazza előbb Franciaországot, aztán Európát, majd pedig a világot, s az általa látottakat szöveg és kép formájában is rögzíti. Riportjai, amelyek inkább tekinthetők útirajzoknak, mint újságírói nyomozáson alapuló tevékenységnek, a *Voilà* vagy a *Marianne* magazinok hasábjain jelentek meg. Simenon vállalkozása gyakorlatilag egybeesik Aigner és Aczél tevékenységével.

1939-től Aigner egyedül, immár Amerikában dolgozik, a *Life* magazin kínál neki szerződést. Magyarország nemcsak Aczélt, hanem őt is elfelejti – a híres magyar származású fotográfusok közül hamarabb jut eszünkbe Capa, Kertész vagy Brassaï neve, mint az övé.

A tömegkultúra alapvető jellegzetességeihez tartozik a produkció, a terjesztés és a befogadás sorozat-jellegéből (is) következő gyors ritmus (s ez együtt járhat azzal, hogy a tömegkulturális termékek gyorsan kihullanak a köztudatból), illetve a szerzői autoritás háttérbe szorulása is. Több olyan tényező is van tehát, amely megnehezíti a tömegkultúra területén tevékenykedett aktorok életútjának rekonstruálását – már ha egyáltalán felvetődik e kulturális gyakorlatok történetének rekonstrukciója iráni igény.

A Louis Lucien Roggerre vonatkozó kutatások esetében az egyik nehézséget az jelentette, hogy – mivel nem lehetett tudni, kit/kiket is rejt az álnév, s mivel olyan szerzőkről van szó, akik az ún. könnyű vagy populáris irodalom területén alkottak – a magyar irodalom- és kultúratörténet-írást nemigen foglalkoztatta sem a szerzői életutak, sem a szövegek elemzése.

Nehézséget okozhat továbbá a primér szövegekhez való hozzáférés. Mint láttuk, a szerzők újságírók is voltak, s az újságírói életmű korpuszának összegyűjtéséhez és értelmezéséhez a sajtótermékek részletes áttekintésére volna szükség. A regények vizsgálata első látásra könnyebbnek tűnhet, valójában azonban nehézséget okozhat a könyvtárokon keresztüli hozzáférés, hiszen csak kevés könyvtárban, nemegyszer hiányosan vannak meg a szövegek (*A fekete láda* című regény OSZK-s példánya esetében például hiányzik az utolsó oldal). Ezekben az esetekben marad a szövegek antikváriumokon, internetes árverési oldalakon keresztül történő beszerzése (feltéve, hogy sikerrel járunk). Ugyanakkor hazánkban is egyre több olyan nem professzionális, gyűjtő, fontos információkra bukkanó és azokat megosztó olvasó

van, mint például az előadás elején is említett blog szerzője – az ő tevékenységük felbecsülhetetlen, ráadásul egyfajta kanonizáló funkciót is betöltenek.

Esetünkben a helyzetet megkönnyítheti az, hogy Aczél és Aigner tevékenységét illetően idegen nyelvű forrásokra is bukkanhatunk. Nehezebb ugyan az idegen nyelven született primér szövegekhez való hozzáférés, mivel a riportok és a regények nem érhetők el interneten. Rábukkanhatunk viszont olyan blogokra, enciklopédiákra, tanulmányokra, amelyekből – hasonló magyar források híján – ha nem is mindent, de több fontos dolgot megtudhatunk az életutakról.

Utószó: Aczél és Aigner története – még ha nem is a maga konkrétságában, s kiegészülve mások történeteivel is – ott kísért, különböző formákban, a kortárs francia irodalomban. Anne-Marie Garat monumentális regénytrilógiája, az *Une traversée du siècle* egy részben magyar származású francia család különféle generációinak történetét mutatja be. A családtörténet mellett a történelmi folyamatok, mozgások is megérthetővé és átélhetővé válnak: a regények többféle, szubtilis variációját nyújtják annak, hogy a migránsok sorsán keresztül hogyan kapcsolódik össze Kelet/Közép-Európa (Magyarország, Ausztria, Németország), Franciaország és az Egyesült-Államok: az egyik szereplő, aki ezt az utat végigjárja, nem más, mint egy magyar származású fotográfus.

A két magyar története ennél explicitebb módon van (lehet) jelen egy másik, szintén a folytatásos regény hagyományát megidéző regénysorozatban, amelyet Dan Franck és Jean Vautrin közösen írtak (s érdemes megemlíteni, hogy a borítókat a kiváló képregény-rajzoló, Enki Bilal illusztrálta): Blemia Borowitz egy magyar származású fotóriporter, aki Párizsban él. S hogy mi az, ami Aignerre és Aczélra emlékeztet? Blemia és barátai zsidó emigránsok, akik hírügynökséget alapítanak Franciaországban, s az első regényben a fiatalember meg is alapozza a hírnevét egy furcsa fotóval: a Leicájával ugyanis sikerül lencsevégre kapnia Berlinben egy furcsa bajuszú embert, aki éppen egy Eva Braun névre hallgató virágárus-kisasszony fenekét paskolgatja. A fotó, érthető módon, nemtetszést vált ki bizonyos körökben, s a fotósnak menekülnie kell.

Aigner és Aczél riportjaihoz nem lehet könnyűszerrel hozzáférni, de a legtöbb regény nem angolul, nem is franciául, hanem magyarul jelent meg. Ez elégséges alapanyag lehet ahhoz, hogy Louis Lucien Rogger – és a név mögé rejtőzött két szerző – a történetével együtt visszakerüljön a magyar köztudatba.

Balázs Imre József

Tardos Tibor és a forradalmi szürrealisták hálózatai

Tardos Tibor (1918–2004), aki francia és magyar nyelven egyaránt figyelemre méltó életművet hozott létre, egy rövid életű, de az avantgárd/szocreál átmenet tárgyalása szempontjából igencsak izgalmas csoportnak, a forradalmi szürrealisták (*surréalisme-révolutionnaire*) társaságának tagja és magyarországi összekötője volt az 1947–1948-as időszakban. Egyszerre baloldalinak (sőt kommunistának) és avantgárdnak lenni persze eretnekségnek számított Magyarországon, a negyvenes évek utolsó időszakában. Nem teljesen véletlen tehát, hogy az ötvenes években, egy áttetszően pártirodalmi intermezzo után (amelyet az előzmények miatt a hatalom gyanakvása kísért) Tardos Tibor az 1956-os forradalom szellemi előkészítői közt találta magát a művészeti szabadság és a szólásszabadság melletti felszólalásai nyomán, és másfél év börtönre ítélték ugyanabban a perben, amelynek következtében Déry Tibort, Zelk Zoltánt és Háy Gyulát is bebörtönözték. Szabadon bocsátásukért több közismert francia értelmiségi és művész próbált közbenjárni,[1] köztük Louis Aragon és Elsa Triolet, akik egykor a párizsi szürrealista csoport legbelső köreihez tartoztak.

Az alábbiakban Tardos Tibor írói pályájának szürrealizmushoz köthető szakaszát, illetve a forradalmi szürrealisták csoportjához kapcsolódó tevékenységét összegzem, a magyar–francia értelmiségi kapcsolathálók működésének egy sajátos esettanulmányaként. A kutatás forrásanyagát Tardos Tibor művei képezik, kiemelten *A tengervíz sós* című önéletrajzi kötete, emellett a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött kézirathagyatéka és levelezése, illetve a forradalmi szürrealista csoport kiadványai.

1 Tardos Tibor, *A tengervíz sós*, Bp., Ab Ovo, 1994, 117–118.

Tardos Tibor, a pályakezdő „francia" szerző

1938-tól, húszéves korától kezdődően él Tardos Tibor Franciaországban. Az előzmények: gyermekkorában Berettyóújfaluban nevelkedik, Tardos Henrik köz- és váltóügyvéd fiaként. Gyógyszerésznek készül, zsidó származása miatt viszont 1938-ban eltávolítják az egyetemről, így apja a Sorbonne-ra küldi tanulni – a térképrajzolói szakot választja. Beleveti magát a bohém párizsi életbe, a háború kitörését követően viszont Dél-Franciaországban bekapcsolódik a francia ellenállásba. 1942-ben belép a kommunista pártba, és többször életét kockáztatja összekötőként: „Belevittek a németellenes röplap-terjesztésbe, aztán a különböző gyűjtésekbe a táboroknak, aztán a pénz- és élelmiszerszállításba a *makik* számára, aztán a menekült-rejtegetésbe, a mindennél veszélyesebb fegyver- és lőszerszállításba. Ma is beleborsózik a hátam, ha arra gondolok, hányszor ellenőriztek vonaton, távolsági autóbuszban, s milyen gondtalanul mutattam fel a diákigazolványomat – magyar diák a Riviérán, no és? Egyre mélyebbre kerültem a sodrásba, kéznyújtásnyira a robbantó-merényletektől."[2] 1943-tól kezd irodalmi szövegeket írni (utóbb a konspirációs tapasztalatokat is megjelenítve), Franciaország felszabadulása után újságíróként dolgozik. A lyoni partizánkaszárnyában ismerkedik meg Aragonnal, aki arra biztatja, keresse fel őt írásaival Párizsban. Ekkoriban Aragon már eltávolodott a Breton-féle szürrealista csoporttól – politikai elképzeléseik és háborús részvétellel kapcsolatos nézeteik egyaránt eltértek, hiszen Aragon aktív kommunistaként az ellenállási mozgalom egyik fontos figurájává vált a második világháború idején. Irodalmi érzékenysége viszont nem fordult el teljesen fiatalkori szövegeinek világától, így a fiatal Tardost is biztatta, aki a párizsi találkozásra vitt szövegekről a következőket mondja: „Fura verseket vittem magammal, néhány vagány Faulkner-szerű novellát. […] Mindez negyvennégy kora őszén történik. Akkoriban naponta írok riportokat, életképeket, rövid prózát különböző párizsi (persze, kommunista) lapokba. Verset is."[3] 1948-ban, illetve 1949-ben jelennek meg francia nyelvű kötetei ezekből a szövegekből összeállítva: a *Nourri blanchi* (Jacques Koberrel közösen írt verseskönyv),[4] illetve a halandzsa-angol című *A U.S. writling boy – chronicle of America sop*,[5] egy sajátos vizuális elrendezésű prózai életképsorozat.

2 *Uo.*, 149–150.
3 *Uo.*, 152.
4 Jacques Kober – Tibor Tardos, *Nourri blanchi*, Nice, La Moitié Sud, 1948.
5 Tibor Tardos, *A U.S. writling boy – chronicle of America sop*, Paris, Réclame, 1949.

Családfenntartóként, nehéz anyagi körülmények között úgy dönt, hogy elfogadja a Magyarországon berendezkedőben levő kommunista hatalom (konkrétan Horváth Márton) felkérését, és hazatér, 1947-től a budapesti *Szabad Nép* munkatársaként dolgozik. (Fél év után viszont visszatér még Párizsba egy hosszabb riportút ürügyével, illetve kislányát, feleségét meglátogatni.) Terjedelmesebb magyar nyelvű prózái is megjelennek a korszak irodalmi folyóirataiban (*Magyarok*, *Újhold*, *Csillag* stb.), és (a helyi körülmények felmérése és az azokhoz való – részleges – alkalmazkodás után) rövidesen a magyarországi szocialista realista irodalom jegyzett szerzőjévé válik.

A francia nyelvű korai kötetek jellemzésére a későbbiekben még visszatérek, már itt fontos viszont jelezni azt a kontextust és kapcsolathálót, amelyben ezek a Tardos-művek megjelennek, s amelyek részben megterhelik, megnehezítik utóbb magyarországi beilleszkedését. Tardos korai publikációi közül talán legrangosabb az, amelyik 1947-ben jelenik meg a párizsi Maeght Galéria egy Matisse-kiadványában.[6] Itt *Anatomie du capitaine* című prózáját/portréját közli, ekkori jellegzetes poétikájú, szaggatott dikciójú műfajában. A szöveg jól illeszkedik a kiadvány profiljához, amelyben a szerzők a háború végével kapcsolatos új reményeiket és/vagy Matisse ehhez a gondolatkörhöz is kapcsolódó művészetét értelmezik. Tardos itt olyan szerzők társaságában szerepel, mint Louis Aragon, Paul Éluard, Roger Caillois, René Char, Georges Hugnet, Édouard Jaguer, vagyis a szürrealista csoport(ok) olyan korábbi tagjaival, akiknek André Bretonnal főként politikai okokból szakad meg a kapcsolata a harmincas évek folyamán.

E publikáció kieszközlője minden bizonnyal az a Jacques Kober, akivel Tardos közösen jegyzi *Nourri blanchi* című 1948-as kötetét. Koberrel való megismerkedésében, mint írja, szerepe volt Jean-Michel Atlannak, a festőnek is – minderről így beszél visszaemlékezéseinek egy kiadatlanul maradt, *A tengervíz sós* magyar változatának végül kihagyásra ítélt részletében:

> Egy napon [e sorok írója] az egyik hetilapban megjelentetett egy terjedelmes, illusztrált ismertetést Picassóról, ekkor felkereste őt – nem Picasso mester – egy akkor még alig ismert, Észak-Afrikából jött fiatal francia festő, Atlan

6 *Pierre à feu – Les miroirs profonds*, [Textes réunis et mis en pages par Jacques Kober], Paris, Maeght Éditeur, 1947.

> nevű. Életre-halálra szóló barátságba kerültek. Harmadik testőrnek Clara Malraux került melléjük, aki André Malraux-nak volt az elvált felesége. Atlan világcsodákat festett. Akkori élettársnőmmel megjelentünk az emeletes műteremben csaknem minden hajnalban… vagyis tizenegy órakor délelőtt. Bódító terpentinszag áradt, az állványon ott feszült az éjszaka megfestett titokzatos csoda. Atlan éjszaka festett, pirkadatig. Némán ittuk az egymás mellé és egymás fölé felrakott színeket, az elvarázsolt formákat. […] Csaknem ugyanabban az ütemben, ahogyan festő barátom, egymás után szültem a fura Arcképeket, a Kapitányról, a magában élő Másáról, a Széleslábú Házaspárról, satöbbi. Nini, ha lefordítanám magyarra, s megjelentetném Pesten? Atlan hamarosan a legnagyobb francia művészgaléria híres sztárja lett, a Maeght féle képcsarnoké. Annak fiatal titkára s mindenese, az elzászi Kober, belépett velünk a Hajnali Vendégek sorába. Az első vékony kötetemet vele együtt írtam: ő adta a felidéző szót, én azt, ami szöveg magától érkezett utána. A fiatal szürrealista-kommunista művészek felfigyeltek ránk, maguk közé vettek. Náluk készült a következő kötetem, melynek suta ál-angol hamis címet adtam.[7]

Jacques Kober részt vesz egyébként a Maeght Galéria 1947-es (André Breton és Marcel Duchamp által kidolgozott koncepciójú) nemzetközi szürrealista kiállításának szervezési háttérmunkájában is.[8] Sajátos fejleményként viszont a Christian Dotremont és Noël Arnaud kezdeményezte tiltakozó akcióba is bekapcsolódik Kober,[9] amelyik a kiállítást „középkori" jellegűnek minősíti egy paródiában, a *Le Surréalisme en 947* cím révén egy évezreddel tolva vissza időben a Breton-féle kiállítást. Ugyancsak 1947 nyarán Kober a forradalmi szürrealisták kiáltványát is aláírta, Tardossal együtt. Mivel a forradalmi szürrealisták csoportjának története és koncepciója a Breton-féle csoportéhoz képest lényegesen kevésbé ismert, fontosnak tűnik összefoglalni a fiatal, „forradalmár" hévtől fűtött szerzők programjának lényegét, annak hangsúlyozásával természetesen, ahogyan ezt ekkoriban Tardos Tibor szürrealizmusról alkotott képével összhangban láthatjuk.

7 Tardos Tibor kézirathagyaték, Petőfi Irodalmi Múzeum. Tardos Tibor analekták, Analekta 8. *A tengervíz sós anyagai* feliratú dosszié, oldalszám nélküli gépirat. Köszönettel tartozom Tardos Tibor jogutódjainak, valamint a Petőfi Irodalom Kézirattára vezetőjének, Varga Katalinnak, hogy a kutatás során használhattam Tardos Tibor kézirathagyatékát.

8 Alyce Mahon, *Surrealism and the Politics of Eros 1938–1968*, New York, Thames & Hudson, 2005, 138.

9 *Uo.*, 140.

A forradalmi szürrealisták kiadványai és tevékenységük magyar vonatkozásai

A forradalmi szürrealisták (*surréalistes-révolutionnaires*) csoportja 1947 nyarán szerveződött, és fennállásának során belga, francia, holland, dán, cseh, magyar tagjai is voltak – ezt a hat országot tünteti fel az 1948 januárjában kiadott *Bulletin International du Surréalisme Révolutionnaire* címoldala postacímekkel, ahol csatlakozni lehet a hálózathoz. (Tardos Tibor neve is szerepel a címlapon magyarországi kontaktszemélyként, Budapest, Rákóczi út 61. postacímmel.) Ismertebb tagjai Christian Dotremont, Noël Arnaud, René Passeron, Édouard Jaguer, Asger Jorn, Zdenek Lorenc, Josef Istler. Tardos Tibor a csoport alapítói között van Jacques Koberrel együtt, hiszen mindketten aláírják az 1947 nyarán fogalmazott kiáltványt, amelyik a *Manifeste des Surréalises-révolutionnaires en France* címet viseli, akárcsak a *La cause est entendue* című, 1947. július 1-jére datált kiáltványt. A csoport programjának lényege, hogy kommunista politikai elkötelezettséget vállal a háború utáni években is – a szürrealizmus „forradalmi" jellegének megőrzését a kommunistákkal való együttműködésben látja. A Breton-féle szürrealista csoport, a hasonló politikai irányultságot a negyvenes évek végére maga mögött hagyva, a kommunistákkal való együttműködést kipróbálva és abból kiábrándulva, ezekben az években egy általánosabb erkölcsi megújulást sürget az emberiség új mítoszai nevében, amelyek létrehozásában fontos szerepet szán a szürrealizmusnak. Nyilvánvaló tehát, hogy a forradalmi szürrealisták a Breton-csoportnál radikálisabb politikai pozíciót foglalnak el ekkoriban, és a szürrealizmus egy korábbi korszakához próbálnak visszatalálni ebben a kísérletükben. Továbbra is fenntartják ugyanakkor, hogy a szürrealizmus kutatásai nem rendelhetőek alá a kommunizmus elveinek – vagyis azt, hogy a szürrealizmus forradalmisága és a kommunizmusé különböző szinteken működnek: a kommunizmusé a tettek világában, a szürrealizmusé a kísérletezés és az ebből származó tapasztalatok világában. Ezért hangozhat így a manifesztum egyik alapgondolata: „On ne connaît pas une biologie communiste, mais il y a des biologistes communistes. On ne connaîtra pas de surréalisme communiste, mais il y aura, il y a des surréalistes communistes." Létezhetnek tehát kommunista szürrealisták, ahogyan kommunista biológusok is, de kommunista szürrealizmus nem, ahogyan kommunista biológia sem létezik. Ez lényegében egy forradalmi, de autonóm művészet koncepciójának fenntartása (ezt ez elképzelést ismerjük az

orosz avantgárd számos politikailag elkötelezett irányzatából, de Kassák Lajos művészetéből is, vagy maguknak a Breton körül csoportosuló szürrealistáknak a húszas-harmincas években írt szövegeiből); ilyen értelemben ez az elem nem jelent újdonságot az avantgárdban – újdonságot a politikai elkötelezettség nyílt vállalása jelent az 1947-es kontextusban. Ez természetesen hosszú távon ugyanúgy tarthatatlannak bizonyul, mint a korábbi időszakok avantgárdjai esetében: a kommunista pártnak ez a fajta elköteleződés kevés. A forradalmi szürrealisták csoportja levonja a megfelelő következtetéseket, és 1948-ban feloszlatja magát – a személyes ellentéteken túlmenően ezt az inherens paradoxont azonosíthatjuk a megszűnés lényegi okaként. Művészeti projektként viszont a forradalmi szürrealisták hálózata hamarosan újra aktivizálódik, és megszületik a CoBrA csoport (1948–1951), amelyik nevében is, a Koppenhága, Brüsszel és Amszterdam városnevek sűrítményeként, egy hálózatos kulturális modell mellett foglal állást, bármiféle centrum kijelölése nélkül. Ez már kevésbé politikai meghatározottságokon alapuló művészi együttműködés, és valamiképpen ötvözi és megjeleníti a szürrealizmus és az absztrakt festészet azokban az években egyre fontosabbá váló vizuális elképzeléseit. Ebben a hálózatban viszont a kelet-európai politikai átalakulások miatt nem vesznek már részt a magyar művészek, és a csehek is csak minimális mértékben (Josef Istler képet küld egy 1949-es amszterdami kiállításra).

Az 1945 utáni, szürrealizmushoz kötődő néhány csoport egymáshoz való viszonyát vázlatosan az alábbi ábrával szemléltethetjük.

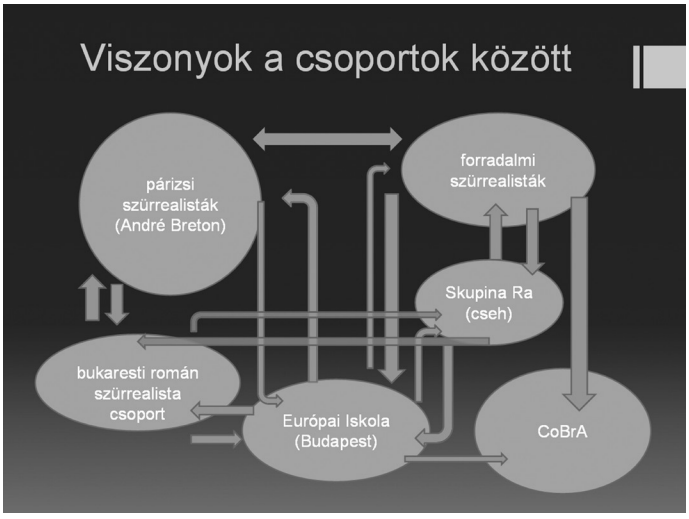

Az ábra jelzi, hogy a kelet-európai szürrealista vagy szürrealizmus-szimpatizáns művészcsoportok (bukaresti román szürrealista csoport, cseh Skupina Ra, budapesti Európai Iskola) között létezett közvetlen együttműködés, ami levélváltásokban, kiadványcserékben, kiállítások szervezésében és tervezésében nyilvánult meg. Árnyaltabb ugyanakkor az a kép, amelyik a franciaországi-belgiumi kapcsolatokat mutatja: míg a román szürrealisták erősen elkötelezettek André Breton (és a Breton ekkori közvetlen környezetéhez tartozó Victor Brauner és Jacques Hérold) iránt, és nem keresik a kapcsolatot a forradalmi szürrealistákkal, a cseh (erős baloldali elkötelezettségű) Skupina Ra francia kapcsolatai viszont a forradalmi szürrealisták felé vezetnek (a Breton-féle szürrealista csoportban Toyen és Jindrich Heisler vannak hangsúlyosabban jelen a cseh művészek közül). Az Európai Iskola ebben a tekintetben „középen" helyezkedik el: budapesti kiállítást szerveznek a Skupina Ra számára, tervezik a bukaresti csoport pesti bemutatkozását is. Marcel Jean révén rendkívül szorosak a kapcsolataik a Breton-féle csoporttal. Akárcsak a román szürrealisták, jelen vannak Mezei Árpád révén a Maeght galéria nemzetközi szürrealista kiállításának katalógusában (sőt, Bán Béla és Bálint Endre képei is bekerülnek az előkészületek utolsó pillanataiban a kiállítótérbe),[10] egyetértenek annak koncepciójával – ebből egyszersmind kiolvasható az is, hogy a forradalmi szürrealisták kritikáját nem tartják önmagukra nézve relevánsnak. Kapcsolatfelvétel mégis létezik a forradalmi szürrealisták részéről az Európai Iskola felé – Mezei tanulmányt küld korábban a *Deux Soeurs* című, Dotremont által szerkesztett belgiumi folyóiratba, ennek nyomán Dotremont közvetlenül is, illetve Tardos Tiboron keresztül is arra buzdítja az Európai Iskolát, hogy csatlakozzon a forradalmi szürrealistákhoz. Mezei (lényegében apolitikus lévén) ezt rendkívül finoman elhárítja, egy művészettörténeti igényű, teljességgel elméleti jellegű cikket küldve Dotremont-nak, aki a magyarországi művészeti szcénáról várt volna (nyilvánvalóan a politikai elkötelezettség szempontjait is felvető) ismertetőt. (Ezt a *Bulletin International du Surréalisme Révolutionnaire* 11. oldalán, a levélváltás-rovatban a forradalmi szürrealisták a következőképpen jelzik: „Arpad Mezei, un des fondateurs de l'École Européenne de Budapest, adresse à Christian Dotrermont une étude très documentée sur la situation de l'art en Hongrie tandis que notre camarade Tibor Tardos nous informe des premiers succès du surréalisme-révolutionnaire dans ce pays.")

10 Balázs Imre József, *Bálint, Bán, Mezei: az 1947-es nemzetközi szürrealista kiállítás néhány magyar vonatkozásáról,* Műhely, 2014/3, 12–21.

A legélesebb ellentét tehát nyilvánvalóan a franciaországi színtéren található a Breton-féle szürrealisták és a forradalmi szürrealisták között – az ellentét lényege, mint már jeleztem korábban, elsődlegesen politikai jellegű. Érdemes ugyanakkor azt is jelezni, hogy a CoBrA felé mutató kapcsolódások a forradalmi szürrealisták csoportja mellett épp az Európai Iskola felől kimutathatóak – a Budapesten, az Európai Iskola szervezésében kiállító belga/holland Corneille illetve a francia Jacques Doucet utóbb csatlakoznak a CoBrÁhoz, és mindannyiszor említést tesznek pályakezdésük fontos eseményeiként budapesti kiállításaikról, kapcsolataikról.

György Péter és Pataki Gábor Európai Iskola-könyve közli Tardos Tibor Mezei Árpádéknak írt egyik levelének részletét: „Dotremont írt nekem Mezeiről; megkapta levelét. – Párizsban Surr.-rev. (Forradalmi Szürrealista) világkongresszust készítenek elő, s kérdik tőlem, kit hívjanak Bpestről. Mit szólna Mezei az utazáshoz?”[11] Ezt a levelet a György–Pataki könyv így kommentálja: „Az Európai Iskola 1947 végére már túl is lépett a Breton-féle álláspontón, s egyre jobban közeledett a Párizsban zajló eseményekkel elégedetlen Forradalmi Szürrealisták csoportjához, kísérletet téve egy közép-európai, aktívan politizáló szürrealizmus kialakítására.”[12] Valójában ilyen jellegű közeledésről, illetve Bretontól való távolodásról nem beszélhetünk az Európai Iskola esetében – a fentebb vázolt kapcsolatháló és a Dotremont-nak küldött cikk jellege ennek a levélnek a tartalmát kielégítően magyarázza.

Az viszont tény, hogy a forradalmi szürrealistákét megelőlegező szürrealizmuskép Magyarországon is megjelent – nem az Európai Iskola, hanem Tardos Tibor közvetítésével, aki a *Magyarok*ban írt cikket az irányzatról. Ebből a cikkből nyilvánvaló, hogy nem tehetünk egyenlőségjelet a Tardos-féle szürrealizmuskoncepció illetve az Európai Iskola által (az Index és az Európai Iskola Könyvtára révén) Magyarországon közvetített szürrealizmuskép közé.[13] Érdemes tehát Tardos cikkének főbb gondolatait és szempontjait megvizsgálnunk, hiszen az önéletrajzi munkái alapján megállapítható, ő maga is első kézből származó információkkal rendelkezett az irányzatról, noha nyilvánvalóan nem azonosult a Breton-féle csoport szürrealizmusával.

Tardos cikke 1946 októberében jelenik meg, és azt az álláspontot képviseli, miszerint a szürrealista mozgalomnak vége – utolsó jelentős megnyilvánulása-

11 György Péter – Pataki Gábor, *Az Európai Iskola és az Elvont Művészek csoportja*, Bp., Corvina, 1990, 67.

12 *Uo.*, 62.

13 Balázs Imre József, *Szemlélettranszfer: az Index Könyvtár mint a szürrealista elképzelések magyarországi megalapozásának kísérlete*, Kalligram, 2010/11, 81–86.

ként pedig az 1938-as párizsi nemzetközi szürrealista kiállítást nevezi meg.[14] Jól érzékelhető a cikkből, hogy Tardos a Breton-Aragon konfliktusban egyértelműen Aragon opciójával szimpatizál – személyes kapcsolatukból, illetve az Ellenállásban játszott szerepükből következően ez a rokonszenv érthető is. Erről a konfliktushelyzetről a következőképpen ír:

> Míg Breton egész működése alatt azon igyekezett, hogy összeegyeztesse a forradalom célkitűzéseit a mozgalom autonómiájával, Aragon pálcát tör, határoz. *Vörös Front* című lángoló versében köszönti a kharkovi kongresszust és a világforradalmat. Breton ugyanekkor nyilvánosan megbélyegzi a program-költészetet. Útjaik elágaznak. A szürrealizmus egyik alapítója és egyik legértékesebb művésze teljes testsúlyával a közvetlen harcba veti magát. […] Mi az események hatása a szürrealista csoportra? Ma már megállapíthatjuk, hogy Breton és barátai kétségtelen taktikai tévedést követtek el, mikor el akarták választani az akkori rendkívül súlyos helyzetben a művészeti forradalom sorsát a szorosan vett forradalom jövőjétől. Bretont merev gondolkodásmódja vassorompóként választja el a való élettől és az ott dúló sorsdöntő küzdelemtől. Egy elkerülhetetlen fegyelmi vétség még ez évben a kommunista pártból való kizárásra kárhoztatja néhány társával együtt. Éluard is ez utóbbiak között van és csak hosszú évekkel később, az Ellenállás Léthe-vizében fog teljesen magához térni.[15]

Tardos véleménye tehát, akárcsak a forradalmi szürrealistáké, lényegében az, hogy a Breton-féle szürrealizmus a mozgalom történetének egy bizonyos pontján letért a maga szükségszerű útjáról, és Aragon, illetve a negyvenes évek Éluard-ja az, akinek a koncepcióját követendőnek érzi. A forradalmi szürrealisták (későbbi) manifesztumáétól annyiban tér el mégis ez az álláspont, hogy a mozgalom autonómiájának őrzését hibának tartja, míg, emlékszünk, a forradalmi szürrealisták abból az elvből indultak ki, hogy a szürrealizmus forradalma és a politikai forradalom más-más szinteken, az élet más-más színterein működnek.

Figyelemre méltó ugyanakkor Tardos ismertetőjének megértő, árnyalt jellege a szürrealista mozgalom korai történetével kapcsolatban. A szürrealizmust a maga

14 Tardos Tibor, *A szürrealizmus Franciaországban*, Magyarok, 1946/10, 602.
15 *Uo.*

változékonyságában, történeti átalakulásaival, kísérleti irányainak változatosságával együtt képes megjeleníteni: „Arra vállalkoznak, hogy feltárják az emberi lélek még ismeretlen rétegeit s onnan, Rimbaud és Lautréamont módjára, aranyat és drágakövet hordanak majd fel marékszámra. Lassanként kifejlődik az írók és festők munkamódszere. Az automatikus írásmód marad sokáig egyik főtárnájuk, ezen keresztül hordják fel a tudatalatti kincseit. Később, közös széanszaikon, felfedezik a hipnotikus álmot, mint munkamódszert; egyesek különleges szójátékokat és megejtő szövegeket szereznek transzban. A reggeli ébredésnél megkaparintott álmokat is leírják, vagy lefestik."[16]

Tardos Tibor írásainak jellegzetességei a negyvenes években

Az eddigiekben arról esett szó, ahogyan Tardos Tibor intézményesen és személyesen kapcsolódott a forradalmi szürrealisták mozgalmához, illetve a szürrealizmushoz mint irányzathoz. Ahhoz, hogy a vizsgálódás valóban megalapozott legyen, szükséges mindazonáltal maguknak a Tardos-szövegeknek a viszonyítása is a korszak poétikai törekvéseihez.

Kétségtelen, hogy Tardos írásmódja francia nyelvű szövegeiben asszociatív jellegű, gyors dikciójú. Alkotástechnikailag jellemző, amit Jacques Koberrel közösen jegyzett kötetéről mond már idézett önéletrajzi töredékében („ő adta a felidéző szót, én azt, ami szöveg magától érkezett utána") itt a szürrealisták által is művelt anonim, többszerzős alkotási módnak láthatjuk egy példáját működésben. A *Nourri blanchi* elkülönít ugyan két szólamot, amelyek közül a kezdőszólam általában röviden, tömören poétikus, a második pedig áradóbb, terjedelmesebb szövegeket tartalmaz – magából a kötetből viszont nem derül ki, hogy melyik szólam a Koberé és melyik Tardosé. Ha az alkotási folyamat valóban úgy zajlott, ahogyan Tardos visszaemlékezése jelzi, nyilván a második szólam Tardos hozzájárulása. A kötet 8-as számú szövegében például a tovább-asszociálás kiindulópontja egy, az első szólamban felbukkanó szókapcsolat lesz („l'artillerie du soleil"). Ezt a képet bontja ki/szét tehát Tardos: „L'artillerie du soleil sur / les pierres. // holà par ici pêcheurs chas- / seurs peuple de fond vaillants / d'époque l'artillerie du soleil / sur les pierres de l'île Barbe // Août mil neuf cent quarante / trois par

16 *Uo.*, 600.

ici chérie pour sous / venir pour oublier la rafale / de l'artillerie du S sur les P."[17] Az asszociációk iránya Tardosnál tehát egyrészt a térbeli–időbeli konkretizáció felé tart ebben az esetben – egy lyoni városrész és egy évszám is bekerül a szövegbe. Ugyanakkor a nap tüzérségének a hangját is halljuk, felerősödik tehát az érzékszervi befogadás irányába történő elmozdulás. A rövidítések ugyanakkor („S sur les P.") ki is tágítják a vers vonatkozási körét, és a jelölésre magára irányítják rá a figyelmet. A szövegben a nyelv materialitása érvényesül, a korai avantgárd költészet egy fontos vonulatához illeszkedve.

Második könyvében az asszociativitást, lazaságot vizuális elemek jelzik: itt nem másvalaki szövegével kerülnek párbeszédbe a Tardos-mondatok, hanem önmagukkal: több hasábon, elkülönítve, olykor egy újság tördelését imitálva helyezkednek el a szövegrészek.

A forradalmi szürrealisták folyóiratában, a *Le Surréalisme Révolutionnaire* 1-es, 1948. március-áprilisban megjelent számában Tardos közli a könyv későbbi anyagának egy jelentős részét.[18] Ezek a töredékes, ugyancsak asszociatív szövegek voltaképpen abba a sorozatba tartoznak, amelyet Tardos maga *Arcképek*ként említ. Egy-egy jellegzetes helyzettel és tulajdonsággal egyénített alakok tűnnek fel a szövegekben egy-egy rövid pillanatra, mint egy lírai riportban. Önironikus kommentárjában így jellemzi saját könyvét utólag a szerző: „A könyv arról szólt, hogyan képzeli el egy fiatal európai mozinéző Észak-Amerikát…"[19] A riportműfajjal való érintkezés nem tekinthető véletlennek itt – nyilvánvaló, hogy Tardos magában a riport műfajában is látott szubverzív lehetőségeket. Elképzelései hamarosan összeütközésbe kerülnek a magyarországi befogadó közeggel is.

Tardos életútjának hazatérés-epizódja mutat némi párhuzamosságot Németh Andor Magyarországra való visszatérésével: mindkettőjük számára konkrét lehetőség a francia nyelvű szerzőként való érvényesülés (Németh Andornak is idegen nyelvű könyvei jelennek meg külföldi tartózkodása idején), és mindketten közel kerülnek életük egy-egy szakaszában a szürrealizmushoz (Németh Andor a húszas években, a *Dokumentum* folyóirat megjelenése idején kísérletezik leginkább szürrealista jellegű szövegek írásával). Végül mindketten a Magyarországra és a szocreálba való hazatérést választják a második világháború után, igaz, mindketten abban a

17 Kober, Tardos, *i. m.*, 20–21.
18 Tibor Tardos, *A U.S. writling boy – chronicle of América Sop*, Le Surréalisme Révolutionnaire, 1948/1, 4–5.
19 Tardos, *A tengervíz sós*, 1. jegyzetben *i. m.*, 31.

reményben, hogy a már kialakult stílusuk, ízléspreferenciáik Magyarországon is érvényesíthetőek lesznek. Hosszú távon ebben mindkettejüknek csalódnia kell.

A szemléleti közelség abban is megnyilvánul, hogy Németh Andor a *Csillag* folyóirat frissen kinevezett főszerkesztőjeként Tardosra is számít mint szerzőre. Emlékiratában így fogalmaz ezzel kapcsolatban: „De honnan vegyek fiatalokat? 1948-ban a Centrál volt az irodalmi kávéház. Délutánonként ott nyüzsögtek az írók. Én minden nap lelkiismeretesen bejártam a Centrálba, mint egy marhavásárra, hogy megnézzem, milyen a felhajtás. Találtam pár ismerőst, de mit kezdhettem akkor még velük? […] Itt volt még Somlyó György, aki szintén járt nálam Párisban, de aki ott Tardos Tiborral még mindig nem döntötte el, hogy esztéta marad-e vagy kommunista lesz-e. Végül itt volt maga Tardos Tibor, aki frissen jött Párisból, és meg akarta hódítani Lukács Györgyöt a szürrealizmus számára. Mikor látta, hogy Lukács nem áll kötélnek, újra feljött hozzám és kért, hogy protezsáljam be a Szabad Néphez… Hogyan számíthattam volna ki, hogy ezek az urak lesznek a kommunista irodalom főpillérei?”[20]

A tengervíz sós lapjain valóban szó esik arról, ahogyan Tardos Lukács Györgyöt próbálja meggyőzni hazatérése után a szürrealizmus progresszív voltáról. Lukács viszont „klasszikusabb” prózákat, életképszerű anyagokat várna inkább tőle: „Telefonálok a nagynevű Lukács Györgynek. Még abban az órában meghív a lakására. Igen kedves dolog azt hallani, mennyire szerette a folyóiratokban megjelent – eléggé Faulkner-hangú – novelláimat (nem mondja: »Faulkner«, még azt sem: »amerikai«). Ami a szürrealizmust illeti, nagy meglepetésemre beledobja a tűzbe vetendő dekadenciák zsákjába, együtt az »egzisztencializmussal« (melyről nem is tudtam, mi az) és más »ostoba formalizmusokkal«. Próbálom meggyőzni: – De hiszen a szürrealizmus, az érdekes, nagy kísérlet! A festők! André Breton! A fiatal Aragon! Éluard! Konzervativizmusában hajthatatlan.”[21] De ugyanígy elutasító Lukács Tardos egy másik tervével kapcsolatban, amelyik a riport műfajával és a kísérleti művészettel egyaránt érintkezik. Ez lehetett volna Tardos avantgárd életművének egyfajta dokumentarista irányban történő meghosszabbítása a magyarországi körülmények között: „Mindenkinek van valamely számítása, amikor döntő lépés előtt áll. Az enyém az volt, hogy újfajta, merész felfedezésbe kezdek, egy fotográfus társaságában betelepszem majd az egyik pesti nagyüzembe, s min-

20 Németh Andor, *A Csillag története*, Literatura 2009/3, 334.
21 Tardos, *A tengervíz sós*, *i. m.*, 27.

den órában, minden évszakban, írásban és képben kikutatjuk néhány úgynevezett egyszerű ember életét. Persze, nemcsak a gyárban, otthon is. Vasárnap is. A lábvizes dézsa fölött is. Az ágyban is… Jelöltem is volt a fényképészségre: párizsi fiatal jóbarátom, magyar eredetű ő is, zseniális fotós, hívásra szívesen hazatért volna holland feleségével."[22] Amikor ezt a tervét elmondja Lukács Györgynek, a reakció ugyancsak elutasító: válaszából az derül ki, hogy a tények, a „jelenség-gyűjtés" számára nem érdekes, amennyiben mindez nem helyeződik bele egy evidensen társadalomkritikai, ha úgy tetszik, „pedagógiai" keretbe.[23]

Emlékirata tanúsága szerint Tardos egy ideig még próbálkozik a francia baloldali művészek és művészet Magyarországra közvetítésével, Franciaországból hozott absztrakt képzőművészeti alkotásokat mutat be szerkesztőségi kollégáinak a *Szabad Nép*nél, de teljes elutasításba ütközik.[24] Saját francia nyelvű könyve, *A U.S. writling boy…* hasonló gyanakvást ébreszt munkahelyén, az újságírók káderesének reakciója sűrítetten mutatja, milyen komplex akadályrendszeren kellett volna ekkoriban túljutnia a hasonló közvetítési kísérleteknek: „Postán megérkeztek a Párizsban akkor kiadott avantgarde könyvem példányai. Behívat. Ott fekszik előtte a kibontott könyvcsomag. – Ez mi? Megmondom neki, mi. Borzasztóan örültem. A nő nem. – Nagyon vigyázz! Egy példányt elveszek, elolvastatjuk valakivel, aki tud franciául. Közlöm veled, hogy pénz is jött. Nyugati valuta. A vérdíj. Őszintén remélem, nem kívánod felvenni. Már intézkedtem, hogy adják át a pártkasszának."[25] Később, 1956-ot követő perében a francia nyelvű kötetek mint „bűnjelek" és „förmedvények" szerepelnek a tárgyaláson.[26]

Azok a novellák, amelyeket Tardos visszatérően faulkneriánusoknak nevez, és amelyek a *Magyarok* vagy az *Újhold* lapjain jelennek meg 1946 és 1948 között,[27] elsősorban a nézőpontváltogatás, illetve a belső monológok visszatérő, áradó jelenléte révén lépnek ki a korszak magyar prózájának átlagából. A *Földalatti* című novella például egy köznapi szereplőket (rendőr, utas, jegyszedőnő, szépfiú, állomásfőnök) mozgató, metróállomáson játszódó történetet mesél, olyanformán, hogy a történet összefüggései az egyes szereplők monológjaiból kikövetkeztethetőek, és csak töre-

22 *Uo.*, 25.
23 *Uo.*, 27.
24 *Uo.*, 34–35.
25 *Uo.*, 31.
26 *Uo.*, 112.
27 *Hogyan öltek meg?* (Magyarok, 1946/4.); *Vasárnapi üma* (Újhold, 1947/3.); *Földalatti* (Magyarok, 1947/9.); *Szárnytörés* (Magyarok, 1948/2.)

dékesen állnak össze. Később Déry Tibor erről a novellájáról mondja majd, hogy akár egy teljes regényt is lehetett volna írni belőle.[28] Tardos kommentárja szerint Déry voltaképpen túlbecsülte ezt a novellát és annak narratológiai megoldásait.

Ezek a művek tehát inkább relatíve, a korabeli magyar prózairodalomhoz képest számítottak kísérleti, kísérletező jellegűnek. A szürrealizmus írásmódja a szó poétikai-szemléleti értelmében Tardos kései írásaiban bukkan újra fel, abban az időszakban, amikor (1963 és 2004 között) újra Franciaországban él. *L'intérieur du spectre* című könyve, amelyik 1965-ben, a Gallimard-nál jelent meg, újra franciául, poétikus, prózaversszerű rövidformákat tartalmaz, Henri Michaux vagy akár Italo Calvino mítoszteremtő prózáit, prózaverseit is megidézve: „Meztelenül, szerelmi lázban kirohan a fiú meg a lány a parti jégtömbök közé, kiválaszt egy-egy hatalmas jégoszlopot. Minél nagyobbat választott ki, úgy tartják, annál nagyobb a szerelem. Nekiáll a két szerelmes a kőkeményre fagyott két jégsziklának, körmével, forró nyelvével, tüzelő egész testével alakítani kezdi a másik képmására. […] Pillanat az egész, a fagy egyetlen szoros, kibogozhatatlan tömbbé forrasztja a két jégóriást. A szerelmespár lihegve, némán nézi."[29] A könyv mítoszai a vízi életformákról, időről, technikai civilizációról törésmentesen illeszthetőek be a szürrealizmus eredeti mitológiájába.

Negyvenes évekbeli írásmódjával tehát Tardos lényegében magányos maradt a magyar közegben, hiszen a szürrealista érzékenységű vagy az iránt is érdeklődő szerzők (mint Weöres Sándor, Pán Imre és mások) ekkoriban nem a kifejezetten kommunista meggyőződésű alkotók között voltak Magyarországon. Később viszont Tardos műfordítói sikerei (például az Örkény-egypercesek francia befogadása) vagy a *L'intérieur du spectre* rangos kiadónál történt megjelenése mutatják, hogy ez az érzékenység konvertálható volt a franciaországi kontextusban, Örkény és Tardos közt a groteszk szemléletmód és a sajátos fekete humor egyértelműen közös pontot jelez. Korai kísérleteinek elutasítása pedig jelzi azt is, hogy a berendezkedő szocialista realista kánon merevsége milyen határozottan pattintotta vissza magáról azokat a szerzőket is a negyvenes-ötvenes években, akik politikailag elkötelezettek voltak ugyan, de vonakodtak a szocreál elvárások alapján alkotni. Az irodalom intézményrendszerébe való beépülésnek az volt az ára, hogy a kísérletezést (legalábbis időlegesen) feladják a korszak szerzői.

28 Tardos, *A tengervíz sós*, *i. m.*, 52.
29 Tardos Tibor, *Jégszerelem* = Uő., *Röviden,* Bp., Holnap Kiadó, 2002, 10.

Bedecs László

EMLÉKEK FELVONULÁSA
Bertók László korai költészete

Amikor Bertók László pályakezdéséről vagy „korai költészetéről" beszélünk, akkor a nagyjából a szerző negyvenöt éves koráig tartó pályaszakaszra gondolnunk. Bertók későn indult, az okokat alább majd látjuk is, de még tovább tartott, amíg a zsengéket és a csak életrajzi dokumentumoknak tekinthető vers-próbálkozásokat magasabb szintű, az irodalomtörténeti folyamatok szempontjából is értékelhető, bármelyik folyóiratban szívesen látott művek váltották fel. A ma ismert bertóki hang és vers-technika pedig még később, csak a nyolcvanas évek közepén megjelenő szonett-kötetekkel született meg. Ez azt jelenti, hogy Bertók a szonettek előtt nem tartozott a magyar líra legjobbjai közé, egyre szélesebb költői repertoárja ellenére sem volt a költészeti folyamatokra hatással lévő, bármilyen tekintetben megkerülhetetlen szerző. Ma sem szabad ezt a pályaszakaszt túlértékelnünk, még akkor sem, ha Bertók a későbbiekben esetleg vissza-vissza nyúlt egy-egy korai ötletért, egy-egy formai vagy magatartásbeli mintáért. Tehette, hiszen ebben a korai szakaszban már látszottak költői attitűdjének alapelemei: a nyitottság, az kísérletező kedv, a dallamos, néhol zenei ihletésű sorok, az eredeti és tiszta rímek, a formai pontosság és igényesség, illetve a magyar lírahagyomány messzemenő tisztelete és alapos ismerete. De jelen volt már ebben az első pályaszakaszban is a komor, néhol kifejezetten tragikusra hangolt beszéd, még a játékban is a keserűséget megszólaltató hang. Hiba lenne tehát az életmű első szakaszát teljesen leválasztani az azt követő, sikeresebb, jelentős újításokat, példátlan formai kísérleteket, komoly poétikai változásokat és végül kiteljesedést hozó pályaszakaszokról, és úgy tenni, mintha ennek semmi köze nem lenne az előzményeihez. De ugyanilyen hiba lenne elfeledkeznünk arról is, hogy, hogy a 2004-es, *Platón benéz az ablakon* című reprezentatív, hatszáz

oldalas, a szerző által összeállított válogatáskötetbe[1] a negyven éves kora előtt írt verseiből csupán huszonegynéhány került be. Ez sem véletlen.

Észre kell vennünk, hogy az elmúlt években maga Bertók is mind gyakrabban tért vissza a gyökereihez, ezen belül az első verseihez is. 2005-ben adta ki a *Hazulról haza* című lírai önéletrajzát,[2] melyben ő maga próbálta vegyes műfajú írások és interjúk segítségével egységes narratívába rendezni költővé válásnak történetét, és ebben igen nagy hangsúlyt helyezett a szülőföldjével, a faluja hagyományaival, a családdal és a költészet felé tett első kirándulásaira őt elkísérő, aztán persze mellőle elkopó iskolatársaival és barátaival kapcsolatos emlékek minél részletesebb rekonstruálására. Ennek része volt, hogy az emlékeket fényképekkel és dokumentumok másolataival is megtámogatta, ezáltal próbálta a kort, a politikai környezetet is bevonni a költővé válás nehézkes és lassan alakuló történetébe. Végig azt sulykolta, hogy az ötvenes évek közepétől kezdődő tíz év személyes történései alapvetően határozták meg emberi és költői karakterét, és csak akkor olvassuk helyesen az életmű későbbi darabjait is, ha erről a tényről nem feledkezünk meg. A 2012-es, *A hetedik boríték* című verseskötet,[3] ha lehet, még ennél is erősebb gesztus volt: a kötetben ugyanis fiatalkori, korábban legnagyobb részt publikálatlan verseit gyűjtötte össze és tárta a nyilvánosság elé, amivel, úgyszólván, visszafelé bővítette ki az életművet, és amivel hangsúlyos jelzést tett ismételten arra, hogy ez az időszak is elválaszthatatlan és neki, személyesen, egyre fontosabb része a költői pályának. Nem szabad ezt a szerzői önértelmezést figyelmen kívül hagynunk. Ahogy azt a gesztust sem, hogy mindezzel saját sorsát, az úgynevezett életrajzi ént is igyekszik minél erősebben odakötni a verseiben megformált alakhoz. Ezekből a kötetekből pontosan tudhatjuk, hogy Bertók Vésén, egy somogyi faluban nőtt fel, Csurgón érettségizett, majd néhány éves kényszerű hazatérése után 1959-től Nagyatádon élt. Onnan 1965-ben került Pécsre, ahol azóta is lakik, és ahol nemcsak otthonra, hanem alkotótársakra, és az ízlését, irodalmi gondolkodását, későbbi szakmai kapcsolatait is meghatározó barátságokra is talált. Pécsett vált számottevő költővé, az ottani értelmiségi közeg nélkül, mely orientálta, mintákat közvetített számára, valamint fórumokat biztosított a műveinek, biztosan nem azt a Bertók-verset olvasnánk ma, amit olvasunk.

1 Bertók László, *Platón benéz az ablakon*, Bp., Magvető, 2004.
2 Bertók László, *Hazulról haza*, Pécs, Pro Pannonia, 2005.
3 Bertók László, *A hetedik boríték*, Pécs, Pro Pannonia, 2012.

Tudjuk, a hatvanas közepétől-végétől működő irodalmi intézményrendszer kereteit a kádárista vezetés 1957 és 1962 között alakította ki. Ekkor az 1956-os tevékenységük miatt bebörtönzött, vagy tartósan indexre került szerzők elrettentő példáin keresztül gyakoroltak nyomást a csak nevében egységes íróközösség egészére. Ekkor hirdették meg „a három T" elvét, mely a korábbi, a Révai-féle, egységesítő, csak a szocialista-realista irodalmat élni hagyó irodalompolitika után a keretek mérsékelt lazításnak számított. Ezektől az évektől az egyneműsítésre törekvés részben felszámolódott, a kritika szótárában egyre gyakrabban jelent meg a többféleség igénye, habár ugyancsak jellemző, hogy az irodalompolitika egyik legbefolyásosabb formálója, a Kiadói Főigazgatóság akkori vezetője, Köpeczi Béla – aki a magyar irodalmat sokáig kizárólag „kommunista bázisra" építve tudta elgondolni –, ekkor még az írói fórumok szigorúbb felügyeletét javasolta Aczél Györgynek.[4] És az is szinte természetesnek volt mondható, hogy az Írószövetség 1961-es újjászervezése felülről, szigorúan a politikai elkötelezettségek mentén történt: a tagok meghívásos alapon kerültek a szervezetbe, nagyobb részüknek pedig párttagnak kellett lennie –, és hogy néhány éven belül a nyomásgyakorlás Németh Lászlót és Illyés Gyulát is olyan kvázi-hőségnyilatkozatra kényszerítette, melyet a hatalom természetesen propagandacélokra is felhasznált (lásd a sajtófotók sokaságát ebből az időből Kádárról és a körülötte mosolygó írókról).

Bertók László még a megyei centrumoktól is távol, de ebben a közegben és ebben az ellenséges hangulatban próbált fórumokhoz jutni, publikálni, jelen lenni, vagy egyszerűen csak úgy élni, ahogy a nemzedéktársai, és úgy írni, ahogy él. Ahogy ő maga fogalmaz: „Verseim többnyire ösztönösen, úgy születtek, ahogy a járdalapok réseiből a fű kinő."[5] Fontos az ösztönösség szó kiemelése, hiszen ez a reflektálatlanságra és a teljesen bizonytalan útkeresésre utal, de ennek is, annak is épp az volt az oka, hogy a nagyon is vidéki környezetben nem volt valódi tér az ötletek kiérlelésére és megbeszélésére, a fiatal költő csak a szűkös, egy kisvárosi könyvtár meghatározta olvasmányélményeiből és a körülötte verselgetők próbálkozásaiból, illetve valamivel később a *Somogyi Néplap*, a *Somogy Írás*, még később a *Dunántúl* és a *Jelenkor* szerkesztőinek válaszleveleiből tájékozódhatott. Huszonhét évesen, 1962-en már nagyatádi könyvtárosként összeállított ugyan egy

4 Lásd *Zárt, bizalmas, számozott*, szerk. Cseh Gergő Bendegúz – Kalmár Melinda – Pór Edit, Bp., Osiris, 1999, 150–151.

5 Bertók László, *A hetedik boríték*, *i. m.*, 8.

kötetet, de a kézirat az 1955-ös letartóztatása és kéthónapos börtönléte, valamit az emiatt őt sokáig elkísérő „büntetett előélet" miatt soha nem jelenhetett meg. Első önálló kötete tíz évvel későbbi, 1972-es. A versekért kiszabott büntetés, a kihallgatások, a börtön, az ottani megaláztatások sora és az erkölcsi bizonyítvány hiánya azonban nem pusztán a publikációs lehetőségek szűkülését jelentette, hanem az eleve bizonytalan költői fejlődést is megtörte. Bertók már a rendszerváltás évében nyilvánosságra hozta ennek a méltatlan, az egész életét nagyban befolyásoló eljárásnak a történetét és a dokumentumait a *Jelenkor*ban,[6] majd kötetben,[7] illetve az 1995-ös, Nagy Imrével készített interjúkötetben[8] is részletesen elmesélt az akkor vele és benne történteket: az ÁVH csakis komolyan vehető érdeklődése az önképzőkörben írt versei iránt furcsa módon kétélű volt, hiszen azt is jelentette, hogy kötőnek tartják, hogy a verseit valódi verseknek gondolják, sőt olyanoknak, amelyek másokra is hatással lehetnek. A meghurcolás embertelensége viszont aránytalannak és az előző évben érettségiző fiú számára felfoghatatlannak tűnt. Megérezte a vers súlyát és hatalmát, megtanították vele, hogy az írás felelősséggel is jár, de az ő válasza erre az volt, hogy a börtönből szabadulva minden álmával leszámolt, és az egyetemi tanulmányok megkezdése helyett visszatért Vésére, ahol jobb híján maga is paraszti munkákat végezett, a költői ambícióival pedig tudatosan felhagyott. Ezen nincs mit csodálkozni, hiszen voltaképp az a csoda, hogy néhány évvel később az a bizonyos ösztönszerű, sorsszerű költészet mégis utat tör magának, és egy rendezettebb, érettebb, de még melankolikusabb formában folytatódni tudott.

Az '56-os forradalom utáni, a leszámolást követő konszolidáció a hatvanas évek elejére lehetővé tette, hogy ha kerülő úton is, de Bertók László karrierje valóban elindulhasson. Párhuzamos ez azzal, ahogy lassan megjelenhettek a sokszor egy évtizede asztalfiókban lévő művek. Nagy Lászlónak és Juhász Ferencnek például '57, illetve '56 után 1965-ben lehetett újra könyve, Illyésnek 1963-ban. De ők egy másik generáció képviselői. Akikről mi beszélünk, és akik közé Bertók is tartozik, épp ekkor, az ötvenes-hatvanas évek fordulóján igyekeztek első köteteiket megjelentetni. Közöttük sok olyan volt, aki hozzá hasonlóan, az irodalomtól igen távol eső helyről indult. Falun felnőtt, paraszti származású, gyerekként könyvet

6 Bertók László, *Priusz*, Jelenkor, 1990/7-8, 577–613.
7 Bertók László, *Priusz*, Bp., Századvég, 1994.
8 Vö. Nagy Imre, *Bertók László: Beszélgetés és tanulmány*, Pécs, Pro Pannonia, 1995.

alig-alig látott fiatalok kezdek el az 1956-ot környező években verset írni, hogy aztán a szerencsésebbek közölni is tudják a jellemzően a falusi élet zsánereire épülő, természeti képeket használó, formailag általában nem túl bonyolult verseiket. A jobbaknál, ahová természetesen Bertók is tartozott, az idillikus faluábrázolás helyén már ekkor megjelentek a kis közösségek problémái, illetve a szegénység, a magány, vagy épp a fejlődés reménytelenségének nyomai, de gyakori volt a költővé válás súlyának pátoszos versbe írása, vagy a nyelv működésére tett utalás. A 'hitelesség' igénye, a közvetlenül érzékelt és megértett problémák vallomásos, már a közlés tényének is irodalmi értéket tulajdonító törekvések ekkor még egy kialakulatlan és talán csak a kifáradóban lévő mintákat ismétlő fiatal költőt idéznek fel, akinek jobb próbálkozásai közé tartozik például a *Sárga őszi vers,* mely azonban nem éri el Illyés vagy akár Csoóri ekkoriban írt, hasonló tematikájú verseinek színvonalát: „És hallgatom apámat, / ki talpig aranyporban / megáll, s azon törődik, / hogy ősszel mennyi gond van."

Bertók László 1955-ben perbe fogott versei, a *Csendélet*, az *Átok* és az *Intés* pont a kisemmizés elleni indulat kifejezői, melyek radikálisan szakítanak a falusi zsánerek hagyományával, melyben a falu a friss levegőt, a természet közelségét, a zárt közösség erejét, a csendet és a nyugalmat jelentette. Ezekben és aztán az ezeket néhány évvel követő versekben azonban az archaikus mintákat és a magyar költészeti hagyománynak megfelelő ritmusokat rendre megtörik az elégedetlenség szólamai, és bár a természet, a ház körüli állatok, a földműves munkák és a család tisztelete jelentik az értékvilág keretit, a versekben már ott van az elvágyódás, sőt már az elköltözésnek mint a tanulással és az értelmiségi karrierrel kapcsolatos szülői remény beteljesítésének a lehetősége is. Bertók formakészsége, a vers-zene iránti érzékenysége, a rímkezelése már ezekben a versekben is feltűnő, sőt, ha a kor méltán népszerűtlen átlagverseivel vetjük őket össze, akkor kifejezetten megmunkáltak, mívesnek, magabiztosnak tűnnek. Joggal érezhette igazságtalannak az akkor fiatal szerző, hogy ezeket legfeljebb folyóiratokban publikálhatta, kötetben nem.

Bertók korai írásainak erejét a nyomorúság és a kiszolgáltatottság néven nevezése, a felháborodás, a felelősségvállalás, a szolidaritás és a képviselet igénye adja. Csoóri Sándor *Felröppen a madár* című kötete volt mindennek a költészeti előzménye, ahogy erre Bertók utal is,[9] hiszen ott ugyanaz a méltatlankodás

9 Vö. Nagy Imre, *Bertók László*, Pécs, Pannonia, 1995, 47.

figyelhető meg a kifosztott és elszegényített, téeszekbe parancsolt, de tagságból tisztességes megélhetést nem juttató rendszer ellen, a „lukas cipő" és a „cuppogó sár" ellen. Bertók akkori formavilága is Csoóri 1954-es kötetét idézi. Ebben a költői hagyományban az anya konkrét és metaforikus szerepeltetése szinte követelmény (és itt gondolhatunk megint Csoórira és az ő emblematikus versére, az *Anyám fekete rózsa* címűre), de Bertóknál az anya állandó jelzője, érdekes módon, a „szegény" – ami néhol a pénztelenségre, de inkább a sajnálat kifejezésére szolgál. És van ugyan szépelgés is ezekben a versekben, van a falusi élet állítólagos nyugalmának ecseteléséből is, de bizonyára már akkor is érdekesebbek voltak azok a sorok, ahol a falusi élet árnyoldalai tűnnek fel: a rengeteg megfizetetlen és már kisgyerekként is elvégzendő munka, a pletykák, a művészet, a tanulás és a gondolkodás lenézése. Éreznünk kell ennek a versbeli eseménynek a súlyát: kellett a falu árnyoldalainak felismerés és kimondása ahhoz, hogy az asztalosnak szánt fiú el tudjon szakadni a falutól, mert ez meg ahhoz kellett, hogy kiteljesedhessen a költői pálya, hogy Bertók líraoptikája a világértelmezés azon problémáit is költészetének problémájává tegye, melyek az egységes személyiség fokozatos háttérbeszorulásából keletkeznek. De kellett ahhoz is, hogy a korkritikai elemeket használó vallomásköltészet ellenében az inkább nyelvi-esztétikai problémákra figyelő versbeszéd majd megerősödhessen, hogy a már megtalált motívum- és eszközkészlet elmélyülhessen, többrétegűvé válhasson, hogy a bertóki líraoptika tisztulhasson, és hogy az epikus versépítkezéssel szemben helyet követelő gondolati költészet később, lassan, de a fókuszba kerüljön.

Hiszen épp az ennek a költői életműnek az egyik legnagyobb titka, hogy a népies világból, ebből a képviseleti indíttatású, a magyar költői hagyományokba kapaszkodó világból hogyan tudott eljutni egy töprengő, befelé figyelő, formai értelemben kifejezetten újító, ma már a polgári hagyományokkal párbeszédet folytató irodalmi térbe. A nyolcvanas években, a bertóki, nagyjából egy évtizedig tartó szonett-korszakkal végbement poétikai változás valódi okai a mai napig megfejtésre várnak. De az biztos, hogy az ezzel párhuzamos nyelv-csere lehetetlenné, vagy legalábbis nagyon kockázatossá teszi, hogy egységes, egyirányú történetet írjunk e költői életmű mögé. Pedig az első négy kötetből készült válogatás, a *Hóból a lábnyom* kritikusai még központi helyen emelték ki a hangütés és ezzel együtt az addigi életmű egységét, a jelkép- és motívumrendszer homogenitását, a központi metaforák és általában a költői képek tudatos

felépítését és lebontását, és ezzel együtt a formai sokszínűséget.[10] Most viszont azt kell látnunk, hogy az életmű első verseit csupán az köti össze a közel hatvan évvel későbbiekkel, hogy a szerzőjük azonos. Ez nem kevés, de talán csak arra elegendő, hogy rámutassunk a beszédmód alakulásának olyan csomópontjaira, melyeken keresztül megrajzolható Bertók László a szonettek után is többször alakot váltó, kísérletező, és most úgy látszik, valamiképp mégis a gyökerek felé kacsintgató költészetének vázlatos portréja. Lehet, hogy akkor járunk jó úton, ha nem az egyes pályaszakaszok közti kapcsolatokat keressük, hanem az azok közti különbségeken keresztül próbáljuk megérteni az életmű dinamikáját. Így nem csak a formai újdonságokat, a szonettek, a haiku-szerű „háromkák" vagy a nagyobb lélegzetű, például a *Deszkatavasz* (1998) című és azt követő köteteket jellemző „hosszúkák" közti átmenetre figyelhetnénk, hanem a terebélyesebbé váló motívumhálókra és persze a beszélő pozíciójának néhol radikális változásaira is.

Miközben például az utóbbi évtizedek köteteit éppenséggel egy-egy zárt és kifejezetten szigorú, jellemzően Bertók által kitalált és nehézsége miatt a kizárólagos birtokában maradt forma szervezte, az első verseskötetek épp a formai sokfélesége a feltűnő. A kétsoros, párosrímű, aforizmatikus költeményektől, a dalszerű gyors formákon és a többtípusú szonetten át, a hagyományos ölelkező rímű, tízes-tizenkettes sorokból épülő négysoros strófákig, a többszólamú hosszúkölteményekig és a rímtelen szabadversekig minden megtalálható azokban a könyvekben. A formai változatossághoz képest viszont a tematikus keret a sokkal zártabb, egyirányúbb. Az első pályaszakasz központi motívuma a „frissvizű gyerekkor", illetve az „elárult gyerekkor", az elvágyódás, ugyanakkor a városba kerülés traumatikus folyamata. A kis közösségből való kiszakadás igénye és mégis-fájdalma azáltal oldódik, hogy a mindennapi használati eszközök (egy kanál, egy üres lavór), illetve a falusi munkák kellékei (a bádogvödör, a fagerenda, a vasreszelék) önmagukon túlmutató jelentéseket vesznek fel. Ráadásul Bertók ekkor még szívesen használ tájszavakat, még jobban kiemelve ezzel azt a kontrasztot, ami a múlt családiassága, biztonsága, ugyanakkor önmagába zártsága és a versbeli jelen elidegenedettsége között érzékel.

Az *Emlékek választása* (1978) és a *Tárgyak ideje* (1981) verseinek az idő múlása épp azért válik elsődleges élményévé, mert az élmények időbeli elhelyezkedése teszi a beszélő számára ezt az ellentétet felismerhetővé és elmondhatóvá. Ezek

10 Például Csűrös Miklós, *Hóból a lábnyom: Bertók Lászlóról és válogatott verseiről*, Jelenkor, 1984/11, 74–81.

a versekben, melyek még mindig a népies költészet vonzásában születnek, már olyan modern felismerések is szót kapnak, mint az, hogy nem csak mi választjuk az emlékeket, hanem az emlékek is választanak minket. A leíró, tárgyias jellegű költészetet az elvontabb szólamok teszik többrétegűvé, amilyenek például az ekkor nagyon gyakori anekdotaszerű elemek. A gyermekkor alakjai, érzései, helyzetei idéződnek fel egy-egy, a vers kezdő soraiban kirajzolódó pillanatképben, hogy a téma és reflexió kettősségének kompozíciós elvét követve váljanak ezek a történet-darabok a vers magszerű centrumává, lehetővé téve, hogy a szövegek viszonylag könnyen alkalmazkodjanak egy epikus olvasathoz. Ugyanez történik azokban a versekben, ahol a lírai én saját helyzetében és döntéseiben mitikus alaphelyzetekre ismer, és ezekben tükrözteti jelenkori dilemmáit. Ilyen vers például a *Jónás tűnődése az utolsó leckéztetés után* című, ahol Bertók az ismert példázat szinte minden elemét felhasználja a költővé válás egyébként sztereotip, eltúlzott dilemmáján töprengve – eltúlzott és némileg megmosolyogtató azért, mert ekkor már régen túl vagyunk például Tandori Dezső lírai forradalmán, mely épp a hagyományos költőszerep efféle pózait bombázta szét. De mint írtuk, Bertók ekkor még nem a Tandori-közeli, posztmodernbe hajló beszédmódokkal áll kapcsolatban, hanem a Nagy László- és Csoóri Sándor-féle hagyománnyal. Az említett szöveg egyébként azért is figyelmet érdemel, mert beillik a magyar költészet Jónás-verseinek sorába. De amíg Babits művében Jónás a központi alak, Rába Györgynél pedig a cethal, addig Bertóknál a versbeli beszélő, aki valójában a Jónás-történet olvasója, olvasóként pedig értelmezője. Olvasásának tétje pedig bevallottan az események rekonstruálásán keresztüli önmegértés.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy az első kötetek jellemzően dalszerű, hat és öt szótagú sorokból szerveződő verseket közölnek, melyek tehát leggyakrabban a falu harmóniáját, a család összetartozását, az ismerősség biztonságát 'verselik meg' egyszer, zártságát, szegénységét, jövőtlenségét másszor. Jellemző, hogy a jelzős szerkezetekbe rejtett metaforákat is gyakran természeti képekhez kapcsolják: „aszaltszilva arcú", „búzavirág-fényű reggelek" *(Nagyanyám),* „szalmafényű, törtszárú délutánok" *(Sárga őszi vers).* A falu, a föld és a család iránt hűség, melynek toposzait a hatvanas évek lírai köznyelvét úgyszólván uraló Illyés- és Nagy László-költészet szolgáltatta, de amely Csoóri Sándor nagy hatású verseiből is bőséggel táplálkozott, szinte lezárta az alakuló Bertók-líra horizontjait. De Bertókban alkatilag sem volt meg, és ha meglett volna, az 1955-ös meghurcolása

biztosan kiölte volna a magabiztos küldetéstudatot, ahogy korai verseinek átlátszó, tiszta, képei mögül is hiányzott a költőszerep olyasféle patetikus átélése, mely a fenti szerzők mindegyikénél megvolt. Az ő versei már ekkor is visszafogottabbak, kételkedőbbek voltak, a beszélő személye pedig kifejezetten visszahúzódó. A kisközösség képviseletére hivatott, sőt 'kiválasztott' költő nem írhat olyasmit magáról, mint Bertók a *Könnyű szél jött* című versében: „Gyámoltalan, józan, hitetlen, / és nevetséges vagyok", de az öngyilkosság gondolatáig sem juthat el, ahogy a *Fák felvonulásá*nak egyik cikluscímét is adó *Miközben* címűben ő eljut. Azt hiszem, ennek az alkati összeférhetetlenségnek a felismerése jelentős lökést adott az életművön belüli poétikai változásoknak is, elhozta a kételkedés egyre erőteljesebb jelenlétét, mely előbb csak a költői szereppel volt kapcsolatban, majd ebből kiindulva az élet szinte minden területére, sőt az élet élhetőségének kérdésére is kiterjedt. Ez pedig kaput nyitott az életművön belül egy új korszaknak, mely a sokat emlegetett szonettekkel érkezett el, ahol a közösségért és a közösség nevében vállalt felelősség verseit olyan, egzisztencialista érintettségű szövegek váltották fel. Ezekben a szövegekben a hangsúly a képekről egyre inkább a grammatikára, a mondatbeli viszonyok újrarendezhetőségére helyeződött át, miközben az általános kétely, valamint a félelem és a bizonytalanság megfogalmazhatósága tágabb irodalmi kontextust hozott mozgásba, és már a metafizikai fenyegetettségre is utalt.

Görözdi Judit

GRENDEL LAJOS „SZLOVÁK ÍRÓI" KARRIERTÖRTÉNETE

„Grendel Lajos (1948 április 6., Léva) szlovák író és publicista, a szlovákiai magyar irodalom kiemelkedő képviselője"[1] – így indul a szlovák Wikipédián a Grendel Lajosról szóló szerény szócikk. S noha a Wikipédia nem referencia-szakirodalom, jól illusztrálja, miképpen tartja számon a szerzőt a szlovák közeg. Példákat irodalomtörténeti munkákból is hozhatunk: a Marčok-féle 2006-os szlovák irodalomtörténet[2] vagy a rendszerváltás után a kortárs szlovák irodalom átértékelését célzó akadémiai antológia (*Čítame slovenskú literatúru*, 1998)[3] ugyanígy a szlovák irodalomba sorolja be Grendelt azzal a megjegyzéssel, hogy magyarul ír; bár azt egyik sem taglalja, milyen irodalomfelfogás alapozza ezt a besorolást.

A továbbiakban azokat a tényezőket próbálom megvizsgálni, amelyek közrejátszottak abban, hogy a szlovák kulturális közeg és irodalomtörténet szlovák íróként tekint Grendelre (olyanként, aki magyarul ír), hogy esetében valamiféle „totális befogadás" játszódott le; tehát hogy Grendel nemcsak magyar, hanem szlovák írói karriert is befutott.

1. Irodalomfelfogás

A szlovák irodalomtörténetírás szintén nyelvi alapon és a nemzeti irodalom hagyományai alapján gondolja el a szlovák irodalom történetét, a nemzetiségekkel való együttélés azonban az irodalmi élet valóságában bonyolultabb formációkat hozott létre, ami hangsúlyosan érvényes a központilag irányított kommunista

1 https://sk.wikipedia.org/wiki/Lajos_Grendel (2016. január 5.)
2 Viliam Marčok et al., *Dejiny slovenskej literatúry III.,* Bratislava, LIC, 2006.
3 René Bílik – Peter Zajac et al., *Čítame slovenskú literatúru III.,* Bratislava, Slovak Academic Press, 1998, 293.

kultúrpolitika időszakában (közös írószervezet; a kiadók, folyóiratok közös hatalmi struktúrái, stb.). Ennek elméleti lecsapódását láthatjuk pl. Dionýz Ďurišin szlovák komparatista irodalmirendszer-koncepciójában, amely az ún. *irodalomközi közösségek* legkülönbözőbb változatait osztályozza, s amely a *nemzetiségi irodalmak* esetében fejlődésük elsődleges kontextusának azokat a irodalmon kívüli tényezőket tartja, amelyek az adott nemzetiségi irodalom létrejöttét előidézték. Másodlagos *konstitutív kontextusnak* az államiság elve által meghatározott irodalmi funkciókat tekinti, és csupán harmadlagosnak az anyanyelvből illetve az „anyairodalomból" adódó hagyományokat és identitást.[4]

A koncepció mögött ideológiai vonatkozások is érzékelhetők. Ezek látványosan jelennek meg annak a vitának némely szólamában, amelyet Grendel Lajos első szlovákul megjelent könyvéről publikált a szlovák írószövetség *Romboid* című folyóirata 1986 novemberében. Egyrészt valamiféle kommunista internacionalizmus jegyében sajátítják ki a többség számára a kisebbségek kultúráját: pl. „Nekünk Szlovákiában szakadatlan kötelességünk úgy tekinteni nemzetiségeink íróinak alkotásaira mint a teljes csehszlovák szocialista irodalom össztársadalmi törekvéseinek a részére"[5]; másrészt ugyanezt nemzeti alapon is elvégzik a nemzeti (irodalom)történeti narratívába való beillesztés révén: pl. Grendel „érett műve ráadásul tartalmilag annak a szlovák történelmi valóságnak és társadalmi felődésnek a megismerési körébe tartozik, amely közös volt az itt élő magyarok és szlovákok számára [...], s mint ilyen a szlovák irodalom értékes alkotása."[6]

Grendel *Odtienené oblomky (Árnyalt töredékek)* című könyve 1985-ben jelent meg Karol Wlachovský szlovák fordításában, első három regényét foglalja magába: az *Éleslövészetet* (1981), a *Galerit* (1982) és az *Áttételeket* (1985). Igazi berobbanást jelentett a szlovák irodalomba, és megnyitotta az utat a szerző többi művének a szlovák kiadása előtt: 1989-ben az *Obsažná batožina* (*Bőröndök tartalama*, 1987), 1991-ben pedig az *Okno po erotických snoch* című elbeszélés-kötetek, 1998-ban a *Cudná správa z vrcholu sna* című elbeszélés-válogatás Pavol Vilikovský szlovák íróval közös kötetben, valamint az *Einsteinove zvony (Einstein*

4 Vö. Dionýz Ďurišin, *Osobitné medziliterárne spoločenstvá 6.,* Bratislava, Ústav svetovej literatúry SAV, 1993, 18–19.

5 Ján Števček, Vojtech Kondrót, Ivan Sulík, Karol Rosenbaum, Viliam Marčok, Vincent Šabík, Daniel Okáli, Peter Zajac, Karol Wlachovský, *Kritici diskutujú o Lajosovi Grendelovi* [A továbbiakban: *kritikusvita*], Romboid, 1986/11, 20–33. Idézet: Sulík, 24.

6 *Uo.*

harangjai, 1992) című regény és a *Moja vlasť, Absurdistan* (*Hazám,* Abszurdisztán) című publicisztikai válogatás, 2000-ben a *Príď kráľovstvo tvoje* (*És eljön az Ő országa*, 1996) című regény, 2002-ben az *U nás v New Honte* (*Nálunk, New Hontban*, 2001) című regény, 2005-ben a *Kráľ Matej v New Honte* (*Mátyás király New Hontban*, 2005) című regény, 2006-ban a *Hromadný hrob pri New Honte* (*Tömegsír,* 2006), 2010-ben az *U nás doma v New Honte* (*Nálunk, New Hontban*) című regény újrafordítása, 2011-ben a *Život dlhý takmer štyri týždne* (*Négy hét az élet,* 2011), 2013-ban a *Láska na diaľku* (*Távol a szerelem*, 2012) című regény látott napvilágot.

A fordításkötetek számában is megmutatkozó hatalmas érdeklődést Grendel Lajos alkotásai iránt a szlovákok részéről mégsem indokolja elégségesen a fentebb vázolt irodalomfelfogás, hiszen szembetűnő tény, hogy Grendel az egyetlen szlovákiai magyar szerző, akit a szlovák irodalmon belül számon tartanak. Más szlovákiai magyar szerzők műveit is kiadták szlovákul (elsősorban az „egységes csehszlovák szocialista irodalom" égisze alatt), kritikai figyelmet is kaptak, némelyiküket számon tartja a szakma (pl. Tőzsér Árpádot), de olyan befogadás, amelyik a szlovák irodalom szerves részévé avatta volna munkásságukat, egyikük esetében sem valósult meg.

2. A befogadó irodalom

A Grendel írásművészetét elemző Romboid-beli vitában kilenc, különböző mértékű ideológiai elhivatottsággal bíró illetve nem bíró, másfajta elméleti alapállású, több generációt képviselő szlovák irodalmár véleménye feszült egymásnak. A szerző szlovák recepciójának első fázisában az is megfogalmazást nyert, hogy a szlovák irodalom számára Grendel prózája „*ösztönző szereppel bír*" (Ján Števček), olyan teljesítményt képvisel, amelyre a szlovák irodalomnak *„saját teljesítményével kell válaszolnia*" (Peter Zajac). Az ösztönzés mibenléte mindenekelőtt az európai filozófiai és esztétikai áramlatok felvetéseinek és tapasztalatának szövegi megjelenítésében határozható meg (pl. individuumközpontú létszemlélet, posztmodern eljárások alkalmazása), amit Grendel a közép-európai identitás vonatkozásában dolgozott fel (a történelmi traumáknak és nemzeti/politikai/stb. ideológiai konstrukcióknak kiszolgáltatott és általuk deformált identitás felmutatása).

A szlovák irodalomban/kultúrában az 1960-as évek közepén, második felében lejátszódott egy folyamat, amely a szocialista realizmusban kifejezésre jutó marxista, kollektivista irodalmi elvárások ellenében például a létbevetettség tapasztalatát, az egyéni szabadság és felelősség kérdését, a művészi autenticitást helyezte a középpontba[7], de a prágai tavaszt követő politikai visszarendeződés idején (*normalizáció*nak hívták) a hatalom *A CSKP XIII. kongresszusa óta a pártban és a társadalomban kialakult válság tanulságai* című 1970-es pártdokumentum irányelvei alapján a kultúrát majdhogynem az 1950-es évek ideológiai szintjére süllyesztette. Az irodalom egyrészt elhallgatással (Ivan Kadlečík, Hana Ponická, Dominik Tatarka, Milan Šimečka), másrészt a történelmi témákhoz fordulással reagált (Ján Jonáš, Ján Johanides, Peter Jaroš, Vincent Šikula, Ladislav Ballek), azonban a *„szocialista ember"* ábrázolásának hivatalos projektjéről az 1980-as évek közepéig sem engedtetett meg leszakadnia, aminek megengedőbb változatát képviselték azok a történelmi tárgyú szövegek, amelyeket a kritika a szociális identitás megkonstruálásának nagy történelmi elbeszéléseként fogadott.[8]

Arról Grendel is beszél interjúiban, hogy a 60-as évek második felének szabad szellemi légköre, amit diákként tapasztalt meg Pozsonyban, ösztönzőleg hatott rá. Viszont szlovák pályatársaival ellentétben ő a *normalizáció* időszakában, az 1970-es évek második felére eső pályakezdése során is fenn tudta tartani a szabad(abb) szellemi tájékozódás és alkotás lehetőségét magyarországi kapcsolatokon keresztül pl. Mészöly Miklós körével, a *Mozgó Világ* folyóirattal. Mindez másfajta, nem kollektivista irodalmi gondolkodást és nem mimetikus írásmódot alapozott, amely a formálódó magyar posztmodernből táplálkozott, sőt abba tagozódott. A szlovák irodalomban ilyen művek kevéssé (kis számban, marginalizált recepciós közegben, a *normalizáció* jó másfél évtizedes története során különböző megkötöttségeknek kitéve) láthattak napvilágot, hiszen a szlovák irodalom alakulástörténetét a kultúrpolitika nagyon erősen igyekezett függetleníteni a nemzetközi esztétikai trendektől, noha a 80-as évek közepén már tapasztalható volt puhulás (s nemcsak az előző időszakhoz képest, hanem a cseh helyzettel összehasonlítva is). Grendel szövegeinek fordításai azonban nem egy másik kultúra (hagyomány, alakulástörténeti folyamat, sőt egy másik

7 Vö. René Bílik, *Duch na reťazi. Sondy do literárneho života na Slovensku v rokoch 1945-1989,* Bratislava, Kalligram, 2008, 60–62.

8 Vö. Bílik, *i. m,* 70–80, idézet: 76

ideológiai elvárásrendszer/környezet) termékeiként léptek 1985-ben a szlovák irodalomba, hanem – ahogy az idézett kritikusvitában megjelenő irányzatos besorolási aktusok is mutatják – mint *a csehszlovák szocialista irodalom* részévé avatott magyar nemzetiségi irodalom alkotásai, s ilyen módon „felcímkézve" képviseltek valamiféle esélyt a szűkre szabott korlátok feszegetésére. Ahogy Deák Renáta összegzi a szerző szlovák recepcióját a multikulturalizmus és az identitás kérdése felől vizsgáló írásában: „Az újabb irodalmi eljárások és a műfaji lehetőségek iránti nyitottság, szabad kísérletezés a szlovák irodalmi kontextusban Grendel szövegei révén egyfajta jelenésként hatott."[9]

Az összehasonlító irodalomtudomány egyik ismert tézise, hogy a befogadó irodalom a saját szempontjai és szükségletei szerint válogat az idegennyelvű irodalomból[10], amit Itamar Even-Zohar úgy fogalmaz meg irodalmi többrendszer-elméletében, hogy egy műfordítás – többek között – akkor tölthet be innovatív vagy helyettesítő szerepet, amikor a befogadó irodalom krízisbe kerül, valamiféle vákuum jön benne létre.[11] Úgy tűnik, Grendel könyve 1985-ben abba a „vákuumba" csúszott bele, amelyet a szlovák irodalom belső működési feltételrendszere hozott létre (ha ezt a „vákuumot" nem is teljesen üres halmazként kell elképzelnünk, hanem a struktúra megbontására irányuló törekvések érvényre még nem jutott állapotaként). Azt, hogy a befogadásának volt tétje a szlovák irodalom számára is, az említett kritikusvita tanúsítja. Az egyik oldalon az ideológiai „normalizátorok" (Ivan Sulík, Daniel Okáli) az – ideológiai megbélyegzésnek minősülő – egzisztencializmust vetették a szerző szemére (Okáli azt is megszámolta, hányszor bukkan fel Kierkegaard neve a szövegben). A másik oldal marxista szótárral és érvrendszerrel próbálta legitimálni (Vincent Šabík, illetve Ján Števček, aki a bevezetőjében – kifogandó a szelet a normalizátori vitorlákból – egyenesen Gorbacsov egyik, a 27. szovjet pártkongresszuson elhangzott kijelentésére hivatkozik). A többi irodalmár elsősorban a szöveg értelmezésének kérdéseire korlátozta megszólalását, és a szlovák irodalmi párhuzamokat kereste

9 Deák Renáta, *Grendel Lajos Pozsony fölött a Kalligram-toronyban,* Magyar Lettre Internationale, 2014/94, 1.

10 Vö. Mikuláš Bakoš, *K problémom periodizácie medziliterárnych vzťahov = Literárne vzťahySlovákov a južných Slovanov,* Bratislava, 1968, 17; Ján Koška, *Az egymással kapcsolatban álló irodalmak alkotóképessége = Tvorivosť literárnej recepcie – Az irodalmi recepció kreativitása,* szerk. Görözdi Judit – Gabriela Magová, Bratislava, ÚsvL SAV–Veda, 2008, 129–133; Rudolf Chmel, *A szlovák-magyar irodalmi kapcsolatok kutatásának hagyományai és mai helyzete* = Uő., *Jelen és történelem,* Pozsony, Kalligram, 2014, 73–107.

11 Itamar L. Even-Zohar, *A műfordítás helye az irodalmi (több)rendszerben,* ford. Janovits Enikő Mária, Kalligram, 2007/2, 62–66.

(Viliam Marčok, Peter Zajac), vagy a műfordítás szempontjaival foglalkozott (Karol Wlachovský, Vojtech Kondrót).

Az *Odtienené oblomky* megjelenését követő szekunder irodalom alapján érdemes sorra venni azokat a megközelítéseket, amelyek meghatározónak mutatkoznak a szlovák Grendel-recepcióban. Az egyik fontos jegy a szlovák irodalom kontextusában való elhelyezés, olyan szempontok kiemelése, amelyek valamilyen tekintetben rokonságot mutatnak a szlovák prózaművekkel. Ilyen például az elbeszélés spontaneitása, mint Vincent Šikulánál, az egyén pszichoszociális meghatározottságainak az ábrázolása, mint Rudolf Slobodánál vagy Ladislav Balleknél, a szorongásosság illetve a ténykutatás, mint Ivan Hudecnél[12], a dél-szlovákiai régió tematizálása mint Ladislav Balleknél vagy Ivan Habajnál[13]. Előtérbe helyezték továbbá Grendel relativizáló történelemfelfogását illetve történelmi narrációját[14], amely az egyik kritikus szerint *„a történelmi tudatot a mindennapok pszeudomitológiájára degradálja"*[15], egy másik szerint *„a magyarságtudat meghaladott eszméjének a kritikájából ered"*[16], és amely ebből eredően nélkülözi a moralizálást[17]. Ezen kívül Grendel individuumközpontú világszemléletét *(„az egyén mint az egész kritériuma"*[18]*)* hangsúlyozták. A regény „modernségével" kapcsolatban az intellektualizmus, a nyelvi találékonyság és a – szövegértelmezést az olvasóra bízó – töredékes elbeszélésmód került kiemelésre.[19]

Nyilvánvaló, hogy Grendel Lajos szlovák befogadásában a legfontosabb szerepet írásművészetének esztétikai minősége, az egyedit az egyetemesben felmutató elbeszélésmódja játszotta, valamint szövegeinek individuumközpontú létszemlélete, amely a nemzetiségi problémakört is másképpen, nem kollektivista nemzeti alapállásból (mint Dobos László vagy Duba Gyula szövegei) jelenítette meg, amit a szlovákok is akceptálni tudtak.

A befogadó irodalom aktuális helyzete mindazonáltal abban lehet meghatározó, hogy mennyire nyitott az ilyen impulzusokra, s hogy melyekre az. Tény,

12 Vö. Peter Liba, *Lajos Grendel: Odtienené oblomky,* Slovenské pohľady, 1986/5, 139; Marčok a *kritikusvitá*ban, *i. m.,* 27.
13 L. Sulík, Marčok, Rosenbaum a *kritikusvitá*ban, *i. m.,* 24, 26, 33.
14 Števček és Zajac a *kritikusvitá*ban, *i. m.,* 22, 32.
15 Marčok a *kritikusvitá*ban, *i. m.,* 26.
16 Sulík a *kritikusvitá*ban, *i. m.,* 25.
17 Vö. pl. Liba, *i. m.,* 140.
18 Števček a *kritikusvitá*ban, *i. m.,* 22.
19 Vö. pl. Liba, *i. m.,* 141.

hogy Grendel prózafelfogása inspirációs forrást jelentett a fiatalabb szlovák írónemzedéknek, többen hivatkoznak rá (pl. Ján Litvák, Peter Pišťanek), s hatása a szövegeken is kimutatható (pl. Pavol Rankovnál).

3. Kapcsolatháló

Grendel szlovák recepciójának a története nem függetleníthető a szlovákiai magyar irodalmi struktúráktól, illetve attól a helyzettől, hogy maguk a struktúrák is össze voltak kapcsolódva. A csehszlovákiai magyar könyvkiadást végző Madách Könyv- és Lapkiadó valamint az *Irodalmi Szemle* folyóirat körüli huzavonákat, a 70-es évek közepétől a 80-as évek közepéig tartó bő évtized kultúrpolitikai légkörét, a szabad(abb) vagy plurális(abb) alapállást kifejező megnyilatkozások és kezdeményezések kiváltotta retorziókat Grendel kapcsán érzékletesen tekinti át Szirák Péter monográfiájának életrajzi fejezete.[20] A kiadó éléről éppen abban az évben menesztik „ideológiai engedékenysége miatt” Fónod Zoltánt, amikor megjelenik Grendel első könyve, a *Hűtlenek* (1979) című elbeszéléskötet, s innen kezdve egészen 1987-ig (!) a pártközpont meghosszabbított kezeként a semmilyen szépirodalmi illetékességgel nem bíró Sárkány Árpád felügyeli a szlovákiai magyar könyv- és lapkiadást. A kulturális élet valósága – hasonlóan a többi középkelet-európai országbeli helyzethez – mégsem volt monokróm: maga a hatalmi diktátum sem volt következetes (bizonyos években, bizonyos intézményekben/fórumokon, bizonyos kérdésekben, stb. szigorúbb volt, mint másokban, sőt még ez is tudott változni), a szereplők egy része pedig folyamatosan kísérletezett ilyen-olyan módon és mértékben az irodalom és az irodalmi élet egyneműségének a megbontásával.

A korszak kettős mércéje és feltételrendszere keretezte azt a háttérjátszmát, amelyet az egyes szövegekért, életművekért, sőt szerzőkért folytattak. Ez az a momentum, amely Grendel szlovák írói karriertörténetét konferenciánk másik témájához, a kapcsolathálókhoz köti. Noha nem láttam értelmét a kapcsolathálók szociológiai elmélete és módszertana alapján pl. kérdőívekkel feltérképezni Grendel írói, írószövetségi, kiadói szlovák kapcsolatait, azaz a hálózat aktorait vagy a köztük meglévő kötések irányítottságát és egyéb jellemzőit, sem modellezni ezt pl. gráfok

20 Vö. Szirák Péter, *Grendel Lajos,* Pozsony, Kalligram, 1995, 144–147.

segítségével[21]; azt mindenképpen fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a szervezeti kötelékeken túl szerzőnk (hasonlóan több magyar kollégájához) személyes kontaktust is ápolt a szlovák írókkal, szerkesztőkkel (ennek egyik terepe a 80-as években a pozsonyi korzó Mihályhoz címzett legendás kávéháza), és hogy a szociális kapcsolatok jelentős szerepet játszottak ennek a történetnek az indító fejezetében.

A részleteket Karol Wlachovský visszaemlékezései dokumentálják[22], aki Grendel szövegeinek szlovák fordítója, a szlovák Tatran kiadó szerkesztője, későbbi igazgatója. Grendel két első regényének fordításán dolgozott, amelyek szlovák megjelentetésére az – egyfajta cenzori tevékenységet ellátó – Kiadói Főigazgatóság engedélye is megvolt, amikor a szerző kéziratban hozta el neki a magyarul is csak 1985-ben megjelenő harmadik regényét, az *Áttételek*et. Kézenfekvő volt, hogy ezt is betagozzák a szlovák kötetbe. Mivel azonban pesszimista kicsengése nehezen volt összeegyeztethető a kor kultúrpolitikai elvárásaival, olyan csendes egyezség született a Főigazgatóság emberével, Vincent Šabíkkal, hogy a szöveget külön engedélyeztetés nélkül sorolják Grendel szlovák könyvébe. Gondot az okozott, hogy közben a franciák is tervbe vették az *Éleslövészet* francia megjelentetését, ami a szlovák minisztérium „éber" figyelmét is felkeltette, és arra indította az illetékeseket , hogy felülbírálják a már kiadott engedélyt. De – hogy a kapcsolatháló következő aktorát is név szerint említsük – a tekintélyes Miloš Tomčík szuperlektorként a kiadás mellé állt. Így jelent meg a szerző három regénye együtt új cím alatt (*Árnyalt töredékek*), s azóta is laza trilógiaként jegyzik a szlovákok. A továbbiakról Karol Wlachovskýt idézem:

> A nagy csata csak ezután következett. Az Áttételeket javasolták Madách-díjra [ez a Szlovák Írószövetség alá tartozó magyar szekció díja], a zsüriben voltam Rudi Chmellel együtt, ám volt ott egy harmadik is, aki felszólalt, hogy neki ideológiai kifogásai vannak. Grendel nem kapta meg a Madách-díjat. Chmel mindenesetre a könyv néhány példányát szétosztotta szlovák írók között. […] Végül Grendel Lajos megkapta a Szlovák Írószövetség prózadíját, az Áttételek 1985 legjobb prózája lett, én pedig a fordításért a Hollý-díjat. Szóval az illető akadékoskodó visszakapta szépen, de a háttérben nagy küzdelem folyt.[23]

21 Kürtösi Zsófia, *A társadalmi kapcsolatháló elemzés módszertani alapjai.* http://www.socialnetwork.hu/cikkek/kurtZs005Let.pdf (utolsó megtekintés: 2016. január 5.)

22 Görözdi Judit, *A magyar irodalom tolmácsa. Interjú Karol Wlachovskýval*, Új Szó, 2006. szeptember 21., 10–13, Könyvjelző (melléklet).

23 *Uo.,* 11.

A legrangosabb szlovák irodalmi díj elnyerése igazi belépőt jelentett Grendel számára a szlovák irodalomba – megjegyzem, a díj történetében ez volt az egyetlen eset, amikor nem szlovákul alkotó szerzőnek ítélték oda.

Úgy gondolom, hogy Grendel szlovák befogadásának, díjazásának a középpontjában a szövegei álltak és irodalmi szempontok, ezt látszik igazolni későbbi hatástörténete is. Feltehető azonban, hogy a szociális kapcsolatháló bemozdulása/bemozdítása nélkül 1985-ben ez nem valósulhatott volna meg.

Van egy ellentétes, későbbi példám is 2014-ből. Grendelt ekkor a – kevésbé sikerült, de a szélütése után az írói pályára való visszatérést jelentő – *Távol a szerelem* című regényéért (*Láska na dialku*) díjazták a szlovák Ján Johanides-díjjal, és a műfordító Karol Wlachovský a – lektori vélemény valamint a publikált recenziók szerint is sikerületlen – fordításért szintén kapott elismerést: a Hollý-díj nívódíját. A irodalmi díj, amely általában is a recepció aktusát képviseli, ekkor úgyszintén a szociális kapcsolatháló bemozdításának az eredménye volt, de az effektivitása magában a recepcióban éppen azért enyészett el, mert nem szövegi illetve irodalmi szempontok álltak a középpontjában.

4. A műfordítás

A műfordítások megléte alapfeltétele a más nyelvi befogadásnak. Karol Wlachovský Grendel szinte teljes életművét lefordította, csupán két kivétel található a könyvek között, amit más fordító (is) jegyez: az egyik a *Moja vlasť, Absurdistan* cím alatt kiadott publicisztika, ami több fordító munkája, a másik az *U nás v New Honte* című regény, ami először 2002-ben Eva Kroupová fordításában jelent meg, majd 2010-ben Karol Wlachovskýéban újra; továbbá a szerző két utolsó regénye (a 2013-as *Az utolsó reggelen* és a 2014-es *Utazás a semmi felé*) egyelőre nem jelent meg szlovák fordításban. Állíthatjuk tehát, hogy Grendel Lajos szövegei egységes hangon szólalnak meg szlovákul, ami nyilvánvalóan fontos tényező, ha nem csupán egy-egy mű, hanem egy teljes életmű befogadásáról van szó.

Az 1986-os szlovák kritikusvitában a műfordításról is beszéltek, a résztvevők nagyon pozitívan értékelték Karol Wlachovský teljesítményét: üdvözölték az elbeszélőnyelv természetességét, frissességét, sőt a legnagyobb dícséret is elhangzott, amit egy ilyen munka kaphat: „a fordítás főleg azért jó, mert olyan

tulajdonsággal bír, amiről nem szoktunk gondolkodni, de ami az átültetésekre nézve lényegi: nem is műfordításként érzékeljük, hanem mint szlovák szöveget olvassuk."[24] A széles kulturális nyilvánosság elismerését az előző év legjobb fordításáért járó Ján Hollý-díj odaítélése jelentette 1986-ban, amely Szlovákiában, ahol erős a fordításirodalom és a transzlatológiaelmélet, nagy presztízst képvisel. A Grendel-fordításokról a fordító is megnyilatkozott a kritikusvita keretében, azt emelte ki, amit egyébként az *Odtienené oblomky*-ban megjelent forítói jegyzetben is leszögezett, hogy folyamatosan konzultált a szerzővel, s hogy minden változtatás a szövegben e közös munka eredménye: „Amennyiben ezeket a regényeket szlovák regényekként lehet olvasni, mindkettőnk érdeme. Tudom, hogy az eljárásom sok esetben nem talált egyértelmű elfogadó visszhangra a magyarosok körében, mégis azt gondolom, hogy helyesnek kellett lennie, ha a szlovák olvasók befogadták a művet."[25]

A későbbi évtizedek során kritikai vélemények is elhangoztak a szlovák Grendel-fordításokról, pl. a szintén műfordító Deák Renáta Wlachovský szemére vetette a domesztikáló fordítói stratégiát, amely így elfedi a szerző nyelvének – történelmi vonatkozásokat is hordozó – multikulturális rétegeit. Grendel szlovákiai magyar témájú szövegeinek a nyelve ugyanis magán viseli a történelmi emlékezet és identitás jegyeit (pl. a magyar földrajzi nevekben, történelmi személynevekben) és azokat a nyelvi nyomokat is, amelyek a multikulturális régió természetes közegére mutatnak (pl. nyelvi átvételek, kevertnyelvűség hatása, személynevek), szövegeinek a szlovák változatai azonban valamiféle nyelvi purizmus jegyében ezek szlovákosító homogenizálására törekszenek. Deák Renáta az eljárásnak – a befogadó kultúrában gyökerező – ideológiai vonatkozásaira is felhívja a figyelmet.[26]

Fontos említést tenni arról is, hogy a fordító irodalomtörténeti műveleteket is végrehajtott, Grendel első három regényének egy könyvbe történt összekapcsolásáról, valamiféle laza trilógiaként (a kritikusvitában többen *triptichon*ként emlegetik) való közreadásának külső körülményeiről már volt szó. De ugyanígy laza trilógiába kapcsolta a *Nálunk New Hontban*, a *Mátyás király New Hontban* és a *Tömegsír* című regényeket, azáltal, hogy ez utóbbi címében is ismételte a „New Hont-

24 Zajac a *kritikusvitá*ban, 31.
25 Wlachovský a *kritikusvitá*ban, 33.
26 Renata Deáková, *Lajos Grendel, autor multietnického regiónu,* (Doktori disszertáció. Kézirat.), Bratislava, Ústav svetovej literatúry, 2009.

ban" helymegjelölést. Ennek következtében az életmű szlovák feldolgozásaiban Grendel trilógia-szerzőként is szerepel (míg a magyar irodalomtörténetben nem).

A szlovák irodalomtörténetben való kanonizálódás markáns jegyének tartom mind a Grendel-szövegek egységes szlovák hangját, mind pedig a befogadás azon műveleteit, amelyek sajátos irodalomtörténeti narratívát eredményeznek, mindkettő Karol Wlachovský nevéhez fűződik.

5. Értelmiségi szerepvállalás, publicisztika

Ahhoz, hogy Grendelt a szélesebb szlovák kulturális közeg is magyar nyelven író szlovák írónak tartsa, kétségtelenül hozzájárultak szövegen és irodalmon kívüli tényezők is.

Egyrészt fontosnak tűnik Grendel értelmiségi szerepvállalása. A rendszerváltás előtt aláírója különböző hazai, antidemokratikus intézkedések elleni tiltakozásoknak, pl. 1989 júniusában a szabad véleménynyilvánítást, a szabad gyülekezés jogát és a politikai foglyok szabadon bocsátását követelő, a cseh Charta 77 mozgalom által kidolgozott *Několik vět* című dokumentumnak; 1989 szeptemberében a szlovák íróknak a nemzetközi PEN Klubba való felvételét illetve a Szlovák PEN Központ létrehozását kérvényező dokumentumnak, amely szervezet a demokratikus nézeteket valló írástudók tömörülésének fegyverténye lett, s nemcsak a rendszerváltást megelőző rövid időszakban, hanem később, a kultúrára újracsak ideológiailag rátelepedni törekvő nacionalista kormányok (1992-94, 1994-98) idején is kiállt a szabad alkotás mellett. Szlovák írótársai Grendelt éppen az 1996-98-as időszakra a Szlovák PEN Központ elnökévé is megválasztották, ezen a poszton a legnagyobb presztízsű szlovák írókat, rendszerváltó értelmiségieket követte.[27] A nacionalista kormányok alatt a magyar kisebbség jogainak nyirbálása ellen is felemelte a szavát.

A szerző „totálisnak" nevezhető szlovák befogadásában – másrészt – nem mellékes tényező a szlovákiai rendszerváltásban való részvétele: nemcsak az első politikai mozgalom, a Független Magyar Kezdeményezés alapítótagjaként, hanem szónokként a ´89 novemberi pozsonyi tüntetések tribünjein, ahol az FMK

27 Vö. Peter Zajac, *P.E.N: slovenský príbeh,* Sme, 2014. szeptember 20. http://www.slovakwriters.com/news/p-e-n-slovensky-pribeh/ (utolsó megtekintés: 2016. január 5.)

nyilatkozatait ismertette a tömeggel. Ez alapozta, hogy a szlovák társadalom szélesebb nyilvánossága számára a rendszerváltásban a magyar kisebbség egyik „arca" lett. Grendel a politikából hamar kihátrált, a *Kultúrny život* című szlovák lapnak adott interjúban a politika és az irodalom kapcsolatáról szólva mondja, hogy „a játékszabályok a politika és a művészet között összeegyeztethetetlenek. Ezért a művésznek meg kell magában ölnie a művészt, ha profi politikussá akar válni. (...) ´89-ben magam is beléptem a politikába, kinn voltam a tereken, de nem íróként léptem fel, hanem polgárként, aki véletlenül író."[28]

Tény – harmadrészt –, hogy a 90-es években erőteljessé vált Grendel szlovák mediális jelenléte: irodalmi, kulturális, közéleti tárgyú interjúkat közöltek vele a szlovák lapok, rendszeres résztvevője lett a napilapok irodalmi ankétjainak, stb. Fokozatosan megformálódott körülötte is az a szerepkör, hogy egy író/írástudó mondjon véleményt szélesebb táradalmi kérdésekben, jelen esetben a szlovák társadalom aktuális kérdéseiben. Ez a fajta vélménynyilvánítást nem állt távol Grendeltől, publicisztikát is írt már korábban is, ezekből jópár megjelent fordításban szlovák folyóiratokban is, majd 1998-ban egy válogatás a *Moja vlasť, Absurdistan* című kötetben. 2007 és 2010 között pedig a legolvasottab szlovák napilap, a *Sme* felkérésére írt jegyzeteket havi rendszerességgel – immár a szlovák olvasónak címezve – az éppen aktuális társadalmi jelenségekről.

6. A recepció hangsúlyai

Az *Odtienené oblomky*-t követő többi szlovák Grendel-könyv is kiváltott kritikai figyelmet, s noha a kultúrpolitikai befolyás enyhülésével, majd eltűnésével a kritikusviták kimentek a divatból, a kulturális/irodalmi lapok rendszeresen közöltek írásokat a szerző szlovákul megjelenő könyveiről. A teljes szlovák Grendelre vonatkozó szekunder irodalom egyelőre nincs felgyűjtve, de már a szórványos kutatás alapján is látszik, hogy nagy anyagról van szó. A kritikusvitában elhangzott szempontok némelyike a későbbi kötetek recepciójában is ismétlődik, ilyen például a sajátos egyénközpontú történelemértelmezés, az identitás kérdéseinek/szerkezetének vizsgálata, a *genius loci* előtérbe helyezése a

28 Martin Kasarda, *Každý z nás je uzavretý,* Kultúrny život, 1992/2, 3.

genius nationis-szal szemben.[29] Ugyanígy hangsúlyos marad annak észlelése, mi a szlovák (szlovákkal közös) vonás a Grendel-prózában, például Milan Hamada író szerint „Grendel szerzőként nemcsak a magyar vagy a világirodalom tekintetében határozza meg magát, hanem a szlovák irodalommal való kapcsolat alapján is.[30] A kiemelkedő szlovák író, Pavel Vilikovský a Grendellel való belső rokonságról vall: „Az irodalom nem csupán nyelv és hagyomány, hanem tapasztalat és szemlélet kérdése is, és ez generációnk számára közös a Grendelével.[…] Talán még nem is tudatosítjuk egészen, hogy micsoda ajándék és gazdagság, hogy létezik ilyen „másik tekintet", amely ugyanazt a térséget kutatja."[31]

A szerző későbbi recepciójának azonban van egy lényeges új hangsúlya is, ami a közép-európaiságra fókuszál. Grendel 1991-ben az egyik alapítója annak a Kalligram Kiadónak, amely a későbbiekben a közép-európai együttműködés egyik fontos intézménye lett Pozsonyban, közeli munkatársa a közép-európai gondolat ügyén fáradhatatlanul dolgozó Rudolf Chmelnek és Szigeti Lászlónak. Szerzőnk óvatosabban közelíti a kérdést, ahogy egy interjúban fogalmaz: „Közép-Európa földrajzilag, történetileg, az itt élő nemzetek sorsa alapján adott dolog, […] elsősorban mégis politikai fogalom. Kultúr-, művészet- vagy irodalomtörténeti szempontból a régió, ahol élünk, csupán Európa elmaradottabb térsége volt. Ha létezik valamiféle törés Európán belül, akkor az a nyugati illetve keleti kereszténység között húzódik. […] De Európa nyugati és középső része között […] ilyen törést nem látok."[32]

Grendel ezzel együtt kiállása, nézetei, s nem utolsó sorban a közép-európai vonásként felfogott multietnicitást valamint a történelemnek kitett, mégis annak perifériáján hányódó itteni sorsot érzékenyen, önkritikusan és önironikusan feldolgozó szövegei okán a szlovák közegben a közép-európaiság markáns megjelenítője lett („*kevés közép-európai akad, akire ez a büszke meghatározás ilyen pontosan ráillene*" – állítja Rudolf Chmel[33]). A párhuzamot legérzékletesebben a *Nálunk, New Hontban* című regény kínálja, amelyről egy szlovák recenzió ezt írja:

29 Vö. Pavel Vilikovský, *U nás, v Kocúrkove,* Domino fórum, 2002/36, 18; Dana Kuhnová, *Veľké pravdy malých príbehov,* Romboid, 1999/3, 76–78; Peter Darovec, *Genius loci nie je vždy geniálny,* Romboid, 2003/1, 75–76.

30 Milan Hamada, *Literatúra ako podobenstvo,* OS, 1998/8, 94.

31 Vilikovský, *i. m.*

32 Kasarda, *i. m.*

33 Rudolf Chmel, *Süketek párbeszéde mint kiegyezés,* ford. György Norbert = Chmel, *Jelen és történelem,* 10. jegyzetében, *i. m.,* 67.

„Grendel New Hontja mint a közép-európai kuriozitások modellszerű térideje valóban létezik és továbbél, a newhonti szindróma igazán és teljes erővel működik a mai Közép-Európában is: Grendel könyvének regényvalósága mintha „in vivo" folytatódna napjaink valóságában is."[34]

A szöveg befogadásának az a természetes módja, amit a recenzióidézet láttat, talán keretezi gondolatmenetünket is. Grendel Lajost valóban saját szerzőként olvassák a szlovákok, aki azt a világot írja meg, amiben ők is élnek.

34 Rédey Zoltán, *Originálne prozaické svedectvo o stredoeurópskej identite,* OS, 2003/7, 66.

Csehy Zoltán

STIGMA VAGY VÉDJEGY?
Három „meleg" költői karrier a magyar szubkulturális sajtó tükrében

1989 társadalmi változásainak részeként megindult a meleg (LMBTQ) emancipáció kulturális, „intézményes" hátterének kialakítása is, noha ez természetszerűleg elsősorban kísérőjelenségnek számított amellett az önként vállalt defenzív és önvédelmi létstratégia mellett, mely ezt a korai beszédmódot uralta.[1] Ennek a sok szempontból determinált és radikálisan fertőzött, ugyanakkor heroikus kisebbségvédelmi retorikának nem titkolt célja volt egy lehetséges létesztétika kimunkálása is, egy élhető és felvállalható modell kialakításába vetett hit megerősítése. A meleg közösség egy része viszonylag szilárd identitáskonstrukciókra alapozva próbálta meg elfogadtatni egy határozottan körvonalazódó, ugyanakkor félig nyitott, félig zárt, jobbára megbélyegzett közösség jogát az önmegvalósításhoz. A meleg mozgalom kulturális reprezentációja az aktivizmus nyugati modelljeit követte, ugyanakkor csak a hazai szubkultúrák rendszerébe sikerült betagozódnia. Ez a probléma kommunikációs ajánlatként és alternatívaként működött a többség felé, s miközben aktívan formálta a maga közös léttapasztalati minimuma nyomán megalkotott valós és virtuális közösségét, vagyis létrehozta és minden gesztussal megerősítette mi-tudatú struktúráit, gyakorta meg is rekedt az „ellenséges" ők-struktúrák megkonstruálásánál. Ez természetes folyamat, hiszen a kisebbségi lét emancipációs gesztusainak alaptermészetéből fakad. Ahogy a konstruktív törekvések sokarcúsága is: a történetiség megteremtésének igénye, az emblematikus személyiségek, zászlóvivők, elvitathatatlan jelentőségű meleg kulturális fegyvertények és gesztusok kultuszának felértékelődése vagy törvényszerű „stigmatizálása".

A fordulat után nem sokkal, 1989 decemberében már meg is jelent az első meleg folyóirat, a későbbi, viszonylag hosszabb életű *Mások előzménye*, a „ho-

1 A folyóirat fellelhető az Országos Széchényi Könyvtárban. Az 1991. év 9. száma hiányzik, illetve a „stenclizett" előzmények sincsenek meg. A Háttér Archívum viszont több teljes sorozatot is őriz.

moszexuálisok lapja" alcímet viselő *Más*. Ez a cím szinte számonként módosult előbb *MÁS*-okra, majd *Más*-okra, végül megállapodott a *Mások*nál.[2] Az első hivatalosan is jegyzett sajtóorgánumnak nevezhető szám 1991 áprilisában került forgalomba a Lambda Budapest Meleg Baráti Társaság kiadásában. A később tizennyolc évfolyamot megért lapot Takács B. Gábor jegyezte főszerkesztőként. A magazin létrehozói és szervezői mindvégig (2009-ig) Takács B. Gábor és Láner László voltak.[3] A homofil mozgalmi folyóirat a 90-es évek elején a heteronormatív hatalom egyik kellemetlen ellenpólusának számított, szerkesztői többször voltak kitéve nyílt vagy burkolt rendőrségi zaklatásnak, s a közösségen belüli helyzetük heroizmusa sem volt mindig konszenzuálisan egyértelmű.

Az irodalmi-kulturális önmeghatározás kulturális téren többször kirobbanó és hosszúra nyúlt meddő viták sorát eredményezte: hogy léteznek melegek, azt ugyan tényként kezelték, de hogy meleg irodalom vagy kultúra is lenne, azt a többségi kultúra felől esztétikai alapon tagadták, holott a magyar meleg közösség lényegében csak rácsatlakozott a nyugaton „evidens" formákra, illetve elméleti iskolákra, azaz a nagyon is létező szociokulturális valóságra. Az 1960-as évek közepétől művészettörténeti kategóriaként is felbukkanó camp hatásától kezdve a meleg, majd queer stúdiumok többé-kevésbé sikeres lecsapódásaira gondolok. A *Mások* korai korszaka a camp szemlélethez állt közel, mely, ahogy Susan Sontag írja, az esztétika uralmát jelenti a közerkölcs, a stílusét a tartalom, az iróniáét a tragédia fölött.[4] A camp a dekorativitás, a természetellenes szépség modern, intellektuális megélhetőségére figyel, miközben manierizmusa és eklektikája olyan „kanonikus" struktúrákat tekint alapértelmezettnek, mint pl. a *Hattyúk tava*, Bellini operái, Oscar Wilde világa, Andy Warhol, John Cage művészete vagy a pornográfia egyes válfajai. A giccs, a neoszecesszió, a dandyzmus, a sznobéria, a pornográfia (ún. art porn) kategóriái közti mozgás széttartó energiái közti feszültség terében indukálódó rendkívül eklektikus szemléletmód, ahogy arra

2 Egyéb szamizdat vagy hivatalosan publikált magazinok, folyóiratok is alakultak ekkor (pl. *Labrisz, Hom-eros, Meleg Világ, Tom*), ezek azonban csak rapszodikusan közöltek irodalmat. A leszbikus irodalmi reprezentáció mértékadó formája pedig az antológia lett.

3 A folyóirat történetéhez 1993-ig lásd: Takács Judit, *Mások. A magyar homoszexuális szubkultúra lapja*, Mozgó Világ 18(1993/12), 114–121. A későbbiekhez: Csehy Zoltán, *Mások.(Alternatív kísérletek a populáris és aktivista meleg költészet megteremtésére, menedzselésére és „kanonizálására")* = Uő., *Szodoma és környéke*, Pozsony, Kalligram, 2015, 546–585.

4 Susan Sontag, *Notes on Camp = Against Interpretation and Other Essays*, New York, Farrar, Straus Giroux, 1966, 277–293. Magyarul: Susan Sontag, *A campről* = Uő., *A pusztulás képei*, Bp., Európa, 1972, 277–299.

híres, 1964-ben publikált esszéjében Susan Sontag is rámutat, elválaszthatatlan a homoszexuálisok intellektuális arisztokratizmusától. A *Mások* feltevése, miszerint létezik homoszexuális ízlés és világészlelés, és az lényegi vonásaiban meg is ragadható, nem pusztán a melegek művészi hiperérzékenységének ősi sztereotípiájával függött össze,[5] hanem az egyetlen olyan programmal is, mely már a szocializmus idején is hozzáférhető volt: Sontag alapozó írása már 1972-ben megjelent magyarul. Radnóti Sándor 2001-es vitacikkében, melyben a meleg irodalom létéről, nem létéről vitatkozik, a *Mások*at egy társadalmi terapeuta szerepű propaganda-folyóiratként kezeli. „Azt az irodalmi (vagy filmes) propagandát, amely a heteroszexuálisokat türelemre inti és a homoszexuálisokat identitásuk megértésében és megerősítésében segíti, hasznosnak és jó szándékúnak tartom. Ilyenek a *Mások* novellái, irodalmi gyarlóságuk ellenére (…)" – írja.[6] Kétségtelen, hogy a *Mások* nem volt sem elméleti, sem irodalmi folyóirat, eklekticizmusa pedig úgyszólván féktelennek mutatkozott, de a „camp" ízlés gócpontjait alapvetően határozta meg és jelölte ki a művészetek területén, s e tekintetben különösen értékes recenziós, illetve ismeretterjesztő, „fókuszáló" tevékenysége.

Ez a felvezetés már önmagában véve is világossá teszi, miért jelentett problémát egy-egy befutott vagy magas irodalmi babérokra törő alkotó számára a *Mások* felvállalása. A „gettósodástól" való félelem és a nyíltan ellenséges vagy lekicsinylő többségi recepció, a tolerálhatatlan eklektika és az irodalmi eszmény világtól elzárkózó szövegfetisizmusa mind-mind degradáló jellegűnek bizonyult. Ez magyarázza, hogy olyan, később a magyar irodalom egészében is kulcsszerepet játszó írók, költők (mint pl. Nádasdy Ádám vagy Gerevich András) egyes munkáikat álnéven publikálták. Külön figyelmet érdemel az a tendencia is, amikor egyenesen két alkotói énre bomlott szét egy-egy életmű: Endreváry Kornél (Amadeus) a *Mások* költője maradt, a fantázianév mögött rejtőző Gerevich András pedig ugyanakkor erősen heteroszexuális jellegűnek látszó verskötetet publikált. Graff Miklós homoerotikus novellákat közölt a *Mások*ban, miközben a „nyilvános" Nádasdy Ádám jelentős mainstream verseket publikált, akkor még erőteljesen megregulázva és kódolva saját költői nyelvét. Olty Péter nagyszerű verseket közölt a *Holmi*ban, miközben bizonyos szövegeit a szubkulturális sajtónak engedte át.

5 A sztereotípiák „tudományos" összegzéséhez lásd pl.: Dr. Pál György, *A homoszexuális probléma modern megvilágításban*, Bp., Mai Henrik és fia Orvosi Könyvkiadó, 1926, 71–78.

6 Radnóti Sándor, *Adaptáció*, Élet és Irodalom, 2001. április 20., 14. Ellenvéleményként lásd pl.: Csapó Csaba, *Szezonok és fazonok*, Élet és Irodalom, 2001. május 11., 14.

A maszkos identitások e korszakában különösen felfokozódott az emblémakeresési láz: a biszexualitást saját imidzsébe is alaposan belekódoló Faludy György minden tekintetben alkalmasnak mutatkozott a szubkulturális ikon szerepkörére, fordításai, átköltései, versei, prózarészletei szinte minden számban jelen voltak. Csakhogy Faludy nem vállalta föl ezt a szerepet. 1994-ben Halász Tamás beszámolt az ELTE jogi karán működő Egyetemi Meleg Kör Faludy-estjéről, és arra a meglepő konklúzióra jutott, miszerint: „Egy százezres példányszámú könyvben még mindig egyszerűbb dolog a coming out, mint kétszázvalahány hallgató előtt".[7] Faludyt a meleg szubkulturális sajtó lényegében gyávának tartotta, hiszen a meleg irodalom potenciális óriását és a meleg emancipáció letéteményesét látta benne, de életműve tartós hivatkozási alapul szolgált továbbra is, munkásságát (és élettörténéseit, Eric Johnsonnal való viszonyát) különös (gyakran ironikus vagy egyenesen kritikai) figyelem övezte a folyóirat hasábjain. 1994-től a melegnek tartott vagy tarható klasszikusok fordításai is Faludy György explicit vagy homofil fordításában látnak napvilágot (Rimbaud: *Züllés*,[8] *Téli utazás*,[9] Rilke: *Archaikus Apolló-torzó*, [10] Kavafisz: *Érzéki gyönyör*[11]). Faludynak természetesen nem volt szüksége a *Mások*ra, hiszen a 2000-es évek folyóirat- és kiadói kultúrája egyre nyitottabbá vált a potenciálisan vagy egyértelműen meleg irodalmi termékek irányában is, a nyelv erotikus és szexuális regiszterei egyre explicitebbé váltak, a „tabu" fokozatosan megszűnt. Faludy költészetének sokarcúsága lehetővé teszi a szelektív kritikai pozicionálást: míg a konzervatívabb irodalomszemlélet Faludyt 1956 és Recsk hőseként, szinte kizárólag politikai költőként tartja számon, a nyitottabb irodalomtörténészek viszont épphogy Faludy homoerotikus szerelmi költészetének innovatív és szubverzív erejét emelik ki.[12] „Faludy legszebb szonettjeinek Eric Johnson volt az ihletője" – írja a monográfus Blénesi Éva.[13] Szakolczay Lajos frappánsan fogalmaz Faludy érzelmeinek verssé transzformálásáról: „Gőgösen kényes arra, hogy vonzalmai tisztán látszódjanak".[14] A kitárulkozást épp a

7 Mások, 4(1994/7), 36.
8 Mások, 4(1994/10), 32.
9 Mások, 5(1995/10), 32.
10 Mások, 4(1994/12), 34.
11 Mások, 5(1995/5), 33.
12 A legutóbb pl.: Balogh Ákos, *Szerelem a nemeken túl (Faludy György erotikus költészete),* Új Forrás, 2015/6, 25–37.
13 Blénesi Éva, *Olvass, bolyongj, szeress. A humanista Faludy önteremtése és világteremtése,* Arad, Concord Media Jelen, 2011, 118.
14 Szakolczay Lajos, *Faludy György látomásai,* Mozgó Világ 8(1982/9), 79.

szonetthez köti: „Pőresége, nevezhetjük halálos játéknak, a klasszikus szonettben lenyűgöző".[15] Kaáli Nagy György Faludy szonettjeit Szabó Lőrinc *Huszonhatodik év* című kompozíciójával vetekedő alkotásoknak tartja: „Ezek a versek (…) Faludy költészetének kiemelkedő csúcsait jelentik".[16] Nem mellékes az a tendencia sem, mely Faludy énformálását jellemzi: extravagáns szexuális nyitottságát mind életlegendája, mind textuális megnyilvánulásai alapvonásává tette. Verseit rendre (homo)erotikusabbra írta át, sőt, filológiailag ellenőrizhetetlenné vált vagy kétes pornográf szövegeket is elhelyezett nem hivatalos életművében.[17] Ez az extravagancia azonban csak egyetlen szálat képezett a rendkívül sokrétegű legendárium szövetében, s noha ez a szál kétségtelenül aranyszál, mégsem alkotja magában a teljes szőttest. A mozgó identitás és a reprezentáció dinamikája az én-t eleve szerepekre bontja. Ha már Faludyt elsősorban alanyi költőként tartják számon, vegyük észre azt is, hogy a költő versfordításai ugyanúgy leválaszthatatlanok erről a látszatra szerepeket öltő tulajdonképpeni „alanyiságról". A Faludy-történet alternatív mesék sorozata, a lehetőségek tárháza, a Faludy-szövegkiadások pedig újrastilizáltságuk és átstrukturáltságuk okán, aprólékos filológiai munka híján elvesztik „hiteles" történetiségüket.

A közbeszédben betegesen gerjesztett homofóbia és az antiszemitizmus fel-felhorgadó hullámainak köszönhetően időnként máig összefirkálják Faludy budapesti emléktábláját, majd diszkréten letakarítják azt. A folyamatosan elbeszélt életlegendától való megfosztottság frusztrációja szintén hatalmas kihívásként nehezedik a recepcióra. Mindenesetre Faludy nem vállalt szerzői közösséget a *Mások*kal, elhatárolódott a meleg irodalom és kultúra minden közösségi formájától. Ugyanakkor élénken tanulmányozta a nyugati meleg szubkultúra költői termékeit: az OSZK több Faludy könyvárából származó, a szerző (szinte kizárólagosan lekicsinylő) kommentárjával ellátott gay költészeti antológiát is őriz.[18]

1996 azonban még nem a nagykorúsodás ideje, az eredeti, és nem másodközlésként megjelenő, magas színvonalú szépirodalom a *Mások* 1996 és 2001 közti korszakára tehető, utána a lap fennállásának végéig irodalmi térfélen jobbára

15 *Uo.,* 79.

16 Kaáli Nagy György, *Igricek utóda-e Faludy?,* Új Látóhatár, 33(1982/3–4), 504–507. Idézet helye: 505.

17 Faludy György, *Elfeledett versek. Kötetbe nem sorolt és publikálatlan művek*, vál. Csiszár Gábor, Bp., Alexandra, 2010, 91–106.

18 Pl.: Winston Leyland, *Angels of the Lyre: a Gay Poetry Anthology,* San Francisco, Panjandrum Press, Gay Sunshine Press, 1975., illetve Ian Young, *The Male Muse: A Gay Anthology*, Trumansburg, The Crossing Press, 1973.

csak másodközlésekről beszülhetünk: Gerevich András Endreváry Kornél néven közöl játékos-erotikus verseket (a költő egyébként más álneveket is használ, s ezzel mintegy költői szerepjátszó hangját is sikeresen sokszorozza meg). E versek (egy költeményt leszámítva) végül is kívül rekedtek az életművön. A szintén álnevet használó Olty Péter kiváló versekkel jelentkezik. Ezek a költemények a meleg léttérben érvényes kommunikáció közös episztéméjén alapulnak: immár egy kollektív mi-struktúrán belül szólalnak meg intim hangvételben, a külső, nem beavatott tekintettel nem igazán vetve számot. Ez a különleges természetesség ugyan nem igényli a premisszák ismeretét, mégis evidensen többet mond a beavatottaknak, mint a kívülállóknak.

Gerevich Átadom a pórázt[19] cím első, azonnal jelentős verskötete ebben az időben készül. Keresztury Tibor azonnal érzékeli azt a paradigmát, mely potenciálisan Gerevich líráját egyfajta Térey János-ellenpontnak láttatja. „Gerevich érzékeny, érzelmes költő, hangja néha túl lágy, szentimentálisan nőies, de szándékai szerencsére távol állnak attól, hogy fájdalmait kívánná pusztán velünk megosztani"– írja Keresztury. [20] Hattyú Nándor szerelmes versei hat lányhoz (nőhöz) fűződő viszonyát rögzítik, és a legtöbbször az ironikus olvasatot is érvényben hagyják.[21] Ha azonban a kötetet a homotextualitás módszertana szerint vizsgáljuk meg,[22] azonnal kiviláglik a maszkok és jelzések játéka, mely lexikailag is átüt a versek nyelvezetén. A kötetben feltűnően látványos pl. a meleg és a homok szavak gyakori és változatos szemantikai széthintése („kezed melege kutyasétáltatáskor", „keressük a meleget. / Testszagod túl közeli", „Ad majd csendességet az Úr, / a nappalba éjszakát / és meleget a nedves őszbe", „a fal repedései, akár / a lüktető vénák, mindig melegek", „van itt homok is, fű is"), illetve a hagyományból való kiszólások („ma este túl férfias a sötét", „Sziklatestükkel betörik / a galambok az ablakot, / és a padlón koppannak. / Imádják a férfiszagot", „sehol egy rúzsozott ajak vagy / gyantázott láb"): ez a jelentéssel bíró gesztus a (látszat)

19 Gerevich András, *Átadom a pórázt,* Bp., JAK, Balassi, 1997.

20 Keresztury Tibor, *A jól beosztott szenvedés. Gerevich András: Átadom a pórázt* = Uő., *Kételyek kora. Tanulmányok a kortárs magyar irodalomról*, Bp., Magvető, 2002, 267–269. Az idézet helye: 268.

21 Vö. Menyhért Anna, *Pórázon*, Élet és Irodalom, 1998. április 3., 14. Kötetben: Menyhért Anna, *„Én"-ek éneke. Líraolvasás*, Bp., Orpheusz, 1998, 179–189.

22 Jacob Stockinger, *Homotextuality. A Proposal* = *The Gay Academic*, ed. Louise Crew, Palm Springs, ETC Publications, 1978, 131–151. Marita Keilson-Lauritz, *Maske und Signal. Textstrategien der Homoerotik* = *Homosexualitäten – literarisch. Literaturwissenschaftliche Beiträge zum internationalem Kongress „Homosexuality, which Homosexuality (Amsterdam, 1987),* Essen, Die Blaue Eule, 1991, 63–76.

heteronormatív költői hagyomány testén elhelyezett meleg stigmák funkcióját veszi át. A verskötetről a *Mások* hasábjain is jelenik meg recenzió, ami világosan jelzi, hogy a kötetet minden verbális ambivalencia és bűvészmutatvány ellenére a meleg szubkultúra is a magáénak érezte. A 2005-ben publikált *Férfiak*[23] tabloid gesztusrendszere már tudatosan vállalja föl a meleg tematikát és kifejezésmódot, magát az érzékenységet és attitűdöt. Erdei Nóra nagyon pontosan írja le, miként jelenik meg egy új „szerelmes grammatika" kimunkálásának igénye mellett az identitáskonstruálás dokumentálásának költői vágya.[24] Az előbújó Gerevich így kerül az első nyíltan meleg költő pozíciójába: s ezt a pozíciót kezdettől hol férfias bátorságként ünneplik, hol valamiféle latens esztétikai egyetemesség jegyében bagatellizálják vagy úgyszólván „nem akarják észrevenni", azaz nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget neki, netán másnak tulajdonítanak jelentőséget vele szemben,[25] hol pedig egyenesen pozőrpozíciónak[26] tekintik. A meleg (ön)stigmatizálás reprezentációs gesztusa Gerevich költészetét egy plusz nemzetközi kontextusba is bekapcsolta[27]: s művészete így akarva-akaratlanul is „politikai" tettként is értelmezhetővé vált, hiszen a meleg művészet emancipációs jelenléte egy-egy kultúra szabadságának fokmérője, illetve az európai, a nyugati értéktolerancia felé való orientálódás biztos jele. Talán itt érdemes megjegyezni, hogy a posztszovjet vagy koloniális kötődésű, ám nyugati elkötelezettségű országok máig óriási hangsúlyt helyeznek a meleg mozgalmiság és kultúra „forradalmi"- emancipációs, mozgalmi gesztusaira, mígnem nyugaton minden intézményesülés ellenére és mellett a meleg irodalomnak nevezett részhalmaz jelentékeny része egyszerűen feloldódott a magas irodalom olvasztótégelyében. A „meleg" kultúra hangsúlyos identitásként való kollektív megjelenítése a homofóbia elharapózásával párhuzamos folyamatnak tekinthető mind a közép-európai, mind a balti régiókban. Nagypál István, a melegségét szintén vállaló és versbe transzformáló költő Gerevichet 2015-ben már úgyszólván belülről „támadja", és minden látszat ellenére végképp nem esztétikai alapon, hanem a megváltozott

23 Gerevich András, *Férfiak*, Pozsony, Kalligram, 2005.

24 Erdei Nóra, *Homo()eroticus avagy Ganümédész buszozik*, Debreceni Disputa, 6(2006/6), 54–56.

25 Vö. pl.: Borbély Szilárd, *Férfiakról – mindenkinek,* Élet és Irodalom, 2005. augusztus 19., 24; Ferencz Győző, *Vékony határ*, Népszabadság, 2005. szeptember 17., Hétvége melléklet, 11.

26 Szöllősi Mátyás, *Homéroszi vizeken (Gerevich András költészetéről)*, Új Hegyvidék, 1–4(2008), 30–34.

27 Pl. David A. Gertsner queer enciklopédiája, melyben a magyar irodalom is szerepel címszóként, a hazai queer „kánon" ebben a konstellációban így néz ki: Galgóczi Erzsébet, Nádas Péter, Gordon Agáta, Nádasdy Ádám, Gerevich András, Ladányi L. László. *Routledge International Encyclopedia of Queer Culture,* ed. David A. Gerstner, London, New York, Routledge, 2011.

meleg identitásreprezentáció felől, mintegy a szexualitás manifesztszerű túlhangsúlyozása miatt. Mondhatni, a harsány queer[28] ellenlábasaként fellépő (konzervatív) homocon ideológia szemszögéből: „Gerevich verseiben a homoerotikus ábrázolásmód a férfitest plasztikus leírásaiban keresendő, amelyek legjobban Leonardo hímvesszőtanulmányaihoz hasonlíthatóak" – írja rendkívül cinikusan.[29] Nem mintha Nagypál már nem értené azt a finom iróniával áthatott, ha kell nagyon nyílt, ha kell örvényszerűen mélyülő önreflexív nyelvet, melyet Gerevich beszél, s melyet mind Keresztury Tibor, mind Menyhért Anna vagy Borbély Szilárd olyan nagyra értékelt, az ő problémája sokkal inkább a melegségreprezentációval van: „a versbeszélő egyéjszakás kalandok emlékeivel marcangolja önmagát, és úgy válik nevetségessé, hogy mindezt romantikusan teszi". Gerevich versvilágában a másság nem mellőzi ugyan a szociokulturális hátteret, de elsősorban és mélyen egzisztenciális beállítottságú. A melegségreprezentáció új modelljét kidolgozó homocon Andrew Sullivan már a „new gay responsibility" (az új meleg felelősségtudat) etikai elvét preferálja. Ez egy olyan felelősségtudat kimunkálását tűzi ki célul, mely minden szempontból a totális toleráncián alapul, miközben a választott identitást vagy annak alkalmi performativitását nem teszik ki semelyik oldalról a provokáció agressziójának. Fellép a pride-reprezentáció, a queer performativitás és a promiszkuitás (stb.) és ezek medializálása ellen, miközben egy „természetes", lényegében a lehető leghagyományosabb heteró modell kópiájaként elgondolt, a többségi társadalmi struktúrákba szinte akadálytalanul beolvadó, a jobboldali-konzervatív politika számára is felvállalható melegségképet preferál.[30]

Nádasdy Ádám meleg önreprezentációja, aki a jelzések és maszkok dinamikáját alkalmazva mindig is beszélt melegségének egzisztenciális tétjeiről, csak *A rend, amit csinálok című* kötetben[31] vált tulajdonképpen Nádasdy textuális coming outjává. A coming out azonban itt sem explicit versekben játszódik le, hanem a kötet paratextusaiban, nevezetesen *Az Úr hegedűje* című, szerelme haláláról szóló allegorikus vallomásában:

28 Áttekintésül lásd pl.: Martin B. Duberman, *A Queer World: The Center for Lesbian and Gay Studies Reader*, New York–London, New York University Press, 1997.

29 Nagypál István, *Az idő metaforái.* http://www.kortarsonline.hu/2015/06/irodalom-az-ido-metaforai/28042 (utolsó letöltés: 2016. 09. 15.)

30 Andrew Sullivan, *Virtually Normal. An Argument about Homosexuality*, New York, Vintage Books, 1996. Az ellenhatásokról lásd pl.: Richard Goldstein, *Homocons. The Rise of Gay Right,* Los Angeles, Verso, New York, 2002.

31 Nádasdy Ádám, *A rend, amit csinálok*, Bp., Magvető, 2002.

> A zsidót, akit szerettem, az Úr adta mellém, de persze nem azért, hogy megkönnyítse az életemet, hanem inkább, hogy megnehezítse. (…) A zsidó, akit az Úrtól kaptam, nem volt egy Stradivari. Szép volt és jókedvű, szeretett is, de nem volt igazi mélysége, se magassága. Vagy talán csak én nem tudtam kicsalni belőle. Húsz év után ki tudja megkülönböztetni a hegedűst a hegedűtől? Mennyit rúgódoztam, mennyit berzenkedtem ellene. Nem az volt a bajom, hogy zsidó, ennek nem volt jelentősége (milyen butaságokat mondok: annak mindig van jelentősége, ha valaki zsidó), szóval nem ez zavart, hanem hogy férfi. Könyörögtem az Úrnak már azelőtt is számtalanszor, hogy vegye le rólam ezt a jelet, hagyjon futni, engedjen vissza a józan négynegyedes ritmusban a rendes kerékvágásos világba. De nem.[32]

Ez a vallomás nemcsak ajánlatot tett a kötet olvasásához, hanem radikálisan új fénybe állította visszamenőlegesen is Nádasdy verseit. Bodor Béla 2003-as helyzetjelentése egészen pontos: „a homoszexualitás stigmának számít, amiről csak suttogni illik. Nádasdy pedig nyíltan beszél róla. Ugyanakkor alkatából adódóan kerüli a pikantériát, a »másság«" szociografikus megközelítését (…).[33]

Ez a vonás, ez az alkati és textuális szemérmesség alapvetően különbözteti meg Nádasdy költészetét Gerevich András költői világától. Nádas Péter kiválóan érzékelteti Nádasdy verseinek erotikum-stratégiáit, amikor a szövegek nemtelenítéséről beszél, ugyanakkor kiemeli az enigmaszerű közlés poétikai vonzerejét:

> Nemüktől tisztította meg az érzelmeket, s ezért hatnak ilyen erotikusan e versek. Nem tudom, ki szólít meg vagy kit szólítok meg én a versben. Nem tudni, melyik vers kire vonatkozik. (…) Nádasdy a karaktert jeleníti meg a személy neve, a személy neme nélkül. Magyarul ezt minden modorosság nélkül meg lehet tenni. A nők olykor külön meg vannak nevezve, de gyanítom, hogy ezek a versek többnyire fiúkba vagy férfiakba szerelmesek. Főleg nő szeretnék lenni, amikor ezeket a verseket olvasom.[34]

32 Nádasdy, *i. m.*, 5–6.
33 Bodor Béla, *Az Úr dögnehéz ajándékai*, Holmi, 15(2003/8), 1063–1066. Az idézet helye: 1063.
34 Nádas Péter, *Néhány önálló mondat Nádasdy költészetéről* = Uő., *Hátországi napló*, Pécs, Jelenkor, 2006, 190–191. Az idézet helye: 190.

Bojtár Endre szerint a szerelem ebben a költészetben élethelyzet, „ontológiai probléma", ugyanakkor a vágyott test éppúgy hiányzik belőle, mint ahogy a klasszikus szerelmes pozíciója.[35]

A homoszexuális szerelem, még ha nyíltan felvállalt is, Nádasdynál nem igazán lehet meg álarc, maszk, „konfliktuskerülő" játékosság és humor nélkül, s ezekhez privát, egyezményes nyelvre, rítusokra is szükség van: az öncenzurális és a társadalmi tiltások és korlátozások ugyanakkor megerősítőleg hatnak, és szinte elviselhetetlen gyönyörűséggé felfokozzák a lét nagy pillanatait. Ez a szorítás poétikai erőt ad, és az internalizálódott létszorongatottságot transzformálja bárki számára elérhető vágyrajzzá. Nádasdy versei ebben az értelemben nem kimondottan „meleg" versek, ugyanakkor mégis mélyen azok.

A *Verejték van a szobrokon* című válogatott és új verseket tartalmazó kötet[36] kritikai visszhangjának egyik legérdekesebb tanulságát Sántha József fogalmazza meg, amikor megkísérli meghatározni azt az attitűdöt, mely Nádasdynál a személyesség, az alanyiság és a maszkos játék közti ősellentétet megnyugtatóan, poétikailag megfellebbezhetetlen érvénnyel oldja fel.[37] A jelenlét eleve szerepigénylő helyzet, még akkor is, ha sorsba vetettség, ráadásul az énnek szerepartikulációk sorozatain kell áttörnie ahhoz, hogy „a lokális megfelelés helyett az ürességét, mint az én lehetséges eltörlését, a maga számára is beszédesen, kívülről visszaverődő bizonyosságként tapasztalhassa".

Ezzel párhuzamosan tevékenykedik Graff Miklós, a *Más*ok rendszeres munkatársa, aki részint erotikus novellákat publikál, részint közérdekű meleg tárgyú írásokat, pl. 1996-ban remek és szellemes nyelvészeti fejtegetést a buzi szó eredetéről *Mióta vagyunk buzik és meddig leszünk azok?* címmel,[38] mely 2003-ban, immár Nádasdy Ádám neve alatt és *Az örömteli eretnekek* címmel átkerül az *Ízlések és szabályok* című nyelvészeti „esszéket" tartalmazó kötetbe is.[39] Nádasdy, azaz Graff novellái azonban jobbára ott rekedtek a szubkulturális térfélen (bár némelyik hivatalos irodalmi folyóiratokban is megjelent, mégpedig Nádasdy neve alatt, pl. a *Birkahús* a *Kalligram* 2004/7–8. számában), ám kötetbe nem rendeződtek. E kisprózák jobbára explicit tartalmú, ugyanakkor magas szín-

35 Margócsy István, *Nádasdy Ádám: A bőr és a napszakok. Margináliák*, 2000, 7(1995/7), 55–60.
36 Nádasdy Ádám, *Verejték van a szobrokon. Válogatott és újabb versek 1976–2009.*, Bp., Magvető, 2010.
37 Sántha József, *Lerakhatatlan maszkok*, Holmi, 22(2010/11), 1466–1470.
38 Graff Miklós, *Mióta vagyunk buzik és meddig leszünk azok?*, Mások, 1996/11, 16–19.
39 Nádasdy Ádám, *Az örömtelen eretnekek* = Uő., *Ízlések és szabályok*, Bp., Magvető, 2003, 210–213.

vonalú szövegek, ám maga a szerző is távol tartja az életmű verses részétől. A meleg tematika eleve felvetheti a tolerancia gesztusának és az esztétikum arányának, viszonyrendszerének kérdését: ez minden ún. kisebbségi irodalom kritikai recepciójának alapvető gyengéje. Nádasdy *A vastagbőrű mimóza* című,[40] a melegségről, melegekről szóló esszékötetének kritikai recepciójában hasonló fajta óvatosság érződik, ráadásul ez a róla szóló ÉS-kvartettben konkrétan meg is fogalmazódott. A meleg irodalom e sajátos kelepcéje (az ún. kisebbségi irodalmak e csapdahelyzete) végül is igazolni látszik a perem- vagy részhalmaz-irodalmak olykor jogos, máskor felesleges aggályait.

Meg kell hagyni ugyanakkor, hogy a Nádasdy novellák a szerzői félelemmel ellentétben komoly értéket képviselnek. Maradéktalanul egyet tudok érteni Kappanyos Andrással, aki ugyan megőrzi a tematikailag determinált mainstream–szubkulturális szembeállítást, de csak azért, hogy még pontosabban fogalmazzon:

> Nem könnyű ezt kimondani, de Nádasdy az intimitásnak (vagy épp az intimitás fájó hiánynak) olyan finom összetevőit, viszonyváltozásait ragadja meg, amilyeneket a szexuális preferencia tekintetében mainstreamnek nevezhető próza képtelen. Ha megpróbálná, e szituációk a tárgyiasító férfitekintet sugarába kerülve alighanem szentimentálissá vagy öncélúan indiszkrétté, mindenképpen hiteltelenné válnának. Nádasdy prózája tiszta terepet kínál, ahol valóban a lélek szféráiban szemlélhetjük ezeket a viszonyokat és szituációkat. Olyan *más,* amelyben megmoshatjuk önmagunkban hiába fürösztött arcunkat.[41]

A *Mások* című magazin közösség- és öntudatformáló tevékenysége nevezhető amatőrnek és radikális eklektikájába fúlónak is, ám nem minden tanulság nélküli a karrierépítés szempontjából sem. Az alternatív vagy szubkulturális sajtó részint hozzájárul a fővonal emancipálásához és tematikus-stiláris gazdagodásához, miközben folyamatosan hasznosítható és hasznosuló impulzusokat termel és közvetít. E sajátosan játékos, mégis halálosan komoly, kétéltű aktivizmus nélkül aligha lett volna elképzelhető, hogy pl. a *Holmi* közölje Olty Péter *Szobatársak* című versét, hogy a *Kalligram* különszámot jelentessen meg a queer, illetve a leszbikus iroda-

40 Nádasdy Ádám, *A vastagbőrű mimóza*, Bp., Magvető, 2015.
41 Kappanyos András, *Pornográfia és prüdéria nálunk és más nemzeteknél,* Alföld, 62(2011/6), 53–61.

lomról, vagy hogy 2014-ben az *Élet és Irodalom* hasábjain tárcasorozat íródhasson a melegségről. A „kettős életet" élő szerzők karriertörténete ugyanakkor világosan mutatja azokat a szociokulturális és énformálási stratégiákat és krízishelyzeteket is, melyekből egy adott korszak melegségfelfogásának dinamikája, illetve az ún. kisebbségi irodalmak csapdahelyzete is kitetszik.

Németh Zoltán

„AZ ÚR NYOLCADIK KERÜLETE”
Új média, hálózat, karrier

Abban minden számottevő elméleti irodalom egyetért, hogy az új média megjelenése gyökeresen megváltoztatta az irodalmi alkotások létfeltételeit és pozícióit, átalakította az irodalmi és mediális közeget, az olvasási szokásokat stb. Az internetkultúra megjelenése sok, egymással kölcsönös, bonyolult folyamatokat generált, amelyek végeredménye – mivel e folyamatok sodrában tartózkodunk éppen – még teljességgel beláthatatlan. Olyan események és fogalmak övezik ezt a bizonytalan új mediális környezetet, mint a Gutenberg-galaxis vége, a hipertextualitás, a digitalizált alkotás, az online könyvtár és szöveg, a multimedialitás, a nonlineáris alkotás és olvasás.

A változások mértékére az is utal, hogy sokan már magán a hálózati kultúrán belül is paradigmaváltásról beszélnek. Szűts Zoltán a világháló és az internet különbségei kapcsán arra mutat rá, hogy „Szemben a korábbi, szerkesztő-, kiadó- és egyéniszerző-centrikus világhálómodellel, amikor a tartalmat a felület tulajdonosa hozta létre, a szolgáltató ma általában már csupán a kontextust biztosítja, melyben a közösség jellemzően magas fokú interakció során létrehozza, megosztja vagy véleményezi a tartalmat. Ezt a jelenséget nevezi a médiatudomány webkettőnek, és kiemeli, hogy a megkülönböztető tulajdonságai nem technikai, hanem kommunikáció-, média és művészetelméleti eredetűek. A korábban uralkodó, szerkesztő és hivatásos kommunikátor központú paradigmával szemben radikális tartalom-előállítási eltérést látunk, a hangsúly a publikálásról a megosztásra, a passzív jelenléttől a részvétel felé tolódik.”[1]

Az új média és az irodalom kapcsolata alapvetően két irányból értelmezhető:

1. milyen lehetőségeket biztosít egy új médium az irodalom számára,

2. hogyan hasznosítja az irodalom az új médium színre lépése által megjelenő lehetőségeket önmaga számára.

1 Szűts Zoltán, *A világháló metaforái*, Bp., Osiris Kiadó, 2013, 60.

Más nézőpontból úgy vetődik fel ez a kérdés, hogyan képes az irodalom elhelyezkedni, megjelenni az új médiumon, átalakítva annak addigi jellegzetes vonásait is akár, illetve hogyan alakítja át az irodalom a médiumot, hogyan hasznosítja saját céljaira, az új médium addig beláthatatlan dimenzióinak, lehetőségeinek utat nyitva. Nagy Balázs az új médiával kapcsolatban álló, gyakran egészen új műfajok között olyanokat emleget, mint az online regény, a holoköltészet, interaktív költészet, sms-vers, s ide sorolja a Facebook-költészetet is.[2] A Facebook olyan közösségi felületként funkcionál, amely az irodalom számára is nagyszerűen hasznosítható. A feltöltött irodalmi szövegek, versek, vizuális költészeti alkotások mellett fontos szerepet töltenek be az egy-egy könyv számára létrehozott Facebook-oldalak. Például Nagy Gabriella *Üvegház*, Simon Márton *Polaroidok*, Molnár Illés *Hüllők és izzók*, Korpa Tamás *Egy híd térfogatáról*, Bartók Imre *A patkány éve* vagy Szécsi Noémi *Gondolatolvasó* című kötetének Facebook-oldalaira gondolhatunk, amelyeken hangzó- és képanyagok kerülnek fel a szövegek mellé. Az ilyen típusú oldalakat általában maguk a szerzők hozzák létre és frissítik, s az értelmező számára nagyszerű lehetőséget nyújtanak az egyéni önreprezentáció, illetve a szerző önmenedzselő képességének megfigyelésére is. Az online publikációk feltöltése, a készülő kötet karakterjegyeinek fokozatos kiélesítése, a promóciós eljárások, a reklám, a megjelenés bejelentése, a kötet recepciójának posztolása szerzői kommentárok kíséretében – nos, a szövegszerű és paratextuális jellegzetességek egymásra kopírozódásának rendkívül bonyolult – időbeli és önértelmező – rétegeire láthatunk rá az ilyen típusú oldalakon található posztokból.

Pál Dániel Levente *Az Úr Nyolcadik Kerülete* című Facebook-oldala annyiban tér el az előbb felsoroltaktól, és ez alapvető, döntő jelentőségű eltérés, hogy szövegei eleve Facebook-közlésekből, -bejegyzésekből jöttek létre, s az egymás után következő posztok egy idő után új műfajjá álltak össze. Vagyis éppen fordított irányra figyelhetünk fel: amíg a fentebb említett esetekben egy készülő vagy már papírkötésben megjelent kötet számára készítettek Facebook-oldalt, addig Pál Dániel Levente esetében először voltak a bejegyzések, majd ezek számának megnövekedésével vetődött fel a kötetben való megjelenés lehetősége. Hasonló

2 Nagy Balázs, *Az irodalmi kreativitás lehetőségei az újmediális környezetben*, PhD-értekezés, Miskolc, 2014. http://docplayer.hu/5243009-Phd-ertekezes-nagy-balazs-az-irodalmi-kreativitas-lehetosegei-az-ujmedialis-kornyezetben.html (2016. 08. 30.)

műfajteremtő vállalkozás köthető Nyáry Krisztián nevéhez is, aki posztjaiban híres magyar írók szerelmi kapcsolatait tárgyalta szórakoztató és egyúttal ismeretterjesztő jelleggel, nem kevésszer elképedést kiváltva az olvasókból. Mindkét esetben műfajteremtő vállalkozásról van szó, amelyben az új médium adta lehetőségekből kiindulva jön létre egy új, formateremtő műfaj, amely persze sok szállal kötődik a hagyományos irodalmi műfajokhoz is.

Pál Dániel Levente „*Az Úr Nyolcadik Kerülete*”-projektje a Facebookon jelen tanulmány megírásának idején mindösszesen 2 253 oldalkedveléssel rendelkezik, s valódi lájkvadász szerepkörben áll a Facebookon. A 2013. július 5-én létrehozott oldal látogatója a következő leírást olvashatja névjegyként: „A helyszín a nyócker. A médium a Facebook. Könyv lesz, amiből könyvnek kell lennie.”[3] Az idézet utal a projekt médiumközi helyzetére: egyfelől az online, közösségi szövegre, másrészt a hagyományos könyvkultúrában elfoglalni vágyott helyre is. Sajátos határhelyzetről van szó ugyanis, amelyre a szerző így reflektált: „Az egész úgy kezdődött, hogy az ismerőseim szórakoztatására elkezdtem kis dialógusokat posztolni a Facebookon. Apró párbeszédeket vagy elkapott beszélgetésfoszlányokat, amik itt a nyolcadik kerületben »történtek« meg velem. Ezek elszaporodtak, egyre több kérdést és biztatást kaptam, hogy legyen belőle könyv.”[4]

Az első bejegyzés szerint:

> A helyszín a nyócker (otthonom). A médium a Facebook (második otthonom). A főszereplő én vagyok. A lájkok, kommentek és levelek eldöntötték a kérdést: könyv lesz, amiből könyvnek kell lennie. Szerethető vagy sem: lesz, és kész! :D[5] (9 lájk)

A Facebookra posztolt szövegek státusza többszörösen is kétséges, szinte minden bejegyzés határhelyzetben áll a szerzői – narrátori pozíciót illetően. Egyrészt a bejegyzések azt imitálják, hogy a Facebookra felkerülő szövegek nem a szerző saját szövegei, hanem az utcán, a „Nyolcadik Kerületben” elcsípett, hallott beszélge-

3 Pál Dániel Levente, *Az Úr Nyolcadik Kerülete.* https://www.facebook.com/azurnyolcadikkerulete/?fref=ts (2016. 08. 30.)

4 Toroczkay András, *A pulykafeldolgozótól a hárommillió olvasóig, Pál Dániel Levente költővel, szerkesztővel beszélgettünk önmenedzselésről, szerelemről, költészetről, digitális olvasásról és Az Úr Nyolcadik Kerületéről.* http://www.irodalmijelen.hu/2013-nov-18-1225/pulykafeldolgozotol-harom-millio-olvasoig (2016. 08. 30.)

5 Pál Dániel Levente, *Az Úr Nyolcadik Kerülete*, 2013. július 5. https://www.facebook.com/azurnyolcadikkerulete/?fref=ts (2016. 08. 30.)

tések, párbeszédek, monológok puszta rögzítéséből adódnak. Ez a játék eltörli a szerző – legalábbis a romantika óta – hagyományosan kitüntetett szerepét, hiszen azt az – egyes írók és olvasók számára talán ijesztő – perspektívát kínálja fel, hogy bármely szövegtörmelék „irodalmi alkotássá" válhat:

> Nyócker, az új kisbolt előtt. Fiatal cigány anyuka ringatja a sportbabakocsiban 2,5 - 3 éves forma göndörödő fürtös lyánykáját. Várják, aki benn vásárol. Körülöttük a szokásos koraesti társaság.
> lyányka: „Mi van oda írva?"
> anyuka: „El tudod már olvasni, szentem."
> lyányka: „N..Y...I..T...NYIT....V...A... VA... nyitva?"
> anyuka: (mosolyogva a fürtökbe túr) „Igen."
> cigány öregasszony: „Kiolvasta? A kisgyermek olvasta ki?"
> anyuka: „Igen. Gyorsan megtanulta..."
> öregasszony: „Hány esztendős?"
> (többen odafordulnak kíváncsian, érdeklődve, megállnak)
> anyuka: „Éppencsak három."
> (egy férfi elismerőt füttyent)
> öregasszony: „Ennyi okossággal államtitkár lesz belőle! Vagy miniszter, ha nem vigyázol rá!"
> (a többi helyesel, bólogat... odébb egy fáradt tekintetű vézna kis kurva kiköpi a szotyit, s maga elé dörmögi, hogy csak én hallom, aki épp előtte megyek el)
> kiskurva: „Vagy boszorkány... ha Ő nem vigyáz rá."[6] (102 lájk)

Másrészt olyan szöveget is találunk, amelyet – a narrátor állítása szerint – még csak nem is a szerző „hallott", hanem egy ismerős, barát, rokon. Ez a közbeiktatott személy további távolságot idéz elő az irodalmi szövegtől hagyományosan elvárt eredetiség kontextusában (s tovább élezi, problematizálja a szerzőség kérdését) :

> Haver sztorija: aluljáró, hajnal négy, 60 feletti fogatlan cigányasszony:
> - Fiatalember, nem akar egy jó szopást?
> - Köszönöm, szeretem, ha fogaznak.

6 Pál Dániel Levente, *Az Úr Nyolcadik Kerülete*, 2014. július 11. https://www.facebook.com/azurnyolcadikkerulete/?fref=ts (2016. 08. 30.)

> Séta kifelé, utamat állja két négyajtós cigány, és felteszik az ultimate kérdést:
> - Mit mondtál az anyánknak?[7] (54 lájk)

Harmadrészt pedig a Facebook nem az a mediális felület, ahol az irodalmiság hagyományosan első közlésként megjelenik. Szűts Zoltán utal a „digitális alkotások súlytalanság”-ára,[8] s ez a megjegyzés abban a tekintetben is értelmet nyer, hogy ha egy irodalmi alkotás nem neves irodalmi folyóiratban vagy elismert kiadónál jelenik meg, akkor a professzionális irodalmár és olvasói réteg gyanakvással tekint rá.

Pál Dániel Levente Facebook-posztjai mindent meg is tesznek e gyanakvás életben tartásához. Tudatosan játszanak el a hagyományos irodalmiság kódjaival, lerombolják azokat, s az új médium, illetve a popularitás koncepciójára támaszkodva egyúttal különös játékra invitálnak. Mindez nem valósulhatna meg, ha e Facebook-posztok nem játszanának el a hagyományos műfaji kategóriák lehetőségeivel is. Az Úr Nyolcadik Kerülete-bejegyzések ugyanis műfajok hálójába helyezik magukat, s egyrészt a köztük lévő interakciók, határfeszültségek, másrészt e műfajok és az új média által biztosított felület interakcióiból és határfeszültségeiből profitálnak.

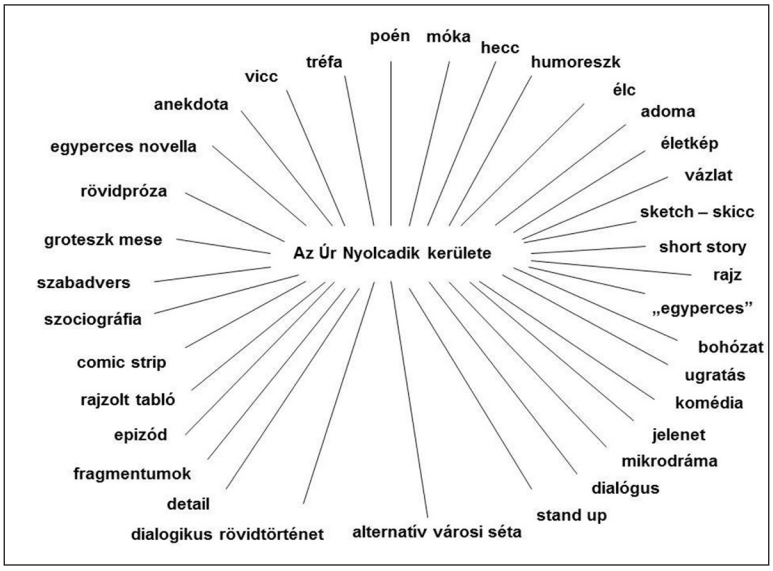

7 Pál Dániel Levente, *Az Úr Nyolcadik Kerülete*, 2013. október 16. https://www.facebook.com/azurnyolcadikkerulete/?fref=ts (2016. 08. 30.)

8 Szűts, *i. m.*, 156–157.

A Facebook felülete főként az ún. rövidműfajok számára megfelelő, s az olyan, akár „irodalom alattinak" nevezhető műfajokkal is kapcsolatot tart, mint a vicc, a poén, a hecc, de legtöbbjük dialogikus rövidtörténetnek, örkényi egyperces novellának vagy anekdotának is felfogható, sőt a jelenet, a bohózat vagy a mikrodráma elemeivel is érintkezik. Egyetlen Facebook-bejegyzés az új média megváltozott felületén keresztül epikai, lírai és drámai műfajok keveredésére ad lehetőséget, elbizonytalanítva a bejegyzések státuszát illetően, populáris geg és esztétikai jelentésképzés határvidékére helyezve önmagát.

Thomka Beáta *A pillanat formái* című kötetében a rövid elbeszélő formák konstituálódásában szerepet játszó elveket a következőkben jelölte meg: redukció; erősség és kiterjesztés; sűrítés, tömörítés; egyszerűsítés; fragmentumszerűség; metaforikusság; szimbolizáció; példázatosság; irónia; paradoxon.[9] Míg az első öt princípium az elhagyás (detractio), a második öt a helyettesítés retorikai eljárásaira épít.[10] Pál Dániel szövegei is ugyanezeknek a konstrukciós elveknek az alkalmazásával élnek, de retorikai eljárásai ráíródnak az új médium által biztosított lehetőségekre.

Az Úr Nyolcadik Kerülete bejegyzéseiben az utcán elhangzó szöveg mint műalkotás áll elénk. Az élőbeszéd, az orális kultúra olyan retorikai eljárások nyomán kódolja önmagát, amely az ábrázolás közvetlenségének képzetét hozza létre. Egyfajta sajátos formaprimitivizmus jellemzi ezeket a szövegeket, néhány mondat, amely egy-egy párbeszéd részeként hangzik el, rövid monológ, amely poénnal végződik. A töredék lehetőségei jelennek meg abszurd, groteszk nyelvi elemek által.

És nem szabad megfeledkeznünk a címbe emelt „Nyolcadik Kerület" fontos jelentéseket generáló kontextusáról sem. A Gauder Áron rendezte *Nyócker!* (2004) című kultikus magyar animációs film is előzménynek tekinthető ebből a szempontból, egy sajátosan kevert kultúrájú (magyar, roma, zsidó) közeg, más nézőpontból Budapest sötét helye, prostituáltak és stricik uralta utcákkal. Ennek a „város a városban" típusú földrajzi tájegységnek egy sajátos szociografikus megjelenítése is megfigyelhető Pál Dániel szövegeiben. A szubstandard nyelvi törmelék a városi folklór és a népi kultúra nyelvi elemeiként jelenik meg, amelyre a „pesti vicc" rakódik rá. Az Úr Nyolcadik Kerülete nemcsak a marginalizálódott társadalmi csoportok nyelvi térképét jeleníti meg, hanem szociológiai vagy pszichológiai esettanulmány oralitásba nyúló bázisaként is működésbe léphet:

9 Thomka Beáta, *A pillanat formái. A rövidtörténet szerkezete és műfaja*, Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1986, 21.
10 *Uo.*, 22.

Helyszín: nyócker, 0-24 kisbolt előtt; Időpont: éjfél körül
Kurva: „Szia. Leszophatlak?”
Én: „Nem.”
Kurva: „Akkor nem tudok vacsorát venni a kislányomnak.”
Én: „Adjak pénzt?”
Kurva: „Inkább leszopnálak. Olyan fiatal és helyes vagy.”[11] (41 lájk)

Práter utca, egy cigány família lányai és asszonyai mennek-mendegélnek hazafelé.
kislány (3 éves forma): (szalad veszettül, kicsit még fejnehezen előredőlve)
fiatalasszony (anyukája?): „Ne rohanjál! Ott a sötét! Ott a mumus!”
kislány (rákapcsol a tempóra, édesen selypítve rikoltja): „MEGÖJÖÖÖÖ-ÖÖM!”
fiatalasszony (valamiféle büszkeséggel): „Az én lyánykám.”
öregasszony (halkabban): „Vagy a Józsié, rohadjon meg, meglássuk.”[12] (91 lájk)

Egy másik nézőpontból a voyeur tapasztalatát és egy lehetséges voyeurnyelv poétikáját látjuk működésbe lépni a kihallgatott beszélgetésekből, megfigyelt emberek elcsípett félmondataiból. Utcai jelenetek, hol megható, hol durva, néha lírai, leggyakrabban trágár, obszcén nyelvi elemekből felépítve adják ki Budapest VIII. kerületének sajátos nyelvi térképét:

Este, a kisbolttól egy kapualjnyira:
strici (1): „Járkálj, járkálj, néz a rendőr!”
strici (2): „Közlekedjél!”
kurva (1): „Hagyjátok, ért hozzá!”
strici (1): „Ne ácsoro-o-o-ogj!”
kurva (2): „Szopjatok le, én vagyok a kurva. Tudom, hogy kell.”[13] (31 lájk)

11 Pál Dániel Levente, *Az Úr Nyolcadik Kerülete*, 2013. október 18. https://www.facebook.com/azurnyolcadikkerulete/?fref=ts (2016. 08. 30.)
12 Pál Dániel Levente, *Az Úr Nyolcadik Kerülete*, 2014. szeptember 5. https://www.facebook.com/azurnyolcadikkerulete/?fref=ts (2016. 08. 30.)
13 Pál Dániel Levente, *Az Úr Nyolcadik Kerülete*, 2013. november 25. https://www.facebook.com/azurnyolcadikkerulete/?fref=ts (2016. 08. 30.)

NYÓCKER, Muzsikus cigányok tere, lányok beszélgetnek a buszmegállóban, nézegetik a telefonjukat, s egyszer csak… (Kizökken az idő.)
barna lány: „KÁRHOZAAAAAAT!"
Másik két lány döbbenten ránéz.
barna lány: „Kárhozat! Kárhozat! Kárhozaaat! Azért születtem, hogy átkúrjanak!!??"
A másik két lány döbbenten húzódik elfelé.
barna lány: „Nem kellett volna leszopnod! Nagyon nem kellett volna leszopnod!" (nekiesik a szőkének, karommá görbült ujjakkal tépni kezdi a haját és a pólóját) „Fulladj bele a gecibe, TEEEEEE! Széttéplek, te gecilufi, TEEE!" (a szőke lány sikoltozik, kitépi magát, menekül) „Hát mi vagy te? MI VAGY TEEEE? Azt hitted, nem tudom meg!? Álljál meg! Széttéplek! Hogy merted leszopni?!"
kigyúrt srác: (vidáman odakurjant) „Szopjál inkább le engem!"
barna lány: (kergetőzés közben) „Elkapom. … Megölöm. … Várjál meg. … Kétezer."
(Visszazökken az idő, a bámészkodók mennek tovább, a fákon madarak csipognak.)[14] (121 lájk)

Thomka Beáta a rövidtörténetet sajátos „puha", rögzületlen műfajként emlegeti: „Az a tény, hogy a rövidtörténet mind ez ideig nem alakította ki saját kánonját, feltételezni engedi, hogy e kis elbeszélő forma kizárja a megszilárdulást, s hogy attól a pillanattól fogva, melyben az irodalomtudomány feltérképezi poétikai arculatát, már csupán irodalomtörténeti tény és forma-történeti érdekesség lesz belőle. Jellemző e vonatkozásban az is, hogy míg a magyar kritikai szaknyelvben el sem terjedt a rövidtörténet elnevezés, a mai német, angol, francia, amerikai, dél-amerikai prózában már új nevekkel illetik a miniatűr elbeszéléseket."[15] Ez a rögzületlenség Pál Dániel szövegeinek is egyik hajtóereje, amely a műfaji határtalanság és a folytonosan mozgásban lévő formátlan nyelvi massza keveredéséből nyeri energiáit:

14 Pál Dániel Levente, *Az Úr Nyolcadik Kerülete*, 2014. július 26. https://www.facebook.com/azurnyolcadikkerulete/?fref=ts (2016. 08. 30.)
15 Thomka, *i. m.*, 183.

Egy idősebb vak úr áll a körúti piros lámpánál, a Baross utcánál.
én: „Jó napot kívánok. Segíthetek?”
vak úr: „Köszönöm szépen.”
(zöldre vált, elindulunk)
vak úr: „Milyen forrón süt a nap… Biztos szépek ilyenkor a lányok.”
én: „Hajjajj.”
vak úr: „Ha ráér egy keveset, elmesélné, milyenek?”
én: „Persze… ott le tudunk ülni... s majd mesélem, amit látok.”
(Kb. fél órával később… kettőt csörren a mobilja.)
vak úr: „Ez a feleségem, elkészült az ebéd, indulnom kell. Megtenné, hogy visszakísér a túlsó oldalra, ott már ismerős, onnan hazatalálok.”[16] (173 lájk)

Játszótér, 5-6 éves kisfiú: „Apu, apu, átmehetek a másik homokozóba.... átmehetek a másik homokozóba, s játszhatom, hogy többen vagyunk?”[17]

83-as troli, két nyugdíjas néni jön a piacról, beszélgetnek.
„Kellene valami kaland az életembe.”
„Tartsál szeretőt!”[18] (108 lájk)

koldus lány: „Most te jössz. Nyugodtan menj oda.”
koldus fiú: (odajön hozzám) „Jó napot kívánok! Tetszik adni nekünk egy kevés kis pénzt? Ennivalóra gyűjtünk, szeretnénk ebédelni.”
én: „Persze, tessék.” (kitúrom, adok)
koldus fiú: (vissza a lányhoz) „Nézd, nézd, kaptunk!”
koldus lány: „Látod, ne félj kérni. Hányszor mondjam még, ne félj az emberektől.”[19] (37 lájk)

16 Pál Dániel Levente, *Az Úr Nyolcadik Kerülete*, 2014. augusztus 2. https://www.facebook.com/azurnyolcadikkerulete/?fref=ts (2016. 08. 30.)
17 Pál Dániel Levente, *Az Úr Nyolcadik Kerülete*, 2015. január 25. https://www.facebook.com/azurnyolcadikkerulete/?fref=ts (2016. 08. 30.)
18 Pál Dániel Levente, *Az Úr Nyolcadik Kerülete*, 2014. november 6. https://www.facebook.com/azurnyolcadikkerulete/?fref=ts (2016. 08. 30.)
19 Pál Dániel Levente, *Az Úr Nyolcadik Kerülete*, 2013. október 12. https://www.facebook.com/azurnyolcadikkerulete/?fref=ts (2016. 08. 30.)

Kálmán C. György internet, közösségi hálók és irodalom kapcsolatát értelmezve két fontos szempontra hívja fel a figyelmet, egyrészt az ún. internet-persona, másrészt az ún. közös alkotások megjelenésére utalva: „Az alkotó személye az internet közegében sajátos átalakuláson megy át (...). Egyfelől egészen meglepően hozzáférhetővé, közelivé válik: a Facebookon megeshet, hogy láthatjuk a szerző valamennyi személyes bejegyzését, megtudhatjuk, kik az ismerősei, és így tovább. (…) Persze jó volna, ha lenne valami világos képünk arról, hogy a nyomtatott sajtó és könyv világában (a megszokott, papír-alapú irodalmi életben) hogyan alakul ki ez a persona, milyen tényezői, fogásai, típusai vannak – akkor pontosabban meg lehetne mondani, mennyiben különbözik ettől az internet-persona jellege. Mert a családias, bensőséges közvetlenségen kívül – másfelől – jelen van az identitás ködösítése, az anonimitás, a szerző kilétének eljelentéktelenítése."[20] Nem szabad megfeledkeznünk róla, hogy minden Pál Dániel Levente-poszt egyúttal kommenteket is kivált, amelyek szinte azonnal beleíródnak a posztolt szövegek jelentéslehetőségeibe, és irányítják az olvasót. Másrészt az arccal, névvel rendelkező szerző is kommentárt ír szövegéhez, sőt párbeszéd alakulhat ki szerző és olvasó között, amelyet más olvasók százai, ezrei követhetnek. Ilyen interakcióra a papíralapú irodalmi életben sosem volt példa.

A Facebook-irodalom egy „új irodalmiság" generálója is: az életrajzi szerző mediális színre vitelét figyelhetjük meg az arcon, testen keresztül, a jellem, a habitus, a Kálmán C. György-féle persona megteremtését. S mindez a virtualitásban, neten, posztokon és kommenteken keresztül artikulálódik. Ezt az „új irodalmiság"-ot nem pusztán a szöveg alkotja (a név, arc, test nélküli szöveg mint a formalista irányzatok ideálja itt elképzelhetetlen). Az „új irodalmiság"

1. az arc, a test, az életrajzi szerző
2. vizuális és hangzó effektusok (megzenésített szövegek, képanyag, hang…)
3. a szöveg

hármas interakciójából épül fel. Az „új irodalmiság" tehát egyúttal új referencialitás a médián keresztül, illetve új személyesség is.[21]

Az Úr Nyolcadik Kerülete-projekt éppen ezért nem csak szövegen keresztül építi fel önmagát, nem pusztán a szöveg ad jelentéslehetőségeket az értelmező

20 KÁLMÁN C. György, *Folytatás (kollektivitás),* Prae, 2010/44, 12.

21 Erről bővebben lásd: Németh Zoltán, *A Facebook-költészet = Trópusok, facebook, költészet*, szerk. Csehy Zoltán – Polgár Anikó, Dunaszerdahely, Media Nova M, 2014, 35–44.

számára. Az ide sorolható szövegekhez sorolhatjuk azokat, amelyek lírai versként megjelentek a szerző blogján,[22] továbbá amelyek hetilapokban, szépirodalmi lapokban láttak napvilágot,[23] esetleg egy felolvasás részeként hangoztak el és kerültek fel a youtube-ra.[24] Az Úr Nyolcadik Kerülete nyomán tartott a szerző városi sétákat a VIII. kerületben, ahol a Facebook-sztorik egy része is említésre került, sőt: stand up-akcióként, színészek bevonásával el is játszották ezeket a jeleneteket a városi sétára jelentkező nézőknek. De Az Úr Nyolcadik Kerülete-projekt a az új médiával professzionálisan foglalkozó szerző előadásában konferencia és tudományos folyóirat részeként is reprezentálódott.

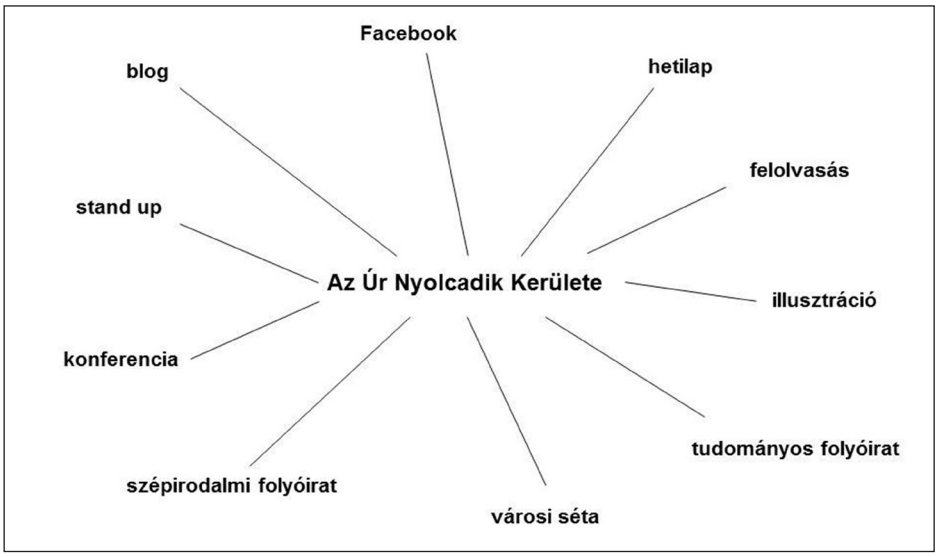

A Facebook-felületről a könyv irányába tett mediális elmozdulás fontos eseményeként értelmezhetjük a „képregény” műfajának felbukkanását. A szerző 2013. október 9-én jelentette be egy külön posztban:

22 Pál Dániel Levente, *Zóna (3) – Zónagyerekek, Zóna (2), Zóna (1)*, https://paldaniel.wordpress.com/2013/08/ (utolsó megtekintés: 2016. 08. 16.)

23 Például: Pál Dániel Levente, *Az Úr Nyolcadik Kerülete: 13. rész: Egyetemisták*, Magyar Idők, 2015. szeptember 6. http://magyaridok.hu/kultura/az-ur-nyolcadik-kerulete-13-resz-egyetemistak-8692/ (utolsó megtekintés: 2016. 08. 16.)

24 Például: *Mizsur Dániel és Pál Dániel Levente az Apokrif őszi lapbemutatóján (#3.)*, Közzététel: 2013. okt. 18. https://www.youtube.com/watch?v=XGzhGRdRB9M (utolsó megtekintés: 2016. 08. 16.)

Mit szólnátok ahhoz, ha ‚Az Úr Nyolcadik Kerülete' c. könyvem nem csak szövegekből (azaz kis párbeszédekből és jelenetekből, amiket régóta posztolok a facebookon is) állna, hanem képregény lenne? Igazi szép képregény? ☺[25]

Majd megjelentek a további információk, később lapok is a készülő kötetből:

25 Pál Dániel Levente, *Az Úr Nyolcadik Kerülete*, 2013. október 9. https://www.facebook.com/azurnyolcadikkerulete/?fref=ts (utolsó megtekintés: 2016. 08. 16.)

Az önmagában is több kérdést felvető információ egyúttal arra is utal, hogy *Az Úr Nyolcadik Kerülete*-projekt nemcsak „szépirodalmi szöveg”, hanem az önreprezentáció, a reklám, a mediális önmenedzselés professzionális eszköze is, gyakran szinte a nárcizmus stratégiáját követve. Az információk folyamatos adagolása az olvasói érdeklődés fenntartásában jelentős marketingfogás, amely a később megjelenő könyv eladási lehetőségeit is alakíthatja. Így vált *Az Úr Nyolcadik Kerülete*-projekt részévé a kiposztolt kritika, beszélgetés, újsághír mint a projekt mediális kiterjesztése.

Az Úr Nyolcadik Kerülete olyan – a megváltozott mediális környezettel való professzionális bánásmód eredményeként létrejövő – projekt, amely Facebook-bejegyzésektől, kommentároktól, blogon elhelyezett verseken, hetilapban megjelenő cikkeken, interjúkon, felolvasásokon, konferenciaelőadásokon, városi sétákon, stand up eseményeken át illusztrált kötetig, marketingfogásokig terjed. Egy rendkívül tudatos, az új média lehetőségeit magas színvonalon elsajátító és használó, saját tevékenységére többszörösen reflektáló szerző fontos mediális alkotásáról van szó, amely arccal, képpel, szöveggel stb. együtt hálózatszerűen építi fel önmagát. Fontos esemény, mert az irodalmiság egy lehetséges útját jelölheti ki az új média formálódó lehetőségeiben.